

The Drinched Book

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192047

UNIVERSAL
LIBRARY

DUP—391—29-4-72—10,000.

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. **M754-04** Accession No. **111784**

Author **A. S. M.**

Title **METRIC SYSTEM**

This book should be returned on or before the date last marked below.

म हा रा ष्ट्र
इ ति हा स मं जि री

[निवडक ऐतिहासिक उतारे]

— संपादक —
कै. दत्तात्रय विष्णु आपटे

चित्रशाळा प्रकाशन, पुणे २

मुद्रक व प्रकाशक
दा. त्र्यं. जोशी, बी. ए. (टिळक)
चित्रशाला प्रेम, १०२६
सदाशिव पेठ, पुणे. २.

किंमत ३ रुपये

६३

प्रथमावृत्ति
१९२३

द्वितीयावृत्ति
१९४८

६३

सर्वाधिकार
प्रकाशकाधीन

प्रस्तावना

गेल्या चाळीस वर्षांत महाराष्ट्रांत ऐतिहासिक साधनें प्रकाशित करण्याचा उद्योग बराच नेटानें झालेला आहे. कैलासवासी निळकंठराव कीर्तने आणि विश्वशास्त्री चिपळूणकर यांनी प्रथम अशा प्रयत्नाची आवश्यकता प्रतिपादन केल्यानंतर रा. साने, राजवाडे, खरे, व पारसनीस यांनी संशोधनाचें काम जे एक वेळ उचललें तें त्यांनी अद्यापपर्यंत अव्याहतपणें चालविलें आहे. याखेरीज अशा सामुग्रीवरून इतिहास लिहिण्याच्या कामास कै. वासी म. गो. रानडे रियासतकार रा. सरदेसाई व प्रो. यदुनाथ सरकार वगैरे अनेक विद्वानांनी हात घातल्यापासून चरित्रें व ऐतिहासिक चर्चा याचेंहि प्रमाण वाढत आहे. खेरीज पुण्यांतील भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ, पुढें येथील रामदासी वाङ्मय-प्रकाशक मंडळ, ठाण्याचें मराठीदत्त आणि कलकत्ता, मद्रास व अलाहाबाद येथील विश्वविद्यालये यासारख्या संस्थांनी प्रकाशनाचा भार अलीकडे अंगावर घेतल्यामुळें यापुढें इतिहास-साधनाचें प्रकाशन पूर्वीपेक्षां मोठ्या प्रमाणावर होईल अशी चिन्हें दिसत आहेत. अशा वेळीं आजवर प्रकाशित झालेल्या साधन-सामुग्रीचा मासला सामान्य लहान थोर मराठी वाचक वर्गापुढें मांडून त्यांना ऐतिहासिक वाङ्मयाच्या आल्हादकारक व पूर्वजांच्या स्मृति-सुवासानें दखळणाऱ्या सुउपवनाकडे वळविणें आवश्यक आहे. अशा रीतीनें ऐतिहासिक वाङ्मयपवनांतील सुमनगुच्छ गुंफण्याचें काम उत्तम प्रकारें करूं शकणारे अनेक विद्वान् महाराष्ट्रांत विद्यमान आहेत व ते हें काम अंगावर घेतील असें वाटून गेलीं सात आठ वर्षे मी वाट पाहिली. मध्यंतरी रा. गोविंदराव सरदेसाई यांनी अशा प्रकारचे निवडक उतारे पुस्तक रूपानें ग्रथित करण्याची आवश्यकता जाहीर रीतीनें प्रतिपादन केली. पण कार्यव्यावृत्तत्वांमुळें हें काम आपल्या हातून होणार नाहीं असें त्याच वेळीं सुचविले. यामुळें वाट पहात राहण्यापेक्षां आपणच जमेल तसें हें काम पार पाडावें असें मनांत आणून मी गेल्या वर्षांत वेचे काढण्याचा हा उद्योग केला. याची सामान्य रूपरेषा प्रो. दत्ता वामन पोतदार व 'केसरीकार' रा. न. चिं. केळकर, यांच्या सल्ल्यानें ठराविली. तथापि हें काम जलदीनें पार पाडण्यास चित्रशाळेच्या व्यवस्थापकांचें प्रोत्साहन व तगादा हींच विशेष उपयोगी पडलीं.

वेचे करतांना कोणती दृष्टि ठेवावी हें ठरविणें कठीण असतें. आठ वर्षांपूर्वी मी केलेली निवड नवीन ऐतिहासिक माहिती ज्या पत्रांतून मिळते ती पूर्वे एकत्र करावी या हेतूने केली होती. परंतु सामान्य वाचकांना या विषयाची गोडी लावण्याचा हेतु दृष्टीपुढें ठेवल्यावर फारशी व अपरिचित शब्दांनीं गजबजलेल्या लांबलचक महजरांना व फर्मानांना बाजूस ठेवणें भाग पडलें. यानंतर केवळ अस्सल पत्रें निवडण्याची आणि शुद्ध व जोरदार भाषेचे नमुने एकत्र करण्याची अशी द्विविध कल्पना स्नेह्यांनीं मला सुचविली. तेव्हां केवळ एकच कल्पना न ठेवतां रुचिवैचित्र्य हेंच मुख्यतः मार्गदर्शक धरावें असें ठरवून मी निवड केली आहे. यामुळें कित्येक उतारे फारच लांबलचक आहेत तर कित्येक महत्त्वाचे उतारे यांत घेतलेलेच नाहीत वगैरे तक्रारी या व्यवसायांत गढलेल्या विद्वानांना करतां येण्याजोग्या आहेत. परंतु तनिशें पानांच्या पहिल्या पंक्तीस मला जितके उतारे बसवितां आले तितके मी बसविले आहेत. यांत कैलासवासी रानडे, रा. केळुसकर, दळवी, चिंतामणराव वैद्य, ' महाराष्ट्र महोदयाचा पूर्ववंग ' लिहिणारे रा. गद्रे वगैरे अनेक नामांकित लेखकांच्या ग्रंथांतील उतारे आले नाहीत हें खरें, तथापि यार्चें कारण ऐतिहासिक वाङ्मयाचा न्याप एवढा मोठा झाला आहे कीं, अनुल्लेखाचा आक्षेप वेचे काढणाऱ्यास टाळतां येणें दुर्घट आहे तथापि या दिशेनें कोणी काहीं सुचविल्यास मजबर फार उपकार होतल; व त्याचा उपयोगहि होईल. कारण या मंजरीचा उत्तरार्ध छापावयास ध्यावयाचा आहे. त्यांतिल वेचे काढतांना मला सूचनाचा उपयोग होईल व कदाचित या पूर्वार्धाची पुनः आत्रुत्ति निघाल्यास कोणते भाग गाळावे व कोणते नवीन घालावे हें ठरवितांना या भ.गासंबंधीच्या सर्व सूचनांचा मला साक्षात् उपयोग करून घेतां येईल. सारांश या पूर्वार्धासंबंधानें इतिहासभक्तांनीं आक्षेप, टीका व योग्यायोग्यतेची चर्चा वेळांत वेळ काढून करावी, अशी माझी आप्रहाची धिनांति आहे. महाराष्ट्राचा इतिहास चांगल्या प्रकारें लिहिला जाण्यास आजपर्यंत झालेल्या कामापेक्षां व्हावयाचें काम शेंकडों पटीनें मोठें आहे ही गोष्ट सर्वसंमत आहे. तेव्हां तें काम पार पाडण्यास सामान्य वाचकवर्ग व

नवीन पिढी यांना ऐतिहासिक वाचनाची अभिरुचि उत्पन्न करण्यावाचून गत्यंतर नाही असे वाटल्यावरून मी हा प्रयत्न केला आहे. तेव्हा विद्वानांनी परीक्षण करून वाट दाखविल्यास पुढील काम अधिक व्यवस्थितपणे करण्यास मला अवसर सापडेल.

उतान्यासंबंधी एक गोष्ट सांगणे अवश्यक आहे; ती ही की कित्येक उतान्यांच्या प्रारंभी प्रस्तावनेदाखल मजकूर जोडलेला आहे व उतारा अक्षरशः घेतलेला नाही. प्रास्ताविक मजकूर निराळ्या टाइपांत घातला असता तर तो प्रत्यक्ष उतान्यांतील मजकुरापासून वेगळा दिसला असता. परंतु छापण्यास प्रारंभ झाला तेव्हा ही गोष्ट लक्षांत न आल्यामुळे अशी व्यवस्था होऊ शकली नाही. खुद्द उतान्यांतील मजकुराची छाटाछाट मात्र कांहीं ठिकाणी मुद्दाम केलेली आहे. प्रस्तुत पुस्तक सामान्य वाचकांच्या हातीं नावयाचें आहे. तेव्हा उतान्यांतील महत्वाचा भाग आणून संक्षेपाकडे लक्ष ठेवण्यास हरकत नाही, असे समजून विराम चिन्हे ठिकठिकाणी घातलीं व मधून मधून टिबें न देतां शब्द व वाक्येहि गाळली आहेत. सारांश हे उतारे अस्सल भागाचा गोपवारा समजण्यास उपयोगी पडतील. पण ज्याला बारकाईनें अध्ययन करावयाचें असेल त्यानें अस्सल ग्रंथांतूनच तो उतारा वाचणें अगत्याचें आहे. हे वेचे वाचकांपुढें मांडण्यांत मूळ ऐतिहासिक ग्रंथाकडे धांव घेण्याची इच्छा त्यांच्या मनांत उत्पन्न व्हावी, हाच हेतु आहे; तेव्हां संक्षेप हा एका अर्थीं इष्ट कार्यच घडवून आणाल अशी आशा वाटते.

महाराष्ट्राच्या बहुतेक ऐतिहासिक पुस्तकांतून इसवी सन दिलेले असतात. पण येथें शक व मराठी माहिने आणि तिथी यांची योजना केलेली आहे. याचें कारण जीं पत्रें येथें दिली आहेत व ज्या काळचा इतिहास त्यांत आलेला आहे त्या काळीं हिंदुस्थानांत इसवी सन प्रचारांत नव्हता आणि सर्व सामाजिक व्यवहार हिंदी पद्धतीनें म्हणजे चैत्र वैशाखादि माहिण्याप्रमाणें होत असत. यामुळे त्यांतील विषयाचा विचार करतांना मराठी माहिण्याच्या उल्लेखानें जसें मजकुराचें रहस्य लक्षांत भरतें तसें इंग्रजी तारीख व माहिना सांगण्यानें भरत नाही. उदाहरणार्थ सदाशिवराव

रंगपंचमी झाल्यावर पाणिपतच्या मोहिमेवर निघाले, चंद्रग्रहणाच्या वेळी स्नानास गेले असतां नानासाहेबावर मोगल अकस्मात् चालून आले, दुसरा करून स्वारी बाहेर पडली किंवा आगोटीच्या मुमारास परत आली वगैरे वाक्यांत इंग्रजी माहिना व तारीख सांगून ती लक्षांत राहणें किंवा राहिली तरी तिच्यापासून तत्कालीन परिस्थितीचें चित्र चटकन मनापुढें उभें राहणें अशक्य आहे. सारांश महाराष्ट्राचा इतिहास लिहितांना व वाचतांना हिंदी कालगणना-पद्धति दृष्टीपुढें ठेविणें अधिक फायदेशीर असतें.

बहुतेक उतारे कालानुक्रमानें लाबले आहेत. परंतु पांच चार ठिकाणी थोडासा विपर्यास झाला आहे. याचें एक कारण असें कीं, एक दोन उतारे घालण्याची आवश्यकता कांहीं मजकूर छापून गेल्यानंतर मला भासली. उदाहरणार्थ नागरी प्रचारिणी सभेच्या त्रैमासिकांत प्रसिद्ध झालेलें श्रीशिवार्जी महाराजांनीं जयसिंगास पाठविलेलें फारशी पत्र या पुस्तकाचीं १४८ पृष्ठें छापून गेल्यानंतर मला मिळालें. यामुळें तें १४९ व्या पृष्ठांत घ्यावें लागलें. अरें पाहतां तें ७७ व्या पृष्ठावर यावयास पाहिजे होतें. याखेरीज कांहीं उतारे कालानुक्रमाकडे दुर्लक्ष करून मुद्दाम निराळ्या ठिकाणीं घेतले आहेत. 'पेशवाईतील शिक्षण' या मथळ्याखालीं शके १६६४ व १६८० मधील उतारे शेजारीं मांडले आहेत याचें कारण त्यांचा विषय एक आहे; व 'म्हैसुराकडील राजकारणें' हा शके १६८२ मधील विषय बराच आधीं घेतला याचें कारण शेवटीं पाणिपतविषयक प्रकरणें एका ठिकाणीं घेतां याचीं हें आहे.

शब्दांच्या टीपा ज्या त्या ठिकाणीं द्याव्या अशी प्रथम योजना होती. परंतु अशानें जागा फार अडेल असें लक्षण दिसलें. यामुळें शेवटीं शब्द-संग्रह जोडून मुळांत टीपा कमी करण्याचें ठरविलें. तथापि उतारे ज्या पुस्तकांतून घेतले आहेत त्या ग्रंथकारांनीं दिलेल्या महत्त्वाच्या टीपा होता-होईतोंवर कायम ठेवल्या आहेत. प्रारंभीच्या प्रास्ताविक ओळी लिहितांना देखिल रा. साने, राजवाडे वगैरे लेखकांनीं जोडलेल्या टीपा व मजकूरच मुख्यतः जमेस धरले आहेत.

बहुतेक ठिकाणीं आधार दिले आहेत त्यावरून मूळ ग्रंथ पाहण्यास अडचण पडणार नाही. परंतु अप्रकाशित किंवा लौकरच प्रसिद्ध होणाऱ्या अशा कित्येक हस्तलिखित बाडांचाहि मी उपयोग केला आहे हें नमूद केले पाहिजे. उदाहरणार्थ कल्याणचे रा. सदाशिवराव दिवेकर यांनीं पर्नाळपर्वतग्रहणाख्यान व शिवभारत हे ग्रंथ प्रकाशित करण्याची तयारी केली आहे. परंतु छापण्यापूर्वीं मला त्यांनीं ते वाचून पाहण्याची सांगि दिली यामुळे त्यांतून उतारे घेतां आले. त्याचप्रमाणें खासगी लोकांच्या दतरांतील कांहीं वाडे चाळीत असतांना भोसले, वंशांतील पुरुष, औरंगजेब, शाहू इत्यादिकांच्या मृत्युकालाच्या वगैरे मित्या देणारे श्लोक मला आढळले ते मी टिपून ठेवलेले येथे दिले आहेत. परंतु ते कोणत्या बाडांतून घेतले व आज तीं वाडे कोठें आहेत याची मला माहिती व स्मरण नसल्यामुळे त्यांचीं नांवे देतां आलीं नाहींत.

शेवटीं या कामीं सहाय्य करणाऱ्यांचा उल्लेख केला पाहिजे. ज्यांच्या ग्रंथांतून वेचे घेतले आहेत त्यांचा निर्देश त्या त्या स्थळीं केलाच आहे. प्रो. दत्तो वानन पोतदार, श्री. सरदार तात्यासाहेब मेहेदळे, व भारत-इतिहास-संशोधक मंडळ यांच्या संग्रहीं असलेले ग्रंथ मला वाटेले तेव्हां पाहण्याची मोकळीक असल्यामुळे या कामास हात घालतां आला. त्याचप्रमाणें श्री. आबासाहेब मुजुमदार व न्यूइंग्लिश स्कूलचे प्रो. माधवराव पटवर्धन यांनीं फारशी शब्दांचे विस्तृत मराठी कोश करण्याची बहुतेक तयारी केली आहे. तिचा उपयोग करण्याची परवानगी त्यांनीं दिल्यामुळे मला या पुस्तकांत शेवटीं शब्दसंग्रह जोडना आला. या सर्व सहाय्याबद्दल मी वर उल्लेखिलेल्या विद्वानांचा अत्यंत आभारी आहे. तथापि प्रो. पोतदार यांनीं अनेक प्रकारें सहाय्य करून व दुसऱ्याकडून करवून मला हें काम तडीस नेईपर्यंत स्वस्थता मिळू न देण्यांचें व्रत स्वीकारल्यामुळे फार उपयोग झाला हें नमूद करणें अवश्यक आहे. पत्रांच्या नकला करण्यास रा. रामचंद्र गणेश जोशी या उत्साही व तरुण गृहस्थानें मदत केली.

अनुक्रमणिका

पृष्ठें

१-५७

१ स्वराज्यापूर्वी महाराष्ट्र

मराठीची व्युत्पत्ति व सद्यस्थिति १. मराठीचा उत्पत्तिकाल २. राक्षसतागडीची लढाई ५. दामाजीपंत व विठ्ठ्या महार १४. मालोजी व विठोजी १६. विठोजीचा वडील मुल्गा संभाजी याचा मृत्यु १९. पाटीलकीसाठी खून व धर्मांतर २१. परचक्रनिरूपण २२. श्रीसमर्थकालीन अस्मानी सुलतानी २३. भातवडीचें युद्ध २७. निजामशाहीचें पुनरुज्जीवन २८. सुरारपंताची तुळा ३०. केवळ वतनासाठी ३२. राजकारण दुलगा असावें ३७. स्वराज्यस्थापनेची चर्चा ४०. गुप्त कट व लोकांची जमवाजमव ४२. प्रतिपदेच्या चंद्राप्रमाणें वाढतें स्वराज्य ४३. स्वराज्यसिद्धयर्थ माणसांची जमवाजमव ४५. चंद्रराव मोरे ४७. यवनांच्या नोकरपिक्षां स्वराज्याचा प्रयत्न करणें श्रेयस्कर ४९. राजनीति ५१. शहाजी शिवाजी संबंध ५३. कर्नात मावळ शिवाजी महाराजांचें ५४. साधुपुरुषांचा आशीर्वाद ५७.

२ स्वतंत्र स्वराज्याची स्थापना

५८-१२१

आदिलशाहीचे लचके तोडणारे चार नक्र ५९. औरंगजेबाची शिवाजीस पत्रें ६१. स्वराज्यवृक्षास शाखा फुटूं लागल्या ६३. भोऱ्यांचें क्षत्रियत्व ६५. अफजलखानाची भेट व त्याचा मृत्यु ६९. मोंगलांची स्वराज्यावर धाड ७२. आपल्या मायभूमीचें संरक्षण करणें हें माझें कर्तव्य आहे ७३. तळकोकणची कबजादत व वतनदारांची व्यवस्था ७४. मोकासदाराचें नातें संपलें ७६. वाजी घोरपडे व शहाजी ७७. संरक्षण व संपादन यांचें महत्त्व

एकसारखें ७२. चाकरी करणार नाही, मदत देऊं ८०. दाहाची मागणी पण मिळाला एक ८०. औरंगजेबाची तह ८२. लष्करांस शिस्तीचा उपदेश ८३. अष्टप्रधानांची व मुख्याधिकार्यांची कामे ८६. ब्राह्मण गृहणून कोण मुलाहिजा करतो ? ८९. सनातन धर्म व महाराष्ट्रधर्म ९०. श्रिसमर्थीनीं स्वहस्तें लिहिलेलें पत्र ९२. समर्थ शिवाजी परिचय ९४. समर्थ शिवाजी भेट ९४. चाफळ संस्थानास मिळालेली छत्रपतींची सनद ९५. मराठे लोंकांचें गोमटें व्हावें ९७. गृहकलह बरा नव्हे १०१. उत्तर वयांत वैराग्य घरावें १०४. जिजियाच्या निषेधार्थ औरंगजेबास पत्र १०५. महाराष्ट्र वर्णन १०८. समर्थींची ओवीबद्ध पत्रें १११. वाटलेल्या ब्राह्मणांची प्रायश्चित्तशुद्धि ११३. संभाजीची योग्यता ११५. मालवण सिंधुदुर्गची हकीकत व ब्राह्मणांचा निर्धार ११६. दामोळची देशमुखी व वतनाची आसक्ति १२०.

३ स्वातंत्र्य-संरक्षणार्थ युद्ध

१२२-१५८

गनीमाचा हिंसात्र काय १२२. उशीतल्या कागदपत्रांची चोरी १२४. सत्याग्रहाचा मासला १२६. यवनास भय करूं तेव्हां खंडणी द्या १३०. राजमाता येसूबाईवरील कटिण प्रसंग १३३. संताजीचा पराक्रम १३५. स्वामिंद्रोह्याचें शासन १३८. टोपिकर वरकड सावकारासारखे नव्हत १३९. चिटणिसांची राजनिष्ठा १४१. धन्यासी मर्यादेनें असावें १४३. औरंगजेबाचा आपल्या मुलास उपदेश १४५. औरंगजेबाचा अंतकाळ १४६. शिवाजी महाराजांचें जयसिंगास पत्र १४९. स्वामिकार्यार्थ आत्मार्पण करणारा वीर १५४. औरंगजेबाची कानउघाडणी १५५. भुतें घालणें व देवभोळेपणा १५७.

४ दुर्हीचे दुष्परिणाम

१५८-१८२

आपसांत फंदफितूर १५९. देशमुखीसाठीं एका जातीच्या दोन जाती १६४. हरणाचा तंटा १६९. मराठ्यांना दिल्लीस आमंत्रण १७२. एसूबाईच्या सुटकेसाठीं खटपट १७४.

कर्नाटक कों दिल्ली ? १७५. राजबंधूचाः समेट १७७. सरंजामी पद्धतीची आवश्यकता १८१.

५ स्वराज्याचें साम्राज्य

१८३-२४२

मल्हारजीच्या तरवारीचा प्रताप १८३. दयावहादुरापरील स्वारी १८५. शनवारच्या कोंटास मनाई १८६. इचलकरंजिकर व घोरपडे १८८. बाजीरावाचा कर्जबाजारीगणा व ब्रह्मेद्रस्वामी १९०. भोपाळचें युद्ध १९२. बाजीराव बल्लाळाची दिल्लीवर स्वारी १९६. मोंगळांचा विश्वास धरूं नये २०१. वसईवर मराठ्यांचें निशाण २०२. तुमच्या हातूनच पुढें कार्य घेऊं २०२. मीच तुमचा बाजीराव २०३. वसईवरील शेण्टल्या हल्ल्याचें वर्णन २०४. पाश्चात्यांचें उपमर्दन २०६. चिमाजीचें अभिनंदन २०७. समशेर गाजली या परीस थोर तें काय ? २०९. नादिरशहाची स्वारी २०९. बाजीराव मस्तानी २१४. हा महाराष्ट्रधर्म नव्हें २१६. आंगरे व इंग्रज २१७. पेशवे काव्य २१९. परदेशीय व परंप्रांतीय लोकांचीं नांवें २२२. दीक्षित पाटणकर २२२. पेशवा-ईतील प्रौढ मराठीचा प्रारंभ २२३. पेशव्यांच्या अधिकाराची गुणदोष-चर्चा २२६. पद्धति घालोन काम चालवायें २२९. मराठे व इंग्रज यांचा समकालीन उत्कर्षापकर्ष २३०. पेशव्यांच्या दर-वारांत बड्याळाचा प्रवेश २३४. शाहु महाराजांचा मृत्यु व राम-राजांचें सिंहासनारोहण २३५. रामराजाची जवानी २३७. शिंदे-होळकरांचा पराक्रम २३९. भईसुराळील राजकारण २४१.

६ पातशाहीच्या संरक्षणाची जबाबदारी

२४३-३०९

सत्तेच्या केंद्रीकरणाचा अभाव २४८. आर्ही शिवाजी महाराजांच शिष्य २५०. साऱ्यांनीं एकमतें विचार करावा २५१. कर्जापुढें इलाज नाही २५३. दीक्षितामार्फत राजकारण २५४. शिवाईगिरी व मुत्सद्देगिरी यांतील भेद २५५. तत् दिव्याचा प्रकार २५८. अटकवेर झेंडे २५९. तुपाच्या घागरीवर उंदराचें पिटकुलें २६३.

उत्तर हिंदुस्थानांतील राजकारणें २६५. उदगीरची लढाई २६८.
 नानासाहेबांचें ऐश्वर्य २७०. पेशवाईतील शिक्षण २७१ लाहोरचा
 अंमल उठला २७२. मोहिमेवर कोणी जावें ? २७४. रूमशान
 येथें स्वराज्य करण्याची उमेद २७६. विश्वासरावास बरोबर घेण्याचा
 आग्रह २७७. पाणिपतच्या मोहिमेवर भाऊसाहेब निघतात २७८.
 मराठी सैन्याचा उत्साह २७९. गिलचास मारून लुटून पराभव
 करावा २८१. लंकर गलबलळें आहे २८२. मारावें किंवा मरावें
 २८४. मोंगल भयाभीत आहे २८६. सैन्याची मांडणी २८७.
 होळकराची थैली २८९. विश्वासरावाचा मृत्यु २९४ अग्नेरचा
 प्रसंग २९६. युद्धाची विश्वसनीय हकीकत २९९. नाना फडणी-
 सांचें आत्मचरित्र ३०१. युद्धाचा उपसंहार ३०५.

८ विविध विषयसंग्रह

३१०—३१५

शब्दसंग्रह १—८

नकाशे

- १ महाराष्ट्र (यांत हैदराबाद ते बन्हाणपूर व हैदराबाद ते पुणे
असे दोन रस्ते दाखविले आहेत)
- २ दक्षिण महाराष्ट्र
- ३ ब्रहामनी राज्य व त्याच्या पांच शाखा
- ४ पुणे ते सातारा रस्ता
- ५ दक्षिण हिंदुस्थान
- ६ हिंदुस्थानचा नकाशा (यांत पुणे ते आग्रा रस्ता दाखविला आहे)
- ७ निजामाचें राज्य (पश्चिमोत्तर भाग)
- ८ पाणिपतचा मुकाबला (यांत भाऊसाहेब, अबदाली व नाना
फडणीस यांचे मार्ग दाखविले आहेत)

महत्त्वाच्या मित्या

- १५१६ शहाजी भोसल्याचा जन्म
 १५२० शहाजी व जिजाई यांचा रंगपंचमीचा खेळ
 १५२५ शहाजी व जिजाई यांचे लग्न
 १५४३ शहाजीस मनसबदारी मिळाली
 १५४५ शहाजीस संभाजी नांवाचा मुलगा झाला
 १५४६ भातवडीच्या युद्धांत शहाजीने पराक्रम गाजविला
 १५४७ शहाजी निजामशाही सोडून अदिलशाहाकडे गेला
 १५४८ वैशाख मलिकंबराचा मृत्यु
 १५४९ वैशाख शु॥ २ } शिवाजीचा जन्म
 १५५१ फाल्गुन व॥ ३ }
 १५५९ अश्वीन इब्राहीम अदिलशाहाचा मृत्यु
 १५६८ शिवाजीने तोरणा घेतला
 १५६९ दादाजी कोंडदेवाचा मृत्यु
 १५७० श्रावण व. १ शहाजीस मुस्तफाखानाने पकडले
 १५७१ वैशाख शु. ९ शिवाजीस समर्थोचा अनुग्रह
 ,, ज्येष्ठ शु. १५ शहाजीची सुटका
 १५७३ फाल्गुन व. ३ तुकारामाचा मृत्यु
 १५७७ पौष व. १४ शिवाजीने जावळी घेतली
 १५८१ मार्गशीर्ष शु. ७ अफजलखानाचा वध
 १५८२ चैत्र-आषाढ शिंदी जोहाराचा पन्हाळ्यास वेढा
 १५८२ आषाढ व. १ बाजी प्रभूचा पराक्रम
 १५८५ चैत्र शु. ८ शाहूस्तेखानावर शिवाजीचा छापा
 १५८५ पौष व. ४ सुरतेची पहिली लूट
 १५८५ माघ शु. ६ शहाजीचा मृत्यु
 १५८७ आषाढ शु. १० पुरंदरचा तह

- १५८८ ज्येष्ठ शु. २ शिवाजी औरंगजेब भेट
 ,, श्रावण व १२ शिवाजीची कैदेंतून सुटका
 १५९१ भाद्रपद औरंगजेवानें काशीचें देवालय मोडलें
 ,, माघ व. ९ सिंहगडास तानाजीचा पराक्रम
 १५९२ कार्तिक शु. १ मुस्तेची दुसऱ्यांदा लूट
 १५९३ माघ सलिरचें युद्ध
 १५९५ माघ व. १४ जेसरीचें युद्ध
 १५९६ ज्येष्ठ शु. १३ शिवराज्याभिषेक
 १५९६ ज्येष्ठ व. ९ जिजाबाईचा मृत्यु
 १५९८ फाल्गुन कुतुबशाहा व शिवाजी यांची भेट.
 १५९९ कर्नाटकची स्वारी
 १६०२ चैत्र शु. १५ शिवाजीचा मृत्यु
 १६०३ माघ व. ९ रामदास समाधिस्थ झाले
 १६०४ वैशाख व. ७ शाहूचा जन्म
 १६०५-२८ औरंगजेबाची दक्षिणेवर स्वारी
 १६१० फाल्गुन व. ३० संभाजीस तुळापुरीं मारलें
 १६११ रायगडचा वेढा
 १६१२-१९ जिंजीचा वेढा
 १६२१ फाल्गुन व. ९ राजारामाचा मृत्यु
 १६२८ माघ व. ३० औरंगजेबाचा मृत्यु
 १६६३ भाद्रपद व. ३ बाळाजी विश्वनाथास सेनाकर्ते पद मिळालें
 १६६५ मार्गशीर्ष शु. १० बाळाजीस पेशवाई मिळाली
 १६४२ चैत्र शु. ५ बाळाजीचा मृत्यु
 १६४६ अश्वीन व. १० साखरखेडल्याचें युद्ध
 १६४९ फाल्गुन शु. १२ पालखेडास निजामास कोंडलें
 १६५१ चैत्र शु. १२ अहमदखान बंगपाचा जैतपुरी पराभा
 १६५२ फाल्गुन शु. २ शाहुसंभाजी भेट

- १६५३ चैत्र शु. ६ डभईची लढाई
 १६५९ भोपाळचा वेढा
 १६६०—६१ वसईचा संग्राम
 १६६१ फाल्गुन मुंगीपैठणचा तह
 १६६२ वैशाख शु. १३ बाजीरावाचा मृत्यु
 १६६२ आषाढ शु. १२ नानासाहेबास पेशवाईची वळें
 १६६२ पौष शु. १० चिमाजीचा मृत्यु
 १६६५ भाद्रपद व. ५ माळव्याची सनद
 १६७० ज्येष्ठ शु. ५ निजामउल्मुल्काचा मृत्यु
 १६७१ मार्गशीर्ष व. ३ शाहुमहाराजांचा मृत्यु
 १६७२ मार्गशीर्ष शु. १५ कुकडी नदीवर लढाई
 १६७५ चैत्र रघुनाथरावानें अहमदाबाद घेतलें
 १६७५—७६ कुंभेरीचा वेढा
 १६७७ ज्येष्ठ व. ७ जयापाचा नागौरास खून
 १६८१ कार्तिक व. ५ नगरचा किल्ला मराठ्यांना मिळाला
 १६८१ माघ व. २ उदगीरचें युद्ध
 १६८२ पौष शु. ५ पाणिपतचें युद्ध

महाराष्ट्र
इतिहास-मंजिरी

कै. दत्तोपंत आपटे स्मारक ग्रंथ
इतिहास : शास्त्र व तत्त्वज्ञान

प्रा. श्री. व्यं. पुणतांबेकर, प्रि. वा. वि. मिराशी
डॉ. सुरेंद्रनाथ सेन, आचार्य जावडेकर, प्रा. ना. अ.
मावळकर, प्रा. चं. रा. पोतनीस, तर्कतर्षि
लक्ष्मणशास्त्री जोशी, श्री. दि. वि. काळे या आठ
नामवंत विद्वानांनी कै. दत्तोपंत आपटे यांचे
रमृतीस वाहिलेली इतिहासचिकित्साविषयक
निबंधाञ्जलि.

प्रत्येक इतिहासाभ्यासकांस अत्यंत उपयुक्त
पृष्ठें २८०. किंमत ६ रूपये. ट. ख. १२ आ.
चित्रशाळा प्रकाशन पुणे, २.

१ स्वराज्यापूर्वीचा महाराष्ट्र

दंडकारण्यांत वसाहत झाल्यापासून किती शतकांनी मराठी भाषा व मराठे लोक अस्तित्वांत आले आणि त्यानंतर शिवाजी महाराजांच्या हातून स्वराज्याची स्थापना होईपर्यंत किती काळ लोटला हा मुद्दा अद्याप वादग्रस्त आहे. तथापि स्वराज्यापूर्वीचा महाराष्ट्र परतंत्र व यादवीनें हत-प्रभ बनलेला आणि आपपरभावाची स्पष्ट कल्पना नसल्यामुळे आपले सामर्थ्य अनाठायी खर्च करणारा होता, हे निर्विवाद आहे. या घोट्याळ्यांतून महाराष्ट्रानें ज्या धार्मिक व राजकीय तत्त्वज्ञानाच्या जोरावर आपली उन्नति करून घेतली आणि पारतंत्र्य झुगारून देऊन स्वातंत्र्याचें निशाण रोवले त्या परिस्थितीची कांहीं कल्पना येथें दिलेल्या उताऱ्यावरून करता येईल.

मराठीची व्युत्पत्ति व सद्यःस्थिति

“मन्हाठा” हा पूर्वीचा जनवाचक शब्द. संस्कृत नाटकांत “मरहट्ट” असा जनवाचक शब्द येतो तो या “मन्हाठा” शब्दाची प्रकृति दिसतो. ‘मरता तत्र हटता’ म्हणजे मरतो तेव्हां हटतो, अर्थात् प्राणांतीहि शत्रूस पाठ न दाखविणारा अशी ‘मरहट्ट’ शब्दाची व्युत्पत्ति केली आहे. ही व्युत्पत्ति मन्हाळ्यांच्या वीरश्रीच्या संबधानें पाहूं गेलें असतां यथार्थ आहे. तरी अशा रीतीनें क्रियापदांचीं छिन्नभिन्न झालेलीं किंवा छिन्नभिन्न केलेलीं रूपें जोडून झालेल्या आणखी एखाद्या जनवाचक किंवा जनपदवाचक शब्दाचें उदाहरण देतां येत नाही, त्यापक्षां वरील व्युत्पत्ति विलक्षणच खरी. ‘राठोड’ नांवाचे रजपूत मारवाडांत प्रसिद्ध आहेत. जोधपूरचा राजा ‘राठोड’ वंशांतला होय. ‘महा राठोड’ म्हणजे मोठे राठोड; व ‘महाराठोड’ शब्दांचा अपभ्रंश “मन्हाठा” असें कित्येकांचें मत आहे. एका रजपुतांच्या गोत्रांतील लोक आले व ते सर्व महाराष्ट्रभर गांवीगांव पसरले हें म्हणणें अगदीं असंभाव्य होय. तशांत ‘राठोड’ गोत्र रजपुतांत आहे पण ‘महाराठोड’ असे गोत्र रजपुतांत नाही. तेव्हां वरील व्युत्पत्तिप्रमाणें हीही व्युत्पत्ति विलक्षणच. ‘मन्हाठा’

हा प्रायः 'महाराष्ट्र' शब्दाचा अपभ्रंश समजतात; [आणि] 'मरहट्ट' किंवा 'महाराष्ट्र' शब्द चांगला बावीसशे वर्षांचा आहे असे म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही.

'भाषेच्या नियमावरून पहातां 'महाराष्ट्र' शब्दाचा 'महाराठ' व 'सुराष्ट्र' शब्दाचा 'सुराठ' अपभ्रंश व्हावा. पण शिलालेखांत 'महाराठ' व 'सुरठ' अशीं शब्दांचीं रूपें आपण पहातो. हीं जर रूपें अस्सल खरीं तर 'महाराठ' हा 'महारथ' शब्दाचा व 'सुरठ' हा 'सुरथ' शब्दाचा अपभ्रंश असावा. 'महारथ' म्हणजे 'मोठा योद्धा' व 'सुरथ' म्हणजे 'चांगला योद्धा.' 'महारथ' शब्दाचा पहिल्यानें 'महाराठ' व 'मरहट्ट' असा अपभ्रंश होऊन कालांतरानें या अपभ्रंशाचें पुनः 'महाराष्ट्र' असें संस्कृत रूपांतर झालें,' हें म्हणणें सोपपत्तिक दिसतें.

आमच्या प्रिय अर्वाचीन मन्हाठीचा पाया सुकुंदराजानें यादव वंशांतील जैत्रपाळ राजासाठीं विवेकसिंधु नांवाचा ग्रंथ करून घातला; तो त्याच वंशांतील रामदेवरावाच्या राज्यांत चार भावंडांनीं व त्यांच्या अनुयायांनीं मजबूत केला. इतक्यांत अग्निध कोसळले व त्यामुळें नुकत्याच मजबूत झालेल्या पायास धक्का बसण्याचा थोडा बहुत संभव होता खरा; पण जसा काय वज्रलेपाचा ज्ञानेश्वरादिकांनीं उपयोग केला होता, तेव्हां ती हालतो कसचा ! पुढें तीनशें वर्षांनीं एकनाथ स्वामी झाले. त्यांनीं व त्यांच्या नंतर लौकरच रामदासस्वामींनीं, वामनपंडितांनीं व तुकाराम बोवांनीं आपल्या रसभरित वज्रलेपाची रेलचेल करून दिल्यामुळें मूळचा पाया अगदीं अदळ होऊन त्याच्यावर एक सार्थेच पण तुमदार झोंपडें हल्लीं उठलें आहे. झोंपड्याच्या ऐवजीं इंग्रजी भाषेप्रमाणें एक टोलेजंग इमारत उठविणें हें महाराष्ट्रपुत्रांचें काम आहे. पाया मजबूत आहे त्यापक्षां हवी तितकी हवाशीर व प्रशस्त हवेली वर उठाविण्यास सांपडेल.

[राजारामशास्त्री भागवतकृत 'चार उद्गार']

मराठीचा उत्पत्तिकाल

अंतस्थ विचारक्रांति व अन्य भाषेतून विचार घेणें एवढें कारण एक

भाषा मरूनं तिच्या जागी दुसरी नवी उत्पन्न होण्याला बिलकुल पुरे नाही. यथायोग्य कारण म्हणजे भिन्न संस्कृतीच्या दोन मानववंशांची टक्कर होऊन त्यापैकी एकावर दुसऱ्यांत मिसळून जाण्याची पाळी येणे हे होय. याचे योगाने संस्कृतच्या प्राकृत भाषा कशा झाल्या व प्राकृतांच्या अपभ्रंश हि कशा बनत गेल्या याची संगति चांगली लागते; व इतिहासहि आपणास तेच सांगतो. तेव्हा तसलेच काही कारण मराठीआदि हल्लींच्या आर्य भाषांच्या उत्पत्तीलाहि लागू पडते की नाही हे आपण पाहिले पाहिजे.

आठव्या शतकातील आरबांची स्वारी जलमार्गे सिंध-कच्छ येथे प्रथम झाली. दहाव्या शतकाचे शेवटी सिंधूपलीकडे तर त्यांची सत्ता कायम झालीच पण तिच्या अलीकडेहि ते घुसू लागले. यामुळे तेथील आधी येऊन वसलेल्या क्षत्रिय कुळ्यांमध्ये खळबळ उडून आत्मसंरक्षणासाठी त्या दक्षिणेकडे व पूर्वेकडे जाऊन हिंदू लोकांत मिसळल्या. काहींनी राज्येहि स्थापिली. या कुळ्या गुर्जर, परमार, चालुक्य, चौहाण इत्यादींच्या होत. गुर्जर, चालुक्य यांच्या काही टोळ्या आधी एकदां हूणांच्या बरोबर आंत घुसल्या होत्या, त्यांनी गुजराथेत व महाराष्ट्रांत राज्येहि केली. पण त्यांचे मोठ्या प्रमाणांत प्रयाण नवव्या शतकानंतर झाले. हे चालुक्य-राज्य गुजराथेत स्थापन झाल्यावरच गुजराथेस 'गुर्जर' हे नांव मिळाले. आधीच्या गुर्जरांच्या वेळी मिळाले नव्हते यावरून व महाराष्ट्रांत 'कल्याणकटक' या सारखी आपल्या पूर्वीच्या वसतिस्थानाचे स्मरण करून देणारी स्थळे दुसऱ्या चालुक्यांनी (तैलपांनी) स्थापिली, यावरून हि दिसून येते. हे गुर्जर परमार, चालुक्य, चौहाण मूळचे हिंदू नव्हते हे डॉ० दे. रा. भांडारकर यांनी चांगले दाखविले आहे. यावरून हे सिद्ध होते की इ. स. ९ शतकाच्या शेवटापासून पुढे परमार, चालुक्य, चौहाण इत्यादि क्षत्रिय कुळे हिंदुस्थानभर (कानडा, तेलंगण व खालचे प्रांत वगळून) पसरली. ती अन्यधर्मीय, अन्य संस्कृतीची व अन्य भाषेची होती. त्यांची व ते जेथे जेथे गेले तेथील लोकांची सरमिसळ होऊन, ते कायमचे मिळून जाण्याच्या धामधुर्मांत नव्या भाषा उत्पन्न होण्यासारखी परिस्थिति प्राप्त झाली होती. पुढे अकराव्या शतकाच्या पहिल्या २४ वर्षांत गजनवीच्या महंमदाने

आपले अफगाण, तार्तर आदि सैनिक घेऊन अनेक वेळ हिंदुस्थानावर स्वाऱ्या केल्या; व वर सांगितलेल्या क्षत्रियांच्या हालचालीस व प्रयाणास आणखी एकदा जोराचा धक्का दिला.

महंमदाबरोबर आलेल्या लोकांपैकी कांहीं विदेशी लोक येथें वसाहत करून राहिल्याचा उल्लेख फारसा कोठें मिळत नाही खरें. पण गुजराथेंतले कांहीं लोक खानदेशांत, राजपुतान्यांतले उत्तर माळव्यांत, पंजाबांतले अयोध्या प्रांताकडे अशी येथील रहिवाशांची पांगापांग मात्र त्यांच्या स्वारी-मुळें झाली असल्यास नवल नाही. यानंतर दुसरी धाड घोरच्या महमदाची. ही बाराव्या शतकाच्या शेवटीं आली. या महमदाला हिंदुस्थानांत आपलें राज्य स्थापावयाचें होतें. यामुळें अन्य संस्कृतीच्या व अन्य मानववंशाच्या लोकांचा मोठा समुदाय आमच्यांत घुसला हें एक; व त्यानें तेथील आमच्या लोकांस देशोघडीस लावून राजपुताना, माळवा, गुजराथ येथवर वणवण भटकायाला लावले, हें दुसरें. महंमद घोरी दिल्ली व पंजाब जिंकूनच थांबला नाही. त्यानें आपले सरदार पूर्वेकडे बंगाल्यांत व दक्षिणेकडे माळवा गुजराथ येथपर्यंत पाठविले. पुढें तेराव्या शतकाच्या शेवटीं अल्ला-उद्दिनानें गुजराथचे कर्ण राजाचें राज्य धुळीस मिळविलें व महाराष्ट्रांत देवगिरीच्या यादवांचा १२९४ त पराभव केला. महमद गझनवीबरोबर अफगाण, आरब, तार्तर व महमद घोरीबरोबरहि असेच अफगाण, तार्तर, तुर्क इत्यादि परधर्मी व भिन्न कुळ्यांचे लोक अकराव्या शतकाच्या आरंभापासून तो तेराव्याच्या शेवटापर्यंत हिंदुस्थानांत येऊन घुसले. त्यांनीं आमचा धर्म स्वीकारला नाही, तरी त्यास आमच्या भाषा बोलाव्या लागत; यामुळें नव्या भाषा इ. स. ११ व्या शतकापासून १३ व्या पर्यंत येथें उदयास आल्या. मराठींत १३ व्या शतकांत निश्चित स्वरूपाचें वाङ्मय सांपडतें, तेव्हां ती निश्चित स्वरूपाची बोली, या रूपानें तत्पूर्वीं एक दोन शतके तरी उत्पन्न झाली असली पाहिजे हें उघड आहे. [कै० वा० पा० दा० गुणे; विविध-ज्ञान वि. १९२२.]

* भाषेच्या उत्पत्तीपासून वाङ्मयापर्यंत मजल मारण्यास दोनशें वर्षांचा काळ पुरेलसें वाटत नाही. यासंबंधी विद्वद्भर्य राजवाडे व वैद्य यांचीं मते वाचण्याजोगी आहेत.

राक्षसतागडीची लढाई

निजामशाहा, आदिलशाहा, कुतुबशाहा व बेरीदशाहा या चौघां मुसलमानी बादशाहांनीं रामराजास ठार मारून विजयानगरचें हिंदु राज्य धुळीस मिळविलें. हा प्रकार ज्या तालिकोटच्या युद्धांत घडला असें मुसलमानी इतिहासकार म्हणतात त्यांसच आमच्या बखरकारांनीं राक्षसतागडीची लढाई असें म्हटलें आहे. कृष्णेच्या कांठी रकसगी व तंगडगी अर्शा दोन खेडी आहेत; तेथे रामराजाच्या सैन्याचा तळ होता. त्यावरून ' राक्षसतागडी ' हें अन्वर्थक नांव या युद्धास देण्यांत आलें आहे. येथे दिलेली बखर या युद्धानंतर लौकरच म्हणजे शके १४८७ च्या श्रावणांत लिहिली गेली. परंतु मूळ बखर हातीं लागलेली नसून शके १६०६ मध्ये लिहिण्यांत आलेली नकल आपणास मिळाली आहे असें बखरीच्या अखेरच्या वाक्यावरून दिसते. नकलकारानें मूळची बखर अक्षरशः उतरली नसल्यामुळें भाषेच्या दृष्टीनें तिची योग्यता कमी झाली आहे. तरीहि ऐतिहासिक मजकुराच्या दृष्टीनें ती वाचनीय आहे. महाराष्ट्राच्या इतिहासांत जसें पानिपत तसें कर्नाटकाच्या इतिहासांत राक्षसतागडीचें युद्ध. या युद्धानंतर कर्नाटक परधर्मीय राजांच्या ताब्यांत गेला. विशेषतः आदिलशाहानें विजयानगरचा मुख्य हस्तगत करण्यासाठीं फार धडपड केली; आणि हें काम शहाजी भोसल्याच्या हातून बरेंच तडीस नेलें. सध्यांचें म्हैसूरचें राज्य विजयानगरच्या साम्राज्याचा अवशेष आहे.

बखरीच्या प्रारंभीचा भाग कसरीनें खाल्ला असल्यामुळें दुर्बोध झाला आहे. सबब ती व त्यापुढचा कांहीं भाग विस्तारभयास्तव येथे गाळला आहे. हें युद्ध शके १४८६ माघ शु. ५ रोजी झालें. रामराजा युद्धास निघण्यापूर्वीं आईकडे निरोप देण्यासाठीं गेला. येथून पुढची हकीकत या उताऱ्यांत आली आहे.

“ तेथोन मातुश्री चंद्रसालेचे घरासी गेलेवरी मातुश्रीनें राजयास समोर येउनु राजयावरून मोवलग थोर थोर जडित वस्ता बलीदुरी देउनु आपुले महालामधे नेऊन बहुत मेहैमानी केली. मग *राजभुवरानें हे मजकूर तमाम सांगितले जे “ च्यार पादशाहा मिळोन हे मुलुकावरी चाली करून येताती. हे धर्ममुलुक, देवस्थान, अनछेत्र व देवब्राह्मण—स्थल असे. त्यासी त्याचे तसनस होऊ नये. त्याकरिता लस्केर कटकबंदी करून आपण जाउनु, त्यासी गोपमाल देऊनु. आपणासी निरोप देणें ” म्हणवोन मातुचे पाया पडला. त्यावरी मातेनें बहुत दिलगीर होऊनु राजभुवरासी बोलो लागली जे “ तुवा राजकुवर आमचे + सीत पादशाही होऊ आले. तुरकाचे कांहीं गरगडां जहाले नव्हते. करतां जाजती करुन येताती. तुवा त्याचे सांगाते सला हेर्जीवाती करणें ” म्हणोन राजभुवराचे दिलसमाधान बहुत केलें. त्यानें न आइकतां तेथून उठोन गेला. मग खुषीनें तिनें रजां दिव्हे. तेथून संगीत महालासी येउनु राजा बैसता पलंगावरी निद्रा केली. रात्री राजभुवरानें स्वप्न देखिलें जे आपुले कानीचे मोती तोडून घेत होते. बैसले सिंहासन हिरोन घेत असे. आपणासी दूत येऊनु वोढीत असे. ऐसें पाहुनु घाबिरा होऊनु उठिला. सवेची थोर थोर जोइसी व पंडित व वेदशास्त्री व ग्रामजोसी आपुले वडिलाचे वेले आदिखानी बहुत दिवसाचे होते. त्यासी बोलाऊ पाठविलें. मग त्यापुढें स्वप्न सांगितलेवरी त्यांनीं राजभुवराचें मन समाधान केलें जे “ तुझे शत्रु जे कोण्ही येताती ते नास होउनु जातील. तुवा क्षेत्रपती मार्कंडी आउश होउनु राजसिंहासनीं राज्य करिसील ” म्हणोन बोलिले. मग आपण आले लोकासी असावलियां

१ इडापिडा टाळण्यासाठीं तोडगे करून. २ आतिथ्य. ३ नाश, हानी. ४ कान उपटणें. ५ देऊं = शिक्षा करूं. * राजाधिराज = रामराजा. ५ गोंधळ, बाचाबाची. ६ वकीलीस कारकून धाडणें. ७ परवानगी ८ क्षत्रपति = क्षत्रियराजा. ९ असोले नारळ दिले. हा त्यावेळचा निरोप देण्याचा एक प्रकार असावा.

व करनाटकी चांदेरा देऊनु दोहडाविले. मग राजयानें बैसोन पांच हजार होनु ब्रामणासी वाटिले. मग राजयानें बरवे मोहूर्त पाहूनु घोडा सारंगा अमृतनिधान राजावैसता आणऊन त्यावरी बसोन अकरावे तासी तख्त विज्यानगरा होऊनु बाहीर येऊन उतर तर्फेसी नैवंगोजी देऊनु उतरिले. पागा व पालखौंना व उस्तरखौंना व थंटी व सिकारखाना व जमदारखाना व शरवतखाना व कोठी व फेर्राशखाना व अंबारखाना व तर्भाम येऊनु नऊगजी आसपास येऊनु उतरिले. शाहार विजयानगरामधें 'धांडोरा फिराविलें की 'थेक घोडा व राऊत न राहातां लस्केरासी चालणें' म्हणोनु ताकीद केली. तमाम बाहेर येऊनु उतरिले. खजाना फोडुनु.....चवथे जण बैसोनु वाटणी दिल्ले. * ...येकून जिनसवार होनु.....बेरीज १२३५७४११. येणेप्रमाणें वजीराचे हेजीवास हुजूर बोलाऊनु जिनसवार 'हर्माणे दिल्ले. तमाम वजीरासी ताकीद फर्माविले की घोडियासी सिले' व राऊतासी सिले व टोप व हत्तीस सिले देऊनु हे अवघे भार करुनु बसवणें. यैसे ताकीद केले. मग दुसरे रोजी वजीरानी दिदवानी खबर व हरकारेस पाठविले. कुलगणती वितपसाल—घोडे सुमार ३,५०,०००, हत्ती सुमार ९७७८, हत्तिणी ७३१८, बाण सुमार ४६०९५७८, बंदुखी पेदे १४८९१५, इटेभालेकरी १२०५६, रामबाण २,३१,३२०, करल बारांनी २५०, कीमारबाण १११२०, 'मौंडे फिरंगी सुमार ३९२८, छडेबाण बाढाई सुमार ३०४९, बंदुक+९३८, सिलेदगले सुमार २७८५०, खुर्द ३३००, सिले टोप सुमार २७८५०, जवैरजंग + २२००, हुक्रे सुमार १३४३८७०, एकांगी धीरानी ८००००, वडगौडानी ५८९१०, सिले घोडे १४०००, लोहार सुमार १०९०, सिले हत्ती सुमार १८००, हुनरवंद ३००४, सिकारकुत्ते ७०९, पानबुडे १८००, नदी 'टोकरे सुमार २००, दारु वजण खंडी ९३६५१० ॥ ३ ॥ ४

१० वल्ले. ११ निरोप दिला. १२ पासून, हून. १३ डेरा. १४ हत्तीखाना. १५ उष्टू=उंट. १६ गाई, म्हशी वगैरे गुरें दोरें. १७ बैठकी, लोड वगैरे संप्रह. १८ सर्व. *येथें बीस प्रकारचे होन व त्यांची संख्या दिली आहे. त्यांत शिवराई होन आहेत. १९ डांगोरा. २० कसा. २१ हत्यार पात्यार. २२ तोफा. २३ लहान तोफ. २४ नांवा.

या खेरीज मनेवरानी व पुंडानी, पालेगारानी व लिंगारीयानी व अल-कुरानी व राजबिडीयानी व हिवलकारानी मोबल्लग गणती सापडीत नाही. जंगलोजंगल व डोंगरेडोंगर व दरेखोरे जागा जागा उतरले असे नजरेने पाहता करनाटकी लसकरे सांत आठ गाँव जमीन उतरले. असे राजभुवराने नउगोजी तुंगमद्रातून पुढे दिधले. गेसरवाना जाऊनु ऋष्णानदी कडका धरून उतरले, राजयाने हत्तीस आणऊनु पाहून सीले *करविल. तमाम हत्ती सीले संदुती करून हत्तीवरी जंबुरे^{२६}, जवरजंग लाऊन अँला-हिदा पेशे नामाजाद ऋष्णानदी-तटाकी उतरवीले. राजभुवराने का तावरगीरी व कुंदरापिवयेल बरगे दरमायाने येऊनु नउगोजी देऊनु उतरले. पेश नामजादी लस्कर व बाजारबुणगा येऊनु मुसकी नजीक उतरीले. निजामशाहा पादशाहा बहीरी मन्हाटा तख्त दौलताबाद याने भीमरथीस येऊन उतरोन सुलतान पेरोजाबाद नजीक उतरला. व अकबर जलालदीन पादशाहा शहादुर्गानजीक उतरला. व इमराइम कुतुबशाहा-तेलंगण तख्त गोलकोंडे-याने मुदगल व रायेचूर दरम्यान उतरला. चहु तर्फेने मुसलमान पातशाहा यांनी लस्कर व लुटावरे व पेंढारे व वणजारे व चोर पाईक नदी धरून उतरले. राजभुवराचे मुलुकामधे चिधिचोली^{२७}, बंद धरून आणु लागले. तमाम मुद्रक हुँली होऊन चालिले. राजभुवराने आपले लस्करासी ताकीद करून बाजारबुणगा नजीक च्यार हजार घोडा, व पावप्यादे पंनास हजार ठेऊनु तमाम वजीराने व राजबिडीयानी व राजकोमारानी व येकांगधीरानी व सपरीगारानी व रजपुतानी व क्षेत्रीयानी व दलवीयानी व मनेवारानी हे अवधे जाऊनु राक्षसतागडीस जाऊन नजीक उतरले. अराबो, भांडी फिरंगी गाडियावरी मुँस्तेदी करून जोडुनु बाण तमाम पावसुर बाणाईत बैलावरी दर बैलासी बाण सुमार २८ येकून बाण सुमार ८०,०,०० व राजबाण व कोमारबाण जैसे उंटावरी अराब पुढे उतरवीले व बारू, गेलीले व तुव खिजतना इ ने सांगाते घोडा, राऊत

*येथे ९० हत्तीची नावे दिली आहेत. २५ योजने. २६ लहान तोफा. २७ निराळा, २८ पुढे. २९ पायदळ शिपाई. ३० लूट. ३१ गडबड, दंगा. ३२ गाडे. ३३ तयार. ३४ दार. ३५ गोफण.

व. पावपाद्ये असपास दरम्याने ठेवणें व विसलया नाईक, चिवेंगलपा नाईक व कार्तिकाविरपा नाईक हे तीघे जणासी राजभुवरी कपडे देऊन मुसलमान पातशाहीसी झगडा करावे (यास) पेस नामजैदी पाठविलेवरी त्यानीं येउन आपुले करनाटकी कुल लस्केर देखील राक्षेसतागडी नजीक उतरिले. हे खबरी जामुदानी व कालवारानी व हरकारेयानी जैसे जैरजरा तिलतिल खबर घेउनु आपुले पादशाहासी सांगितलें. मग मुसलमान पातशाही गांव पांच कोसावरी येउनु उतरले वरी निजामशाहा मन्हाठा पातशाही व ईभराईम कुतुबशाहा तेलंगण पातशाही हे दोघे जण फुटोन अलाहिदा लस्केर घेउनु तैलाव फिरो लागले. ते पाहोन राजभुवरानें लस्कर पायदल फौज करून भौर रचिले. अली येदलशाहा पातशाहा कन्नडजाण यानें आपुलें कुल लस्केर घेउनु येक फौज करून उभा राहिला. इमामनमुळीक, पातशाहा वराड देश, आपुले कुल लस्केर घेऊनु येकभार रचिले. असे तीनी च्यारी पातशाहा च्यारी तर्फे भार करून राहिलेवरी करनाटकी पाऊप्याघे व घोडेस्वारानी येकदुर्माल होउनु अरोबा मधे रथून पुढे चालुन निजामशाहा बाहिरी पातशाहा व कुतुबशाहा तेलंगण तर्फे झगडा केले. बाणाबाणी जहाले. व त्यामधे व यामधे लस्केर बहुत जाया जाला. दोही तर्फेचे लस्केर जखमी बार जहाले. निजामशाहा बाहिरी पादशाहा व कुतुबशाहा तैलंगण यानें दीड कोस माघारे जाऊनु अली येदलशाहा कन्नडजाण व ईमामनमुळीक वराडदेश पादशाहा यानें आपले जागा मुस्तैद दोनी फौजा होते. त्यानीं येउनु झगडा दिल्ले. जखमी व पाडाऊ जाहाले* वीतपसील. हे रणजखमी व पाडाऊ जाहालेवरी राजभुवरानें ऐकोन अपुले तरफेचे वजीरास व लोकासी व बीजे खलकॉसी कपडे पाठविले. आपुले लोकासी सांगोन पाठविले जे “ आपण येईजे तो झगडा न करणे. लोक बहुत जाया होताती. तमाम जमा जाहालियावरी शर्तमैदीनें झगडा

३६ अधिकार देणें, नेमणें. ३७ थोडी थोडी. ३८ शत्रूची पाहणी करण्यासाठी ३९ व्यूह. * येथें मुळांत जखमी व ठार झालेल्या लोकांची यादी दिली आहे. त्यांत निज्यामशाहाकडील लोकांत सिवाजी काटे व खेरोजी भोसले हीं नावें आहेत. ४० एकामागे एक उभे राहून. ४१ इतर. ४२ कारस्थानी. लोक. ४३ पराक्रम.

केला जाईल ” जैसे भोसल्या दलवीयासी पाठउनु दिव्हे. अली येदल-शाहा पादशाहा कनडजाण यापासी छरीथिपा नाईक जामदार याला हेजी-बातीस पाठविले जे “ तुवा आपण चालोन येउनु अम्हापासी येउनु मांडीवरी वसून फर्जेद म्हणविले, कि तुम्हाकडे अपण न येऊ म्हणोन जैसे शर्तनींमा केलेवरी रायेचूर व अदवानी हे दुदलोणी बद्दल दिव्हे. आपुले सव्देमधे पादशाही जमजम करुनु असावे जैसे असतां तुम्ही अपुले मुळका-मधून तिघ पादशाचे लस्केरासी वाट देउनु अपण कुल लस्केरसहित येउनु मदती होउनु उतरले असे. बहुत वरें. चार पादशाही मिळून अलीया काय होणार असे ? परेतर तुमचे मुदा काय कैसे असे ” म्हणोन. मग अली येदलशाहा यानें जबाब दिव्हे. जे “ तिघे पादशाही लस्केर जोरा-वार होउनु माझे मुळकामधून आले. मजपासी जोरावार नाही. कुल लस्केर व मळुक खराब केले. हे राजवटेमधे आम्ही पडलों नाही. हें तों जैसे फर्जेद म्हणोन मांडीवरी वसोन सव सफध दिव्हे असे त्यासी खैता नाही. तुम्ही कांहीं दिलगीर न होणें. ” जैसे हेजीबा सांगातें खलबत करुनु हेजीबासी शाल व आसावली व तेजी^{४५} व हस्तकडेग व कुंडकी-यासी मोती जोडा १ दिव्हे. व हत्ती छावा येक १ दिव्हे. व हेजीबा सांगात मोर्तैसर दाह जण आले होते त्यासी शाला येक येक देउनु हेजी-बासी पानें देउनु दोहडाविलेवरी हेजीब जाउनु राजभुवरासी हे हकी-कती बयौण अर्ज केले. हेजीब सांगाते अली येदलशाहाचे हरकैरे सीवा-जी गोपीनाथ जमारीकादा होता. त्या सांगातें तीन तास पासुनु पांच तास परियंत खलबत करुनु हरकारा मशारनुलेसी येक दुस्त कपडे दिव्हे. व मोतीयाचा तुन्हाइ येक १ व कमरशाल १ दिव्हे. बहुत मेहमानी केली. अली येदलशाहासी फिरगें व कमर गुर्दा थोर मोलाचा देउनु पाठविले. हे खबर निजामशाहा बहरी व कुतुबशाहा तेलंगण व अकबर जलालदीन मोगली पादशाहा यासी दिदवानी हरकारे यानी लिहून पाठविलें जे

४४ मुलगा. ४५ करार; वचनप्रमाण. ४६ पुढें. ४७ खोट. ४८ घोडा. ४९ बलय, हातकडे. ५० चोकडा. ५१ वजनदार लोक. ५२ वृत्तांत कथन. ५३ जासूद, दूत ५४ तरवार.

“ अली येदलशाहा सांगाते राजवटा लाविली असे ” म्हणोन. मग तिथे पादशाहा यानीं येदलशाहा पादशाहा नजीक हरकारेसी पाठविले. “अम्ही अवधे मिळोन राजभुवराचे मुलकगीरी कराव्या आलों असों. दरम्याने तुम्ही त्या सांगाते राजवटा करिता हें तरी बरें नव्हें. अवधे येकवट होउनु गोशमाल देणें लागतें. अलाहिदा राजवटा केलीयानें काम होऊन येत नाही. तरी तुम्ही त्यामधें मिलालीया आम्ही कांहीं फिरोन जाणार नाही. शर्तमदीं मुलकगीरी करून. तुम्ही आम्हांवराबरी मसलतीस येणें ” म्हणोन. तरी येदलशाहानें सांगोन पाठविलें कीं “ तुम्हाबरोबर असों. जें काये दिलचे मुदा असेल ते कबुल ” म्हणोन. मग हरकारेसी तश्रीं देउनु रवाना केले. राजभुवरानें आपण येऊन राक्षेस्तागडी नजीक उतरले. रणथावा चौघार राक्षेस्तागडीचे मैदानामधें घातलें. करनाटकी लस्केर तमाम येउनु उतरले. झगडेसी सुरु जाहाले. मुदती रोज २७ झगडा जहाला. जलालदीन अकबर पादशाहा तख्त जालनापूर यानें मोगल व कर्ण, रजपूत, राहाठोड हे नालतवाडी दरम्याने उतरले यामधें व त्यामधें रायबागानजीक झगडा रोजबरोज होऊं लागला. करनाटकी वजीर, व यैनलमुलुक व अंकुशखान बारागीर वजीरानी पारखे होउनु येदलशाहा तर्फेसी आले. जलालदीन अकबर पादशाहा व निष्यामशाहा पादशाहा बहीरी व कुतुबशाहा तेलंगण हे तिथे मिळून राजफौज करून चालोन आले. राजबिडे, पाऊण्याचे, हसम झगडा दिल्ले. पहिले तासपासून अकरा तासपावेतो झगडा जहाला. रण हुतर्फें पडिले. राजभुवरानें राजबिडे व बाजे वजीरासी व लोकासी बोलाऊन खलबत केलें. सदरहु वजीर अवधे मिळून राजभुवरास अर्ज केले जे “ मुसलमान पादशाही लस्केर येकवट होउनु येताती. आम्ही त्याचे तोंडेसी उभे रहातो. जैसे मारावे तैसे झगडा फत्ते करितो. अली येदलशाहा व इमामनमुळीक हे दोधे पादशाही लस्केर आपुले जागा होऊन पुढें येताती. दोधे पादशाही झगडा देत असे. रोजबरोज रण पडीत असे. ह्यानीं दगा देउनु सापडवितील. ह्याचे पतेरा नाही. ते तर्फेसी मुदाम दाहा हजार घोडा व पन्नास हजार पायेदल त्याचे तोंडेसी राखणें. आम्ही दिल्लेपाखीनें मंशाकत करून. दोन्ही

पादशाही लस्कर दगा देतील'’ जैसे सिरमोई ठेऊन रोशम केलेवरी राज-
भुवरानें वजीरासी कपडे देऊन दोहडाविलें. जागा जागा आपुले गड
कोटासी इतवारि लोकासी राजभुवरानें पाठविले. * ब्रीतपसील.....
येणे प्रमाणें कपडे देउनु पाठविले. राजफौज झगडा जहाले. निज्यामशाहा
बाहिरी व कुतुबशाहा तेलंगण मोडा जहाला. अकबर जलालदीन मोगला-
वरी झगडा घातला. त्याचे मदतीस कोण्ही आले नाहीं. निज्यामशाहा
बाहिरी व कुतुबशाहा तेलंगण हे मोड जहालें. मोड होउनु येक जागा
भार रचिले होते. लस्कर करनाटकी झगडा करुनु परतुन येता मागुती
हे फौज लस्कर झगडा दिव्हे. हे करनाटकी लोकांनीं ४०००००० हजार
बाण येकायेकी बत्ती लाविले. त्या खालीं दोघे पादशाहाचे लस्कर मोर्बे-
लग झगडीयांत पडीलें. कच खाऊन आपुले जागेसी उतरले. मोगली
लोक मागुती येउनु अलाहिदा झगडा दिव्हे. करणाटकी लोक बहुत पडीले.
इतुके झगडा देउनु राजभुवराचे लस्कर जाउनु आपुले जागा उतरले.
राजभुवरानें आपण राजहौश मुस्तेदी रामहत्तीवरी बैसोन कुल लस्कर दोघे
तिघे पादशाहावरी चालिले. भांडे थोर थोर भरुनु भांडेचे बहुत मार
जहाले. बहुत कच होऊन लस्कर मोड जाहाले. त्यावरी राजभुवरानें
बहुत खुषीहाल होउनु नउगोजीस परतून येउनु उतरले. करनाटक लोक
तिनी पादशाहा लस्करासी झगडा करुन भींगोन बेहुशार होऊन लस्कर
उतरलें होतें. अली येदलशाहा व इमामनमुलीक वराडदेश पादशाहा हे
दोघे जण पादशाहा एकाएकी मुस्तेदीहून राजभुवरावरी घोडे केला. त्याचे
जिर्नीं उतरुन बेखबर होते. पाऊप्यादे लोक रोटीपोळी करुन घेत होते.
तो येही जाऊन सभा पडोन खतर केले. राजभुवर रामराज अली येदलशाहा
पादशाहा कन्नडजाण हाता खाळे पाडून जाव बोलिला जे “ तुवा माझे लेक
म्हणोन बोलिलीं होतासी. तुवा येकायेकी दगा करुनु मजवरी सभा पडि-
लासी. आता माझे काये तैतवीर चालणार असे ? माझे लस्कर
तमाम पडीले ” म्हणोन. ताजा कपडे, पुरतकालीक दाईव, टोपीस हिरा

५८ सांगितल्यांवर. ५९ विश्वास. * येथें पंधरा सरदार पंधरा ठिकाणीं
पाठविलें त्यांची यादी दिली आहे. ६० पुष्कळ. ६१ थकून. ६२ खोगीर.
६३ उपाय.

माती मानीकाचे कुलाब घालून मावीशाला पांघरून, अपुले देवासी स्मरण करून अली येदलशाहासी सांगोन पाठविलें जे “ तुवा आपण फिरंग घेऊन येकांग लढाई करावे. दुसरीयानें आपुलीयावरी हात देऊ नये ” म्हणोन. त्यापासी सैर्गिर्द घेतले. मग अली येदलशाहानें आपण येकांगी मिडीतां नजीक उभे राहून डोसकी कापिले. हे खबर च्यारो पादशाहासी जाहीर जाहाले. करनाटकी लस्कर तमाम चिंदिचोल जहाले. पलोन हत्ती व घोडे, उंट, बारू, गलोले व बाण सुमार व खजाना तमाम लुटालुटा जहाले. कुल लस्कर मिलोन विज्यानगरासी गेले. राजभुवराचे माये व तीघीजण बाइला हे खबर ऐकोन महालासी आगी लाऊन दिले. माणीक, मोती व हरिा, रत्न तमाम मुसलमान लस्कर पादशाहा जाऊन कर्टकंबंद उतरोन मुदाम १४ रोज शहरामधे सोर्दासोदी केले. मोबलग माल सांपाडिले. मुल्लूक-गिरी तिनी पादशाहा यानी केले. अकबर जलालदीन पादशाहाचे लस्कर परतून गेले. व इमामनमुलुक हे अपुले मुलुकासी गेले. निज्यामशाहा बहिरी आपुले मुलुकासी गेले. अली येदलशाहा यानें मुलुकगिरी करीत चालिले पिनगोडेसी जाउनु वेढा घालून तिनी महिने लढाई केली. मग कोट वर-जार होउनु काबीज करू दिले नाही. मग तेथून तोरगलासी येऊन वेढा घातले. स्थल वेंकटी झगडा केले. कांहीं काबीज होऊं दिले नाही. मग तेथें लस्कर ठेऊनु अली येदलशाहा पादशाहा विज्यापुरासी आले. रक्ताक्षी नाम संवळरे वैशाख वादि अस्टमी सोमवारी १० वे तासी श्रवण नक्षत्री भिमाक्षीम वरुत्ती रामराजानें जीव दिले ऐसे खबर करनाटकी पादशाहाचे राजा जाहीर जहाले. अली येदलशाहानें च्यारी पादशाहासी मेहमानगी केली. मग ते बहुत खुषी होऊन गेले. येदलशाहानें राजयाचे सीर कासीस देऊन पाठविले. त्याचे विलायती गड कोटासी काबीजेबदल घोडे राऊत देऊन पाठविताती. पेस्तर अहवाल नजरे पडलिया बँथानवरा बखेर पाठउन देऊन. आजी तागाईत छ २५ माहे मोहरम रोज च्यारि संदेस लिहनु पाठविले असे (द्वितीय संभेलन वृत्त पृ. १६८)

६४ शफथ. ६५ सैन्यानिशीं. ६६ शोधाशोधी. ६७ मुलुख कबज्यांत घेणें.
६८ तपशीलवारं,

दामाजीपंत व विठ्या महार

सातारकर महाराजांच्या दप्तरांत एका महजराच्या नकलेची नकल सांपडली. त्यांत शहरांत व खेड्यांत महारांना कोणकोणते हक्क पूर्वापर आहेत त्यांची याद दिली आहे.

मूळ महजराचा प्रस्तुत खर्डी सारांशरूप आहे. या सारांशरूप महजराचा मथळा असा: —

“ बादशाहाचा हुकूम शिका मोर्तब व दामाजीपंत कारकून याचे हातची कलमें ”

म्हणजे मूळ महजरावर बेदरच्या पातशाहाचे शिक्षा मोर्तब होते आणि तो खुद्द दामाजीपंत मंगळवेढेकर यांच्या हातचा होता.

महारांच्या हक्काचा तपशीलवार निर्देश केल्यावर खालील वाक्यें ह्या सारांशांत आली आहेत:—

“ हें देणें पाछायाचें. व दामाजीपंत याच हातचा कागद असे. विठ्या महार, मंगळवेढ्याचा, पाछायाचे कार्मी पडला. व दामाजीपंत कार्मी पडला म्हणोन पादशहाणीं विठ्या महारास हक करून दिले ”

या वाक्यानंतर आणीक कांहीं राहिल्या साहिल्या हक्कांचें गणन करून पुनः खालील हर्काकत लिहिली आहे:—

“ बेदरास जाऊन पाछाव याची लेकर वेगम आनली. आणि पाछावपासी हात जोडीन उभा राहिला. बाच्छाव याचे घोड्याची जागल करावयास गेला. तों तेंथें मांग चोरीस आला. तेव्हां माहार जागा होता. मग बाच्छाव यास जागे केलें. विश्वासूख माहार ठरला. म्हणोन घोडा वरातीस दिले. अंबरनाक महार यास कृपा करून दिले. बाच्छाव याचीतील कोठीतील कोठाडी लुटल्या त्याजबदल तगादा दामाजीपंतास केला. ते वेळेस श्रीविठोबाचे विठ्या

महाराजें रूप धरून बाच्छात्र याची रसद पोहोचती केली. दामाजीपंताचा पैका भरून विठ्या माहारानें दिल्ली. आणि पाच्छाणें पुन्हा पावती दिल्ली. व दामाजीपंत याजपासी विठ्या माहारानें आणोन दिल्ली. बाळाव याणी चौकशी केली. व दामाजीपंत याची चौकशी केली. त्याजवरून विठ्या महार यास हक दर उपकार पोटास भाकरी व बसावयास जागा करून दिल्ली. माहाराचे बंदोबस्त करून दिले. ”

महारांतील या हकीकतीवरून असें दिसतें कीं मंगळवेढ्यास दामाजीपंत कारभारी ऊर्फ कामावीसदार असतांना विठ्या नांवाचा माहार हि मंगळवेढ्यास होता. दामाजीपंताच्या कारकीर्दींत देशांत कडाक्याचा दुष्काळ पडला. तेव्हां दामाजीपंतानें लोकांकडून धान्याची सरकारी कोठारें लुटविली. त्या कार्या वसूल धान्याच्या रूपानें घेत असत व नंतर धान्य विकून येईल तो पैका रसद म्हणून राजधानीस पाठवीत. कोठारें लुटविल्यावर रसदीचे पैसे राजधानीस पाठविण्यास दामाजीपंताजवळ सहजच नव्हते. तशांत चुगलखोरांनीं कोठारें लुटविल्याची बातमी पातशाहापर्यंत बेदरास पोहोचविली. रसदीकरितां पातशाहाचें धरणें दामाजीपंतावर येऊन बसलें. द्रव्य कोठून आणावें अशा विवंचनेंत दामाजीपंत पडले. पंताच्या संकटाचा साक्षीदार मंगळवेढ्याचा विठ्या माहार होता च. त्याच्याजवळ बापजात्यांनीं पुरून ठेविलेलें किंवा इतर कोणत्या तरी कारणानें जमा झालेलें द्रव्य होतें. व तें कर्मधर्मसंयोगानें रसदीची फेड करण्याइतकें होतें. तें द्रव्य विट्ठलरूपी परमेश्वराचा, मंगळवेढ्या विठ्या नांवाच्या माहाराच्या अंगांत, संचार होऊन दामाजीपंताकडील रसद म्हणून बेदरास सरकारांत भरण्याची विठ्या महारास परमेश्वरप्रेरणा झाली. विठ्या माहार मजल दर मजल बेदरास गेला; आणि त्यानें पातशाहाच्या कचेरींत दामाजीपंताकडील म्हणून रसदेचा भरणा केला, पावती घेतली व ती दामाजीपंतास आणून दिली. अर्थांत दामाजीपंताचें संकट वारलें व धरणेंहि सुटलें.

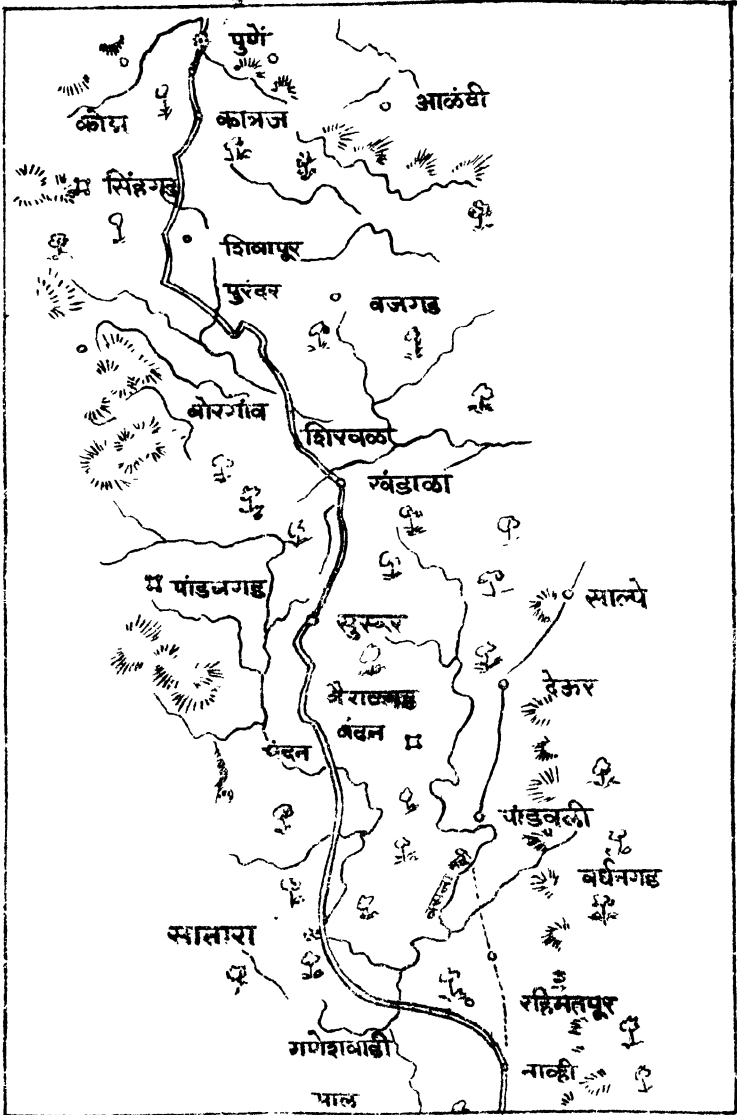
दामाजीपंताच्या रसदेची अशी ही ऐतिहासिक हकीकत प्रस्तुत महजरावरून उपलब्ध होते. ती देऊन प्रसिद्ध इतिहाससंशोधक राजवाडे तिचा इत्यर्थ काढतात तो असा आहे. यःकाश्चित कमावीसदारानें धान्याची खंडोगणती कोठारें लुटविणें, बादशाहाकडील धरणें येऊन बसणें, माहारानें गुपचुप रसद जाऊन भरणें वगैरे हा सर्व प्रकार यद्यपि वास्तविक, तथापि आश्चर्योत्पादक होता. कवींनीं लाघव करून ऐतिहासिक हकीकतीला आपल्या कल्पनेनें काव्यरूप दिलें, व भगवान् भक्तवत्सल जो श्रीविठ्ठल त्यानें माहाराचें रूप घेऊन दामाजीची रसद भरली, रसद भरतां क्षणीं च माहाररूपी परमेश्वर पातशाहाच्या डोळ्या देखत गुप्त झाले वगैरे कविकल्पना रचिल्या. परमेश्वर माहाराच्या हृदयांत शिरून, तद्द्वारा एका दर्याद्रं गृहस्थाचा बचाव झाला ही खरी ऐतिहासिक हकीकत प्रस्तुत महजर न सापडता तर कल्पना कीटीतील असावी असा जसा आजपर्यंत तर्क करित होतो तसा च पुढें करित राहिलों असतां.

[चतुर्थ संमेलनवृत्त पृ. ५३-५५.]

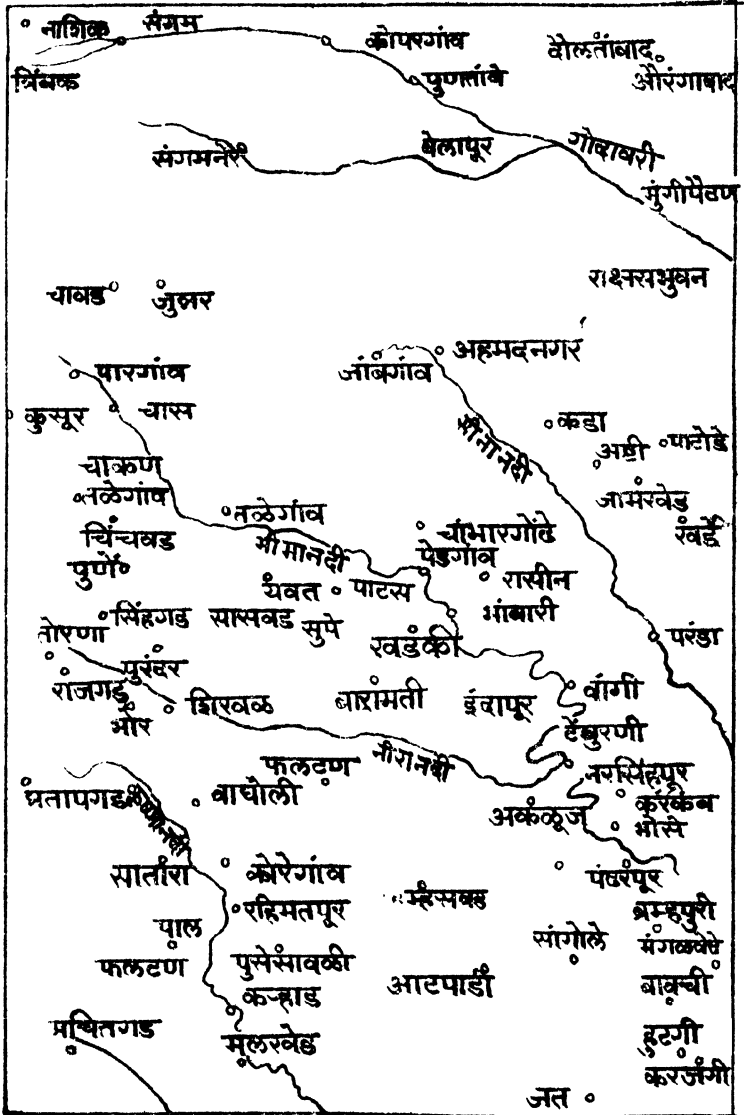
मालोजी व विठोजी

बाबाजी भोसल्याचे मुलगे मालोजी व विठोजी हे भीमानदीच्या कांठीं कांहीं गांवांची पाटीलकी संपादून होते. तेथून ते निजामशाहाच्या दरबारां गेले आणि तेथें तरवार गाजवून त्यांनीं अधीक ऐश्वर्य संपादन केलें. पुढें मालोजी इंदापूरच्या लढाईंत बादशाही कामांत खर्ची पडला. यामुळें कांहीं वर्षेपर्यंत विठोजीनें सरदारी चालविली. शेवटीं विठोजी मरण पावल्यानंतर त्याचे व मालोजीचे मुलगे निजामशाही दरबारांत मलिकंबराच्या हाताखाली राहून सरदारीचीं कामें करूं लागले. येथपर्यंतची हकीकत येथें दिलेल्या शिवभारतांतील श्लोकांत आली आहे. शिवभारत हा ग्रंथ परमान-

पुणे ते सातारा रस्ता.

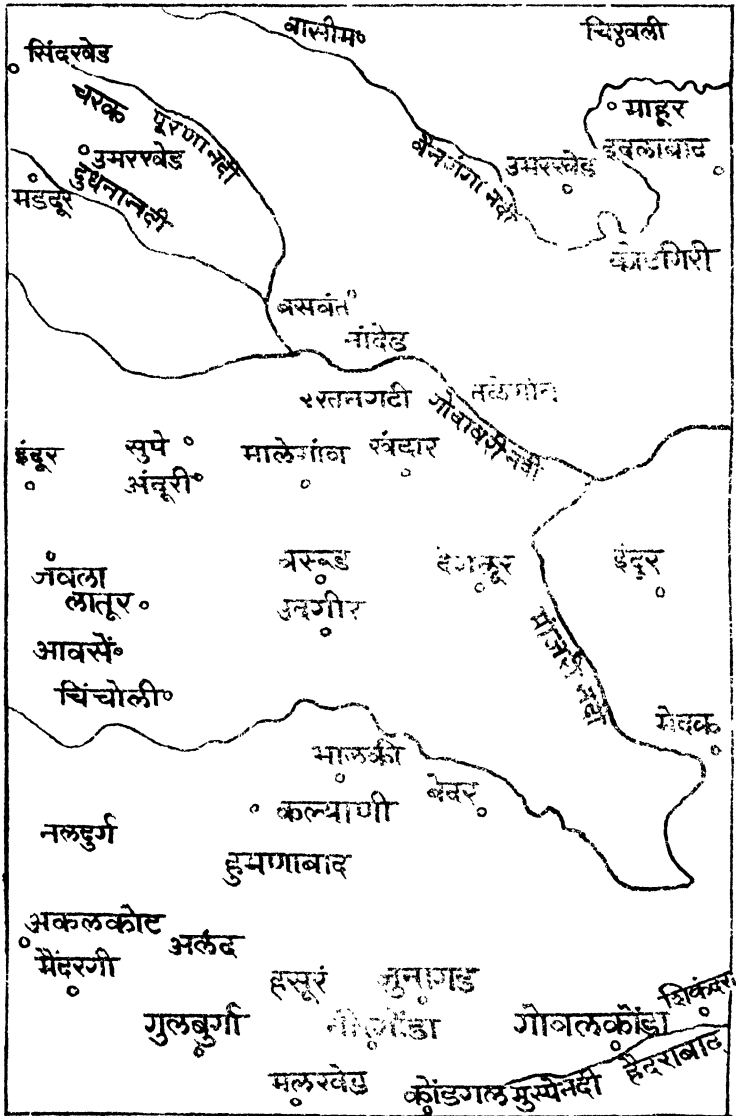

दक्षिण महाराष्ट्र.

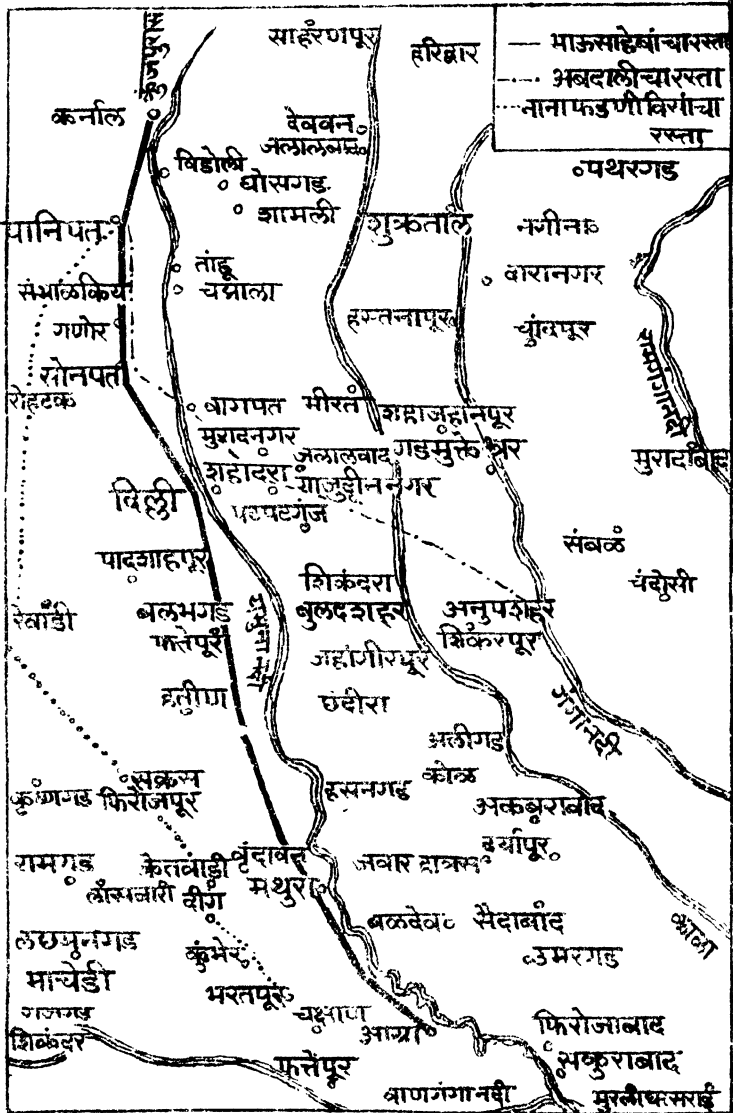

निजामचे राज्य

[पश्चिमोत्तर भाग]

पानिपतचा नकाशा

न्दकवीनें शिवाजीमहाराजांच्या हयार्तीत व त्यांच्याच अशिवरून लिहिला असें त्या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत म्हटलें आहे. यामुळें बखरींतील हकीकतीपेक्षां शिवभारतांतील मजकुराचें प्रामाण्य बलवत्तर मानलें पाहिजे.

दक्षिणस्यां दिशि श्रीमान् मालवर्मा नरेश्वरः ।
 बभूव वंशे सूर्यस्य स्वयं सूर्य इवौजसा ॥ १ ॥
 स पुण्यदेशे धर्मात्मा निवासं स्वमकलयत् ।
 तन्वन् सौराज्यमाधिकं नदीं भीमरथीमनु ॥ २ ॥
 महावंशसमुद्भूतामुमां नाम यशस्विनीम् ।
 उपयेमे स विधिना सावित्रीं सत्यवानिव ॥ ३ ॥
 स शंभुप्रीतये शंभोर्भक्तः सागरसंनिभम् ।
 मधुरं खानयामास तडागं शंभुपर्वते ॥ ४ ॥
 एतस्मिन्नेव समये दुर्गं देवगिरिं श्रयन् ।
 निजामशाहो धर्मात्मा पालयामास मेदिनीम् ॥ ५ ॥
 तमसेवंत सततं यवना नामधीश्वरम् ।
 सर्वे यादवराजाद्या दाक्षिणात्याः क्षमामुजः ॥ ६ ॥
 तथा येदिलशाहोऽपि पत्तने विजयाव्हये ।
 निवसन् राज्यमकरोद्यवनो यवनैर्धृतः ॥ ७ ॥
 अथ केनापि कालेन निमित्तेन बलीयसा ।
 येदिलेन निजामस्य विरोधः सुमहानभूत् ॥ ८ ॥
 तदा तं मालभूपालं कालं प्रति महीभृताम् ।
 श्रुत्वा निजामो मेधावी सहाय्ये समकल्पयत् ॥ ९ ॥
 ततस्तस्य प्रियं तत्र कर्तुमप्रार्तिमद्युतिः ।
 गत्वा देवगिरिं माल-महीपतिरुवास ह ॥ १० ॥
 अथ विठ्ठलराजोऽस्य भ्राता भीमपराक्रमः ।
 समेतः स्वपताकिन्या भेजे धारागिरीश्वरम् ॥ ११ ॥
 यद्यप्यासन् निजामस्य सहायास्तत्र भूरिशः
 तथापि मालवमेव सर्वेभ्योभ्यधिको भवत् ॥ १२ ॥

संतानार्थी स नृपतिर्धर्मपत्नीसमन्वितः ।
देवदेवं महादेवमारराध महाव्रतः ॥ १३ ॥
अथ कालेन महता देवी तस्य महौजसः ।
आनन्दयन्ती दयितं ससत्त्वा समजायत ॥ १४ ॥
ततः सा दशमे मासि प्रस्फुरद्राजलक्षणम् ।
सुमुखं शुभवेलायां सुषुवे सुतमद्भुतम् ॥ १५ ॥
अथ वर्षद्वयेतीते द्वितीयमपि नन्दनम् ।
लेभे महीपतेः पत्नी मूर्तिमन्तमिवोत्सवम् ॥ १६ ॥
तौ शाहश्च शरफिश्च सिद्धनामांकितानुभौ ।
ववृधाते श्रिया सार्धं कुमारौ कुलदीपकौ ॥ १७ ॥
प्रपेदे पंचमं वर्षं शरीफस्याग्रजो यदा ।
तदा महोदारवर्मा मालवर्मा महीपतिः ॥ १८ ॥
महत्या सेनया सार्धं दधानोऽभ्यर्हितं धनुः ।
प्रस्थापितो निजामेन समरायेंदिरापुरम् ॥ १९ ॥
तत्रात्यर्थं युध्यमानः सबलैरभियायिभिः ।
पुरोधाय प्रतिभटान् प्रययावमरावतीम् ॥ २१ ॥
ततः शाहशरीफौ च पुरकृत्य प्रतापिना ।
चक्रे विट्टलराजेन राज्यं तदखिलं स्थिरम् ॥ २१ ॥
ततः शरीरं शाहस्य प्रविष्टे नवयौवने ।
ससंशोधव शिशुता संचुकोच शनैः शनैः ॥ २२ ॥
दानवीरं दयावीरं युद्धवीरं महौजसम् ।
मालभूपसतं शाहं वरलक्षणलक्षितम् ॥ २३ ॥
दृष्ट्वा यादवराजेन कन्या कुवलयेक्षणा ।
दत्ता सदाक्षिणा तस्मै जिज्ञूर्विजयलक्षणा ॥ २४ ॥
सुतां विश्वासराजस्य दुर्गा नाम्नाथ सदगुणाम् ।
शरीफोऽपि महाबाहुर्भव्यां भार्यामविन्दत ॥ २५ ॥
अथ विट्टलराजे स्वे पितृव्येऽपि दिवं गते ।

महावीरेण धीरेण शाहराजेन धीमता ॥
 राज्यभारः स हि महान् दधे वत निजे भुजे ॥ १६ ॥
 संभः खेलश्च मल्लश्च मंबो नागश्च पर्शुकः ।
 त्र्यंबकश्चापि ककश्च भ्रातरः सोदरा अमी ॥ १७ ॥
 पुत्रा विठ्ठलराजस्य सुत्रामसमविक्रमाः ।
 मालभूपालजौ शाहशरीफौ च प्रभाविणौ ॥ २८ ॥
 निजामस्य प्रियकरा कराकृष्टशरासनाः ।
 परं न गणयामासुरंबरस्य मते स्थिताः ॥ २९ ॥

विठोजीचा वडील मुलगा संभाजी याचा मृत्यु

विठोजी मरण पावल्यानंतर निजामशाहानें एक वेळ मोठा दरबार भर-
 विला. तो संपल्यानंतर सर्व सरदार आपापल्या हत्तीवरून व घोड्यावरून
 घाईघाईनें जात असतां खंडागळ्याचा हत्ती बेफाम होऊन लोकांना मारूं
 लागला. तेव्हां लुकजी जाधवरावाचा मुलगा दत्ताजी यानें तो हत्ती ठार
 केला. हें पाहून खंडागळे व जाधव यांच्यांत झटापट सुरू झाली. त्या वेळीं
 भोसल्यांनीं खंडागळ्याची बाजू उचलली व विठोजीचा वडील मुलगा संभाजी
 याच्या हातून दत्ताजी जाधवराव ठार झाला ! ही बातमी ऐकून लुकजीनें
 येऊन संभाजीस ठार केलें ! आणि आपला जावई शहाजी याजवरही वार करून
 त्यास मूर्च्छित केलें. शेवटीं निजामशाहानें लुकजीस दोष देऊन ही मारामारी
 थांबविली. यामुळें लुकजी निजामशाही दरबारांतून निघून मोगलास मिळाला.
 अशी हकीकत तंजावरच्या शिलालेखांत दिली आहे. तिचा काल शके
 १५४४ चा फाल्गुन शुद्ध पक्ष असावा असें येथें दिलेल्या विठोजीच्या
 सात मुलांच्या वाटणीपत्रांवरून दिसतें. या पत्रांत विठोजीचा वडील
 मुलगा संभाजी याचें नांव नसून इतर सात भावांचों नांवें आहेत. शके

१५४४ च्या माघ अमावास्येस संभाजी भोसल्याच्या नांवें एक हुकूम सुटलेला उपलब्ध आहे व त्यानंतर एकच आठवड्याने झालेल्या या वाटणीपत्रांत त्याचें नांव नाहीं. यावरून त्याचा मृत्यु या आठवड्यांत झाला असला पाहिजे. यानंतर लौकरच शहाजीस पहिला मुलगा झाला. त्याचें नांव संभाजी असें ठेवण्यांत आलें.

या खेरीज शके १५४४ मध्ये भोसले घराण्याची सांपत्तिक स्थिति कशी होती याचा अंदाज करण्यास व विठोजीचा मुलगा मालबा हा मालोजीच्या मृत्युनंतर जन्मला असें गृहीत धरून मालोजीचा मृत्युशक ठरविण्यास हें पत्र उपयोगी पडण्याजोगें आहे.

१५४४ फाल्गुन शुद्ध ८

सके १५४४ हुंदभाी नाम सवतछरे फाल्गुण सुध अस्टमी ८ वार गुरुवार सु॥ सलास इसरईन अलफ तेरीख ७ माहे जमादिलीवल ते दिवसी राजश्री रामेशभट व राजश्री चिंतामणी भट गोसावी यासि. राजश्री खेलोजीराजे व राजश्री मंबाजीराजे व राजश्री नागोजीराजे व राजश्री परसोजीराजे व राजश्री त्रिंबकजीराजे व राजश्री ककाजीराजे लिहुनु दिधलें ऐसें जे. तुम्हापासीं राजश्री ताबाई आवानें ठेवणें ठोविलें होतें. बितपसील नख्त एकवीससे होनु सोने एकसे आठ तोळे

२१००

१०८

हे तुम्हा आमचे आम्हासी खडकीस आणौनु दिधले. पैकीं मालबा रायाचा वाटा मालबासी देउनु वाटे सा आमचे आम्हांसी पावले. बितपसील नख्त अठरासे १८०० सोने तोळे नऊद ९०४ एणें प्रमाणें आम्हांसी पावले. तुम्हासी व आपणासी अर्थाअर्थ समंध नाहीं.

मीही

एकोजी जैतजी भोसले
मकुंद गोपिनाथ पत्रप्रमाणें साक्ष
[खंड १५ लेखांक ३९५]

भिकार्जा मोहिते
तिमाजी भोसले

पाटीलकीसाठी खून व धर्मांतर

मौजे देवराष्ट्रे, कर्नात वांगी प्रांत पन्हाळा येथील मुसलमानी अम-दानीतील पाटीलकीची हकीकत अशी आहे (सनदपत्रांतील माहिती पान ९८)—

संभाजी भोसले याणी पाटिलकी केली. तो पाटिलकी करीत असतां त्यांस देवाज्ञा जाली. त्याचे पोटी लेक चौधे जण. वडील तुकोजी, त्याचे पाठीचा काळोजी, त्याचे पाठीचा बाळोजी, (त्याचे पाठीचा हिरोजी), ऐसे चौधे जण भाउ. त्यांमध्ये तुकोजी वडील. तो पाटीलकी करूं लागला. ऐसें असतां पांढरीचा विनाशकाळ आला. मूळ कऱ्हाडीहून रसद विजापुरास जात होती. त्यास रसद मौजे मज-कूरच्या रानांतून जात असतां वाट पाडिली. चोरांनी रसद नेली. तें वर्तमान विजापुरास गेलें. मग तेथून नामजाद आली. ते नाम-जादीनें काळोजी व बाळोजी या उभयतांस जिवें मारिलें. तुकोजी पळोन गेला. हमरोजीस धरून विजापुरास नेलें. महंमद सावकार याचे हवाला केलें आणि हूकूम केला की याजपासून रसदेचा निकाल करून घेणें, म्हणून तगादा केला. त्यास तो निपुत्रिक होता तो बाटला. ऐसें जाहलिया उपरि गांव वैराण पडिला. त्यावरी कबूल-खान दिवाण गांवास आले. त्याजबराबर हमरोजी आला. गांवास आल्या उपरी तुकोजी बोलिला की, “ तूं मुसलमानासी मिळोन पाटिलकी करितोस. ” पाटिलकी मुसलमानाच्या धरास गेली ऐसें जाणोन तुकोजीनें हमरोजीस जिवें मारिलें. या उपरी दिवाणानें बाहीर निघोन तुकोजी हि जिवें मारला. मग तुकोजीचा लेक आपाजी भोसला माजे शेणोलीमध्ये होता. त्यानें गांवास मुतालीक पाठविला. त्याचें नांव डुबाजी. तो सुरळीत पाटीलकीची मुतालकी करून पाटीलकीचा हक्क, लाजिमा आपाजी भोसला यांस पावता करीत होता. ऐसें सुरळीतपणें मुतालकी करीत असतां डुबाजीस देवाज्ञा जाली. त्याचे पोटी लेक

तिथे जण. संभाजी व सोनजी व नरसोजी ऐसे तिथे जण. त्याजवरी सोनजी शहाणा निघाला. तो पाटिलकीची मुतालकी करूं लागला, ' हक्क दक थोडा बहुत भोंसल्यास द्यावा ' ऐसैं बोलिला. मग संभाजी व नरसोजी या उभयतांनीं विचार करून बोलिले जे ' हा भोसलियाचा मिळताऊ आहे ' म्हणून संभाजी व नरसोजी या उभयतां भावांनीं सोनजीस जिवें मारिलें. मग दोघे जण पाटिलकी करू लागले.

परचक्रनिरूपण.

श्रीक्षेत्र नाशकाजवळच्या टाकळीस श्रीसमर्थींचा जो आद्य मठ आहे त्या मठांत ' परचक्रनिरूपण ' या रामदासी प्रकरणाच्या २८ ते ४१ पर्यंतच्या ओव्या उपलब्ध झाल्या. त्यांत मुसलमानी अमदानींत झालेल्या हिंदुसमाजाच्या दुरवस्थेचें नामांकित शब्दचित्र काढलेलें आहे:—

पदार्थ मात्र तितुका गेला । नुस्ता देशचि उरला ।
येणें करितां बहुताला । संकट जालें ॥ २८ ॥
लोकें स्थानभ्रष्ट जालीं । कितेक तेथेंचि मेलीं ।
उरलीं तें मराया आलीं । गांवावरी ॥ २९ ॥
माणसा खावया धान्य नाहीं । आंथरुण पांघरुण तेंहि नाहीं ।
घर कराया सामग्री नाहीं । काये करिती ॥ ३१ ॥
पुढें आला प्रजन्य काळ । धान्य महर्ग दुःकाळ ।
शाकार नाहीं भळभळ । रिचवे पाणी ॥ ३२ ॥
कितेक अनाचारी पडिलीं । कितेक यातिभ्रष्ट जालीं ।
कितेक ते आक्रंदलीं । मुलें बाळें ॥ ३३ ॥
कितेक विषें घेतलीं । कितेक जळीं बुडालीं ।
जाळिलीं ना पुरिलीं । किती येक ॥ ३४ ॥
ऐसैं जालें वर्तमान । पुढें हि अवघा अनमान ।
सदा दुश्चीत अवघे जन । उद्वेगरूपी ॥ ३५ ॥

कांहींच पाहातां धड नाहीं । विचार सुचेना कांहीं ।
 अखंड चिंतेचा प्रवाहीं । पडिले लोक ॥ ३७ ॥
 येक ह्मणती कोठे जावें । येक म्हणती काये करावे ।
 विदेशा जाउनि काये खावे । वेच नाहीं ॥ ३८ ॥
 तथापि मार्ग चि चालेना । भिक्षा मागतां मिळेना ।
 अवघे भिकारी च जना । काये म्हणावें ॥ ३९ ॥
 प्राणीमात्र जाले दुखी । पाहातां कोणही नाहीं सुखी ।
 कठिण काळे वोळखी । धरीनात कोणही ॥ ४० ॥

श्रीसमर्थकालीन अस्मानी सुलतानी

इंदूरबोधन व डोमगांव मठांत कांहीं बाडें रा. शंकरराव देव यांस सांपडलीं. त्यांत स्वकालीन अस्मानी सुलतानीचें वर्णन स्वतः समर्थानीं ज्यांत केलें आहे असे तीन प्रबंध सांपडले त्यांतील निवडक भाग येथें दिले आहेत. त्यांत समर्थ म्हणतातः—दुष्काळ पडला, लुटालूट सुरू झाली, लोक मरूं लागले व गावें वीस झालीं. चोन्यामाच्या व दंगेधोपे यांचा मुकाळ झाला. इतक्यांत परचक्र आलें व दोन्ही कडच्या सैनिकांनीं प्रजेचा संहार मांडिला. दांडग्यांनीं हजारों जीव कुटून काढिले, नाककान कापले, स्त्रिया भ्रष्टविल्या व लोकांच्या मोटा वांधून समुद्रांत बुडाविल्या. चोरांनीं सौदागरांना बुडाविलें आणि काफिल्यांना लुटलें. शामळांनीं व मुसलमानांनीं गुजरिणी व ब्राह्मणी बाटविल्या, जहाजावर धरून नेल्या, कित्येक स्त्रिया देशांतरास नेऊन गुलाम म्हणून विकून टाकिल्या आणि शेकडो मातुश्रिया हालहाल होऊन मेल्या.

प्रबंध पहिला

बहूसाल कल्पांत लोकांसि आला । महर्गे बहू धाडि केली जनाला ।
 किती येक मृत्यासि ते योग्य जाले । किती येक ते देश त्यागून गेले ॥१॥

किती येक ग्रामे चि ते वोस जाली । पिके सर्व धान्यें च नाना बुडाली ।
 किती येक धाडीवरी धाडि येती । द्वया सैन्यकाचेनि संहार होती २ ॥
 किती येक ते मेघ ही मंद जाले । अनावृष्टि स्थळोस्थळी लोक मेले ।
 किती येक अन्नाविसी भ्रष्ट जाले । किती येक लोकी जळीं प्राण दिल्ले ३
 किती येक त ताम्रबंदी च गेले । किती येक मान्हाष्ट बंदी निमाले ।
 किती येक ते छंद ना बंद नाहीं । किती येक बेबंद ते ठाई ठाई ॥ ४ ॥
 किती येक ते धान्य लुट्टानि नेती । किती येक ते पेव खाणोनि नेती ।
 किती येक ते पूरिले अर्थ नेती । किती पूरिली सर्व पात्रें चि नेतीं ॥ ५ ॥
 किती पंथ देशांत ते नासले हो । किती येक पंथांत ते मारिले हो ।
 किती येक पंथांत ते लूटिले हो । किती दांडगी ते बहू कूटिले हो । ६ ।
 किती येक ते व्राणकर्णे चि घेती । किती उत्तमा त्या स्त्रिया भ्रष्टवीती ।
 किती मोट बांधूनि ते बूडवीती । पिळोडे चि वांग्योनि हरिोनि नेती ७
 किती पोष्ट फाडूनि ते मारिताती । वृथा चोर अर्थाविसी प्राण घेती ।
 किती येक सौदागरा बूडवीती । किती येक ते काफले लूटिताती ॥ ८ ॥
 किती गुञ्जिणी ब्राह्मणी भ्रष्टवील्या । किती शांमुखी जाहाजी फाकवील्या
 किती येक देशांतरी त्या विकील्या । किती सुंदरा हाल होऊनि मेल्या ९
 किती कोंकणामाजिं ते लोक गेले । फळें कांकड्यां भाक्षितां रोग जाले ।
 पिडा पावले पोष्ट फूगोनि मेले । किती किर्र् म्हणोनि फारोनि आले १०

प्रबंध दुसरा

जन बुडाले बुडाले पोटेवीण गेले । बहु कष्टले कष्टले किती येक मेले ।
 वीसां लोकांत लोकांत येकाचि राहिले । तेणें उदंड उदंड दुखचि
 साहिले ॥ धृ० ॥
 कांहीं मिळेना मिळेना मिळेना खायाला । ठाव नाहीं रे नाहीं रे नाहीं रे
 जायाला ।

हौस कैची रे कैची रे कैची रे गायाला ।

कोठे जावें रे जावें रे जावें मागायला ॥ १ ॥

देश नासला नासला उठे तो ची कुटी ।
 पिके होता चि होता चि होते लुटालुटी ।
 काळाकरितां जीवलगां जाली तुटातुटी ।
 अवघ्या कुटुंबा कुटुंबा होते फुटाफुटी ॥ ३ ॥

कैचा आधार आधार नाहीं सौदागर ।
 कांहीं चालेना चालेना उदीम व्यापार ।
 सर्व सारिखे सारिखे जाला येकंकार ।
 काळ कठीण कैसा पवे पार ॥ ४ ॥

नलगे हांसावें हांसावें सगट सारीखें चि ।
 लोक तुटले तुटले संसाराची ची ची ।
 जनीं ईजती दुरमंती पाहों जातां कैची ।
 दुनिया जाली रे जाली रे जाली रे वळाची ॥ ५ ॥

धान्ये माहाग माहाग तैसें ही मीळेना ।
 कैसें होईल होईल होईल कळेना ।
 काये होणार होणार होणार टळेना ।
 पुण्य गेले रे गेले रे कांहीं च फळेना ॥ ६ ॥

सुडकें पटकर पटकर न मीळे पांघराया ।
 शक्ती नाहीं रे नाहीं रे कोंपट कराया ।
 वाट फुटेना फुटेना वीदेसीं भराया ।
 औंधीं बैसलों बैसलों बैसलों मराया ॥ ८ ॥

बायेला लेंकुरें लेंकुरें सांडुनिया जाती ।
 भीक मागती मागती तिकडे चि मरती ।
 रांडा पोरान्च्या पोरान्च्या तारांबळी होती ।
 मोल मजुरी भीकारी होउनि वांचती ॥ ९ ॥

नदी भरतां भरतां घालुनिया घेती ।
 वीख घेउनी घेउनी उदंड मरती ।

अग्नी लाउनी लाउनी जळोनिया जाती ।
 मोठी फजीती फजीती सांगावें तें कीती ॥ ११ ॥
 येक पळाले पळाले दुरी देशा गेले ।
 बहु कष्टले कष्टले तेथे नागवले ।
 फीरोनी आले रे आले रे घरीचे लोक मेले ।
 कोठें उपाये दसिना कासावीस जाले ॥ १२ ॥
 उदंड चाकरी चाकरी मीळिना भाकरी ।
 लोक नीलंड नीलंड कादुनी नेती पोरी ।
 न्याये बुडाला बुडाला जाहाली सिजोरी ।
 पैक्या कारणें कारणें होते मारामारी ॥ १३ ॥
 येतो पाहुणा पाहुणा लौकरी जाईना ।
 अन्न खातो रे खातो रे थोडें ही खाईना ।
 उदंड वाढिलें वाढीलें तन्ही तो धाईना ।
 गेंव बोलतो बोलतो कोठें चि माईना ॥ १५ ॥
 राहे वस्तीस वस्तीस चोरीतो वस्तांस ।
 परी तो सांडेना सांडेना ठकीतो लौकांस ।
 पुढें ठके रे ठके रे ठके अवेवास ॥ १८ ॥
 लोक भलेसे दीसती खेटरें चोरीती ।
 वस्त्रें धोतरें पातरें लपउनी पळती ।
 कोठें धरीती मारीती महत्वा हारीती ।
 काये करीती करीती वाईट संगती ॥ १९ ॥
 दास म्हणे रे भगवंता कीती पाहसी सत्व ।
 काये वांचोनी वांचोनी ने परतें जीवीत्व ।
 कीती धरावें धरावें धरावें तें सत्व ।
 जालीं शरीरें शरीरें शरीरें नीसत्व ॥ २० ॥

प्रबंध तिसरा.

पनाळागडीं फार महर्ग जालें । बहु वीस्व तेणें गुणें वाज्य आलें ।

कधीं देव पावेल कांहीं कळेंना । कदा धुंडिल्या येक दाणा मिळेंना १
 गुरें वीकीलीं सर्थ वखें च पात्रें । भटीं वीकीली सोंवळी वोलि धोत्रें २
 किती वार्कली जेन झोरे चवाळी । किती धाबळा माल चंबु गवाळी ३
 किती उखळे मूसळे सूप पाट्या । किती वीकिले झाडुनी कुंप काठ्या ४
 किती येक जाती किती खलबते । तन्ही तें नव्हें काम कांहींच फते ५
 किती येक तवार ढाला कटारा । कितेकीं सुन्या कातन्या त्या अपारा ६
 कितेकीच सीलेच भाले विकीले । कितेकी किती उंट घोडे विकीले ७
 कितेकी मुद्या कुडक्या त्या विकील्य़ा । कितेकी किती आंगड्या त्या
 विकील्य़ा ॥ ८ ॥

स्त्रियांचे अळंकार नानापरीचे । किती थोरथोरां चि त्या सुंदरीचे ॥९॥

असे संकटीं रक्षिलें तां दिनासी ।

किती आठऊं प्रत्ययां तो मनासी ।

धरूनी करीं उतरीलें अनाथा ।

लिळे पाहतां पाववीले समर्था ॥ १० ॥

[श्री सांप्रदायिक विविध विषय पृ. २६१-२६७]

भातवडीचे युद्ध

भातवडीच्या लढाईत शहाजीनें प्रथम आपलें अद्वितीय शौर्य व्यक्त केलें असें तंजावरच्या शिलालेखांत म्हटलें आहे. या लढाईचें वर्णन 'बुसा-तिने सलातीन ' नांवाच्या विजापूरच्या इतिहासांत आलें आहे त्याचा सारांश असा—

मलिकअंबर हबशी हा निजामशाही राज्यांतील एक चाकर असून त्यानें त्या राजधानीतील फंदकितूराच्या वेळीं मोठ्या हिंमतीनें बुऱ्हाणशाहाच्या कारकीर्दीत मुखत्यारीचा लगाम आपल्या हातीं पकडला; आणि लौकरच प्रबल झाला. परंतु हें त्याचें प्रबलत्व इतरांस सहन न होऊन त्यांनीं त्याचें

पारिपत्य करण्याचें मनांत आणिलें. आरंभीं तो प्रत्येक वेळीं आदिलशाहाकडे लीनतेनें मदत मागून आपलें काम पार पाडीत असे. त्याकडे मनमुराद फौज जमतांच त्यानें प्रथम इब्राहीम निजामशाहावर शस्त्र धरिलें आणि आदिलशाहाशीं उद्धटपणा आरंभिला. आदिलशाहाच्या मनांत निजामशाही राज्य संरक्षण करण्याची उमेद होती. परंतु मलीकचें वर्तन फारच फाजील होऊं लागलें. तेव्हां मोंगलाशीं सख्य करून त्यास मलिकअंबरावर फौज पाठविण्यास चेतविलें. मोंगलासहि तेंच हवें होतें. कारण ते मलीक याच्या त्रासानें अगदीं कावून गेल्यासारखे झाले होते ! त्यांत त्यांना आदिलशाहाची मदत मिळतांच त्यांनीं तयारी केली आणि हिजरी सन १०३३ (इ.स. १६२३) त चाळीस हजार स्वार व इतर युद्धोपयोगी जंगी सामान सरंजाम घेऊन ते अहमदनगरावर निघाले. तत्समई आदिलशाहानें चाळीस हजार स्वार मुल्ला मंहमद लारी सरलष्कर (ज्यास मुल्लाबाबा म्हणतात) त्यावरोबर रवाना केलें. हें वर्तमान मलिकअंबरास कळतांच त्यानें दोन्ही सैन्यांचा एकदम फत्ना उडविण्याची हिंमत धरून स्वतः चाळीस हजार स्वारांसह तो युद्धास सज्ज झाला. दोन्ही सैन्यांची नगरापासून पांच कोसांवर भातोडी म्हणून एक गांव आहे. तेथें गांठ पडून आदिलशाही व मोंगली लष्कर खूप दमानें लढलें. परंतु सरलष्करची शिकस्त होऊन आदिलशाही सैन्याचा पराभव झाला. तशीच मोंगलांच्या सरलष्करखानाची हीच दशा झाली. मलिकंबरानें त्या जयाच्या भरांत शेंकडो सरदार अमीरउमराव व इतर लोक कैद केले. तेव्हां बाकीच्या फौजेवर मोठा कहर उसळला !

[मोडककृत विजापूरचा इतिहास पृ. १४६]

निजामशाहीचें पुनरुज्जीवन

मलिकंबराच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा फत्तेखान कर्तृत्वशून्य निघाला. यामुळें निजामशाही बुडाविण्याच्या कार्मी मोगली सरदार मोहबतखान यास यश आलें. परंतु पातशाही बुडाली तरी निजामशाही सरदार

आपापला प्रांत बळकाऊन स्वतंत्र होण्याच्या विचारास लागले. त्यांत शहाजी हा सर्व निजामशाही सरदारांत फौजबंद व धोरणी होता. यामुळे त्यास आपणाकडे ओढून घेण्यासाठी मोगल व विजापूरकर यांची खटपट सुरू झाली. तिचा फायदा घेऊन शहाजीने निजामशाहीचे पुनरुज्जीवन केले व पातशाहीच्या नांवाखाली आपले सैन्य वाढवून तो जबरदस्त बनला.

“शहाजी महाराज भीमगडी जातांच निजामशाही प्रांत, पुणे व जालना बालेघाटपर्यंत व जुन्नर व अहमदनगर व संगमनेर व नाशिक व त्र्यंबकपर्यंत घेतले. आणि सात आठ हजार स्वार ठेऊन प्रांत लुटू लागले. इरादतखान दौलताबादेस होते. त्यास मालोजी भोसले याजकडून स्नेह केला; आणि उमेदवार शहाजहा पादशहा याच्या कृपेचे म्हणून मनसब बेवीस हजारी करार करून फर्मान शहाजी महाराज यांच्या नांवे व वस्त्रे पादशहाची आणून दिली. आणि शहाजी महाराज ज्याप्रमाणे सांगतील त्याप्रमाणे दिलीहून आणवून देऊन शहाजहानचे चाकर करून विजापूरचा पातशाहाचा मुदूख ध्यावा असे इरादतखान याच्या चित्तांत होते. हे वृत्त महाराजांस समजून हे हुशारच होते. मुरारपंतास न कळतां खवासखान याजकडून कागदपत्रे येत होती. शहाजी महाराज याणी लिहिले की, ‘तुम्हांकडून कांहीं उपरोळा जहाला असतां आम्ही पुनरपि निजामशाही उभी करितो.’ त्यास खवासखान याच्या चित्तांत होते. परंतु मुस्तफाखान याच्या विचारास येईना. खवासखान दौलताबादेस गेले. अजुर्देपणाने इरादतखान याशी स्नेह केला. आणि शहाजी महाराज यांचे भय होते. आणि पत्राचे उत्तर पाठविले की, “वंश निजामशाही म्हणून गादीवर बसवावे” असे लिहिले. मुरारपंत याजबराबर फौज देऊन कुमकेस शहाजी महाराजाकडे रवाना केले. शहाजी महाराज श्रीवर्धन किल्ल्याहून निघून कोंकणांत जाऊन, निजामशाही वंश कैदेत होते, त्यांतून दहा वर्षांचा

१ हा मोगली सरदार. याने मालोजी (शहाजीचा चुलत भाऊ) मार्फत शहाजीस आपणाकडे ओढण्याची खटपट केली. २ मदत, पाठबळ ३ खिन्नतेने, निरुपायाने.

मूल मुरतजा नामें होता त्यास आणून भीमगडीं नेऊन तक्तावर बसविलें. आणि प्रांत घेण्याच्या उद्योगास लागले. सिद्दी साबा सफैखान कोंकण प्रांत घेऊन भिवंडीस होता. त्यास शहाजी महाराज याणी पत्र आपल्या व मुरारपंत यांच्या नांवें 'तुम्हीं निजामशाहास येउन भेटावें' असें लिहिलें तेव्हां महाराजाच्या लिहिण्यास राजी न होतां अदिलशाहाची चाकरी करावी म्हणून कोंकणप्रांत शहाजी महाराज यांच्या स्वाधीन करून निघाले. तों शहाजी महाराज याणी फौज त्याच्या पाठलागास पाठविली. तेव्हां उभय लष्करची गांठ पडून युद्ध होऊ लागलें. दोन्हीकडील मनुष्ये बहुत जाया जालीं. सिद्दी अंबर तोफखान्याचा सरदार होता त्यास कैद केला; आणि सफैखान याच्याहि फौजेस वेढा दिला. इतक्यांत मुरारपंताकडील फौज कुमकेस येऊन सफैखान यास घेऊन नंतर विजापुरास जाऊन पातशहाची भेट घेतली. बादशाहांनीं त्यास दोन लक्ष होन देउन हरपनहल्ली येथें ठेविलें. नंतर कांहीं दिवसांनीं मृत्यु पावले. शहाजी महाराजांनीं श्रीनिवासराव यास मेजवानीस बोलाऊन कैद करून त्याजकडील किल्ले व प्रांत घेऊन मुरतजा पादशाहास जुन्नरास घेउन येउन द्रव्य व सरंजामहि बहुत संग्रह केला. दहा बारा हजार स्वार जमाविले.

[काव्येतिहाससंग्रह, पत्रें, यादी वगैरे लेखांक ४३८]

मुरारपन्ताची तुळा

मुरार जगदेरावांनै शके १५५५ च्या भाद्रपद अमावास्येस सुवर्ण-तुळा करविली व मोठा दान धर्म केला. त्या वेळीं शहाजी महाराजांनीं हत्तीचें वजन करण्याची युक्ति सांगितली अशी आख्यायिका महाराष्ट्राच्या इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. त्या प्रसंगाचें हें दानपत्र आहे.

॥ श्री ॥

श्रीनृप विक्रमार्क शालिवाहन शके १५५५ मुख्यपत्रस्य प्रतीयम् । श्री
मंगलमूर्तये नमः । नमस्तस्मै महेशाय यस्य संध्या त्रयललात् ॥ यातायातं
प्रकुर्वेति त्रिजगत्पतयोऽनिशं ॥ १ ॥ स्वस्ति श्रीमुखनामसंवत्सरे ॥ दक्षि-
णायने वर्षार्ती भाद्रपदेमासे कृष्णपक्षे अमावास्यायां सोमवासरे ॥
घटिका ११ पलानि १ हस्त नक्षत्रे घटिका ६ पलानि १८ ॥ ऐंद्र-
योगे घटिका २२ पलानि १ तत्काले नागकरणे एवं पंचांगशुद्धौ
अस्मिन् पुण्यकाले केतुग्रस्ते दिवाकरे सूर्योपरागे महापर्वाणि श्रीमद्वशिष्ठ-
कुलजलधिमहारत्नभूतः परमप्रताप प्रहतारातिगेहिनीनयननीरपूर-
पूरितपारावारः श्रुतिस्मृतिसदाचाराचरणपावितावानितल महादानानु-
दानकृतार्थीकृतदीनानाथोऽनेकान्नसत्रजीविताखिलात्रजनसत्कीर्तिचंद्रिकया—
पिसंसारतापतप्तविबुधजनः धर्मावतारराजाधिराजः महाराजः राजश्रीः
पंडितः मुरारिः जगदेकप्रभुः ॥ सार्वभौमप्रतिनिधिः ॥ इंद्राणीभीम-
रथीसंगमे सकलपातकनाशकत्वेन पुराणप्रसिद्धे पुण्यक्षेत्रे रविग्रहस्पर्श-
काले सब्रह्मसमाजस्नानश्राद्धादि नैमित्तिकं सांगं विधाय मुख्यकल्पमनुस्मृत्य
सांगं साभरणं गजदानमश्वदानं गोशतदानं च कृत्वा शास्त्रविहित-
मागंणं सुवर्णरजतादिचतुर्विंशतिसंख्याकानि तुलामहादानानि सांगानि
तदैव कृत्वा तद्धनेन दीनानाथान् ब्राह्मणांस्तत्तन्मनोरथैः पूरयित्वा
भूमिदानार्थं तत्रैव नागरग्रामसंज्ञकमाम्रवृक्षान्तर्वेद्यादिस्वसीमासहितराज-
रेखया शतत्रयवराहपरिमितभूमिकमग्रहारसंज्ञकं कृत्वा संगमामित्यग्रहारनाम
निर्दिश्य शतत्रयवराहपरिमिते भूमिके षोडशाधिकद्विशतवराहपरिमित—
भूमिकं पृथगपास्याष्टादशभागान् समान् कृत्वा ॥ तत्र भागद्वयं संगमेश्वरस्य
दीपदानाभिषेकनैवेद्यार्थमुपकल्प्यावशिष्टषोडशभागानेकैकमंशमेकैकस्मै विभज्य
दत्तवान् ॥ तत्र तावत्षोडशब्राह्मणानां नामानि इमानि ॥ सोनभट देवगिरिस्त १
नरसिंहभट अग्निहोत्री २ त्रिंबकभट नांदुरकर ३ त्रिंबकभट सुदामे ४
त्रिंबकभट खेडकर ५ भानभट तळेगांवकर ६ महादेवभट पुरंदरे ७
त्रिंबकभट पुराणिक ८ पुरुषोत्तमभट वैष्णव ९ भानभट वैष्णव १०
गोपतिभट ढेरे ११ आपदेवभट चित्राव १२ बाल पाठक नाशिककर १३

रंगनाथभट ग्रामज्योतिषी १४ सोमनाथभट ग्रामज्योतिषी १५ पुंडलिक हरिदास पंढरपूरकर १६ एवं षोडश ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वाऽवशिष्टचतुर—शीति वराहपारीर्मते भूमिके चत्वारिंशद्वराहपरिमितभूमिकं स्वपुत्रपौत्रादि—संतत्यर्थं वृत्तिं प्रकल्प्यावशिष्टचतुश्चत्वारिंशद्वराहपरिमितं भूमिकं पृथगपास्य तच्चतुर्धा समांशं विभज्यैकमंशं श्री कालिदासकाविश्रेष्ठेभ्यो दत्त्वैकं वररुचये दत्त्वैकं त्रिमलभट पुरोहिताय दत्त्वैकं रायारायाय दत्त्वाऽवशिष्टवराह—चतुष्टयपरिमितं भूमिकं हलेगौडाय गृहनिर्मित्रे दत्त्वैवं राजरेखया शत—त्रयवराहपरिमितभूमिकं क्षेत्रं चतुर्विंशतिधा पूर्वोक्तप्रकारेण संविभज्य ब्राह्मणेभ्यः अग्निहोत्राध्ययनाध्यापनादिधर्मानुष्ठानार्थं दत्त्वान् ॥ अत्र पूर्वोक्तविभागक्रमेण स्वस्वक्षेत्रोत्पन्नान् ॥ चयोपचययादेत्रिसंततेः संबंधो नास्ति किंतु ब्राह्मणानामेवेत्युदकधारापूर्वकं दत्त्वान् ॥ इदं श्रीमत्प्रभुपुत्रपौ—त्रादिवंशजैः संरक्षणियं तथाच भावि भूपालैरपि संरक्षणियं ॥ अन्यथा आकल्पं पितृभिः सह नरकवासो भविष्यति ॥ यदर्थे धर्मशास्त्रं ॥

स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेच्च वसुंधरां ॥

पाष्टिर्वर्षसहस्राणि विष्टायां जायते कृमिः ॥१॥

केवल वतनासाठी !

देशमुखी, पाटीलकी वगैरे वतनें संपादन करण्यासाठी अगर राखण्यासाठी महाराष्ट्रांतील कर्त्या पुरुषांची कर्तबगारी कशी खर्ची पडत असे व या नादांत गुंतल्यामुलें स्वराज्य व परराज्य यांतील भेद ओळखण्यास ते कसे अपात्र बनले होते याची हकीकत देणारे हजारो कागद महाधूमर सांपडतात. त्यांपैकी एक येथें मासल्याकरितां दिला आहे. यांतील हकीकत एकतर्फी असण्याचा संभव आहे. परंतु तत्कालीन आपसांतील वैमनस्यांची कल्पना अशा कागदावरून करतां येते:—

हकीकत माहादजी वलद सुलतानजी जगदळे देसमुख. परगणे मजकूर

कदीम देशमुखी प्राा कऱ्हाडावाद वाा मसूर एथील देसमुखी कदीम हांती. वडील भाऊ जगदेराऊ याचें वाटणीचें कऱ्हाड व धाकटा भाऊ रामोजी याचे वाटणीचें मसूर. दोहि परगण्याची देशमुखी दोबे भाऊ करीत असतां वडील भाऊ जगदेराऊ यामधें व कऱ्हाडीचा नैवामधें कांहीं बोलीचाली होऊन कुँसर पडला. त्यानें जगदेरायास दंड वांघला. ते देवयास ताकती नाहीं. मग जगदेराऊ पळोन गेला. नैवानें कुल बिसादी लुटून खालसा केली. जगदेरायास हरामखोरी लावून देसमुखी अर्मानत केली. बखेरें पादशाहास लेहून अमानत करून, नेगोजी थोरात उंबराव याचे दुर्माळा केली. हा वजीर पादशाहा चार होता. याच्या तनख्यांत दिल्ली. मसूर परगणाची देसमुखी देहें सत्तावन आपले वडील करीत होते. जगदेराऊ बाहीर दावे करितां मरोन गेला. त्याचें पोटी संतान नाहीं. मग आपला वडील रामोजी व त्याचा लेक दयार्जी हे बादूर पादशाहापार्शी फिराद जाहाले. हजरत पादशाहानीं हकीकत मनास आणिली. तेव्हां पेसकसी दाहा हजार होन माथां ठेऊन कऱ्हाडीची देसमुखी कदीम होती ऐसें मनास आणून दुमाला केली. पेसकसीचे पैसे द्यावयास मौसर नाहीं. म्हणऊन आजूंध तरफेचे देहे २७ सत्तावीस लुखजी कुकजी यादव पादशाही मनसफदार होते त्यांस सत्तावीस गावीची देसमुखी देऊन, त्यापासी पैसे घेऊन, पेसकसी फेडिली. त्यावरी थोरातामधें व आपल्या वडिलामधें दावा लागला. तेव्हां मागती आपले वडील हजूर विज्यापुरास गेले. हुजूर नागोजी व बहिरजी नाहवी याचें अडिनां व यादव हे होते. यावरी पादशाहाची मेहेरवानी होती. मग त्याची पाठी करून च्यारी गावींची त्यास देशमुखी दिल्ली. कडेगाऊ, कोरिगाऊ, टेंबू, गोवारे, ऐसे च्यारी गांव प्राा मजकुरीचे देऊन, त्याची पाठी करून, थोराताचा दावा दूर केला. त्याउपरी रताजी रूपाजी यादव यांनीं आजूंधीची देसमुखी करून पुंडावे केले. वणगोजी मुधोजीस मिळोन मुलखामधें रोजीक केले. आणि वणगोजी मुधोजीस आणून कऱ्हाडीचा कोट त्यास घेऊन दिल्ली. मोठमोठे सावकार लुटिले. पनाळापावेतो राजीक केले. ते

१ प्राचीन. २ वांकडे पडलें. ३ जिनगी. ४ जप्त. ५ हकीकत. ६ खाधान. ७ गांव. ८ नजर. ९ ताकद. १० दंगा.

३ इ. मं.

वख्ती वणगोजी मुधोजी पुंड जाहाले होते. त्यांची सनद कऱ्हाडीचे देस-मुखीची करून घेतली. तेव्हां यादवांमध्ये व आमच्या वडिलांमध्ये दावा पडला. मग आपला आज्ञा वादूर पादशाहापासी फिराद जहाला. पादशाहानीं रताजी रूपाजी बहुत तैलब केला. ते हजूर न येत. मग त्यावेरी नामजादी करून रताजी रूपाजी जिवें मारिलें. ते वख्ती देसमुखी अमानत करून रण-दुल्लाखान याचे हवाला केली. मसूर परगणाची देसमुखी देहे सत्तावन गाव्यांची चालत होती. याउपरी निजामशाहींतून शहाजी राजे भोसले हे विच्य्यापुरास आले, पादशाहानीं मनसफ दिव्ही. ते वख्ती यादवाचे भाऊद शहाजीराजाकडे चाकर होते. त्यांनीं शाहाजीराजास मिळोन देस-मुखीचा करीना सांगितला जे, “जगदाळाच्या घरामध्ये कोणी नाही, जगदाळाचे घर मोडिले आहे, कऱ्हाडची देसमुखी आपल्याकडे केली पाहिजे, त्याचा आमचा दावा आहे.” ऐसें सांगितलें. मग शाहाजीराजांनीं पादशाहास अर्ज करून दौलतेचे भरिस देसमुखी कऱ्हाडची मागोन घेतली. मग आपला आज्ञा नरसोजी हा मसूर परगणाची देसमुखी व कसबाची पटेलगी आपला वडील करीत असतां, शाहाजीराजे भोसले यांस यादव मिळोन देसमुखी कऱ्हाडीची शाहाजीराजाकडे केली. हें वर्तमान आयकोन करनाटकामध्ये बैंगळ्यास आपला आज्ञा नरसोजी जगदळा गेला. तेथें शाहाजीराजाची भेटी घेतली त्यास कऱ्हाडीचे देसमुखीची हकीकती सांगितली. ते वख्ती यादव व शाहाजीराजे यांनीं विचार करून दगा देऊन आपला आज्ञा नरसोजी जगदळा मारिला. आपला बाप व आपला चुलता होता. याउपरी शाहाजीराजांनीं पिसळें म्हणून एक महाराटे चाकरीस ठेविले होते, त्यास लावून देऊन मसुरीचे मोकदमिवरी दावा करविला आणि मसूर परगणा शाहाजीराजांनें जहागीर घेतली. आणि मसुरीच्या कोटामधें आपलें ठाणें ठेविलें. ते वख्ती पिसळ्यास लावून देऊन मसुरीची पटेलगी व देसमुखी अमानत केली आणि दादाजी कोंडदेव शाहाजीराजाकडील सुभेदार त्यास सांगोन पिसळ्यास व आम्हांस गोत लावून दिव्हीं जे परगणे पाटणीचे स्थळीं खाने अजम लाडीखान हवालदार कऱ्हाडीचा व पाटणीचा

एकच होता त्यानें मसूरपरगणाचे पाटील व हक्कजवारीचे गोत व कसबे मसूरीचे बैते बळूते ऐसे मेळवून पिसळे व आपला चुलता व आपला बाप यापार्सी जमान घेऊन गोतानें निवाडा केला कीं, ' जगदळेयाची मसूर-परगणाची देसमुखी व कसबाची पटेलगी खरी असे ' ह्मणोन गोही^{१३} दिव्ही. व कदमि भोगवड्याचे फागदपत्र फेर्मान होते ते मनास आणून पिसळे खोटे केले. तेव्हां पिसळे बोलिले कीं, आम्हांस भोसल्यांनीं व धोरपड्यांनीं स्थळीं उभें केलें, आपण भोसल्याचे चाकर असो, आपल्यास मोकदमीसी कांहीं समंघ नाहीं. ' ऐसे यजिर्तपत्र लेहून दिव्हें. तेणेंप्रमाणें लाडीखान हवालदारानें हक्कजवारीचे साक्षीनसी माहजर करून दिव्हें. ते वख्ती देसमुखी व पटेलगी पनाळा अमानत होती. मग आपला चुलता तानाजी हा सुलतान महमूद पादशाहा यासी जाऊन दुमाला फर्मान करून घेतले. पनाळाच्या किल्लेदारास ताकीद घेतली. त्याउपरी भोसल्यांनीं ठाणांतिल लोक काढून पिसळ्याचें नांव सारून आपला चुलता तानाजी जगदळा जिवें मारिला आणि मागती देसमुखी शाहाजीराजांनीं आपल्याकडे घेतली. आपला बाप पटेलगी करून होता. आपला जीव वाचवून देसमुखीचें नांव काढिलें नाहीं. त्याउपरि भोसल्याची जबरदस्ती देखोन आपला जीव वाचवून होते. त्याउपरि शाहाजीराजाचा लेक शिवाजीराजा जाहाला. त्यानें पुंडावा करून पादशाहासी बिघाड केला. ते वख्ती आपला बाप पादशाही फौजास मिळोन देसमुखीचा मजकूर करून देसमुखीचा हक्क घेऊं लागला. अबदुलखान हा जाउर्लत बुडविला, तेथें भोसल्याच्या सरदारांनीं पाळत करून वसंतगडीहून स्वारी जाऊन, तें ठाणें घेरून आपला बाप दस्त करून, वसंतगडास आणिला, आणि त्याची गर्दन मारिली. ते समर्थी आपले नेणतपण होतें. आपण धाकुट होतो मग आपली आई व आपण पळोन सातारास गेलीं. तेथून आपली आई राजगडास जिजाई आवा, शिवाजीराजाची आई, तापार्सी गेली, कीं माझेंच वतन घेऊन आपले तीन खून केले, आपले पोटी एक मूल आहे, त्यास कौल दिव्हा पाहिजे. तें वख्ती शिवाजीराजे बोलिले कीं, ' देसमुखी गोष्टी न करावी, कौल च

आहे, ' देसमुखी गोष्टी न काढावी. ' ऐसें लिलिलें आपले आईपासून घेतले कीं ' पटेलगी करून असावें. ' ऐसा कौलें घेऊन, मग आपले आईनें नेऊन शिवाजीराजास भेटविलें. त्यांनीं वेंकाजी दत्तो याचे हातीं देऊन, पटेलगी दुमाला करून, मसुरास पाठविलें. मसुरीची पटेलगी करीत होती. तों पुढें कितेक दिवसा शिवाजीराजे मृत्यु पावले. त्यांचे लेक संभाजीराजे राज्य करूं लागले. त्यांस जाऊन भेटोन अर्ज केला कीं, ' साहेबी कऱ्हाडची देसमुखी घेतली, मसुरीचें तरी देसमुखीचें वतन आपलें आपलें दुमाला करणें, बैज गुन्हाई माझें वतन घेऊन तीन खून केले आहेत, तरी त्या खुनांचा वाटा तरी मसुरीचें वतन तरी तेवढें दुमाला करणें. कऱ्हाडची नांवगोष्टी काढणार नाहीं. ' ऐसें लेहून दिल्लें. मग संभाजीराजे मेहरवान होऊन मसूरपरगणाची देसमुखी दुमाला करावी ऐसें केलें. काम होऊन यावें. तों एसजी फर्जेद याचे हवाला देसमुखी केली. मग त्याचें आर्जव करून, मग एसजी फर्जेदानें अर्ज करून देसमुखी दुमाला करविली. तो सर्वेच संभाजीराजा धरून नेला. राजाराम पळोन चंदीस गेला. त्याचे सरदार संताजी घोरपडा व घनाजी जाधव यांनी मागती इकडे ढोहणा केला. मग आपण वाईस जाऊन नवाब न्याहरखान साहेबास भेटलों. त्यापासून पन्नास स्वार व पन्नास प्यादे मागून घेतले व आपण काहीं स्वार-प्यादे ठेविले आणि मसुरीचे ठाणें बळाविलें. ते वख्ती हजरत शाहाजादे अजमशाहा पनाळेवरी मसलतीस चालिले. त्यांस भेटोन इलतमेस गुदरे अर्ज केला. त्यांनीं हि आपलें निशान-फर्मान करून दिल्ला. नवाब रोहिलखान यांनीं हि आपला परवाना करून दिल्ला. तुळापुरी रियाहांपन्हास अर्ज करून जानसारखान फौजदार पा खटाऊ यावरी हुकूम घेतला. याउपरि सातारचे मसलतीवरी सर्जाखान आले. त्यांनीं सातारास वेढा घातला. न्याहारखानाचे वाईचें ठाणें तहगीर जहालें. तेव्हां मसुरीचें हि रहिमतपुरी होतें तें हि उठोन गेलें. मग सर्जाखानास जाऊन भेटोन, सर्जाखानाचे पन्नास स्वार व पन्नास प्यादे व त्यापार्सी शेख अजमतुला म्हणौन ठाणेदार मागोन घेतला. ते वख्ती संताजी घोरपडा व घनाजी

जाधव थेऊन साताराचा वेढा उठविला. सर्जाखान सुटोन आले. गनीर्मानें मसुरास वेढा घातला. ठाणेदार राती करून निघोन गेला. वाई, बुव, व खटाऊ ऐसी ठाणीं टाकून गेले. कोठें आसिरा नाहीसारखा जाहाला. विन आसिराविण आठ रोज गांव भांडविला. मग त्यांचा कौल घेऊन त्यांस भेटलों. त्यांनीं धरून वसंतगडास नेलें. नागवण बांधिली. मग आपला लेकर सुभानजी हा त्यांपासी कौल ठेवून आलों. पैका ठेवयास थारा नाही म्हणोन चंदीस राजारामापाशीं गेलों. त्याचें आर्जव करून देसमुखी दुमाला करून घेतली. फिरोन माघारा आलों. आपली देसमुखी करीत असतां, धनाजी जाधव याचे निसवतीचे पदाजी व पिराजी यादव याचे लेकर व हे हजारो पंचहजारी चाकर होते यांनीं व धनाजी जाधवानें मागती आपणासी कथळा केला. मग आपण नवाब हमीमुद्दीखान याकडे खटावास जाऊन अर्ज केला. त्यांनीं हजूर लेहून रामराजपंत राजे याचें ठाणें दिल्लें. इत्यादि.

राजकारण दुलग असावें.

शहाजीचें वजन निजामशाही दरबारांत अतोनात वाढल्यामुळें इतर सरदार त्याचा द्वेष करू लागले; व शेवटीं त्यांनीं मोगलास बोलावून आपणून निजामशाहीचें पुनरुज्जीवन करण्याचा शहाजीचा प्रयत्न फसविला. यामुळें शहाजीस विजापूरकरांची नोकरी पत्करावी लागली वगैरे हकिकत मल्हार रामरावकृत सप्तप्रकरणात्मक चरित्रांत दिली आहे ती अशी:—

शहाजी याचा द्वेष कारभारी मनसबदार मातबर करू लागले. तथापि याची जड भारी. मनसुब्यानें हरएक प्रकारे राजास हारी आणावें हें न

घडें. ते समर्थी ' ही पातशहात बुडाली तरी बुडो, परंतु हिंदु राजे यांचा कारभार चालूं न द्यावा ' असा सर्व यवनांनी कट केला. त्यास जाधवराव अनुकूल आणि दिल्लीस राजकारण करून अलमगीर पादशाहा याची फौज मदतीस आणविली. तें राजकारण सिद्ध होऊन मीरजुमला सरदार व पंचवीस हजार फौज आली. ते समर्थी साबाजी अनंत यांचा व राजे यांचा घरोबा. त्याणी सल्ला दिली ' पादशाही चाकर निमकहराम होऊन दौलत बुडावितात. तुम्ही विचार पाहून चालावे. ' याप्रमाणें सांगितल्यावर राजे यांचें म्हणणें पडलें ' काय चिंता आहे ? दिल्लीची फौज आली तरी मनसबा करून युद्ध करून पराभव करतां येईल. धनी मात्र कायम पाहिजे. ' असें हिमतीन सांगितलें असतां साबाजीपंत याचे सल्लेस न ये. ' घरफूट चांगली गोष्ट दिसत नाही. धनी बायको व मुलें पडली. आपलें राजकारण हि दुल्लग असावे. ' त्याजवरून राजे यांनी नारोपंत मजमदार याचा भाऊ बालकृष्णपंत हनुमंते यास ' विजापूरचें राजकारण असावे ' म्हणून सुलतान सिकंदर पादशाही करीत होते त्यांचे मुख्य इखत्यार कारभारी मुरारजगदेव यासी भेटाविलें. राजकारण सिद्ध केलें. त्याचा हि आदर बहुत पडला, जे ' मातबर सरदार कावील. यांचें राजकारण अनाथासें आलें. त्यांस आणून ती [निजामशाही] पादशाहात क्षीण जाली आहे त्यांतील प्रांत आपण साध्य करावा. ' हें चिंती आणून जहागीर मनसब देण्याचा करारनामा ठरवून दिला. आणि वकीलास बहुमान वस्त्रें देऊन राजे याजकडे पाठविले त्याजवर दिल्लीची फौज मीर जुमला घेऊन आला. ती हि समीप घेऊन पोचली. त्यास सारे सरदार जाधवराव, मलिक वगैरे सामोरे जाऊन ते व हे एक होऊन चालून आले. ते समर्थी राजानें विचार केला जे ' दौलताबाद मैदान सुलतान. यात लढाई घेणें चांगलें नाही. ' हा विचार करून कोंकणांत माहुर्ची किल्ला येथें पादशाहा व बेगमसाहेब यास घेऊन गेले. नंतर सारी फौज माहुलीस चालून गेली. तेथें सहा महिनें सामग्री तयारी करून युद्ध वेलें. त्यांत फौजेवर छापे घालणें, मोर्चे लावणें, व लढाई इत्यादिकें फौज बहुत हैराण जाली. असें असतां [बेगम] साहेब इजकडे राजकारण करून [मोगलांनी] भेद केला. त्याजवरून

हिम्मत खचली. जाधवराव यानें बुद्धिभ्रंश केला. तेव्हां आपले सारे सरदार यानीं याजकडे राजकारण लाविलें हें वर्तमान शहाजीराजे यांस समजतांच 'खावंद दुलग जाला. यावर आपण आग्रह करणेचें प्रयोजन नाहीं. आपण याचे म्हणाविले. निमक खाऊन पादशाही आपले साठीं खराब केली, बुडविली हें अत्यश कशास ध्यावें ? खावंदच त्यास अनुकूल जाला. त्याचे दैवेंकरून घडणें तें घडो; ' म्हणून विजापूरचें राजकारण सिद्ध झालें च हांतें तिकडे जावें, ही पादशाहात सोडावी असा विचार करून आपली जमीयत फौज कुटुंब घेऊन * शके १५५८ त निघून चालले. ते समर्थी शरफजी राजे यास सरदारी संरंजाम निराळा होता. त्यास 'तुम्ही मिळोनच असावें ' असें सांगून ते पादशाहीत च राहविलें. जाधवराव कांहीं फौज घेऊन पाठलाग करीत आले. त्यांची मुजाकान धरितां शिवनेरी तालुक्यांत येऊन जिजाबाई ठेविली होती त्याचा बंदोबस्त यथास्थित करून त्यास नेणें ठीक नाहीं म्हणून ठेविली. बराबर पुत्र संभाजी राजे घेतले. बाईसाहेब याजपाशी कारभारी कृष्णाजीपंत हनुमंते व संक्राजी निळकंठ व सोनोपंत व रघुनाथ बह्लाळ कोरडे असे कांहीं सरदार ठेविलें. आपण दरमजल चालले. जाधवराव फौज मागे आली असतां फलटण पर्यंत आले. फौज हि पोचली. फलटणीं जगपाळ नाईक निंबाळकर पुंडपणाकरून दहा हजार फौजेचे सरदार महाराजांचे आस होते ते हे एक जाले. याजमुळें आपला परिणाम नाहीं [असें] समजोन जाधवराव माघारे निघोन गेले. पादशाहा वेगम यास [ते] दौलताबादेस घेऊन गेले. दिल्लीची फौज कुमकस आणिली होती त्यासी करारमदार होता त्याप्रमाणें देऊन परत लाऊन दिली. राजे विजापुरीं निघून आले. ते समर्थी दौलताबादेकडील शिवनेरी व धोडप तालुका होता त्याचा बंदोबस्त करून कायम राखिला. विजापुरी पावले तेव्हां मुरारपंत सामोरे येउन घेउन गेले. पादशाहाची भेट जाली. कराराप्रमाणें कर्नाटकप्रांत, बेंगळ, होसकोटे, बाळापूर, शिरकोटे वगैरे

* येथें मुळांत शके १५४८ असें चुकीनें पडलें आहे.

तालुके हवालतीं केलें. त्याजवर बंदोबस्तास कारभारी नारोपंत हनुमंते ठेविले. ' दौलताबादेतील मातबर कर्ते नामांकित वजीर सरदार आले. त्यास [निजामशाही] पादशाही च आक्रम करावयास येईल ' असें जाणोन शाहा व मुरारपंत हर्ष मानिते जाले.

[श्रीशिवछत्रपति महाराज यांचें चरित्र पृष्ठ २०।२१]

स्वराज्यस्थापनेची चर्चा

स्वराज्यस्थापनेच्या कार्मी शिवाजी महाराजांना दादाजी कोंडदेवाचें सहाय झालें किंवा नाहीं याचा निर्णय देता येण्याजोगा अनुकूल अगर प्रातिकूल पुरावा अस्सल पत्रांत सांपडत नाहीं. यामुळें या प्रश्नाबद्दल मल्हार रामराव चिटणीसकृत ' छत्रपती शिवाजी महाराजांचे सप्तप्रकर्णात्मक चरित्र ' या ग्रंथांतील २९ व्या पृष्ठावरील एतद्विषयक उतारा येथें दिला आहे. त्यावरून शके १५६२ च्या सुमारास तरी दादाजी स्वराज्यस्थापनेची घाडकी कामगिरी अंगावर घेण्याच्या कल्पनेविरुद्ध होता असें म्हणावें लागतें.

“ या समर्थी महाराजांनी विचार केला जे “ आपण वाडिलांनीं मेळाविलें तें खाऊन राहाणें योग्य नाहीं. आपण हिंदू. सर्व दक्षण देश म्लेंच्छांनीं ग्रासिला. देवब्राह्मणगार्यांस, क्षेत्रांस पीडा केली. धर्म बुडविला. हा रक्षणार्थ प्राण हि वेंचून धर्म रक्षूं. व आपलें पराक्रमानें नवीन दौलत संपादू, तें अन्न भक्षूं. नवें साधावें हे या कुळांत जन्मल्याचें सार्थक. दैवावर मार घालूं. पुरुषप्रयत्न बलवत्तर, अधिक होय. दैव पंगू आहे. यास्तव प्रयत्न अलबल करावें. त्यास दैव जसजसे सहाय होईल तसतसें अधीक करीत जावें. देव परिणामास नेणार समर्थ आहे. ” या

प्रकारें मनांत पूर्वजन्मांतर योगें आणून निश्चय करते झाले कीं ' वय व्यर्थ घालवणें नीट नव्हे. ' ही सल्ला दादाजी कोंडदेव यास विचारली. त्यांनीं ' आपण म्हणतां परंतु याचा शेवट लागणें परम दुर्घट आहे. सर्व पृथ्वी यवनांनीं पादाक्रांत केली. स्थलें, किल्ले, जागा, फौज त्यांची भरली. या करण्यास आपणास मातबर स्थलें असावी, हिंदु राजे व हिंदु फौजा जागा जागा साहयकर्त्या असाव्या, आपण परमश्रम साहसांनीं दुष्कर्म करावें, त्या समयीं ईश्वराची अनुकूलता व सिद्धपुरुषांचा आशीर्वाद असतां अशा गोष्टी घडतील. साहेब मनांत आणितात हें कठीण. वडिलें यवनांची सेवा करून योग्यता मेळवून दौलत संपादन केली. याचा विचार म्हणतां तरी हें युग विपरीत. तेव्हां दिवसेंदिवस धर्म क्षयास जाणार, तेव्हां हें घडणें दुरासाद. कालदेशवर्तमान तीहीकरून मनस-ब्यास येत नाही. वडिलीं दौलत संपादिली ती गमाविली हे वाट्यास न यावें, ' अशा प्रकारें सांगितलें असतां महाराजांनीं, चित्तांत मसलत करण्याचे गुण सांगितले तितके मात्र धेऊन दोष ठेविले नाहीत. ' उपेक्षा करणें ठीक नाही. आपण चित्तांत आणिलें तसें करावें. धर्म वृद्धिंगत करण्यासाठीं प्राण दौलत गेली तरी जावो. प्रयत्न करावा ' हेंच मनः-पूर्वक आणून पहिलीं दौलतींतील माणसें संक्राजी निळकंठ व बाळकृष्ण मजमदार व सोनोपंत व रघुनाथ बह्लाळ कोरडे शिवाय सरदार वगैरे ममतेत मसलतींत येतील त्याप्रमाणें धेऊन आणखी चांगले मर्द शिपाई ठेवावा, असें करूं लागले. तशीं च राजकारणें करावी; मातबर चहूं जागचे मराठे यांसी आप्तपणा करावा, पत्रें लिहावी; त्यास अण्णून भेट घ्यावी. आपण त्याजकडे जाऊन " आम्हांस अनुकूल असावें " असें बोलवें. असें करण्यांत ज्यांनीं महाराजांचें बोलणें परम आदराचें व पराक्रमाचें ऐकावें त्यांस वेध लागून वाटावें कीं ' हे परम थोर होत, यांचे च संमते चालावें, हे सांगतील तसें चालावें. ' अशी सर्वांची चित्तें वेधून घेतलीं. शके १५६२ यांत या मसलतीचा आरंभ करिते झाले. "

गुप्त कट व लोकांची जमवाजमव

स्वराज्यस्थापनेसाठी बालशिवाजींचे कायकाय प्रयत्न चालत असावे याची कल्पना येथे दिलेल्या पत्रावरून येण्याजोगी आहे. स्वराज्य स्थापण्याच्या कल्पनेस परमेश्वराची अनुकूलता आहे असे वाटत असलेल्या लोकांकडून देवासमक्ष एकमेकाशी इमानाने वागण्याच्या शपथा घेववीत असे दिसते. अशा रीतीने हा कट स्थापन होऊन त्याची गुणगुण सरकारदरवारांत जातांच त्यांनी डोळे वटारले म्हणजे कटांतील माणसांची त्रेधा उडे. त्यांच्या सांत्वनार्थ शिवाजी महाराज कोणती भाषा वापरीत हें या पत्रावरून कळून येईल. तथापि ही पत्रे वनावट आहेत असा कित्येकांचा आक्षेप आहे हें लक्षांत ठेवले पाहिजे. या प्रश्नाचा निर्णय होण्यास आणखी नवीन कागद शोधून काढले पाहिजेत.

[खं. १५ पृ. २७२]

श्री

१५६७ वैशाख शु. १

(सिका)

नकल

राजश्री दादाजी नरस प्रभु देशपांडे व कुलकर्णी ता। रोहिरखोरे व वेळवंडखोरे यासी प्रति शिवाजी राजे सु। खमस अब्दन अलफ. तुम्हांस मेहेस्वान वजिराचा विजापुराहून हुकूम आला तो ठाणे सिरखलाहून आमिनानी तुम्हाकडे पाठविला. त्याजवरून तुमचे वाप नरसीबाबा हवालदिल जाले वगैर कितेक बहुतेक लिंगी. त्यास शाहासी बेमानगिरी तुम्ही व आम्ही करीत नाही. श्रीरोहिरेश्वर तुमचे खोरियातील आदि कुलदेव तुमचा डोंगरमाथा पठारावर शेंद्रिलगत स्वयंभू आहे. त्याणी आम्हांस यश दिव्हे व पुढे तो सर्व मनोरथ हिंदवी स्वराज्य करून पुरविणार आहे. त्यास बाबास हवाल होऊ नये खामाखा सांगावा आणि तुम्ही तो कागद घेऊन सिताब हुजूर येणे. राजश्री श्रीदादापंताचे

विद्यमानें बाबाचें तुमचे व आमचे श्रीपासी इमान जाले ते कायम वज्रप्राय आहे त्यांत अंतर आम्ही व आमचे वंशज लेकराचे लेकरी वतन वगैरे चाल-विष्याविशी कमतर करणार नाही. हें राज्य व्हावें हें श्रीचे मनांत फार आहे. याप्रमाणें बाबाचे मनाची खातरी करून तुम्ही येणें. सा छ २९सकर बहुत काय लिहिणें (मोहोर)

रजू सुरनीस

माहे सकर

बार

प्रतिपदेच्या चंद्राप्रमाणें वाढतें स्वराज्य

शिवाजी महाराजांनी आपल्या वयाच्या अकराव्या वर्षापासून स्वराज्य-स्थापनेच्या खटपटीस प्रारंभ केला व त्या कार्मी त्यांना अनेक विद्वान्, अनुभवी व धोरणी मुत्सद्यांचे पाठवळ होते हें त्यांच्या नांवानें निघालेल्या अनेक आज्ञापत्रांतील अर्थपूर्ण मुद्रेवरून स्पष्ट आहे. ' प्रतिपच्चंद्र रेखेव ' या मुद्रेचा प्रारंभ शके १५६१ मध्ये झाला; व महाराजांनी दिलेल्या बहुतेक सनदावर ती आढळते. या सनदांतील भाषा फारसी शब्दांनी भरलेली असते. त्यांचा अर्थ कळण्यासाठी हें पत्र भरपूर टीपांसहित नमुन्या दाखल दिलें आहे. तत्कालीन बादशाही सनदा वाचणारांसहि हा नमुना उपयोगी पडण्याजोगा आहे. [च. सं. व्र. पृ. ६७]. ही सनद १५६८ कार्तिक शुद्ध ३ रोजी दिलेली असून

क्यांत प्रत्येक ओळींत को

सोबतच्या चौकटीतील मज

प्रतिपच्चंद्र रेखेव वार्धिष्णु विश्वंदिता॥शाहसू नोः शिवस्यैषा मुद्रा भद्राय राजते ॥

प्रारंभीच्या अष्टकोनी शि-

गती अक्षरें आहेत हें

कुरावरून समजेल.

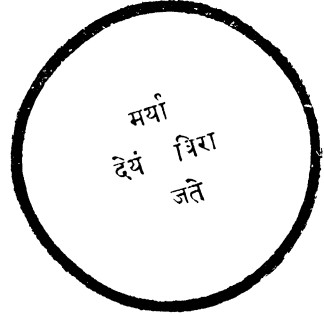
अज रस्तखाने राजश्री सीवाँजि राजे दामदौलतहूँ बजानेबं कारकुनानि
 हाल्ल व इस्तर्कबाल पाँ इदापूर विदौनद सुँा सबी अवेँन अलेफं बाँ^१ ६
 संभाँजी भोसले देशमुख पाँ मजकूर हुजूर एउनु मालूम केले जे^२ आप-
 गौंसि इनाम बाँ मोकदमी मिराँसी कसबे मजकूर जमीन चावर जिराती
 ४॥ पाँ उणे पांच देँ सर्वोद कसबे मजकूर बा थल निमजगं अँज
 पाच पैकी बाँ फर्मान हँदसिके खास देखीलँ नख्तयाती ताँ ठाणे
 ता देहाये व बाँजे पटिया व महसूल व उँट व कडवा व बाँजे बाबा व
 वेठी^३ वेगारी फर्मासी^४ कुँल बाव व कुल कानू रँवा आहे सालवाद भोग-
 वटे तसर्फाती चालत आले आहे हँली साहेबांसि मुकासा अँजानी
 जाला आहे माहाली कारकून ताजे खुर्दखताचा उँरू करितात सरजाम हँऐ
 मालूम जाले तरी बाँ संभाजी भोसले देशमुख पा मा यासि इनाम बा
 मोकदमी मिरासी कसबे मजकूर जमीन जिराती चावर पाउणे पाच पैकी
 बा फर्मान हद सिके खास देखील नख्तयाती ता ठाणे ता देहाय व बाजे
 पटिया व महसूल व उट व कडवा व बाजे बाबा व वेठी वेगारी व फर्मासी

१ हून, पासून २ फरासखाना अज रस्तखाना इराजश्री=राजश्रीच्या फरा-
 सखान्यातून (हुकूम केला जातो की) ३ 'शि'वाजी अशी अक्षरें नाहींत ४ अखं-
 डितलक्ष्मी ५ स,प्रति. ६ कारकून याचें अनेकवचन ७ वर्तमान ८ भावी ९
 परगणा १० इंदापूर ११ (हुकूम) दिला जातो १२ सुद्धसन १३ सात
 १४ चाळीस १५ हजार १६ इसमाने १७ जि न्हस्व आहे १८ राजे उपपद नाहीं
 १९ उपयुक्त परगणा २० एउनु=एऊन २१ की २२ सि न्हस्व आहे २३ बहल
 २४ वंशपरंपरेची २५ उपयुक्त कसबा २६ पाव २७ आत २८ शिवार २९
 निमजगा नांवाच्या थळांत ३० पैकी चावर या शब्दास मागे फारशी व पुढें मराठी
 अशी दुहेरी शब्दयोगी अव्ययें लावली आहेत. ३१ बरहुकूम ३२ खास
 शिक्याच्या ३३ सुद्धा ३४ नख्त याचे बहुवचन ३५ ताहा ३६ गांव, देह=गांव
 याचे बहुवचन ३७ इतर ३८ पत्र्या ३९ वसूल ४० ही बाब काय होती तें समजत
 नाही ४१ एक बाब ४२ इतर बाबा ४३ बेट बिगार ४४ निवडक ४५ सर्व
 ४६ चालत ४७ वार्षिक चाळीचा भोगवटा ४८ सध्या ४९ सि न्हस्व काढली
 आहे. ५० साध्य, प्राप्त ५१ आक्षेप, मागणी.

कुलबाब कुलकानु भोगवटे तसरुफाती साला बाद चालिले "असेली तेणेप्रमाणें दिधले आहे दुमाले कीजे औलंद अफलंद चालविजे दर हूर साल ताजे खुर्दखताचा उजूर न कीजे तालीक घेउनु असेली फिराउनु दीजे" मोर्तब सूद

तेरीख १ माहे सौवाल
सौवाल

सुरू सूद

स्वराज्यसिद्धर्थ माणसांची जमवाजमव.

पुढें दिलेल्या पत्राचा सारांश धुळ्याचे संशोधक रा. शंकर श्रीकृष्ण देव यांनी काढला आहे तो असा: " बीरवाडीच्या तप्याखालीं बाजी पाटील व माल पाटील यांचीं कांहीं गांवे अदिकारपणाचीं होती. पाटलांना हुसकावून देऊन तीं गांवे चंद्रराव मोरे खात होता. चंद्ररावानें तीं गांवे बीरवाडीच्या तप्याखालून काढून कांगोरीच्या किल्ल्याखालीं वर्ग केलीं होती. या सुमारास कांगोरीचा किल्ला छत्रपतींनीं हस्तगत केला असावा, असें दिसते.

५२ येथपर्यंत अर्जदाराच्या अर्जाचा सारांश झाला. यापुढें महाराजांचा उत्तरा दाखल ह्कूम ५३ असेली-असेल ५४ स्वाधीन ५५ पुरुष संतति ५६ स्त्रीसंतति ५७ आंत ५८ प्रत्येक दरहरसाल=प्रत्येक वर्षी ५९ नकल ६० मूल ६१ परतून ६२ झालें ६३ प्रारंभ झाला. पत्राच्या शेवटीं ' मोर्तब सूद ' असा फारसा शिक्का असे. त्या ऐवजीं हा संस्कृत (मर्यादयं विराजते) योजण्यास सुरुवात झाली होती. यावरून स्वभाषाभिमानाचें जनकाव महाराजांच्या पदरच्या कोणत्या विद्वानाकडे दिलें पाहिजे त्याचा शोध झाला पाहिजे.

कांगोरी किल्ला छत्रपतींनी जिंकल्यामुळे त्यांचे पार्शी दाद मागण्यासाठी उभयता पाटील गेले. आपली गांवे आपणांस परत दिल्यास आपण, जरूर पडेल तेव्हा, महाराजांची सेवा करण्यास दहा लोकांनिशी येत जाऊं असे त्यांनी कबूल केले. हें पाटलाचें म्हणणें मान्य करून छत्रपतींनी त्यांचीं गांवे त्यांस दिली. व जरूर पडेल तेव्हा दहा लोकांनिशी चाकरांस येत जावें असा त्यांच्याशी करार केला. ” [भा. इ. सं. मं. तृतीय संमेलन वृत्त पृ० १६७-६८]

१ ई कौलनामा अर्ज रख्खाने राजश्री सिवाजी राजे दामदौलतहु बजानेबुं माले पाटील व बाजी पाटील व अधिकारी तपे बीरवाडी मु॥ इसने खम सैन अलफ बांदे कौलनामा ऐसाजे बीरवाडी खालील देह चंदरराउ खात होते. तेथील अधिकारपण आपले आहे. यैस्यास चंदररायामधें व आपणामधें बरेपणा नाही म्हणौउनु सदरहु गांवीचें अधिकारपण चंदरराउ खात असेती. त्यासीं जरी आपण कुसूरु करावा तरी ते सबल; आपण कमजोर; याकरितां आपण गै करीत गेलों. हालीं सदरहु गांव चंदरराये किले कांगोरी खाले दिघले आहेति. हे खबर आपण आइकोनु साहेबांचे सेवेसी आलों आहों. तरी आपण मिरासादार नकर आहों. साहेबीं आपणांस हातीं धरुनु आपला अधिकारपणाची करुनु. जें वरुनीं साहेवास मसलतीचें काम पडेल ते वरुतीं जैसे मावले देसमुख आपले लोक घेउनु मसलतीस साहेबांपासीं येताहेती ते च हरिं निसर्घतीन जे वरुतीं मसलतीचें काम साहेबांस पडेल ते वरुतीं आपण दाहा १० लोक बराबरी घेऊनु साहेबांचे सेवेसी येउनु दरोज रोजमुराबदल अडसेरी रुके ८६ सीं दर

१ हें अभयपत्र २ सिवाजी राजे यांच्या फरासखान्यांतून ३ लक्ष्मी अलंकृत ४ माल पाटील यांस. ५ कारणें ६ तंटा. ७ हा किल्ला बीरवाडीच्या दक्षिणेंस आहे. ८ मनुष्य. ९ जाबाबदारी १० स्वतः जातीनिशी. ११ अर्धा शेर. १२ अर्धा आणा.

नफरे घेउनु मसलती जो वरी असेली तोंवरी साहेबकाम वरुनु मसलतीचें काम जालियावरी साहेबरजा देतील तेधवा गांवास जाउनु ” म्हणौउनु मालूम केले. बरौये मालुमौति खौतिरेसी आणौउनु साहेब तुम्हांवरी मेहरवान होउनु सदःहु गांवाचें अदिकारपण तुमची मिरासी तुम्हास दिल्ली असे. तुम्ही अदिकारपण खाउनु अदिकारपणाची चाकरी करणें. हक लाजिमा व गांवखंडी व किरकोली हक नि॥ बलुते व बाजे हक खाउनु लेंकराचे लेकरी खाणें व जे वस्ती मसलतीचें काम पडेल ते वस्ती तुम्हीं दाहा लोक १० बराबरी घेऊनु साहेबापार्सी येत जाणें, जोवरी मसलतीचें काम असेल तोंवरी दाहा लोकांनसी चाकरी करुनु दरोज रोजमुरा दर नफरे रुके ४६ प्रमाणें साहेबापासुनु घेत जाणें. मसलती जालियावरी साहेबाची रजा घेऊनु गांवास जात जाणें ये वावे कौल असे.

चंद्रराव मोरे

चंद्रराव मोरे राजे जावळीकर यांस अफजलपूर उर्फ बावधनचे बादशाही हवालदार यांनी लिहिलेलें पत्र येथें दिलें आहे. मायन्बावरून चंद्रराव मोर्यांच्या थोरपणाचा अंदाज करतां येतो.

शके १५६७ मधील या पत्रांत चंद्रराव यांस बादशाही हवालदार रामराम लिहितात. यावरून रामदास व शिवाजी यांची गांठ पडण्यापूर्वी ‘ रामराम ’ करीत असत असें या पत्रावरून शाबीत होत आहे.

‘ गोणियामधे घाल्लुनु, ’ दम कौडून जबरदस्तीनें कतवे लिहून घेत व मुलखांत त्यावेळीं मारामान्या व जबरदस्ती होत असे याचें दर्शक हें पत्र आहे. वगैरे अनुमानें रा. का. ना. साने यांनी या पत्रावरून काढिल्ली आहेत.

आपाठ वा १ शके १५६८

माा हाा राजमान्या विराजित राजमान्य

राजश्री चदरराऊ राजे गोसावी यासि

जाव मुद

॥ ५ ॥ श्रीमत प्रहुडीप्रताप अखडित लक्ष्मी आलकृत परोपकार मूर्ती
महामेरु राजमान्य राजश्री

प्रति स्नेह आंकित गोमाजी नरसिंह व रामाजी कृष्ण हवाले अफ-
जलंपूर महमूदशाही उरुफ काा वावधन पाा वाई रामराम विसेश येथील
क्षेम तो धर्म श्री गोसावी स्वकीये कुशेल लिहिती आज्ञा केली पाहिजे
विसेश पिलाजी मालोजी बिराजर देसाई इही वाडी कसये मजकुगीची
मारुनु वस्तभाव नेली व कुणबी २ धरुनु नेले होते त्यास मार करुनु
व गोणियामधे घालुनु त्या पासुनु कतये लेहोनु घेतले व जमान घेतले
तोवैरी गोसावि यासि खबर लिहिली त्या वरुनु त्यास लेहोनु कुणबी सोड-
विले परतु त्याची वस्तभव दिधली नाही जमानदारास तगादा करिताती
तो जमानदार येउनु या कुणबीयासि तगादा लावितो यावरुनु रयेता वेदील
होऊनु वाडी पडते वाडी पडली म्हाणिजे दुरी दराज लागेली तरी राउंळी
त्यास कागद लेहोनु त्याचा कतवा व याच्या वस्ता पाठऊनु देविलिया
पाहिजेती गोसावियामधे व हजरती साहेबामधे वेगलीक नाही आणि दरम्यान
हे लोक येसे अमल करनु बदलाम करिताती तरि त्यास ताकीद लेहोनु
सदरहु गोष्टीचा तगादा तोडुनु टाकविला पाहिजे या उतरा वरुनु हुजूर
खबर लिहिणे लागेली ये विसी बहून काये लिहिणे गोसावी विवेकी आहेती
कृपा असो देऊनु कागदी पत्री संभाळित जाणे छ १४ जमादिलोवल सुा
सवा अर्बैन अलफ हे विनाते * मोर्तबु

[वा-इ-१८३८ पृ-६]

१ हीं अक्षरें बरोबर लागत नाहीत. २ त्यावरी, त्यावर. ३ राजांनी * मूल
मोडीपत्र विरामचिन्हारहित वेळें जशास तसें छापलें आहे.

यवनांच्या नोकरीपेक्षां स्वराज्याचा प्रयत्न करणे श्रेयस्कर.

शके १५७१ मध्ये शहाजीस कैदेतून सोडतांना विजापूर दरवाराने ज्या मानहानिकारक अटी घातल्या त्या त्याने मान्य केल्या. हे पाहून शिवाजी महाराजांना संताप आला व त्यांनी या प्रसंगां आपल्या वडिलांचे धोरण कसे चुकत आहे व स्वतंत्र स्वराज्य स्थापण्याची अवश्यकता कशी आहे यासंबंधी आपले विचार सोनाजी पंडिताजवळ बोलून दाखविले. वडिलांनी यवनांची नोकरी इमाने इतवारें केली तरी त्यांच्या हातून हणण्याजोगी महत्वाची कामगिरी झाली नाही व उलट त्यांच्यावर कैदेचा मात्र प्रसंग आला. तेव्हां नोकरीने महत्व प्राप्त करून घेण्याचा प्रयत्न व्यर्थ आहे हे त्यांच्या बोलण्याचे तात्पर्य होते. या उताऱ्यांतिल भाषा कानडी वळणाची आहे. याकरितां तिचा दुर्बोधपणा घालविण्यासाठी काचित शाब्दिक फेरफार केला आहे:—

अपुले वडील शाहाजी राजे यांनी अह्ली यदलशाहापासून मोकळीक होणस्तव लाभले राज्य देखील सोडून सातारांस येऊन राहिल्यावरी शिवाजी राजे पुरंदर गडांत होते. त्यांनी आपला मंत्री सुवर्ण नामक ब्राह्मण (किंवा सोनाजीपंत) त्यास बलाऊन येकांती सांगितले जे “ अमुचे वडील शाहाजी राजे परम शूर आणि योगवंत हि. त्यांनी केली कामें हि निर्मल मनें करून केली; परंतु त्यांत थोडा भाव सुचतो. तो असा कीं ते प्रथम निजामशाहाच्या संगतीस होते; ते अह्ली यदलशाहाचे बोलावण्यावरून त्यांकडे आले. परतून निजामशाहांनी बलावितां च याकडे गेले. पुनः अह्ली यदलशाहाकडे हि आले. ऐशा दोन तीन येरधारा जाहल्या. यवनांच्या संगतीस ते जितके दिवस होते तितके दिवस त्यांची कामें इमाने करून हि त्यांना यांचे ठाई कपटच भासावयाजोगें जाहलें. परंतु आपले म्हणून विश्वास धरावयास स्थळ राहिलें नाही. यवनानीं यांच्या हातून आपलीं कामें करवून घेऊन तदनुसार मान बहुमान केले, येवढेच.

परंतु ' हें आपलें ' म्हणून मानावयाजोगी करणी वडीलांकडून घडली नाही. याचें कारण हेंच की थोर मनुष्यांनीं येकाची संगति धरिल्यावरी त्याशी बिगडताच नये. कदाचित् बिगडावयाजोगें [जाल्यास] परतून त्याशीं मिळूं नये. हे तो प्रासिद्ध नीति आहे. त्यांत हि वडील अंगेवरून दूर आणि इमानानें वर्तले तरीहि कृत्रिमी यवनापासून वडीलांस ईश्वरें राखिलें इतकेंच. आम्ही प्रयासान धेतल सिव्हगड हि व आपण बहुत प्रयास करून संपादिलें ब्यंगळूर हीं यवनास सोडून देऊन साताऱ्यांत येऊन राहिले. आतां त्यास वृद्धाप्यदशाहि आली. याउपरी आम्हांस सुचल्या बुद्धीनें वागलें पाहिजे. अह्लीयदलशाहाकडे वाडिलांनीं अनेक प्रयास केले तरी हि त्यांचे चित्तांत आम्ही जड जाहलों. आम्हांस तोडावें म्हणूनच आहे. तसेंच निजामशाहाचें राज्य जिंकून देवगिरिदुर्गांत आहे (त्या) अवरंगजबास हि आम्ही येक शक्य होऊन अहों. आम्हास तोडावें म्हणावयाचेंच त्याच्या मनांत आहे. या दोन प्रबल शत्रूमध्ये आम्ही पुरंदरगडांत असून राज्य करावें म्हणिजे आम्हास कदापि साधणार नाही. येखादे वेळेस दगा करून आम्हांस बुडावितील. याकरितां आम्ही बाहेर निघून या दोघास हि आवरावें तेंव्हांच आमचा टिकाव होईल. हे तजवीज तुम्हास मानते काय ? म्हणून विचारल्यास त्यांनीं उत्तर दिव्हे जे. महाराजांनीं केली तजवीज इतुकी हीं स्वरीच. प्रस्तुत महाराजांनीं योजिलें कार्य हि करावेंच. ईश्वर हि साह्य होईल. झणून त्यांनीं जबाब दिल्हा. त्यावरून महाराज शिवाजी राजे फांजेची संजोगणीत्व [करून] यवनावरी राजकारणास प्रवर्तले.

[तंजाउरचा शिलालेख पृ. २४]

राजनीति

कैदेंतून सोडनांना महमद अदिलशाहानें शहाजीस दोन अटी घातल्याः होण्या, त्या अशा : (१) संभाजीनें बेंगळ सोडावें आणि (२) शिवाजीनें सिहगड सोडावा. खरें पाहतां संभाजीनें फरादखानाचा पराभव करून व शिवाजीनें मुसेखान व फत्तेखान यांना धुळीस मिळवून आपल्या बापाच्या मुक्ततेसाठीं अदिलशाहास चांगलाच शह बसविला होता. परंतु शहाजीनें महमदशाहाच्या दोनहि अटी मान्य करून आपली सुटका करून घेतली. तेव्हा बापाच्या घोरणाची निंदा करून सिहगडासारखा किड्डा घावा लागल्याबद्दल संतापलेल्या व मी त्रिजापुरावर स्वारी करणार असैं प्रतिपादणाच्या शिवाजीस आवरून धरून सोनाजीपंत खरी राजनीति सांगतो.

दुरंतं बलवद्वैरं दुरंतः पापसंचयः ।

दुरंताभ्यर्हितागर्हा दुरंता गुरुगर्हणा ॥ १ ॥

विधाय बलवद्वैरं तव तातः कृताग्रहः ।

नामूऽवहितो यर्हि तदर्हस्तर्हि निग्रहः ॥ २ ॥

स प्रभावी महाराजो मंत्रिणस्तस्य सुव्रताः ।

तेन यद्वलवद्वैरं कृतं सोपनयः कृतः ॥ ३ ॥

तनुते यशं वैरमवलीयान् बलीयसा ।

तर्हि तस्य पराभावे सर्वथा प्रभुरेव सः ॥ ४ ॥

दानमभ्यधिके शत्रौ समे साम विधीयते ।

ऊने दंडविधिः प्रोक्तो भेदः साधारणः स्मृतः ॥ ५ ॥

दिने दिने भवन्तूनः समस्साम्यं विमुंचति ।

आधिक्यं चाधिको येन को भेदं न प्रशंसाति ॥ ६ ॥

नरेद्र नूनमूनोऽपि द्वेषणो भेदमर्हति ।

ऊनस्याप्यूनतात्यर्थं हितायैव भवेद्याधि ॥ ७ ॥

ऊनोऽपि यदि दूनोयमिति मत्वानुनीयते ।

तर्ह्यन्तः ऋग्व्यमानोसौ स्वमेव बहुमन्यते ॥ ८ ॥

ऊनानामप्यनूनत्वमनूनानां तथोनता ।
 दृश्यते मनुजाधीश समयांतर वैभवात् ॥ ९ ॥
 तस्मादूने नरेंद्रेण द्विधि दण्डो विधीयते ।
 मते पत्युरपां येन मनस्सम्यङ्निधीयते ॥ १० ॥
 गिरयो नैव गुरवो गुरुरेव गुरुर्मतः ।
 भवतात्र प्रभवता दत्तः सिंहाचलस्ततः ॥ ११ ॥
 प्रदत्ते द्विषतेऽमुष्मिन् विमुक्तश्चेत् स पार्थिवः ।
 तर्हि दत्तोऽपि भवता न दत्तः सिंहपर्वतः ॥ १२ ॥
 यः सिंहपर्वतं मेने समं शाहसुमेरुणा ।
 बिंगरूरं च नगरं किं कृतं तेन वैरिणा ॥ १३ ॥
 उपक्रांतमिदानीं तु त्वया विजयमंडलम् ।
 सुविक्रांतस्य नृपतेः सर्वमेव महीतलम् ॥ १४ ॥
 समं च विषमं चेति वैरं द्विविधमुच्यते ।
 प्रथमं तु समेनाहुर्द्वितीयमधिकेन चेत् ॥ १५ ॥
 समे समत्वादुभयोर्नभवेद्विजः खलु ।
 अधिकस्याधिकत्वेन विषमे विजयो ध्रुवम् ॥ १६ ॥
 फत्तेखानप्रभंगेन मुसेखानवधेन च ।
 अहर्दिवं प्रभो तुभ्यं महमूढोऽभ्यसूयति ॥ १७ ॥
 पश्य येदिल दिल्लीद्रौः विषयानन्तरौ तव ।
 यवनौ बालिनौ तुभ्यं द्रुह्यतोहर्निशं नृप ॥ १८ ॥
 अमू उभयतो यस्य द्वेषणौ रोषणौ तव ।
 तस्य नूनमिहस्थाने स्थितिः स्थाने न संप्रति ॥ १९ ॥
 अतोऽति दुर्गमं स्थानमास्थाय जगतीपते ।
 यतस्य जगतीं जेतुं किमजग्यं शिवस्य ते ॥ २० ॥
 न दुर्गं दुर्गमित्येव दुर्गमं मन्यते जनः ।
 तस्य दुर्गमता सैव यत्प्रभुस्तस्य^१दुर्गमः ॥ २१ ॥

प्रमुणा दुर्गमं दुर्गं प्रमुर्दुर्गेण दुर्गमः ।
 अदुर्गमत्वादुभयोर्विद्विषन्नेव दुर्गमः ॥ २२ ॥
 संति ते यानि दुर्गाणि तानि सर्वाणि सर्वथा ।
 यथा सुदुर्गमाणि स्युस्तथा सद्यो विधीयताम् ॥ २३ ॥
 सुवर्णशर्मणोवाचमिमां श्रुत्वा नृपोत्तमः ।
 माननीयोऽति महतां माननीयाममन्यत ॥ २४ ॥

शिवभारत अध्याय १६

शहाजी शिवाजी संबंध

मराठ्यांच्या इतिहासांतील महत्त्वाच्या मित्या देणान्या दहा पंधरा शकावल्या व टिपणें प्रसिद्ध झाली आहेत. त्यांत भोर संस्थानांतील कारीचे इनामदार जेथे देशमुख यांच्या संप्रहर्षी असलेली शकावली चांगली विश्वसनीय आहे अशा संशोधकांची खात्री होत चालली आहे. ती कैलासवासी लोकमान्य टिळक यांनी भा. इ. सं. मंडळाच्या संमेलन प्रसंगी संशोधून मांडली. या शकावलींत शके १५४० पासून १६१९ पर्यंतच्या मित्या दिल्या आहेत. त्यांपैकी दोन मित्या येथे उदाहरणादाखल दिल्या आहेत.

शके १५७० सर्वधारी नाम संवत्सरी श्रावण वद्य प्रतिपदा. शाहाजी राजे मुस्तफाखानें धरिले; नजीक चंदी. त्याजबा कान्होजी नां जेथे व दादाजी कृष्ण हांते त्यास कनकगिरीस अटकेंत ठेविलें. ते समर्थी दादाजी पंताचा पुत्र रत्नार्जापंत कनकगिरीस मृत्यु पावले.

शके १५७१ विरोधी संवत्सरी ज्येष्ठ शुद्ध पूर्णिमा. शाहाजी राजे येऊन कोंढाणास येऊन सोडिलें. ते समई कान्होजी नाईक जेथे व दादाजी कृष्ण लोहकरे यांस सोडिलें. माहाराजांची व त्यांची भेटी जाली. ते समई माहाराज बोलिले कीं “ तुम्ही आम्हांमुळें बंदिवासी, श्रमी जालेस. याउपरि

आम्ही पातशाहासी तह केला की बारा गांवांतून मुजरा करून हुकूमप्रमाणें कर्नाटक प्रांते मसलत करावी. त्यावरून बेंगळूळ प्रांत पांचा लक्षा होनाचा जाहागीर दिल्या आहे. याकरितां आपणास कर्नाटकाची मसलत करावी लागली. तुमचें वतन मावळांत आहे. चिरंजीव राजश्री सिटवा खेडेवारिया व पुणा आहेत. त्याजवळ तुम्हीं जमावानसी राहावे. तुमची जबरदस्ती त्यां प्रांते आहे. अवधे मावळचे देशमुख देखील त्यासी रुजू होऊन त्यांचे आज्ञेत वर्तेत यैसा विचार करून जबरदस्तीनें रहावे. येखादी मोगलाकडील फौज व यदलशाहीकडील फौज आली तरी आपण इमान राखावा. त्यासी लढाई करावी. ” यैसी शकथ इमान पुरस्कर बेलरोटीवर हात ठेऊन घेतली. तैसीच त्याणीं हि कान्होजी नाइकास शपथ दिल्ली आणि कान्होजी नाईक यांस वखें देऊन बराबर हुज्या व पत्रें देऊन राजश्री सिवाजी राजे यांजकडे पाठविलें.

कर्यात मावळ शिवाजी महाराजाचें

येथें दिलेलें निवाडपत्र शके १६०० मध्ये लिहिण्यांत आलें अमून त्यांत निजामशाहाकडून शहाजीस पुणें परगणा मिळाल्यापामून ५०।६० वर्षांतील पुणें परगण्यासंबंधीच्या पांच चार महत्वाच्या गोष्टी नमूद करण्यांत आल्या आहेत. पुणें परगण्यांत सात तर्फा होत्या त्यापैकीं फक्त कर्यात मावळच्या तर्फेचा (३० गांव) मोकासा मात्र शहाजीनें शिवाजीच्या नांवें प्रथमपासून करून दिला होता; सांडस खुर्द (२० गांव) चुलत भाऊ मंबाजी यास दिला होता आणि राहिलेल्या पांच तर्फांचा कारभार दादाजी कोंडदेव पहात असे. मुरार जगदेरावानें पुणें जाळल्यापामून ७।८ वर्षेपर्यंत पुणें ओस पडलें होतें. तें दादाजीनें पुनः वसविलें वगैरे हकीकत बखरींतून आढळते. दादाजी कोंडदेवाच्या हयातीत कर्यात मावळ

खेरीज पुणें परगण्यांतील इतर तर्फांवर बालशिवाजीच्या नांवें हुकूम सुटत नव्हते. कर्यांत मावळाखेरीज चाकण (श. १५६१), इंदापूर (श. १५६८) व सुरे परगण्यांतील पणदरे गांवचा मोकासा शिवाजीस मिळाला होता. दादाजी मरण पावतांच सर्व पुणें परगणा शिवाजीनें ताब्यांत घेतला. तरी हि कर्यांत मावळ हें खास शिवाजीच्या नांवचें असें शेवटपर्यंत मानण्यांत येत असल्यामुळें पाइस्तेखानाच्या वेळीं मारामारीचा भर कर्यांत मावळांत होता. पुरंदरच्या तहांत जैसिंगानें प्रांत घेतला तेव्हां देखील कर्यांत मावळचा वमूल बादशाही अमलदार शिवाजी महाराजांच्या नांवानें वजा घालीत असत.

आज रखतखाने राजेश्री शिवाजी राजे साहेब दामदौलतहु. तांहा पाय-गुडे व कर्जवणे देशमुख व मोकदम व कुलकर्णी व रयानें कर्यांत मावळ प्रांत पुणें. सुदूरसन तिसा सवैन अलफ. माळूम दानद. मोरो विठल हांनप देशकुलकर्णी कर्यांत मजकूर हुजूर येऊन आपली हकीकत जाहीर केली कीं “आपले वाडिलांची मिरासा देशकुलकर्णी, तर्फें पुणें ७ वितपशीलः—

तर्फ नीरथडी देहे ३७	तर्फ सांडस बुद्रुक देहे २९
तर्फ हवेली देहे ८२	तर्फ कर्यांत मावळ देहे ३६
तर्फ कडेपठार देहे ४३	तर्फ पाटस देहे ४३
तर्फ सांडस खुर्द देहे २०	

येणेंप्रमाणें पिढी दरपिढी कारकीर्द दरकारकीर्द देशकुलकर्ण चालत आलें आहे. ऐसीयासि राजश्री महाराज साहेबांस निजामशहा यांनी परगणे मजकूर मुकासा दिल्या, ते वक्ती तर्फा तर्फांनी महाराज साहेबां ठाणीं ठेऊन हावलदार व कारकून तर्फा तर्फांस सतंतर [= स्वतंत्र] कमावीस करीत असेती. ते वक्ती आपल्या वाडिली गुमास्ते तर्फतर्फांस कारभारास

१ अज=पासून, कडून. २ अखंडितलक्ष्मी. ३ कडे, यासि. ४ रयत लोक. ५ जाणावें. ६ मागें सांगितलेली म्हणजे कर्यांत मावळ. ७ गांव. ८ शहाजीस.

दिल्ले असतां, कर्यात मावळास गपचूप पुण्याहून पाठाविले. त्यांनीं कितेक दिवस मुतालिकी करीत असतां कागदपत्राचा शिरस्ता आपणाजवळीं आणून देत असेती व हकलाजिमा आणून देत असेती. चाकरांचे रवे- शीनें आपल्या वडिलासीं वर्तत असतां, रयतेसीं बेदं सलूक केला; हणून त्यास दूर करून नामाजी लांडा पुणेहून गुमास्तागिरी देऊन कर्यात माव- ळास पाठाविला. नामाजी हयात असतां आपला हक लाजिमा व काग- दशिरस्ता आपणास देत गेला असे. महाराज साहेबांचे कारकीर्द चालत असतां निजामशाही गुदरोन गेली. इदलशाहीतफेंनें विजापुरीहून मुन्हारी जगदेराव सुभा येऊन पुणें जाळून* लुटून तलफ केलें. ते वक्ती दौलत- मंगल उर्फ भुलेश्वर येथें मुन्हारीनें किल्ला बांधोन शहर १ वसाविलें. तेथें आपले वडील नांदावयासीं गेले. कितेक मुदती भुलेश्वरी कारभार पडिला. त्या करितां कर्यात मावळी नामाजी लांडा कारभार करीत असे. तो आपला हक लाजिमा व कागदशिरस्ता देत असे. + इदलशाहीतून महा- राजसाहेबांस पुणें मुकासा जाहले ते वक्ती साहेबांस कर्यात मावळ व राजश्री मंत्राजी राजे भोसले यांसीं सांडस खुर्द महाराजसाहेबीं आपणा- पासून मोकासा दिल्ला. साहेबांचे तफेंनें कर्यात मावळास हवालदार व कारकून अलाहिदा गेले. त्यासीं नागोजीडी करून नामाजीनें आपणासीं बेइमान होऊन नजर बदल्ली. ऐसीयास आपण येऊन साहेबापाशीं हकीकत जाहीर केली. तों निळो सोनदेव साहेबांचे मजुमदार यांनीं आपाजीची पाठी राखिली. आपाजीस आपणासीं रुजु होऊं देत नाहींत. तरी साहेबीं मेहेरवान होऊन देशमुख व मोकदम व कुळकर्णी व रयतीस ताकीद करून खुर्दखत दिल्लें पाहिजे. ” म्हणून तुम्ही मालूम केले. त्यावरून तुम्हांस बोलावून हकीकत पुसिली. तुम्ही हि सदरहु प्रमाणें

१ नात्यानें. १० भलती वागणूक.

* शके १५५१ ? मोडककृत विजापूरचा इतिहास पृ. १५५ पहा.

१ भुलेश्वरास परगण्याचें ठाणें श. १५५१-५८ होतें. खं. २०पृ. २३४पहा

+ शके १५५८ खं. २० ले. २३५ पहा. ११ शिवाजीस १२ संगनमत.

सांगितली. तरी हल्लीं मोरो विठल देशकुलकर्णी याचे कर्यात मावळाचे देशकुलकर्णांचा अंमल त्याचे दुमाला करणें. आपाजीस दाखल न करणें याचा हकलाजिमा यासी देणें. तकरार फिर्याद येऊं न देणें. तालीक घेऊन असल फिरोन देणें. मोर्तब सुद. मोर्तब असे.

साधुपुरुषांचा आशीर्वाद

स्वराज्य स्थापण्याच्या कामी यश येण्यास सिद्ध पुरुषांचा आशीर्वाद पाहिजे अशी महाराजांची भावना असल्या विपर्याचा! पुरावा पुढें लिहिलेल्या पत्रांत आहे.

[सनदापत्रें पृ० ११३] श्रीभवानी शंकर. १५७५ श्रावण शु. ३ श्रीसकल तीर्थस्वरूप वेदमूर्ति राजश्री सिद्धेश्वरभट विन भेषनाथभट ब्रह्मे उपाध्ये, परगणे चाकण स्वामी गोसावी यांसीः—

आज्ञाधारक राजेश्री शिवाजी राजे विन शहाजी राजे भोसले साष्टांग दंडवत, सुरू सन अर्वा खमसैन अलफ पत्र लेहून दिधलें ऐसी जे, स्वामीच्या अनुष्ठानबळें आपण राज्यास अधिकारी जालों व सकळ मनोरथ चितिले पावलों, ऐसा अनुभव आला म्हणून व संकटकाळी साहाकारी जाणोन, पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेनें, स्वामींस वर्षासन होन पातशाही १०० शंभरी केले असेत. सदरहू वर्षासन यावत्काळ पर्यंत चालऊन यासी. अन्यथा करूं अथवा पुढें कोणी आपले वंशपरंपरेचा होऊन अन्यथा करील त्यास श्रीजांची व कुलस्वामीची व आपल्या पूर्वजांची व गोब्राह्मणांची आण असे. यावेगळे स्वर्गदेवतेच्या पूजनास व श्रीनवचंडीमध्ये जपतपहवनास व ब्राह्मणभोजनास जें लागेल, त्याची आज्ञा करीत जाणें. आज्ञेप्रमाणें प्राप्त करीत जाऊन. राज्य स्वामींच्या प्रसादाचें आहे. आपण आज्ञाधारक असों. जाणिजे. खानगी छ १ माहे रमजान मोर्तब केले असे.

रुजू सुरुनिवास

२ स्वतंत्र स्वराज्याची स्थापना

मुसलमानी पादशाहांच्या नोकरांत शहाजीस आपल्या कर्तवगारीच्या जोरावर बरेच महत्वाचें स्थान पटकावता आलें खरें. परंतु कांहींहि झालें तरी अखेरीस जातीस जात मिळते व यवनी वादशाहींत हिंदूंची पूर्ण वाढ होण्यास अवसर सापडणें शक्य नाहीं असा खडतर अनुभव शहाजीस निजामशाहींत व नंतर अदिलशाहींत आला. परंतु हा सर्व अपमान सोसून हि तो यवनांच्या नोकरांत राहिला याचें कारण त्याचें बहुतेक आयुष्य सेवावृत्तींत गेलें होतें. तथापि या मानहानीच्या अनुभवांनं शिवाजीमहाराजांच्या अंतःकरणांत लहानपणापामून यवनी सत्तेचा द्वेष व स्वराज्य-स्थापनेची अवश्यकता निंबाविली होती यामुळें स्वातंत्र्याचा उचड पुरस्कार करण्याची संधी साधण्यासाठीं ते टपून बसले होते. महंमद अदिलशाहाच्या मृत्यूनें ही संधि महाराजांना अनायासें मिळाली. तिचा फायदा घेऊन त्यांनीं अदिलशाही व मोगली मुलखावर झडप घातली व आपलें स्वातंत्र्य तख्तारीच्या जोरावर शत्रूंच्या अंतःकरणांस पटवून दिलें. याच वेळीं शहाजीनें हि ' आपण यापुढें अपमान सोमून नोकरां करणार नाहीं ' असें विजापूर दरबारास स्पष्टपणें कळविलें. अशा रीतीनें शके १५७८ च्या सुमारास स्वतंत्र स्वराज्याचें जें निशाण शिवाजी महाराजांनीं उभारलें त्यास शहाजीनें अप्रत्यक्षपणें दुजोरा दिला. या वेळीं शहाजीनें औरंगजेबाशीं खेह कायम ठेवला होता यामुळें मोगली सरदार नौशीरखान याची मराठी सैन्याशीं चक्रमक झडल्यानंतर देखील शिवाजीमहाराज व औरंगजेब यांच्या मध्ये वकीलामार्फत तडजोडीचें बोलणें चालू राहिलें. तथापि शहाजहानाच्या आजारीपणामुळें भावांशीं तंटा करण्यासाठीं औरंगजेबास दिल्लीकडे जावें लागलें तेव्हां अदिलशाही व मराठे यांचें वैमनस्य वाढतें राहावें असा औरंगजेबाचा डाव होता व हें धोरण पसंत असणारें प्रधानमंडळ विजा-

पुरास अधिकारारूढ होऊन अफजलखानाची स्वारी निघाली. या स्वारीत मराठ्यांना यश आल्यानंतर महाराजांनी 'मोकासेपणाचे' नाते सोडून आपले स्वातंत्र्य जाहीरनाम्याच्या द्वारे महाराष्ट्रास कळविले. या स्वातंत्र्य-चंद्रास पुरंदरच्या तहाने काही वेळ प्रहण लागले तरी ते लौकरच सुटून या चंद्राच्या पूर्ण प्रकाशांत शके १५९६ मध्ये राज्याभिषेकाचा अपूर्व समारंभ घडून आला.

अदिलशाहीचे लचके तोडणारे चार नक्र

महंमद आदिलशाहाच्या कारकीर्दीत आदिलशाहीचा विस्तार कर्नाटकांत व महाराष्ट्रांत वाढला होता तरी पण ही वाढ दिव्वाळ होती. कारण तुंगभद्रेच्या दक्षिणेकडील सर्व म्हैसूरप्रांत व कर्नाटकप्रांत शहाजीच्या अमलाखाली बहुतेक स्वतंत्र झाला होता; आणि कृष्णेच्या व भीमेच्या पश्चिमोत्तरीय सर्व प्रांत शिवाजीने आक्रमिलेला होता. अशा प्रकारे काळजी उत्पन्न करण्याजोगी परिस्थिति निर्माण झाली असता आधीच खंगून गेलेला महंमदशाहा जास्त थकून शके १५७८ च्या मार्गशीर्षात मरण पावला; व त्याच्या मागून एकोणीस वर्षे वयाचा, त्याचा भावडा मुलगा अल्ली, मसनदीवर आला. त्यावेळीं अदिलशाहीचे लचके तोडण्यास चौहीकडून शत्रूंनी उचल केली. तिचे वर्णन करतांना रा. राजवाडे राधाभाधवलिलासचंपूच्या प्रस्तावनेत (पृ. ९४-९५) म्हणतात.—

अल्ली अदिलशाहाला खाऊन टाकण्याला चार नक्र टपून बसले होते. पहिला नक्र शिवाजी, दुसरा नक्र शहाजी, तिसरा नक्र औरंगजेब व चौथा नक्र त्याचे अमीर उमराव. या चार नक्रांतून पहिली कुरापत औरंगजेबाने काढिली. "ही औलाद महंमद शाहाची नव्हे" असा आरोप बिचाऱ्या

अल्लीवर औरंगनें आणिला. अल्लीशाहा औलाद असो, अफलाद असो कीं नकल असो, त्याच्यामुळे औरंगचे कोणते गोत्र विघडत होते तें देव जाणें ! हा आरोप अल्लीच्या कारभान्यानीं साहजिकच नाकबूल केला. एवढें कारण लढाई पुकारण्याला औरंगजेबासारख्या बीलक्षिवबला बस झालें. दुसरे सैतान शिवाजी. त्या कजेदलालाला हें मांडण निघालेलें पाहून केवळ हर्षवायू झाला. नवरा मरो, नवरी चुलीत जावो, दोहीकडून अवदान मारण्यास सवकलेल्या या बुभुक्षितानें दौन्हीकडून आपला डाव साधण्याचा वेत केला. अल्ली अदिलशाहालाहि मदत करण्याचें अभिवचन दिलें व औरंगशाहाचा हि पक्ष उचलला. खबरदारी मात्र अशी ठेविली कीं एकाची बातमी दुसऱ्यास न कळावी. तिसरें भूत बुढे मिया शहाजी. ह्या वृद्ध कर्पानीं आपण कशांतच नाही म्हणून कानावर हात ठेविले. आपले बंगळूर बरे कीं आपण बरे. शहाजी म्हणजे आज साठसत्तर हजार प्याद्याचा व घोड्याचा मालक. तो जर अल्लीशाहास मिळता तर औरंगजेबासारख्या टारग्याची, बिचाऱ्या अल्लीशहाला बडावेण्याची काय माय व्याली होती ! पण ह्या वेळीं कर्नाटक सुरक्षित ठेवले पाहिजे; व तेथून आपल्याला हालतां येत नाही असा बहाणा ह्या म्हाताऱ्यानें केला. आणि तेंहि खरेंच. औरंगजेबानें कर्नाटकांतील संस्थानिकांना चिथवून त्यांच्याकडून बंडाळी खरीच माजविली होती. चौथीं भुतें अल्लीशाहाचे अमीर उमराव. ह्यांची तर सर्वांवर कडी. खाल्दया घरचे वंसे जाळणारे हे शहाणे आपल्या धन्याशीं हरामपणा करून बाहेरच्या चौराला जाऊन मिळाले. अशी सारी वेताळ सभा भाबळ्या अल्लीशाहाच्या भोंवतीं कोलितें घेऊन नाचूं लागलीं असतां औरंगजेबानें बेदर शक १५७९ च्या आषाढ शुद्ध तृतीयेस एका खटक्यासरसें हांटलें. नंतर कल्याणी हि झपाटली. औरंगजेबानें ही बडी शिकार मारिली; तर शिवाजीनें तर त्याच्याहीवर ताण केली. औरंगजेबाला दिलेल्या वचनाला जागून औरंगजेबानें बेदर घेण्याच्या अगोदर एक महिना म्हणजे १५७९ च्या वैशाखांत शिवाजीनें आदिलशाहाचें जुन्नर शहर लुटलें व अश्वान वद्य द्वादशीस कल्याण भिवंडी हबकून आदिलशाहाचा कोंक-

णांतील राज्यभार हलका केल्या ! औरंगजेबाला दिलेलें अभिवचन अक्षरशः पाळीत असतां अलीशहाशीं केलेला करार शिवाजी विसरला नाहीं. अहली आदिलशाहाच्या मर्जीखांतर शिवाजीनें औरंगजेबाच्या अहमदनगर प्रांतांतील गांवे व खेडी लुटून खुद्द अहमदनगरास नसीरी खानाशीं ऊर्फ नौसीर खानाशीं दोन हात करून ते शहर लुटिलें. येणेप्रमाणें दोन्ही पक्षांना रिश्ट-विण्याच्या कामगिरीत शिवाजी गुंतला असतांना शहाजीनें कर्नाटकाचा ताबा घेतला. हें नाटक असेंच कांहीं वर्षे रंगत रहावें व त्यांत आपल्याला मनाजोगतीं सांगें घेतां यावीं अशी शहाजी व शिवाजी यांची इच्छा होती. परंतु दाराशुकोहाची माशी शिकून लढाई एकदम बंद झाली व तह झाला. त्यानें शहाजी व शिवाजी यांना आपल्या बेतांना निराळें स्वरूप द्यावें लागलें. तहानें बेदर, कल्याणी, परंडा निजामशाही कोकण व वांगी महाल इतक्या प्रांताला आदिलशाही मुकली. पैकीं निजामशाही कोकण शिवाजी दाबून बसलाच होता. आतां विजापूर प्रांतापासून म्हैसूरच्या उत्तरेकडील तुंगभद्रेपर्यंतचा प्रांत तेवढा आदिलशाहाच्या ताब्यांत मोगलांचा मांडलीक म्हणून राहिला. तुंगभद्रेच्या दक्षिणेकडील प्रांत शहाजीनें काय-मचा बळकाविला होताच. महंमदशाहा मेल्यानंतर फक्त एका वर्षांत त्याच्या दिखाऊ ऐश्वर्याचें भांडवल फुटून आदिलशाहीचें दौर्बल्य अगदीं उघडकीस आलें.

औरंगजेबाचीं शिवाजीस पत्रें

[खंड ८ लेखांक ५]

अलीफ

१५७९ वैशाख वद्य ६

सर्व उमरावांत श्रेष्ठ, आपले बरोबरीचे मंडळींत थोर, नानाप्रकारचे कृपेस पात्र, शिवाजी भोसले, बादशाही कृपेस पात्र कृतकृत्यता पावून जाणोत कीं तुमची अर्जदास्त इकडील पंज्याचे निशाणाचें फर्मान पोहों-

चल्यानंतरची, पावली. हरएक विषयीं जें सांगणें तें तुम्हांकडील वकील सोनाजी यांजपाशीं सांगितलें. त्याणीं तुम्हांसी बोलोन खातरजमा केलीच असेल. सांप्रत जे किल्ले व मुद्दक, विजापूरकराकडील, तुमचे हातीं होते ते पेशजीप्रमाणें होऊन तुमचे मनोगताअन्वये बंदर दाभोळ व त्याजखालील मुख्य तुम्हांस दिल्या असे. ऐशियास, इकडील दौलतीची किफायत मदत जीं करणें असल तिचा समय हाच आहे. हें जाणोन करण्यांत आणावें आणि हूजूर भेटीस यावे. या खेरीज जे मतलब तुमचे मनांत असतांल ते सर्व घडोन येतील.....सांप्रत ईश्वरकृपा व आमचें दैवशालित्व व फौजिचा शेरपणा यांनीं इकडील वाईट इच्छिणार नाहीसे जाले. दिवसानुदिवस इकडे जय येत चालला. तो असा कीं किल्ला बेदर हा मोठा मजबूत, आज पावेतो त्यास कोणीच सर केला नव्हता व कोणाचे मनांत कल्याण देखील सर करावयाची येत नव्हती, तो एकंदर दक्षिण व कर्नाटक दरवाजा, एक दिवसांत हस्तगत जाला. इतरांसी वर्षाची वर्षेहि वश जाला नाही. ईश्वराचें सर्व कृत्य ! इकडील प्रतापशूरांचे शौर्यामुळें तुम्ही ये विषयीचा संतोष मानून, वरचेवर जसे आमचे जय होतील तसे त्या संतोषाचे वर्तमानावर कान टेवीत जाणें, आणि आमचा लोभ पूर्ण आहे असें मानात जाणें. छ १८ रजव सन ३१ जुलूस, सन १०६७ हिजरी.

[खंड ८ लेखांक ६]

अलीक

१५७९ फाल्गून शुद्ध २

आपले बरोबरीचे मंडळींत श्रेष्ठ, सर्व उमराव लोकांत श्रेष्ठ, महत्कृपेस पात्र, बादशाही कृपेस योग्य शिवाजी भोसले बादशाही कृपेस आपला सत्कार मनांत आणून समजोत कीं:—तुमची अर्जदास्त कृष्णाजी भास्कर पंडित याचे पत्रासुद्धां रघुनाथपंत वकील यांजबरोबर पठवून

(दिलेली पाहून) मजकूर ध्यानास आला. यद्यपि तुमच्या पेशजीच्या गोष्टी विसराया जोग्या नाहीत, तथापि तुम्ही आपले कृतकृत्यांचा पश्चात्ताप वेला आणि हा दरवार उपेक्षेचा नाही जाणोन, वडिलांचें लक्ष निभ्रांत इकडे आहे असें समजोन * तुमचें पूर्वकृत्य मनांत आणीत नाही. येविषयीचा संतोष मानून इकडील दौलती विषयी कोशीस करीत जावी. “ आपले वतनी माहाल, विष्टे व कोकण देशसुद्धां, नगरवाले खेरीज, विजापूरकर आदिलखानाचे इलाख्यांत जे आहेत ते त्याजकडून मुलूक हस्तगत जाल्या नंतर बंदोबस्त होण्याविषयी वचन असावें म्हणजे सोनोपंत यांस हूजूर पाठवितो आणि इकडील लक्षांत वागून सरकारी मुलुकाची सरहद्द रक्षण करून कामदारार्थी शरीक होतो की ज्यायोगें बंड वगैरे बखेढें न होवोत ” म्हणून लिहिलें त्यास तुम्ही लिहिल्या अन्वये वतून हा फर्मान पाहतांच आपले मजकुराची अर्जी लेहून सोनोपंताबरोबर पाठवून देणें. म्हणजे त्याप्रमाणें केलें जाईल. जाणोन लक्षांत वागोन आमचे लोभाची पूर्णता समजावी. छ १ माहे जमादिलाखर सन १०६८ हिजरी.

स्वराज्यवृक्षास शाखा फुटूं लागल्या

अफजलखानाची स्वारी १५८१ च्या वैशाखांत सुरू झाली. त्या पूर्वी शिवाजी महाराजांनीं बारा मावळे ताब्यांत घेऊन त्यावर एक अधिकारी नेमला होता व ते स्वतः कर्नाटक प्रांतीं स्वारीवर गेले होते. शकें

* यावरून शहाजी आपणांस अनुकूल आहे अशी औरंगजेबाची समजूत दिसते.

+ अवतरणांतगत मजकूर शिवाजी महाराजांनीं औरंगजेबास. पाठविलेल्या पत्राचा सारांश आहे.

१५७८ च्या मार्गशीर्षांत महमद अदिलशाहा मरण पावला आणि विजा-
पूर दरबारांत यादवी व स्त्री नायकी झाली. त्या गडबडींत स्वराज्याचा
वृक्ष वाढू लागला. महाराज स्वारीवर गेले असले तरी स्वराज्यातील सरकारी
आज्ञापत्रावर ' प्रति शिवाजी राजे ' असा मायना लिहिण्यांत येत असे
हे या पत्रांवरून कळून येण्याजोगे आहे.

नकल

श्री

१५८० आश्वीन शु. १५

मशरुल हजरत कृष्णाजी भास्कर देशाधिकारी व लेखक प्रांत बारा
मावळ. यांसि प्रत राजश्री शिवाजी राजे दंडवत. मुा तिसा खमसेन
आलफ मौजे कलबोली ताा पौनमावळ व मौजे रावडे ताा पौडखोरे या
हर दो गावचा सिवेचा कैथला लागला आहे म्हणोन पूर्वी तुम्हांस आज्ञापत्र
सादर केलें होतें. त्यावरून तुम्हीं मौजे मारास जाऊन कथळा मनास
आणिला. त्यासि आरजोजी ढमाला हा म्हणो लागला की आपले गांवची
सीव खरी. आपण दिव्य करून. त्यावरून सर्व देशक मेळवून दिव्या-
चा तह दिव्हा. इतकियामध्ये दुसरे दिवसी आरजोजी ढमाला देशमुख
ताा पौडखोरें [गैरहजर] जाला. सबब नरहरी दिवाकर देशकुलकर्णी
ताा पौनमावळ व हावजी पाा मौजे कलबोली ताा मार याणी हुजूर
पुरंदरचे मुकामी [येऊ] न विदित केलें. त्यावर साहेब करणाटक प्रांतीं
मसलतीस गेले. त्या प्रांतीहून आलियावर जो निवाडा करणें तो करितल.
तो परिशंत मौजे कलबोली ताा पौवनमाळ व मौजे रावडे ताा पौडखोरे
या हरदो गांवामध्ये टकियाचे वासेची जमनि आहे. ते अमानत आसी देणें.
या पत्राची प्रति घेऊन असल नरहरि दिवाकर देशकुलकर्णी ताा पौवन-
माळ याचे हवाला करणें. जाणिजे. छ १३ माहे मोहरम. मोर्तब सुद.
रुजु सुरनवीस सुरु सुद बार. बार.

[चतुर्थ संमेलन वृत्त शके १८३८ पृ. ७०]

भोसल्यांचें क्षत्रियत्व

येथें दिल्लें पत्र शहाजीनें अल्ली अदिलशाहाला (शके १५७८ मध्ये अहमद अदिलशाहा वारल्यानंतर) लिहिल्लें आहे. ह्यांत शहाजीनें आपला निर्देश महाराज शहाजी राजे अशा मायन्यानें केला आहे. राजा हा किताब इतर कित्येक कुलीन मराठ्यांच्या घराण्यांतल्या प्रमाणें भोसल्यांच्या घराण्यांत हि पिढीजाद आहे. प्रस्तुत पत्रांत शहाजीनें अल्ली अदिलशाहास अशी धमकी घातली आहे कीं अमुक जहागीर ताबडतोब द्यावी; नाहीतर आपण पादशाही खिदमत सोडून देऊं. ही धमकी देतांना शहाजी सहज उद्गार काढतो कीं, दोन चार पातशाहींत आपण नोकरी केली पण कांठे हि आपली इज्जत कमी करून घेतली नाही. हे इज्जतीचे शब्द काढतांना दुजोरा म्हणून आपण रजपुत लोक आहों हें उच्चवंश दर्शक वाक्य शहाजीनें पातशाहाच्या नजरेस आणिल्लें आहे.

खाने अलीशान फैरोजी निशान

अजम अकरम ममलकतमदार दवामयकबालहु व इजललाहु

॥ ५ ॥ अमारत व अयालत पन्हाह शुजाअत व शाहामत दस्तगाह
अजमत व शौकत इतिहाद एकबाल व इजलाल हमराह अलीशान रफी
अल कदर खुलदमकान उमदेह वजरायेजमा कुद व उमराय नसरत निशान.

अजी बदिलमाहिद माहाराज शाहाजी राजे सलाम बादज सलाम
महवत आजम महवतमुराय आंकी. पाा कनकगीर पेश अजी दरगाह
बंदगीस पेश केली त्याचा मुवादला आपल्यास मन्हमत जाला. या वरी पाा
आनागोंदी हि पेश केली. (पाचा) महिना जाला. हेंनोज मुवादलियाचा
सरंजाम जाला नाही. जमेयतीचा हि दिलासा जाला पाहिजे. कुंदगीलकार

१ येथून पांच सहा ओळी मजकूर मायन्यादाखल आहे. २ बादशाही
सन्देश. ३ अर्पण केला. ४ तथापि.

५ इ. मं.

मनेवारे आपले जागी व तामगौड तर्पेंस तसवीस देउनु फसाद केली आहे. त्यास गोशमाल थावयावद्दल हजरत जान्हपन्हा सद्देबी आपल्यास रजा दिली. ते तर्पेंस मैसूरकराची हि सरहद नजदीक आहे. वगैर संगीनात मुराई * दफे होऊनु पातशाही नामोश राहत नाही. आजी वास्ते हजार दीड हजार जाजती कामाचे लोक ठेविले आहेत वगैर जागीर लोकांची समजावीस होत नाही. तरी दर बंदगीस अर्ज करुनु अनेगोंदीच्या मुबादलियाचा सरंजाम केला पाहिजे. यास ऐवज ए तर्पेंस कर्थात अकोलीज व तपे टेभुरणी व भतग्राम अगर पेडणे हे कदीम मुलकात देणें. सदरहु देणें नसेल तरी व मामले पादशाहबादेखाले जागा नसेल तरी पाा वडेरु या मामले मजकुराखाले चंजाऊरकरास दिधले आहे ते तच्ची मुबादलियास दिधले पाहिजे. आपण हरामखोर मनेवार चंजाऊरकरास गोशमाल देउनु सोडउनु घेउनु. हरामखोर मनेवारास दिधल्यात काथ फायदा ! कुल मनेवाराचे हेजीव भीर जुमला बराबरी गेले आहेत व पाा मुसलकल आपली जागीर पेशजी भिस्त रोजी रुस्तुमजमा बराबरी माहोली-हून हुजूर आलों ते वख्ती चौ लाखाची जागीर दिधली. त्यामध्ये मुसलकलचा फर्मान आपलें नांवें दिधला. या वरी दुसरे वख्ती मरहुमी खाने अजम असदखानाचे गुजारतीने लक्ष्मेश्वराचे वख्ती मोकरीर आली ते हि

वख्ती व तिसरियाने हि मरहुमी खा अहमदखान याचे वख्ती मोकरीर फर्मान दिधले ते हि वख्ती मुसलकलचा फर्मान आपले च नांवें आहे. ऐसे तीन वख्त आपले नांवें फर्मान पाा माा चे आपलें नांवें आहेत. या फर्मानाच्या नकला पादशाही दफतरी असतील त्या काहाडून पाहिल्या पाहिजेत. आपले भाई व फर्जद याचे दिलसिया बाा क + + + +

विले व फर्मान त्याचें नांवें करुनु दिधले. तरी ते काथ

५ बंडखोर. ६ शिक्षा, कानउघडणी. ७ आज्ञा. ८ बंडखोर *हकालपट्टी. ९ कीर्ती.

मसमुवाली हरकसिने गलथ. हुजूर मा ++ करणारी करुनु मुसल-
कलचा मुवादला पंधरा खेडी कर्याती कारवे आपली जागीर त्रिबकजीस
द्यावया काय निसबत धरिते. हजरत साहेबाचा तरी कौल करारदाद आन-
ल्यास आहे की तुमचे जागीर पैकी एक चावर कसीदगी करणें नाहीं. जरूर
एक वख्त पादशाही कामा बा कांही कसीदगी केले तरी अवलसवाईन
मुवादला देउनु बाजद कसीद करावे. आर्मा अकार्तुकाचे बोले करुनु आपले
जागिरीत नाहक गैरहिसाबी पादशाहा खलेल करविताती. तरी आपण
रजपूत लोक अजी तलग पेशजी हि दोघा चौ पादशाहीत खिदमत केली.
आमा गैरहिसाबी जाजती सोसुनु कम इजतीन व गैरमेहेरबानानि पेशजी
हि खिदमत केली नाही व पुढें हि न करू. उभेदीने आपण आजी दीड
वर्ष जाजती सोसिली ते या च दमा की थोरले हजरत साहेबाचे नैवाजीस
व हजरत साहेबी हि जहांवक्षी केली आहे व वख्त हि एकजवाचा समजानु
आपण सबूरी करुनु तहमुले करावयास तैकीरी केली नाही. पेस्तर हजरत
साहेबास आपली दरकार असेल तरी हिसाबी आपला सरजाम सदरहु
केला पाहिजे आणि दरकार नसेल तरी खुसेनुदीन रजा दिधली पाहिजे.
आपल्यास असलाद पुन्याई मामल्याची हि हवस काही राहिली नाही.
एखादे आपले हिंदूचे तीर्था बसौनु हेकं तालाची बंदगी करुनु हजरत
साहेबास द्या देउनु, फजद भाई आहेती यां पासुनु खिदमत घेतली पाहिजे.
अगर त्या हि पासुनु. खिदमत घेणे नसेल तरी त्यास हि रजा द्यावी. बाजे
भाइबंद जेथे आपली पोटे भरिताती तेथे हे हि भरितील. अमा नाहक
आपल्यास बदनाम केलें न पाहिजे. दरी बाब हजरत बंदगीस हाली अर्ज-
दास्त पाठविली आहे. तरी बडे भाईने हि हजरत बंदगीस अर्ज करुनु
सदरहु प्रमाणें अनागोदीच्या मुवादालियाचा सरजाम व पंधरा खेडियाचा
फर्मान आपल्याच नावे देविला पाहिजे अगर आपल्यास खुषनुदीन रजा
दिधली पाहिजे. व पा कनकगीर व अनागोदी हि दरगाह बंदगीस पेश

केली. एक कपली खेडे दिढा दो हजाराचे तेथे आपण राहिलो होतो. तेव्हाडे आपल्यास असो दिधले पाहिजे. तेथे बाग आपण केले. हवासीर जागा आहे. तरी दरगाहवंदगीस अर्ज करुनु मोकरर करनु देणें म्हणौनु मसुरलदौलत सावंतराउ यांस लिहिले होते. सावंतराउ मााइलेनें अर्ज केला. अमा हजरत साहेबी हुकूम फर्माविला कीं अनेगोदीच्या मेहतानास कपली पाहिजे; सोडून देणे, म्हणौनु राऊ मााइलेने लिहिले. यावरी आपल्यास राहावयास जागा हि नव्हती; व तामगौड तफेंहून हि ताजी खबर आली की कुंदगोलकरास आपले लोकांनी शिकस्त दिधली होती. अमा तो मागती सवारौनु कोटास एउनु दिलगोव्याची फिकीर करितो. मदत नव्हता जागा राहणार नाही. अजी वास्ता हजरत साहेबी हि पेशजी च रजा दिधली होती. म्हणौनु छ ४ माहे सौवाली कपली साहेबाचे लोकाचे व कनकवेलीकराचे लोकाचे हवाले करुनु आपण स्वार जालों. एक मजली आलियावरी आनेगोदीकार व हलालखोरं हे दूर गलथ मालूम करणाराचे बले करुनु आले आहेत. ते हि पादशाही लोकावरी हिसा करुनु कपली त्याजपामुनु घेतली हे खबर आपण कपलीस आलियावरी पाहरा रात्री आपल्यास आली होती. ते पेशजी च लिहिली आहे. पेशजी सिदी अजम सिदी संबूल आलियावरी आनागोदीस व कपलीस व बाजे विलायतीस दखल होऊ देतील की ने दितील हे दि पेस्तर रोशन होईल. सेंभरा वर्षांचे मुठमर्द त्यास गोशमाल देउनु मुठमर्द हरामखोरास जेही देविले असतील त्यास याचा जबाब पुसिला पाहिजे. साहेब अजी सबा जमजम स्वार होउनु येतील म्हणौनु सबूरी करुनु दीढ महिना राह साहेबाचे यावयाची पाहिली. आमा साहेबाचे यावयास मातल जाले. मग आपण पादशहान्चे रजेवरुनु स्वार होउनु बल्दारी नजदीक आले पुढे हि मजली दरमजली तामगौड-तफेंस जात आहे इत्यादि.

१ या पत्रांत आलेला 'रजपूत' शब्द मराठा या अर्थी आहे असें ठाण्याचे संशोधक रा. वि. ल. भावे यांचें मत आहे.

अफजलखानाची भेट व त्याचा मृत्यु

१

अफजलखान व शिवाजी महाराज यांच्या भेटीचें वर्णन शिवदिग्विजय-कारानें (पृ. १६८) असें दिलें आहे:-

खान पालखीतून उतरोन आपले लोकांत उभे राहिले. परस्पर लोकांच्या भेटी दहापांचांच्या कार्याकारण अगत्या अगत्य करविल्या. कृष्णाजीपंत खानाकडून नावें सांगण्यास महाराजाकडे आले होते. महाराजा कडून पंताजीपंत व विठ्ठलपंत मरढेकर उभयता खानाकडे होते. लोकांची भेट होतांच खानाची व महाराजांची भेट व्हावी, ते समर्थी खानांनीं पंताजीस विचारिलें कीं “ राजे हेच काय ? ” पंताजीनीं “ होय ” म्हटलें. राजांनीं कृष्णाजीपंतास विचारिलें. त्याणीं हि “ खान हेच ” म्हणोन सांगितलें. शब्द ऐकतांच महाराजांची सुरत उंच सडपातळ होती; त्यास भेटीस घातला त्या हातें खानांनीं मलयुद्धाचा पेंच धरून, बगलेंत दाबून, कट्यार चालविली. महाराज पराक्रमी, धैर्यवंत; अंगांत बख्तर होते. त्यांन अंग चोरून कट्यार लागू पडूं दिली नाहीं. हत्यार कारेगार न जालें. हें कळोन दुसरा पेच लावावा, तो महाराजांनीं चपळता करून डावा हात पाठीकडून घालून डावे कुशीवरी नखाचा हात मारिला. त्या योगें पोटला बाहेर तत्काल निघाला. तो खानांनीं दडपून धरून दुसरा हात चालविला. त्याचे पूर्वीच उजवे हातांतील पट्याचे हातानें, वार पायाचे लवणीस लावितांच महाराज त्याचे हातांतून सुटले व खानांनीं हि ढकलले. तेणेंकरून खानाचा वार निर्फळ जाला. ‘ शिवाजीनें मारा ’ ऐसा शब्द खानांनीं गर्जून, मोठ्या घोषें केला. नंतर कोथळा सावरून, समसेर काढून, महाराजांचे डोईवर वार चालविला. तो जिरें डोईस व पागोटें थोर होते; त्यामुळें तोहि हात कारेगार जाला नाहीं. गव्हाइतकी माथा जखम लागली. महाराजांनीं पट्याचा हात चालविला तो उजवे

बाहुध्यावरून उरापर्यंत शरीराचे दोन भाग केले. त्या वारानें खान तत्काळ भूमि धरून गतप्राण जाले.

२

अफजलखानाच्या वधाची हकीगत जेथे—शकावलीत दिली आहे ती अशी:—

[शके १५८१ च्या] वैशाख मासी अदलशाहा पादशाहा यांचे फरमान मावळच्या देशमुखास आले की ' अफजलखानास सामील होणे ' त्यास केदारजी खोपडे अफजलखानाजवळ होते. खंडोजी बिन घमोंजी खोपडे देशमुख ताा उत्रोली हे अफजलखानाकडे गेले. कान्होजी नाईक जेथे यास मावळच्या देशमुखाबराबरी फरमान आला होता. तो घेऊन व आपले पांच जण पुत्र घेऊन राजश्री स्वामीच्या दर्शनास राज-गडास गेले. राजश्री स्वामीस परवाना दाखविला. तेव्हां राजश्री स्वामी बोलिले की " तुमचे सेजारी केदारजी व खंडोजी खोपडे देशमुख ताा उत्रोली हे अफजलखानाकडे गेले. तुम्ही पादशाही हुकूम मांडून राहिले म्हणजे वतनास अपाय होईल. जिवावरी गोष्ट घेऊन संकट पडेल. याकरितां तुम्हीहि जाणें. " त्यावरी कान्होजी नाईक बोलिले की ' महाराजांनीं आपली क्रिया घेऊन तुमचे हातीं दिले तेच क्रिया व इमान आपला शाबूत आहे. वतन साहेबाच्या पायावरी ठेविले. आपण व आपले सा [मुलगे] साहेबापुढे खस्त होऊं. तेव्हां जें होणें तें होईल. ' कान्होजीनें यैसें बोलोन शफत केली. त्यावरी राजश्री स्वामी बोलिले की ' हातावरी पाणी घेऊन वतनास घालणें. ' आज्ञेप्रमाणें वतनास हातावरी पाणी घेऊन सोडिले. तेव्हां बोलिले की ' आपला कबिला कारीस आहे तो तळेगावाकडे घेऊन जाणें. ते समई दादाजी कृष्ण यांस कल्याणचा हवाला होता त्यास बोलाऊन आणून त्यांचे वडील पुत्र रखमाजी

दादाजी आपणाजवळ ठेऊन कान्होजी नाईकांनी आपला कविला व दादाजी पंताचा कविला राजश्री स्वामीचे आज्ञेप्रमाणे तळेगांवास दमढेरीयांच्या गांवी ठेविला. राजश्री स्वामीची व कान्होजी नाईक यांची क्रिया बेल-रोटीवरी हात ठेऊन जाली. त्याउपरि बांदलांचा जमाव व हैवतराव सिलिंबकर व पासलकर व दमाले व मरळ, डोधार बोलाऊन आणून अंतस्थ यांच्या विद्यमाने क्रिया घेऊन हाशमाचा जमाव खरा केला.

राजश्री पंताजी गोपिनाथ यांस अफजलखानाकडे हेजिवीस पाठविले आणि प्रतापगडान्वाली भेटी द्यावी ऐसी बोली केली.

कार्तिकमासी अफजलखानाने प्रतापगडास कृष्णराव हेजीव राजश्री स्वामिकडे पाठविला. त्यांस वखें देऊन प्रतापगडान्वाली भेटी व्हावी हा निश्चय करून मागते पाठविले. तेव्हां अंतस्थे विचार कान्होजी जेवे व सरकारकून वसोन राजश्री स्वामीनी विचार केला की, ' मुसलमान येमान आहे. बांदलाचा जमाव जाउलीस व दराच्या रानांत रहाणे. कदाचित् भेटीचे समयी त्याने बेइमानी केली तरी त्याचे लष्कर *पारांत आहे ते डोंगरास चढू न देणे. आणि निवडक माणूस घेऊन आपली मदत करणे. कदाचित श्रीअंबेच्या वरदे अफजलखान मृत्यु पावला तरी इशारतचि आवाज गडावरी होतील. तेव्हां पारावरी चालून घेऊन अगदी लष्कर बुडविणे. हैवतराऊ व बाळाजी नाईक सिलीमकर जमावानिसी बोचेघोळीचेऽ घाटी ठेविले आहेत. ते लष्करास घाट चढू देणार नाहीत ' यैसा अंतस्थे विचार जाला आणि बंदोबस्ती केली.

मार्गशीर्षमासी शुद्धपक्षा सप्तमीस गुरुवारी प्रतापगडाचे मार्चास अफजलखान बरोबर पालखी व हेजीव घेऊन हुदकरासमवेत भेटीस आले. राजश्री स्वामी किल्ल्यावरून उतरून भेटीस आले. भेटीचे समई येकांगी करून अफजल-

* प्रतापगडच्या पायथ्यास पार नांवाचे खेडे आहे.

ऽ हा घाट चढणे फार त्रासदायक असून तो चढताना ठिकठिकाणी बसून सराटत जावे लागते.

खान जिवे मारला. सीर कापिले. जिवा माहाला व लोक कान्होजी नाईक यांचे पुत्र बाजी सरजाराऊ याणी युद्धाची शर्त केली. इशारती आवाज प्रताप-गडावरी जाला. तेव्हां कान्होजी नाईक जेथे जमावानिशी व बांदल देखील याणी पारावरी जालोन घेऊन ऽ लष्करांत मारामारी केली. लष्कर अगदी बुडाविलें. कांहीं पळोन गेले. तेव्हां खंडोजी खोपडा पाडाव जाला. त्यास राजश्री स्वामीनी शास्त केली. कान्होजी नाईक जेथे व लोक निष्ठा घरून राहिलें त्यांची नवाजीस केली.....पवाडा केला त्यामध्ये आहे की
 “ हनुमंत अंगद रघुनाथाला जेथे बांदल सिवाजीला.”

मोगलांची स्वराज्यावर धाड

षाइस्तेखानानें चाकणचा किल्ला हस्तगत करून पुण्यास मुकाम केला; तेव्हांपासून मोगली सैन्याने शिवाजी महाराजांच्या ताब्यांतील मुलखांत वारंवार हल्ले करून तेथील लोकांची दुर्दशा करून सोडली. याप्रसंगां ठिकठिकाणच्या लोकांनी बायकापोरांना सुरक्षित स्थळी घाटाखाली पोहोंचवून आपण सावधगिरीने रहावे, व असें न केल्यास ज्या लोकांना मोगलाच्या कैदेत जाण्याचा प्रसंग येईल त्यांच्या यातनांचें पाप चुकार अधिकाऱ्यांच्या शिरावर येईल असें या पत्रांत समजाऊन सांगितलें आहे.

[खंड १५ ले २७६]

[१५८४ कार्तिक वद्य ७]

माा अनाम सर्जाराऊ जेथे देशमुख ताा रोहिडखेरे. राजश्री सिवासी राजे सुा सलास सितैन व अफल. मोगल प्रस्तुत तुमच्या तपियांत धावणीस येताती; म्हणौन जासुदांनी समाचार आणिला आहे. तरी तुम्हांस रोखा अहडता च तुम्ही तमाम तपियांत गावाचा गाव ताकीद करून माणसें, लेकसें

बाळें, समत तमाम रयेती लोकांस घाटाखाले बांका जागा असेल तेंथें पाठ-
विणें. जेथें गनीमाचा आजार पडुचेना ऐशा जागियासी त्यासी पाठवणें.
ये कामास हें गै न करणें. रोखा अहडताच सदरहु लिहिणें प्रमाणें अमल
करणें. ऐसियासि तुम्हांपासून अंतर पडिलियावरी मोंगल जे बांद घरून
नेतील त्यांचें पाप तुमचा माथा बैसेल. ऐसे समजोन गांवाचा गांव हिंडोन
रात्रीचा दिवस करून लोकांची माणसें घाटाखाले जागा असेल तेंथें पाठ-
वणें. या कामास एक घडीचा दिरंगन करणें. तुम्ही आपली जागा हुशार
असणें. गांवगना हि सडेकडील सेतपोत जतन करावया जे असतील त्यास
हि तुम्ही सांगणें कीं डोंगरवर असिरा कुबल जागा आसरे ऐस त्यासि
सांगणें व गनीम दुरून नजरेस पडतां च त्याचे धावणीची वाट चुकवून
पलोन जाणें, तुम्ही आपले जागा हुशार असणें. मोर्तब सुद

तेरीव २० माहे रबिलोवल

रबिलावल

रजु सुरनिवास

सुरु सुद

आपल्या मायभूमीचें संरक्षण करणें

माझे कर्तव्य आहे.

पाइस्तेखानाचा पराभव केल्यानंतर नीलप्रभूच्या हस्ते शिवाजी महा-
राजांनीं दक्षिणेंतील मोंगल अधिकाऱ्यास लिहिलेलें पत्र मॉडर्न रिब्ल्यूंत
प्रो. जदुनाथ सरकार यांनीं इंग्रजींत भाषांतररूपानें छापलें आहे. त्याचा
सारांश असा आहे:—

आज तीन वर्षें बादशहाचे मोठमोठे सल्लागार व योद्धे आमचा प्रदेश
काबीज करण्यासाठीं चालून येत आहेत, हे तुम्हां सर्वास माहीत आहेच.
बादशहा हुकूम फर्मावितात ' शिवाजीचे लिल्ले व मूख काबीज करा. '

तुम्ही जबाब पाठविता ' आम्ही लौकरच काबीज करितों. ' आमच्या ह्या कठिण प्रदेशांत तुमता कल्पनेचा घोडा मुद्धां नाचविणें कठिण आहे. मग तो प्रदेश काबीज करण्याची गोष्ट कशाला ! भल्याच खोश्या बातम्या बादशाहाकडे लिहून पाठविण्यास तुम्हांस लाज कशी वाटत नाही ! कल्याणी बेदरचे किल्ले उघड्या मैदानांत हेति ते तुम्हीं काबीज केले. आमचा प्रदेश अवघड व डोंगराळ आहे. नदीनाले उतरून जाण्यास वाट नाही. अत्यंत मजबूत असे साठ किल्ले आज माझे तयार आहेत. पैकीं कांहीं समुद्रकिनाऱ्यावर आहेत. विचारा अकजलखान जावळीवर फौज घेऊन आला आणि नाहक मृत्युमुखी पडला. हा सर्व प्रकार आपल्या बादशाहास कां कळवीत नाही ? अमीरूल उमराव शाइस्तेखान आमच्या या गगनचुंबित डोंगरांत व पानाळास पोचणाऱ्या खोऱ्यांत तीन वर्षे सारखा खपत होता. ' शिवाजीचा पाडाव करून लौकरच त्याचा प्रदेश काबीज करितों ' असें बादशाहाकडे लिहून लिहून यक्या. ह्या खोडसाळ वर्तनाचा परिणाम त्याला भोवला. तो परिणाम सूर्यास्तासारखा स्वच्छ सर्वांच्या समोर आहे. आपल्या भूमीचें संरक्षण करणें माझे कर्तव्य आहे. आणि तुम्ही कितीहि बादशाहाकडे खोश्या बातम्या लिहून पाठविल्या तरी मी आपले कर्तव्य बजावण्यास कधीं चुरणार नाही.

तळकोकणाची कबजादत व

वतनदारांची व्यवस्था

वतनदार मंडळीवर महाराजांचा बराच कटाक्ष असे. परंतु कित्येक वेळा यांना अनुकूल करून घेण्यापासून बराच फायदा होण्याचा संभव दिसला तेथें त्यांची वतनें कायम ठेवण्याची पद्धति महाराजांनीं अंगिकारिली होती

हैं तळकोकणांतील प्रांताची व्यवस्था लावतांना जें धोरण स्वीकारण्यांत आलें त्यावरून व्यक्त होतें. या खेरीज शृंगारपूरचे मुर्वे यांचा बंदोबस्त कोणत्या सालीं झाला याचा निर्णय या पत्रावरून होण्याजोगा आहे.

खंड २१ पृ. ४ लेखांक ३

श्री

१५८४ वैशाख शु. १४

मसुरल हजरत राजश्री पिलाजी नलिकंठराव मुभेदार नामजाद मामले प्रभावली यासी. सिवाजी राजे दंडवत मुहूरसन इसने सितैन अलफ. साल गुदस्त तळकोकण मुलकाची कबजादत बदल खासा स्वारी तळकोकणांत होऊनु मुळक कबज जाहला ते वर्त्ती शृंगारपूरकर मुर्वे व कोंकणांतील पातशाई अमलदार याणीं बेमानी केली ते नतीजा पाहचोन उबलोन गेले. मुलकांतील रयतीस संजामबद्दल वतनदार व रयत यांस सरकारांतून कौल सादर जाहाले- वर केसी नायक बिन राधो नाईक मावलंगकर व सार वतनदार मामले मजकूर सरकारी खिजमतीस हजीर जाहाले. साल मजकुरी रंगोनाईक बिन केसा नाईक मावलंगकर सरदेसाई मामले मा याणीं किले राजगडच्या मुकामीं हुजूर येऊन अर्ज केला जे आपले सरदेशमुखीनें वतन मामले मा व मामले दामोले पिडी दर पिडी मातकदम इस्तकबिल पासून ताा सालगुदस्त पावेतो चालत आलें. हालीं तळकोकण सहिबांस अर्जांनी जाले वर साहेबीं सेवकावर मेहरबान होऊन कौल सादर केले यावर आ न वतनाचे बाबे खिजमतीस हाजीर जाहालों. हालीं दिवाणांतून सारी वतनें अमानत जाली. आपले कबिजा हक व लवाजिमा व इनामती अमानत जाल्या. आपण तों साहेबाचे खिजमतीस एकसान असो. साहेबीं मेहरबान होऊन सेवकाची वतनावर स्थापना केलिया व कुटुंबास अन देऊन उस्तवारी केलिया उमेद धरून एकसान चाकरी करू; व ये बाबे तुष्ती इलतिमास लिहिली. बा इलतिमास खातरेस आणून व रयत मामुरीवर नदर देऊन बेकदीम वतनदार याबद्दल नायक मा यांस दोनी मामले मा सरदेशमुखी वंशपरंपरेनें करार करून नाईक मा यांस मामले प्रभावलीचे जमाबंदीवर पटीपछोडी हक लारी २००० दोन हजार रयतनिसबत करार केली असे.

तरी तुम्ही माा माा जमाबंदीवर रयत निसवत सदरहु लारी २००० दीन हजारची सीस्त बसऊन दरसाल नाईक माा देवीत जाणें. दरसाल ताजा सनदचा उजूर न धरणें. मामले दामोलची पटी पिछाडी हक याची सिस्त होणें. त्यास मामले मााचे अमलदार व वतनदार हुजूर आणविले आहेत ते आलियावर होईल. या पत्राची नकल घेऊन असल नाईक मााजवळ परतून देणें. जाणिजे मोर्तब सूद.

तेरक १२ माहे रमजान

सुरु सूद

मोकासेदाराचें नातें संपलें

[खंड ८, ले. ११]

[१५८२ मार्गशीर्ष वद्य ११]

सरंजामी, छ २४ रात्रिलाखर, सन इहिदे सितैन अलफ. पुणें व इंदापूर व चाकण, सुर्गे, बारामती ऐसें इनाम हिंदु व मुसलमान यांसी इनामिं आहेत. त्यास पेशजी आपणास मुकासा* असतां अफजलखाना आधीं जेणें-प्रमाणें तसलमती ज्यास जें पावत असेल त्यास तेणेंप्रमाणें देणें, ऐसा तह + केला असे. मोर्तब सुद. मयादियं विराजते.

*महाराजांना पुणें, इंदापूर वगैरे परगण्याचे मोकासे होते व अफजलखानाच्या बधानंतर मोकासेपणाचें नाते विजापूरकराशीं राहिलें नसलें तरी इनामदाराना ज्या रकमा पूर्वी पावत होत्या त्या चालू राहतील असें या जाहीरनाम्याच्या द्वारे कळाविण्यांत आलें आहे. षाइस्तेखान पुणें प्रांतांत दाखल झाल्यावेळीं हा निर्णय महाराजांनीं केला आहे. + निर्णय, ठराव.

बाजी घोरपडे व शहाजी

शके १५७० सालीं मुस्तफाखानानें शहाजीस कैद केलें त्या वेळीं बाजी घोरपड्यानें मुस्तफास मनीभावानें मदत केली होती. यामुळें घोरपडे व भोसले घराण्यांत तेव्हांपामून वांकडें आलें; व ते एकमेकांच्या नाशासाठीं झटत असत. पुढें विजापूराहून खवासखान स्वाना झाला व त्यास बाजी घोरपडे व वाडीचे सांवत हे मदत करणार ही बातमी शहाजीस कळतांच त्यानें ती आपल्या पराक्रमी मुलास कळविली. आणि घोरपड्यांचें शासन करावें असें सुचविलें. त्याप्रमाणें शिवाजी महाराजांनीं बाजीस धुळीस मिळवून वाडिलांची इच्छा पूर्ण केली असें या पत्रावरून दिसतें. तथापि पत्रांतील भाषा कांहीं ठिकाणीं अर्वाचीन भासते व सांवताचा व पोर्तुगीजांचा पराभव झाला तेव्हां शहाजी ह्यात नव्हता. यामुळें या पत्राच्या खरेपणाची शंका येते. कदाचित् हें पत्र शिवाजीनें जिजाबाईस लिहिलें असल्यास बऱ्याच गोष्टींची संगति लागते.

(सावंतवाडी संस्थानचा इतिहास पृ. ७)

श्री

वाडिलांचे शेषिसी शिवाजी राजे याणीं चरणावरी मस्तक ठेवून विज्ञापना ऐसीजे. 'बाजी घोरपडे मुघोळकर याणीं स्वधर्म साधणता सोडून यवन दुष्ट तुरुक ह्याचे कृत्यास अनुकूल होऊन दगाबाजीचे हुजुरे करून विष्यापुरास येणें घडलें तेथें गुजरला प्रकार निर्वाणचा तो तुम्हीं समजलां च आहां. तो हि प्रसंग श्री तुमचा मनोरथ सिद्धीस नेणें व स्वधर्म राज्यवृद्धि करणें म्हणोन पार पडला. सांप्रत पुन्हा दुर्बुद्धि धरून खवासखान विजापुराहून फौजमुद्धा स्वाना जाहले. त्याची हरोळी बाजी याणीं व लखम सावंत व खेम सावंत याणीं प्रतिज्ञापूर्वक जत करून सेना समवेत निघाले, ते तिकडे

१ येथपासून ' सुपुत्र निर्माण आहां ' पर्यंत शहाजीच्या पत्रांतील सारांश.

येत आहेत. तुम्हांस श्रीसांघ व अंबा यश देणार पूर्ण आहे. ये समयी त्यांचे वेढे घ्यावे आणि आमचे मनोदय सेवटास नेणार तुम्ही सुपुत्र निर्माण आहां' म्हणोन आज्ञा केली. त्यास बाजी घोरपडे पुढे मुधोळास घरी कांहीं जमेत-नसी आले हैं कळतांच फौजेनसी आह्मी तेंचक्षणीं स्वारी केली. त्यांचा प्रांत लुटून तळपट जान करून ठाणियास जेरदस्तीत आणिलें. हैं जाणोन त्याणीं सर्व जमेतनसी लढाईस निघाले. युद्ध तारफेचें जाहाले. बाजी मारिले व कितेक खासे लोक पडले. या प्रकारे तो प्रसंग करून लुटून फस्त केले. मत्ता बहुन लागली. पुन्हा आपलेसे करून मुधोळ पंचमहाल आपला करून स्थापिले. यानंतर खवासखान पुढे आला पाहून त्याजवर चाल केली. ते मारीत लुटीत गर्दी केली. खटा होऊन पळू लागले, ते विजापुरास पावविले. यानंतर सावंताचा निशाच करावा म्हणोन त्या प्रांतांत शिरलों तेहि घेऊन पावले. मुख्य तळपट करीत चालिलों. ठाणीं व किल्ले तमाम घेतले. सावंत दमोन गेले. गोमंतकराचा आश्रय निघोन फोंड्याचा किल्ला भांडूं लागला. त्यास सुरंग लावून बुरूज उडवून बळ्यानें घेतला. याप्रमाणें एकंदर तें संघस्थान घेतलें. यानंतर फिरंगी याजवर शह देऊन त्याचा प्रांत मारीत चाललों. त्याणीं तह करून तोफा नजराणा पाठविला. सावंत यास तेंथें दम न निघे. टोपीकर यास धीर न पडे. त्यांजवरून पितांबर शेणवी कारभारी वकील पाठविले. " आपण सावंत भोसले कुळीचे आपले पुत्र आहों. सर्फराज करून देसगतीच्या वतनाची सेवा घेऊन, प्रांताचा ठराव निमे ऐवज व निमे ऐवज सरकारांत वसूल घ्यावा " ऐसें करून घेतलें. त्याप्रमाणे स्वामींचे पुण्यप्रतापे करून आज्ञेप्रमाणे घडोन आलें तें कळावें म्हणोन लि॥ हे विज्ञापना मोर्तब-

संरक्षण व संपादन यांचें महत्त्व एकसारखें

[खं. ८ ले. १०]

श्रीवरदमूर्तिर्जयनि

[१५९२ भाद्रपद

सरजामी छ रबिलाखर सुा इहिदे सवैन * अलफ राजश्री निळोपंत मजमूदार यास वतनीचा कारभार करावयास ठेविलें. माहोली-पासून भिवंडीपावेतो व इंदापूर, पुणे, चाकण कदीम वतनीचा कारभार करावा. यासी पंडित माइलेनें साहेबासी अर्ज केला कीं “ आजी कामाचे दिवस आहेत. वतनीचा कारभार आणिक कोण्हास सांगावा. आपण बराबरी येऊन दाहा लोक कामें करितील तैसी करून देऊन. गड घेणें पाडिलें तरी घेऊन देऊन ” ऐसा अर्ज केला. त्यास साहेबी उत्तर दिधलें कीं “ वतनीं राहाणें हें हि काम थोर आहे. वतनीं राहणें. येथें तुम्हांस बकशीस इमारतीस पैके पावतील त्यास दरसदे २ दोनीप्रमाणें पावतील ” ऐसे साहेब बोलिलियावरी पंडित माइले बोलिले कीं “ जरी वतनीचें हि काम थोर आहे तरी बहुत बरें. एकानें सिद्ध संरक्षण करावें. एकानें साध्य करावें. दोन्ही कामें साहेब बराबरीनें मानिताती तरी आपण वतनीं राहोन. परंतु इमारतीचे पैके पाववून बकशीस घेणार नाही. मोरोपंत त्रिवक व शिवनेर येथे पाठविले आहेत ते गड घेतील व मुलूख घेतील, कामें करितील. साहेब थोर कामास जाताती. तें काम श्रीचे कृपेनें होऊन येईल. त्यास राजश्री मोरोपंतांस मेहेरबानीनें पंचवीस फुलें दिधलीं तरी आम्हांस हि वीस फुलें द्यावी. ऐसा साहेबी निश्चय केला पाहिजे. ” त्यावरी साहेबी ऐसाच तहें दिधला.

* येथें खंड ८ मध्ये सितैन असें छापलें गेलें आहे. परंतु सितैन ऐवजीं सबैन पाहिजे, असें आंतील मजकुरावरून ठरतें. १ येऊं. २ देऊं. ३ हें राजनीति-विषयक मत शिवाजी महाराजांच्या तोंडचें आहे; व या वाक्याची निळोपंतानें केलेली फोड चांगली मार्मिकपणाची आहे. नवीन संपादणें व जुनें राखणें या दोह्यांची महती महाराज एकसारखी मानति. ४ शिवाजी महाराज. ५ निर्णय.

चाकरी करणार नाही, मदत देऊं

शहाजीच्या हयातीत शिवाजी महाराजांनी विजापुरकरांशी बरोबरीच्या नात्यानें तह केला होता व त्यांत ' आम्ही चाकरी करणार नाही, वक्तशीर मदत देऊं ' असें ठरलें होतें. रघुनाथ पंडितास तंजावरच्या स्वारींत लिहिलेल्या पत्रांत महाराजांनींच व्यंकीजीशीं ठरविलेल्या कलमबंधीत या गोष्टीचा उल्लेख केला आहे. (शिवादिग्विजय पृ. ३३०) तो असाः—

१ विजापुराकडून सनदी अम्मल आहे. कांहीं दौलताबादेकडून इकडे येतां त्यांचा अंमल तहांत घेतला. त्याखेरीज जरबेनी कित्येक पाळेगार ब्रसांत आणून, खास अंमल केला. त्यांत इजमायली जमेत कमकसर आहे. तशी विजापुरकराकडे पांच हजार फौजेनिशीं चाकरी करावी लागते. त्यास पांच हजार फौजेनीं चाकरीचें कलम. आमचा त्यांचा तह झाला त्यांत आम्ही चाकरी करणार नाही, वक्तशीर मदत देऊं, इमानें इतवारें मेहनत करूं असें तीर्थरूप असतां ठरलें आहे. त्यास चाकरी तुम्हांकडे नाही. सबब चाकरी बद्दल वक्तशीर काम लागेल त्यासमयीं तुम्ही फौज दैत जावी. न दिल्यास त्याचा जाव तुम्हांस विचारूं. खर्च पडेल त्याचा पैसा घेऊं.

१ वरघाटी, हिंणणी बेरडी, देऊळगांव वगैरे पाटिलक्या व देशमुख्या व नाडगौड्या वगैरे वडिलार्जित वतनें आहेत. त्याविशीं तुम्ही बोद्धं नये. आम्ही वहिवाटूं.

दाहाची मागणी पण मिळाला एक

* आपले बरोबरीचे राजांत श्रेष्ठ, सर्व उमरावांत थोर, काबील कुल महत्कृपेचें पात्र, मुसलमानांनी धर्मरक्षक, शिवाजी राजे याणीं बादशाहीं कृपेचे उमेदवार होऊन जाणावें कीः—

* औरंगजेबाचें शिवाजीस पुरंदरच्या तहानंतर उत्तर.

सांप्रत तुमचें पत्र बहुत नरमाईचें राजे जैसिंग यांचे भेटीबद्दल कळलें. कृत्य माफ व्हावें म्हणोन घेतल्याचे पाहून गोड (?) ध्यानास आला. यापूर्वी तुमचें मनांतील हाशील सरकार कामगारांनीं समजाविलें होतें कीं, “ तुम्हीं आपलें कृत्यांचा पश्चात्ताप करून, या दौलतीचे आश्रयास येउन तीस किल्ले आपणाकडील इकडील कामगारांचे स्वाधीन करून बारा किल्ले व त्याजखालील एक लक्ष होनांचा मुख्ख-निजामशाहीचे किल्ले व मुख्ख-पैकी-त्याच प्रकारें आणखी चार लक्ष होनांचा मुलूक, तळकोकणांतील विजापूरकरांचे इलाख्याचा, जो हालीं तुम्हांकडे चालू आहे व पांच लक्ष होनांचा मुख्ख बालेघाटपैकीं, विजापूरचे इलाख्यापैकीं, येणेंप्रमाणें एकंदराचा फर्मान बादशाही मागता व चाळीस लक्ष होन-दरसाल तीन लक्ष प्रमाणें-पेशकशीबद्दल देऊं ” म्हणतां. ऐशियास तुमच्या गोष्टी-ज्या तुम्ही तूट अदंशा न पाहतां केल्या त्या-माफीजोग्या नाहींत. तथापि राजे जैसिंग यागीं लिहिल्यावरून तें सर्व माफ करून तुमच्या मनोरथाप्रमाणें बारा किल्ले देतो. त्याचा तपशील खाली लिहिला आहे. व त्यांच्या खालचा मुद्रक देउन आणखी हुकूम केला आहे कीं जो मुद्रक नऊ लक्ष होनांचा त्यापैकीं चार लक्ष होनांचा तळकोकणपैकीं विजापूरकरांचें इलाख्यापैकीं हालीं तुम्हांकडे चालत आहे तो बंदोबस्ताकरिता इकडील सरकारांत आला; सबब बालेघाटीं पांच लक्षांचा मुख्ख, विजापूर आमचे हातीं येईल त्या आधीं तुम्हीं त्यांजकडून घेतल्यास व चांगलें फौजेसुद्धां राजे जैसिंग यांस मिळोन बादशाही कामांत याचे मर्जीप्रमाणे कौशीस केल्यास, विजापूर फत्ते झाल्यानंतर तुम्ही पेशकशीचे ऐवजाचा भरणे केल्यानंतर, तुम्हांकडे बहाल ठेऊं. हलीं आमचे (आपले !) चिरंजीवास पांच हजारी मनसब

१ नजराणा. २ येथपर्यंत महाराजांनीं पुरंदरच्या तहानंतर जैसिंगामार्फत औरंगजेबाकडे पाठविलेल्या अर्जाचा सारांश झाला. यापुढें अर्जाचें उत्तर.

३ यावरून महाराजांनीं दादा लाखांचा मुख्ख मागितला होता. पैकीं फक्त एक लाखाची मान्यता दिली; चारास साफ अमान्यता दिली आणि पांचाचें नुसतें अभिवचन मिळालें.

६ इ. मं.

व पांच हजार स्वार—कीं एकएकार्चीं दोन दोन तीन तीन घोडीं असावीं—याप्रमाणें देऊन, तुम्हांकरितां पोषाख पाठवून, हा फरमान आपले पंजाच्या चिन्हासुद्धां पाठविला आहे. तरी तुम्हां इकडील लक्षांत वागोनं बादशाही काम लहान मोठें सुद्धां करून हें सर्व आपले ऊर्जिताचीच गोष्ट असें समजत जावें. छ ५ रविलावल सन ८ जुलूस मुा सन १०७७ हिजरी.

औरंगजेबाशीं तह

[खंड २० पृष्ठ ४८]

उपरि हजरत पातशाहा जादेसाहेब अलम औरंगाबादेस साहेबसुबा जाला ते वख्तीं माहाराज राजश्री सीवाजी राजे यांचा सलाह जाला. आनंदराऊ व प्रतापराऊ दाहा हजार स्वारांनिशीं चाकरीस दिधले * नीराजी राहूजी वकील हजूर औरंगाबादेस राहिले ते वख्तीं अंबाजी तुराफ वादिया यानें पंताजीपंत सरकारकून यांजवळ भीड देखोन त्यांस सटाबटा करून राजश्रीजवळ पंताजीपंतानीं जाहीर केलें कीं ' सुपाचें देशपांडेपण आपलें आहे. साहेबीं आपणास तें वतन दिधलें पाहिजे. त्यावरी राजश्री

४ औरंगजेबानें शिवाजीस पाठविलेलें हें पत्र व मागें दिलेलीं दोन पत्रें अस्सल नसून भाषांतर आहेत. मूळ पत्रें फारशीं आहेत. त्यांचीं हीं भाषांतरें शंभर वर्षांपूर्वीं कोणीतरी केलीं असावीं.

* आग्रा येथील कैदेंतून सुटून देशीं परत आल्यावर महाराजांनीं दोन वर्षे समेटाचें बोलणें कायम ठेवलें; व दाहा हजार स्वार बादशाहाच्या तैनातीस देण्याचें कबूल केलें. या कराराप्रमाणें आनंदराव, प्रतापराव व संभाजी यांची रवानगी औरंगाबादेस शाहाजाबाकडे झाली होती.

राजेसाहेब बोलिले की ' आपण वतनाता कजिया मनास आणीत नाही. हें काम औरंगाबादेस साहेबमुबा हजरत बाहादूरशा अहित तेथे जाऊन कजिया करून तेथे जो कजिया फईसल तो आपणास मंजूर आहे. ' त्यावरून पंताजीपंती अंबाजी नुराफ औरंगाबादेस पाठविला. तेथे अमानताचा परवाना चाली लाविला. तों खबर औरंगाबादेहून मल्हार विठ्ठल गुमास्ता याणें लिहिली. मग कासीद सुपियासि आला तों गंगाजी मुद्रल हवालदार याचे कचेरीस विठ्ठल महादेऊ व त्रिबक गोमदेऊ व रामाजी बाबाजी व तिमार्जी मल्हार कुळकर्णी कसबाचे करीत होते ते ही बैसले होते तों खबर एकाएकी च आली. मग गंगाजीपंती कागद पाहोन बहून कष्टी जाले.

लष्करास शिस्तीचा उपदेश

“ ह्या लेखांकांतील सर्व शब्द शिवाजीच्या तोंडचे आहेत. हें पत्र शिवाजीनें सांगितलें व बाळाजी आवर्जांनें लिहिलें. ह्या पत्राची भाषा कारकुनी नसून साहेबी आहे. शिपाई लोकांनीं अमुक रीतीनें कां वागावें व अमुक रीतीनें कां वागूं नये ह्याची फोड शिवाजीनें शिपायास करून दाखविली आहे. हें पत्र केवळ आज्ञापत्र नाही. पत्रांत जरब अतोनात दाखविली आहे. परंतु ती शिपायांच्या हिताची आहे असें आंतील मजकूर वाचून शिपायांना हि वाटावें असा ह्या पत्रांत रोख आहे. हा हुकूम कारकुनाचा नसून खुद्द साहेबाचा म्हणजे शिवाजीचा असल्यामुळें सैनिकांच्या आदरास तो विशेष पात्र झाला असेल हें उघड आहे. ह्या पत्रांत मराठा व कुणबी असा भेद केला आहे ” असा इ० संशोधक राजवाडे यांचा अभिप्राय आहे.

श्रीभवानी शंकर

खं.८ पृ. २३

१५९६ वैशाख शुद्ध १५

मशरुल अनाम राजश्री जुमलेदारांनी व हवालदारानी व कारकुनानी दिमत पायगो मुक्काम मौजे हलवर्ण ताा चिपळूण मामले दाभोळ प्रति राजेश्री शिवाजी राजे मुा अर्वा सबैन व अलफ. कसवे चिपळुणी सहेबी लंकराची विले केली आणि याउपरि घाटावरी कटक जावें ऐसा मान नाही. म्हणून एव्हां छावणीस खाना केलें. ऐसीयास, चिपळुणी कटकाचा मुक्काम होता याकरितां दाभोळच्या मुजेयांत पावसाळ्याकारणें पागेस सामा व दाणा व वरकड केला होता तो कितेक खर्च होऊन गेला. व चिपळुणाआसपास विलातीत लंकराची तसवीस व गवताची व वरकड हरएक बाब लागली. त्याकरितां हाल कांहीं उरला नाही. ऐसें असतां वैशाखाचे वीस दिवस, उनाळा, हे ही पागेस अधिक बैठी पडली. परंतु जरूर जालें त्या करितां कारकुनाकडून व गडोगडी गळा असेल तो देवऊन जैसी तैसी पागेची बेगमी केली आहे. त्यास तुम्हीं मनास माने ऐसा दाणा रातीब, गवत मागाल. असेल तोंवरी धुंदी करून चाराल. नाहीं जालें म्हणजे मग कांहीं पडत्या पावसांत मिळणार नाही. उपास पडतील. घोडी मरावयास लागतील. म्हणजे घोडी तुम्ही च मारिली ऐसें होईल, व विलातीस तसवीस देऊं लागाल. ऐशास, लोक जातील, कोण्ही कुणब्याचे थील दाणे आणील, कोण्ही भाकर, कोण्ही गवत, कोण्ही फाटे, कोण्ही भाजी, कोण्ही पाले, ऐसें करूं लागलेंत म्हणजे जी कुणबी घर धरून जीव मात्र घेऊन राहिले आहेत ते हि जाऊं लागतील. कितेक उपाशी मरायला लागतील म्हणजे त्याला ऐसें होईल की मोगल मुलकांत आले त्याडून हि अधिक तुम्हीं ! ऐसा तळतळाट होईल ! तेव्हां रयतीची व घोडियांची सारी बदनामी तुम्हावरी येईल. हें तुम्हीं बरें जाणून, सिपाई हो अगर पावखलक हो, बहुत यादी धरून वर्तणूक करणें. कोण्ही पागेस अगर मुलकांत गांवागांव राहिले असाल त्याणी रयतेस काडीचा अजार घावयाची गरज नाही. आपल्या राहिल्या जागांतून बाहीर पाय घालाया गरज नाही. साहेबी खजानांतून वाटाणिया पदरी घातलिया आहेती. ज्याला

जें पाहिजे, दाणा हो अगर गुरें ढोरें वागवीत असाल त्यांस गवत हो, अगर फाटें, भाजीपाले व वरकड विकावया येईल तें, रास घ्यावें, बाजारास जावें, रास विकत आणावें. कोण्हावरी जुलूम अगर ज्याजती अगर कोण्हासी कलागती करावयाची गरज नाही. व पागेस सामा केला आहे तो पावसाळा पुरला पाहिजे. ऐसे तजवीजीनें दाणा रातीव कारकून देत जातील तेणे-प्रमाणें च घेत जाणें; कीं उपास न पडतां रोजबरोज खायला सांपडे आणि होत होत घोडीं तवाना होत ऐसे करणें. नसती च कारकुनासी घसपस कराया, अगर अमकें च द्या तमकें च द्या ऐसें म्हणाय, धुंदी करून खासदारकोठींत, कोठारांत शिरून लुटाया गरज नाही. व हालीं उनाब्ब्याला आहे तइसें खलक पागेचे आहेत, खण धरून राहिले असतील व राहातील, कोण्ही आगट्या करितील, कोण्ही भलते च जागा चुली रंधनाळा करितील, कोण्ही तंबाकूला आगी घेतील, गवत पडिले आहे ऐसे अगर वारें लागलें आहे ऐसें मनास ना आणिता म्हणजे अविस्त्राच एखादा दगा होईल. एका खणास आगी लागली म्हणजे सारे खण जळोन जातील. गवताच्या लहळ्यास कोणीकडून तरी विस्ती जाऊन पडला म्हणजे सारें गवत व लहळ्या आहेत तितक्या एकेएक जाळों जातील. तेव्हां मग कांहीं कुणाबियांच्या गर्दना मारल्या अगर कारकुनांस ताकीद करावी तैसी केली तन्ही कांहीं खण कराया एक लाकूड मिळणार नाही, एक खण होणार नाही; हें तो अवधियाला कळते. या कारणें, बरी ताकीद करून, खासे खासे असाल ते हमेशा फिरत जाऊन, रंधनें करिता, आगट्या जाळिता, अगर रात्रीस दिवा घरांत असेल, अविस्त्रा च उंदीर वात नेईल, ते गोष्टी न हो. आगीचा दगा न हो. खण, गवत वांचेल तें करणें. म्हणजे पावसाळा घोडीं वाचलीं. नाही तर मग, घोडीं बांधावीं नलगेत, खायस घालावें नलगे, पागा च बुडाली !!! तुम्हीं निमूर जालेत !!! ऐसें होईल. याकारणें तपाशिलें तुम्हांस लिहिलें असे. जितके खासे खासे जुमलेवार, हवालदार, कारकून आहा तितके हा रोखा तपाशिलें एकणें, आण हुशार राहणें. वरचेवरी, रोजाचारोज, खबर धेऊन, ताकीद करून, येणें प्रमाणें वर्तणूक करितां ज्यापासून अंतर पडेल, ज्याचा गुन्हा होईल,

बदनामी ज्यावर येईल, त्यास,—मराठियाची तो. इज्जत वाचणार नाही, मग रोजगार कैसा ?—खळक समजों जास्ती केल्यावेगळ सोडणार नाही. हें बरें म्हणून वर्तणूक करणें. छ १२ सफर.

अष्टप्रधानांची व मुख्याधिकाऱ्यांची कामें

कानूजाबतैा राज्याभिषेक शक्रे १ आनंद नाम संवत्सरे ज्येष्ठ वद्य १३ त्रयोदशी भोमवासरे.

मुख्य प्रधान यांणीं सर्व राजकार्य करावें. राजपत्रावर शिक्षा करावा. सेना घेऊन युद्धप्रसंग व स्वारी करावी व तालुका ताबनिांत स्वाधीन होईल त्याचा रक्षून बंदोबस्त करून आज्ञेत वर्तावें. सर्व सरदार सेना [यांणीं] याजबरोबर जावें. त्यांणीं सर्वांसमेत चालावें. येणेंप्रमाणें मोर्तब कलम १.

सेनापती यांणीं सर्व सैन्य संरक्षण करून युद्धप्रसंग स्वारी करावी. तालुका स्वाधीन होईल तो रक्षून हिशेब रजू करून आज्ञेनें वर्तावें. फौजेच्या लोकांचें धोलणें बोलवें. सर्व फौजेचे सरदार यांणीं त्यांजबरोबर चालावें. मोर्तब कलम १.

अमात्य यांणीं सर्व राज्यांतील जमाखर्च चौकशी करून दप्तरदार, फडणिस [हे] यांचे स्वाधीन असावे. लिहिणें चौकशीनें आकारावें. फडणिसी चिटणिसी पत्रांवर निशाणें करावें. युद्धप्रसंग करावे. तालुका जतन करून आज्ञेत चालावें. मोर्तब कलम १.

पंडितराव यांणीं सर्व धर्माधिकार, धर्म, अधर्म पाहून शिक्षा करावी.

१ नियमावली. २ अमलांत, अधिकारांतील. ३ निशाणां, चिन्ह.

शिष्टांचे सत्कार करावे. आचार, व्यवहार, प्रायश्चितपत्रें होतील त्यांजवर संमत चिन्ह करावें. दानप्रसंग, शांति, अनुष्ठान तात्काळ करावें. मोर्तब कलम कलम १.

सचिव यांणी राजपत्रें शोध करून अधिक, उणें अक्षर मजकूर शुद्ध करावा. युद्धप्रसंग करून तालुका स्वाधीन होईल तो रक्षून आर्सेत वर्तावें. राजपत्रांवर चिन्ह संमत करावें. मोर्तब कलम १.

न्यायाधीश यांणी सर्व राज्यांतील न्याय, अन्याय मनास आणून बहुत धर्मे करून न्याय करावे. न्यायाची निवाडपत्रें यांजवर संमत चिन्ह करावें. मोर्तब १.

मंत्री यांणी सर्व मंत्रविचार राज्यकारणें यांतील सावधतेनें विचार करावे. आमंत्रण, वांक्रिसी त्यांच्या स्वाधीन. तालुका जतन करून युद्धादि प्रसंग करावे. राजपत्रांवर संमत चिन्ह करावें. मोर्तब कलम १.

सुमंत यांणी परराज्यांतील विचार करावा. त्यांचे वकील येतील त्यांचे सत्कार करावे. युद्धादि प्रसंग करावे. राजपत्रांवर संमत चिन्ह करावें. मोर्तब कलम १.

चिटणीस यांणी सर्व राज्यांतील राजपत्रें लिहावी. राजकारणपत्रें, उत्तरें लिहावी. सनदा, दानपत्रें वगैरे महाली हुकुमी यांचा जाबता फडणिसी अलाहिदा त्याप्रमाणें लिहावी. हातरोखे, नाजूकपत्रें, यांजवर मोर्तब अथवा खास दस्तक मात्र; वरकडांचा दाखला चिन्ह नाही. चिटणीसानांच करावें. मोर्तब कलम १.

फौजेचे सबनीस वक्षी यांणी सर्व फौजेची हजेरी चौकशी करावी. यादी करून समजवावें. रोजमुरा वाटणें, सत्कार करावा, युद्धादि प्रसंग करावा. मोर्तब कलम १.

सेनाधुरंधर यांणी बिनी करावी, आघाडीस जावें, फडफर्मास करावी, लूट करणें, मना करणें, चौकशी, ताकीद त्यांजकडे. पुढें असून सेना रक्षण करावी. मोर्तब कलम १.

किल्ले, कोट, ठाणी, जंजिर येथील कायदे करून दिले त्याप्रमाणें हवालदार, सुभेदार, कारखानीस, सबनीस, सरनौबत, तटसरनौबत, लोक यांचे

जाबते करून दिले त्याप्रमाणें चालून सावधतेनें स्थळें रक्षार्थीत. तेंगिरी बदली हुजुरून व्हावी. बेजमी नेमणूक तालुकेदार यांजकडे. दरवाजा, किल्या [याजवर] हवालदार याचा हुकूम, शिके त्याच्या नांवचे. कारखानिसी, सबनिसी, जाबता अलाहिदा असे. मोर्तब कलम १.

सुभे मामले तालुकदार यांस ज्याजकडे जें नेमलें तें त्यांणीं जाबत्याप्रमाणें चालावें. हुजूरचे दरखदार चिटणीस, फडणीस, मुजूमदार यांच्या इतल्यानें चालून हिशेब गुजरावे. मोर्तब कलम १.

बारामंहालचे अधिकारी यांणीं आपापलें काम दुरुस्त राखून हिशेब आकारून दफतरांत गुजरावें. मोर्तब कलम १.

दरूणी महालचें कामकाज दिवाण नेमून दिले त्यांणीं सर्व पाहून करावें. चिटणीस, फडणीस यांणीं आपलाले दरखाचे कागद लिहावे. त्यांजवर निशाणचिन्ह दिवाणांनीं करून त्यास समजून मोर्तब समक्ष करावे. मोर्तब कलम १.

आठरा कारखान्यांचे अधिकारी यांणीं खासगीचे अधिकारी यांच्या इतल्यांत चालून दफतरी हिशेब गुजरावे. मोर्तब कलम १.

आबादारखाना चिटणीस यांजकडे सरफखाना सुद्धा अधिकार सांगितला. मजालसी, विडे, अत्तरगुलाव व हारतुरे, फळफळावळ, खुषबई खरेदी जमाखर्च यांणीं करून हिशेब दफतरी गुजरावा. मोर्तब कलम १.

पोतनीस यांणीं पोते जमाखर्च लिहिणें करावें. नजरपेशकसी जमा करावी. पोतदार यांणीं पारख करावी. मोर्तब कलम १.

पागा जुमलेदार, सरदार यांणीं कैद करून दिली त्याप्रमाणें चालून सेनापाति व प्रधान यांच्या समागमें कामकाजें करावीं. मोर्तब कलम १.

अष्टप्रधान यांजकडे पेटे व तालुके व स्वारीस जाणें त्यांस दरखदार सर्व

४ दूर करणें, काढून टाकणें. ५ बारामहाल: पोते, कोठी, पागा, दरजी, टंकसाळ, सौदागिरी, इमारत, हवेळी, पालखी, थडी, चौबीना, शेरी महाल. ६ अंतःपुर, जनानखाना. ७ जलस्थान, येथें स्वच्छ पाणी गार व सुवासिक करून ठेवावयाचें. ८ विद्याचें साहित्य ठेवावयाचें स्थळ.

हुजूरच्या नांवें, त्यांच्या दाखल्यांनीं पत्रव्यवहार करावा. स्वारीस जावें त्यांस मुतालीक करून दिले त्यांणीं सर्व व्यवहार चालवावा. हुजूर राहावें. मोर्तब कलम १.

एकूण कलमें वीस. मोर्तब.

ब्राह्मण म्हणून कोण मुलाहिजा करतो ?

[खंड ८]

श्री शंकर प्रसन्न

१५९६ माघ शु० ३

पृ. २७

मशहूरुल हजरत राजश्री शिवाजी विनायक सुबेदार व कारकून सुबे मामले प्रभावळी. प्रती राजश्री शिवाजी राजे दंडवत. सुहुरसन खमस सबैन व अलफ. दौलताखान व दरिया सारंग यांसी ऐवज व गल्ला राजश्री मोरोपंत पेशवे यांणीं वराता सुबे मजकुरावरी दिधल्या. त्यांस तुम्हीं कांहीं पावले नाहीं, म्हणोन कळों आलें. त्यावरून अजब वाटलें कीं ऐसे नादान थोडे असतील !!! तुम्हांस समजलें असेल कीं याला ऐवज कोठें तरी ऐवज खजाना रसद पाठविलिया मजरा होईल म्हणत असाल. तरी पद्मदुर्ग बसवून राजपुरीच्या उरावरी दुसरी राजपुरी केली आहे. त्याची मदत व्हावी, पाणीं फाटीं आदिकरून सामान पावावें, या कामास आरमार बेगीनें पावावें, तें नाहीं. पद्मदुर्ग हबशी फौजा चौफेर जेर करीत असतील. आणि तुम्हीं ऐवज न पाववून, आरमार खोळंबून पाडाल ! एवढी हरामखोरी तुम्हीं कराल. आणि रसद पाठवून मजरा करूं म्हणाल, त्यावरी साहेब रिझतील कीं काय ? हे गोष्ट घडायान्नी तन्ही होय न कळे कीं हबाशियांनीं कांहीं देऊन आपले चाकर तुम्हांला केले असतील ! त्या करितां ऐसी बुद्धी केली असेल ! तरी ऐशा चाकरांस ठीकेठीक केले

पाहिजेत ! ब्राह्मण म्हणून कोण मुलाहिजा करू पाहतो ? याउपरि तऱ्ही त्यांला ऐवज व गह्ळा राजश्री मोरोपंती देविला असे तो देवितील तो खजाना रसद पावल्याहून अधिक जाणून तेणेंप्रमाणें आदा करणें कीं ते तुमची किर्याद न करीत व त्यांचे पोटास पावोन आरमार धेऊन पद्म-दुर्गाचे मदतीस राहात तें करणें. याउपरि बोभाट आलियाउपरी तुमचा मुलाहिजा करणार नाहीं. गनीमाचे चाकर, गनीम जालेस, ऐसें जाणून बरा नतीजा तुम्हास पावेल. ताकीद असे. खाना छ. २ जिल्काद.

सनातनधर्म व महाराष्ट्रधर्म

सनातनधर्माच्या विरुद्ध भक्तिमार्गाचा उदय होऊन मराठ्यांच्या मनाचा कोंतेपणा नाहींसा झाला व तेणेंकरून चोहोबाजूनें स्वतंत्र होण्याची उत्कट इच्छा मराठ्यांच्या मनांत बाणली व मराठ्यांनीं स्वराज्य स्थापिलें अशी कार्यकारणपरंपरा कैलासवासी महादेव गोविंद रानडे यांनीं आपल्या “ मराठ्यांच्या सत्तेचा उत्कर्ष ” या ग्रंथांत लाऊन दाखविली आहे. तिचें खंडन करतांना रा. राजवाडे म्हणतात [खं. ४ प्रस्तावना पृ. ११५-११६]:-

बौद्धधर्माचें प्राबल्य उत्कट होऊन सर्व भारतवर्ष त्या धर्माच्या आवरणानें गुंफटून जात असतां श्रीमच्छंकराचार्यांचा उदय होऊन सनातन धर्माची स्थापना इसवी सनाच्या सहाव्या, सातव्या व आठव्या शतकांत हिंदुस्थानाच्या व महाराष्ट्राच्या बऱ्याच भागांत झाली. ह्या तीन शतकांत भारत वर्षांतून बौद्धधर्माचें निष्कासन यद्यपि बहुतेक झालें तत्रापि बौद्धधर्मासारखाच जो जैनधर्म तो गुजराथेच्या उत्तरेस व महाराष्ट्राच्या दक्षिणेकडील कोल्हापूर वगैरे प्रांतांत दहाव्या व अकराव्या शतकापर्यंत प्रबल होता. बाराव्या शतकाच्या सुमारास जैनधर्माच्या विरुद्ध लिंगायतांचा पंथ

व मानभावांचा पंथ महाराष्ट्रांत सुरू झाला. जैनांच्या, लिंगायतांच्या व मानभावांच्या संसर्गाने सनातन धर्माच्या गोटांतील लोकांच्या हि मनावर कांहीं परिणाम झाले व त्यापैकी कांहींनी भक्तिमार्ग, उपासनामार्ग ह्या नांवाखाली मोडणारी सनातनधर्माची एक निराळीच शाखा स्थापिली. ह्याच शाखेला संतमंडळींचा अथवा संताळ्यांचा भक्तिपंथ म्हणून म्हणतात. जैन, लिंगायत व मानभाव ह्यांच्यांत कमजास्त प्रमाणाने जातिभेद व्यवहारांत मानीत नाहीत. संताळ्यांत विठोबाच्या मंदिरांत तेवढा जातिभेद मानीत नाहीत, व्यवहारांत मानतात. ह्या भक्तिपंथाची स्थापना महाराष्ट्रांत तेराव्या शतकांत झाली. संताळ्यांची ही स्थापना झाल्यावर कांहीं कालाने देवगिरी येथील मराठ्यांचे राज्य नष्ट झाले व यवनांची सत्ता महाराष्ट्रांत तीनशे वर्षे म्हणजे १३१८त देवगिरी घेतल्यापासून १६१९ त अहमदनगरची मनसबागिरी शहाजीला मिळे तो पर्यंत बहुतेक अव्याहत चालली. ह्या तीन शतकांत संताळ्यांचेच प्राबल्य महाराष्ट्रांत फार होतें. संत म्हटला म्हणजे अत्यंत पंगुपणाचा केवळ मूर्तिमंत पुतळाच होय. इहलोक हा संताचा नव्हेच. राजा कोणी असो, सारा कोणी घेवो, संताला त्याचे कांहीं नाही. असल्या ह्या संत मंडळीच्या हातीं विचाराची दिशा जाऊन महाराष्ट्र तीन शतके पंगु बनून राहिले. सनातनधर्माला त्रासून महाराष्ट्रांतील लोकांनी जी धर्मक्रांति केली तिचे स्वरूप हे असे होते. ह्या धर्मक्रांतीने धर्मोन्नति व राष्ट्रोन्नति होण्याचे एकीकडेच राहून उलटी धर्मावनती व राष्ट्रवनती मात्र झाली. कालांतराने यवनांच्या अमलाखाली पायमल्ली झालेली पाहून मराठ्यांचे डोळे उघडले. ह्या पंगु संताळ्यांचा त्यांना वीट आला आणि सनातनधर्माकडे, गौब्राह्मण प्रतिपालनाकडे व चातुर्वर्ण्याकडे त्यांनी पुनः धाव घेतली. ह्या उपरतीच्या वेळी रामदास-स्वामी, रंगनाथस्वामी, मोरयादेव वगैरे सनातनधर्माभिमानी विचारी साधु-पुरुष उत्पन्न झाले; व महाराष्ट्रास महाराष्ट्रधर्माचा उपदेश करते झाले. संताळ्यांच्या उपदेशाने महाराष्ट्रांत नवीन ज्येष्ठ आला म्हणून न्यायमूर्ति रानडे म्हणतात तो खरा प्रकार नसून समर्थानी काढिलेल्या नवीन रामदासी पंथाच्या उपदेशाने तो चमत्कार घडून आलेला आहे.

सहिष्णुता हें संतांचें व्रत पडलें. तेव्हां गाईचा वध झाला, ब्राह्मणाचा छळ झाला, धर्माचा उच्छेद झाला तरी संतांची सहिष्णुता कांहीं चळली नाहीं. सर्वस्वाचा नाश झाला तरी आपलें कांहींच गेलें नाहीं ही संतांची बालंबाल खात्री. अशांच्या हातून राष्ट्राची राजकीय उन्नति व्हावी कशी ? तोच समर्थांचा उदय होण्याच्या सुमारास काय प्रकार झाला तो पहा. आपल्याला कांहीं मिळवावयाचें आहे, गोब्राह्मणांचें प्रतिपालन करावयाचें आहे, सनातन धर्म स्थापावयाचा आहे, स्वराज्याची प्राणप्रतिष्ठा करावयाची आहे असे प्रवृत्तिपर विचार लोकांचे मनांत उत्कटत्वेकरून बाणू लागले व राजकीय उन्नति होण्यास प्रारंभ झाला. ह्या राज्यक्रांतीला समर्थानीं उपदेशिलेला महाराष्ट्रधर्म कारण झाला, संतांचा निवृत्तिमार्ग कारण झाला नाहीं.

श्रीसमर्थानीं स्वहस्ते लिहिलेले पत्र

श्रीरामसमर्थ

श्री संप्रदायाचीं कागदपत्रें

पृ. १

उत्तमगुणाळंकृत रघुनाथभक्तिपरायेण परोपकार राजमान्य राजश्री रघुनाथभट गोसांवी यांसी.स्नेहपूर्वक सूचना.तुमचा निरोप घेउनु हेलवाकीहून स्वार जालों ते सुखरूप चाफलास पावलों. संकल्पाची समारादना हि जाली. पुढें शरीराचा उपचार हि हळु हळु होतो^१. तुमचें मन मजवरी

१ रघुनाथभट हें श्रीसमर्थांचे उपाध्ये होते.

२ या वेळीं समर्थांचें वय ६७ वर्षांचें होतें. त्यांना हेळवाकच्या घळींत हिंवा-ताप जडला होता व ते अस्वाप पूर्णपणें त्यांतून बरे झाले नव्हते असें दिसतें.

बहुत आहे ते तुमचे आवडीच्या गुणें कल्याण होईल ऐसें नेमस्त चिन्ह दिसतें. आपणे ते कर्कप सीतलाईमध्ये बहुत चि श्रम पावलों तो माझा सकळ श्रम घेउनु मज निरोप दिघला तो उपकार देव जाणें. येविसी चीत चमत्कारलें ते पत्री किती म्हणौनु लिहावे ? माझे अरिष्ट तुम्ही घेऊन मज उष्ण देशासी पाठविले, हा उपकार श्रारिघुनाथजीस जाला. मज रघुनाथजी वेगले कोणही जिवलग नाहीं. आपण जाला समाचार रघुनाथजीस विदित केला. याउपरी माझे ठायी तुम्ही आहा. रघुनाथ कृपेचा प्रत्यये तुम्हास आलियावरी प्रचीतीसी कलों येईल. बहुत काये लेहावें ? वेदमूर्ती दिवाकर भट गोसांवी तेथे आलियावरी तुम्ही माझा समाचार घेयासी ये प्रांतास आले पाहिजे. स्नेह बहुत असों दजि. हा पत्रार्थ हे इतुके म्या आवडीच्या कळवळ्यानें लिहिलें आहे. मनेमन साक्ष असेल. परंतु तुम्हास उपचारसा वाटोन रजीस होल तरी न होणें. जैसा दिवाकरभट तैसे तुम्ही, हा इत्यर्थ आहे. बरें कललें पाहिजे. तुमचा आमचा येकांत प्रसंग जालियावरी मग ऐसें लिहिता न ये, म्हणौनि ये संधीमधे प्रसंग फावला पुढें फावेना म्हणौनि लावे करूनें लिहिलें. वरकड इतर भाव मनामधें असेल तरी रघुनाथ साक्ष असे. तुम्ही रंजीस न होणें आणि जें आहे तें लिहिलें यामधे मिथ्या स्तुती नाहीं. तुम्ही सर्वज्ञ आहा. तुमचे जे काही आहे ते सकळ माझे चि आहे. म्या मज माझ्या मनास येईल तैसें लिहिलें येथे तुमचें काये गेले ? कांहीं चिंता न कीजे. तुम्ही आमचे चि आहा, तुम्ही आम्ही सकळ देवाचे आहां. शरीरभेदावरी न जाणे. अंतरास्थिति पाहिल्या उपरी कलो येईल.

समर्थ—शिवाजी परिचय

श्रीगुरुभक्तपरायण मोक्षश्रिया विराजित दिवाकर गोसावी या प्रति भास्कर गोसावी नमस्कार विनंति. उपरि श्रीचे उछाहास होनु पनास भिक्षेस मिळाले ते भानजी गोसावी बराबर पाठविले. पावतील. शिवाजी राजे याजकडे भिक्षेस गेलों. त्यानीं विचारिलें “ तुम्ही कोठील ? कोण ? कोणाठिकाणीं असतां ? ” त्यावरून आम्हीं बोललों कीं “ आम्ही रामदासी. श्रीसमर्थांचे शिष्य. चाफळास हों. ” मग ते बोलले कीं “ ते कोठे राहतात ? व मूळ गांव कोण ? ” त्यावरून मी सांगितलें कीं “ गंगातीरचे जांबचे राहणों. प्रस्तुत चाफळास मठ करून श्री देवाची स्थापना करून उछाह मोहोछव चालू करून आम्हा सर्वास आज्ञा कीं “ तुम्ही भिक्षा करून उछाह करीत जावा. ” सांगितल्यावरून आम्ही हिंडत आहों. ” असें बोलतां राजेश्रीनीं दत्ताजीपंत वाकेनिवीस यास ‘ प्रतिवर्षी श्रीउछाहास दोनशे होनु देत जाणे ’ झणून पत्र पाठविलें तें हो ++ स येतील. कलावे फाल्गुन शुभा २ शके १५८० * हे विनंति.

[सज्जनगड व समर्थ रामदास पृ. ११०]

समर्थ—शिवाजी भेट

श्रीराम

श्रीरामदासस्वामी

श्रीगुरुभक्त परायण राजमान्य राजेश्री दिवाकर गोसावी यांसी. प्रतिपूर्वक केशव गोसावी नमस्कार उपरि येथील कुशल. आपण पत्र पाठ-

* शके १५७६ पासून दहा वर्षे शिवधरच्या घळीत दासबोध लिहिण्यासाठी श्रीसमर्थांनीं बसण्याचा संकल्प केल्यानंतर दिवाकर गोसावी चाफळच्या मठासाठी भिक्षा मागण्यास शिवाजी महाराजाकडे गेला होता त्याची इकीकत या पत्रांत आहे.

विलें तें पावलें. मजकूर समजला. राजेश्री शिवाजीराजे भोसले हे समर्थांचे भेटीस येणार म्हणोन लिहिलें तें समजलें. मी येणार होतो. परंतु माझी प्रकृति फार विघडली. येणें होत नाहीं. मी इकडून अकास येणेंसाठी लिहिलें. परंतु अकाचे हि येणें व्हावयाचे नाहीं. गांवीं भानजी गोसावी तेथे असतील. राजे यांची पहिलीच भेट * आहे. वाडीचे लोकांस खट-पटेस आणावें. उपयोग होईल. झाडी बहुत आहे इकडून उदईक त्रिंबक गोसावी व विठ्ठल गोसावी व दत्तात्रय गोसावी उदईक पाठवून देतो. श्रीचे उत्साहास भिक्षेचे धान्य जें मिळालें तें अश्वत्थ भट मसुरकर या समागमे पाठविलें. दत्ताजी पंताकडून दोन शे होनु उत्साहास पाठविले. ते आले असतील. लोभ करावा. मिनी चैत्र वद्य १ शके १५९४ हे विज्ञप्ति.

[सध्जनगड व समर्थ रामदास पृ. ११२]

चाफळ संस्थानास मिळालेली

छत्रपतींची सनद

श्री. १६०० अश्वीन शु० १०

श्रीसद्गुरुवर्य, सकळतीर्थरूप, श्रीकैवल्यधाम, श्रीमहाराज श्रीस्वामीचे सेवेसी. चरणरज शिवाजीराजे यांनी चरणावर मस्तक ठेऊन विज्ञापना जे-मजवर कृपा करून सनाय केले. आज्ञा केली की, तुमचा मुख्य धर्म, राज्य-साधन करून, धर्मस्थापना, देवब्राह्मणांची सेवा, प्रजेची पीडा दूर करून, पाळण, रक्षण करावें; हें व्रत संपादून त्यांत परमार्थ करावा. तुम्हीं जें मनीं

* 'पहिलीच भेट' या शब्दावरून श्रीसमर्थ व शिवाजी महाराज यांची यापूर्वी गांठ पडली नसावी असा तर्क प्रो.गो.चि.भाटे यांनी केला आहे परंतु या मठास महाराजांनी दिलेली ही पहिली भेट असा अर्थ करणेंच जास्त अयुक्तिक दिसतें.

धराल तें श्री सिद्धीस पावील. त्याजवरून जो जो उद्योग केला व दुष्ट तुरूख लोकांचा नाश करावा, विपुल द्रव्यें करून राज्यपरंपरा अक्षय चालें ऐसीं स्थळें दूर्धट करावीं, ऐसें जें जें मनीं धरिलें तें तें स्वामीनीं आशीर्वादाप्रमाणें मनोरथ पूर्ण केले. याउपरि राज्य सर्व संपादिलें. तें चरणीं अर्पण करून सर्व काळ सेवा घडावी ऐसा विचार मनीं आणिला. तेव्हां आज्ञा जाली कीं, “ तुम्हांस पूर्वीं धर्म सांगितले तेंच करावें. तीच सेवा होय. ” ऐसें आज्ञापिलें. यावरून निकट वास घडून, वारंवार दर्शन घडावें; श्रीची स्थापना कोठें तरी होऊन सांप्रदाय, शिष्य-भक्ति विस्तीर्ण घडावी ऐसी प्रार्थना केली. तेही आसमंतात् गिरिगव्हरीं वास करून, चाफळीं श्रीची स्थापना करून सांप्रदाय शिष्य दिगंत विस्तीर्णता घडली. त्यास चाफळीं श्रीची पूजा, महोत्सव, ब्राह्मणभोजन, अतिथि, इमारत सर्व यथासांग घडावें. जेथें जेथें श्रीच्या मूर्ति स्थापन जाहल्या तेथें उत्सव, पूजा घडावी. यास राज्य संपादिलें त्यांतील ग्रामभूमी कोठें काय नेमावी ते आज्ञा व्हावी. तेव्हां आज्ञा जाली कीं, ‘ विशेष उपाधीचें कारण काय ? तथापि तुमचे मनीं श्रीची सेवा घडावी हा निश्चय जाहला. त्यास यथावकाशें जेथें जें नेमावेंसें वाटेल तें नेमावें व पुढें जसा सांप्रदायाचा व राज्याच्या वंशाचा विस्तार होईल तसें करीत जावें. ” या प्रकारें आज्ञा जाहली. यावरून देशांतरां सांप्रदाय व श्रीच्या स्थापना जाहल्या त्यास ग्रामभूमीचीं पत्रें करून पाठविलीं. श्रीसनिध चाफळीं एकशे एकवीस गांव सर्वमान्य व एकशे एक-वीस गांवां आकरा विटे प्रमाणें भूमी व आकरा स्थळीं श्रीची स्थापना जाहली तेथें नैवेद्य, पूजेस भूमी, आकरा विषेप्रमाणें नेमिली आहे. ऐसा संकल्प केला आहे तो सिद्धीस नेण्याविषयीं विनंति केली. तेव्हां संकल्प केला तो परंपरेनें शेवटास न्यावा ऐसी आज्ञा जाहली. त्यावरून सांप्रत गांव व भूमी नेमिले. तपशीलः—

१ मौजे चाफळ, मौजे नाणेगांव.....वगैरे गांवें ३३.

२ मौजे दहीफळ बुद्रुक, परगणें ढवळी श्रीश्रेष्ठाचे समाधीकडे देहे. २

३ गांव गंना जमीन विषे चारशे एकोणीस.

धान्य, गह्ना हरजिनसी खंडी १२१ एकशें एकवीस एकूण बंदोबस्त सर्वमान्य गांव तेहतीस व जमीन बिघे गांवगन्ना चारशे एकुणीस व कुरण एक श्रीचे पूजा, उत्साहाबद्दल संकल्पांतील सांप्रत नेमिलें व उत्साहाचे दिवसास व इमारतीस नक्ती ऐवज व धान्य समयाचे समयास प्रविष्ट करीन येणेंकरून अक्षय उत्साहादि चालविण्याविषयी आज्ञा असावी. राज्याभिषेक शके ५ कालयुक्ताक्षि नाम संवत्सरे अश्विन शुद्ध दशमी, बहुत काय लिहिणें हें विज्ञापना.

मराठे लोकांचें गोमटें व्हावें

हें पत्र मुधोळच्या मालोजी घोरपड्याला शिवाजी महाराजांनीं लिहिलें आहे. शहाजी राजे भोसले यांना कैद करणारा जो बाजी घोरपडे मुधोळकर त्याचा मुलगा मालोजी घोरपडे. या पत्रांतील “ बहुत काय लिहिणें ” हें वाक्य समाप्तिस स्वतः शिवाजी महाराजांनीं लिहिलें असावें असें सुप्रासिद्ध इतिहास संशोधक वि. का. राजवाडे यांचें मत आहे. हें पत्र बडोद्यांतील चिटणीसांच्या दप्तारांतलें आहे.

[सरस्वतीमंदीर]

श्रीमहादेव

१५९८ फाल्गुन.

राजश्री मालोजी राजे घोरपडे यांसीः—

अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य प्रति राजश्री शिवाजी राजे जोहार. उपरि. पूर्वी निजामशाहींतून आमचे बाप कैलासवासी महाराज इभराईम आदिलशाहा पादशाहाचे कारकीर्दीस इकडे आले त्यांस, ईभराईम आदिल-शानें पादशाही कारभाराचा मदार महाराजाचे सिरिं टाकिला. तेव्हां महा-

राजानें हा विचार केला की, पादशाही मदरें आपले हातास आला असतां आधीं तों आपले जातीचे लोक मराठे यांला हातीं धरून सरदारकी करून पोर्टें भरितात ते पादशाही वजीर करावे, पादशाही कामें यांजकडून करऊन नामोशै होय, इज्जती थोर पावेत तें करावें. म्हणून तुमचे बाप बाजी घोरपडे सरदारकी करून होते ते आणून पादशाहास भेटऊन पादशाही वजीर केले. त्या दिवसापासून तुमच्या बापाच्या हातें व तुमच्या हातें पादशाहीचीं कामें होत आलीं. पादशाहांनीं तुमचें चालविलें. ऐशा तीन पिढ्या पादशाहाच्या, दोन पिढ्या तुमच्या जाल्या. ऐशियास, महाराजानें तुमच्या बापास इतकें बरें केलें हें स्मरण न धरून, जेव्हां कांहीं मुस्तफाखानानें महाराजास दस्त करविलें तेव्हां तुमचे बाप बाजी घोरपडे हमी होऊन महाराजास दस्त करून मुस्तफाखाचे हातीं दिल्लें. त्या दिवसापासून तुमच्या घराणियाचा व आमच्या घराणियाचा दावा वाढत चालिला. तो कित्येक झगडियांत तुम्हीं आमचे लोक मारिलें व आम्हीं तुमचे लोक मारिले. आदिकरून तुमचे बाप बाजी घोरपडे यांला आमचे लोकीं झगडियांत मारिलें. ऐसा परस्पर दावा चालिला होता. ऐशियास सांप्रति राजकारण वर्तमान तरीः-दक्षणेचे पादशाहा तीन, निजामशाहा, आदिलशाह, कुतुबशाह. त्यामध्ये निजामशाही पादशाही बुडाली ते समई निजामशाही उमदे वजीर होते. त्यांणीं आदिलशाही दरगाहाशीं रुजुवाती करून आपणास रोजगारास जागा केला. हालीं आदिलशाही बहलोलखान पठाणीं घेतली. पादशाहा लहान लेकरूं. नांव मात्र. ते आपले कैदेंत ठेविले आहेत. आणि तख्त व छत्र किजापूरचा कोट पठाणानें कबज केला आहे, कांहीं गुबारून मिळाला नाहीं. ऐशियास, दक्षणेचे पादशाहास पठाण जाला, हे गोष्टी बरी नव्हे ! पठाण बळावला म्हणजे एका उपरि एक कुली दक्षिणियांची घरें बुडवील, कोण्हास तगो देणार नाहीं, ऐसें आम्हीं समजोन हजरत कुतुबशाहा पादशाहा यांसी पहिलेपासून रुजुवात राखिली होती. त्यावरून सांप्रत हजरत कुतुबशाहांनीं मेहरबानी करून 'हुजूर भेटीस' येणें म्हणून दस्तखत मुबारक व

दस्तपंजियानसी फर्मान सादर केला. त्यावरून आम्ही घेऊन हजरत कुतुबशाहाची भेटी घेतली. भेटीचे समई पादशाही अदबई आहे की शिरभोई धरावी, तसलीमें करावी. परंतु आम्ही आपणावरी छत्र धरिलें असें ही गोष्ट कुतुबशाहास मान्य होऊन शिरभोई धरणें व तसलीम करणें हें माफ केलें. पादशाहा तिकडून आले; आम्ही इकडून गेलों. पादशाहांनीं बहुतच इफ्जती होऊन, गळ्यास गळा लाऊन भेटले. आम्हास हातीं धरून नेऊन जवळीं बैसाविलें. कितीएक मेहेरबानी जाहीर केली आणि कुतुबशाहाचा व आपला घटीं बरेपणा करून घेतला. याउपरी राजकारण विषई हजरत कुतुबशाहांनीं महादण्णांपंतांस व आम्हांस एकचित करून ऐसा तह केला की, जो काय उभयवर्गीं तह द्यावा तो आपण कबूल करावाच. ऐसा कुल मनसुबा व मदार आम्हावरी टाकिला आहे की, 'आपली पादशाही जितकी वाढवूं ये तितकी वाढवणें, पठाणाची नेस्तनाबूद करणें; दक्षणाची पादशाही आम्हा दक्षण्यांच्या हातीं राहे तें करावें ' म्हणून. त्यास हा मनसुबा ये प्रसंगीं आमचे हातास आलियाउपरि आम्ही हाच विचार केला की जे कांहीं आपले जातीचे मराठे लोक आहेत ते आपले कटांत घेऊन कुतुबशाहासी त्यांची रुजुवात करावी, दौलत देवावी, त्यांचे हातें पादशाही काम घेऊन पादशाहाची पादशाही दरार्ज करावी, आणि तुम्हा लोकांच्या दौलताहि चालेत, घरें राहेत, तें करावें. आपल्या जातीच्या मराठिया लोकांचें बरें करावें हें आपणास उचित आहे ऐसें मनावरी आणून तुमचा आमचा वडिलापासून दावा वाढत आला तो आम्ही मनांतून टाकून, निःकपट होऊन, तुम्ही मराठे लोक, कामाचे, तुमचें बरें करावें ऐसें. मनीं धरून, हजरत कुतुबशाहासी बहुत रीती बोलोन, तुम्हांस हजरत कुतुबशाहाचा कौलाचा फर्मान घेऊन पाठविला आहे. तरी तुम्ही कुलीन, आमचा भरोसा मानून, देखत पत्र, हरएक उपाये, पठाणापासून निघोन मजलदरमजल भागानगरास आम्हांपार्शी येणें. त्यास, तुम्ही तरी स्वार होऊन व मजलदरमजल यालच. परंतु आपला कुली खुलासा, नेमस्त मुदा व इतबारी

हेजीब बहुत सत्वर पुढें पाठवून देणें. कीं, तुम्हांहून पुढें चार दिवस आम्हांपासी यावें ऐसा पाठवून देणें. म्हणजे हजरत कुतुबशाहास अर्ज करून दौलतेचे नेमस्त करून, कौलाचा फर्मात दस्तप्रंजेमुबारक धेऊन फर्मान व लुगडी मोहताप तुम्हांस पाठवून देऊन ते धेऊन, येऊन, आमचे हातें हजरत कुतुबशाहास भेटणें. ए प्रसंगीं ऐसें तुमचे दौलतीचें काम मजबूत करून देतो कीं, पुढें बहुत बरें केलें ऐसें तुम्हीं आठवावें; तुमचे पुत्रपौत्र आठवीत, व दौलत थोर ह्येए व हजरत कुतुबशाहाचे काम तुमचे हातें होऊन ये ऐसा समय आहे. ऐशियास तुम्ही कदाचित ऐसा विचार कराल कीं आदिलशाहाचे आपण दो पिढीचे वजीर आणि आतां विजापुराकडून कुतुबशाहींत राजेयांचे बोले कैसें जावें! तरी, जे समई खवासखान धरिला, विजापूरचा कोट पठाणें घेतला, विजापूरचा पादशाहा धाकटा आहे त्याला कैदेंत ठेविलें तेच समई पादशाही बुडाली ! विजापूर पठाणाचे हातास गेलें ! आतां आदिलशाही कैची ! आणि उगीच तुम्ही तेंयें आपली आदिलशाही आहे म्हणोन गुंतून राहिले आहां ! जरी पठाणाचीच चाकरी करोन राहो म्हणाल, तरी, पठाण कांहीं तुम्हांस थोर दौलत देणार नाही. आणि पठाणास तरी हजरती कुतुबशाहा व आम्ही व तमाम दखणी मिळोन चालोन धेऊन बुडवातच आहों ! तुम्ही मराठे लोक आपले आहां. तुमचें गोमटें व्हावें म्हणून स्पष्टच तुम्हांस लिहिलें असें. जें काय तुम्हास पठाण देतो त्याची दुगुणी आम्ही कुतुबशाहाप्रासून तुम्हास देवीतच असो, किंवा ह्याहून अधिकहि होऊन येईल तरी करून देऊंच. सर्व प्रकारें तुमचें गोमटें करून. एविशीं आम्हाप्रासून अंतर पडे तरी व मागील दावियाचा किंतु मनांतून टाकिला एविशीं आम्हांस श्री—देवीची आण असे तुम्हीं निःसंदेह होऊन येणें. हेजीब आपला पुढें पाठविणें; त्या हातीं, आम्हांपासी घरोबियानें बरें वर्तावें, मागील दावियाचा किंतु मनांतून टाकिला, ऐसें आपला आराध्य व कुळस्वामी असेल त्याची शपथ लिहून पत्र हेजिबा हातीं पुढें पाठवून देणें. आम्ही सर्व प्रकारें तुमचें गोमटें करावयासी अंतर पडो न देऊन. बहुत काय लिहिणें.

गृहकलह बरा नव्हे

श्री महादेव कुलस्वामिनी

श्री सहस्रायु चिंरंजीव अखंडीतलक्ष्मीअलंकृत राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री व्यंकोजी राजे प्रति राजश्री शिवाजी राजे, आशीर्वाद. येथील क्षेम जाणोन स्वकीय कुशल लेखन केले पाहिजे. उपरि कैलासवासी साहेबी * कैलासवास केला, त्यास आज तेरा वर्षे जालीं. महाराजांचे पैके व जडाव व हत्ती व घोडे व मुख्ख अवघे ही राजश्री रघुनाथपंती तुम्हाला राज्यावर बैसवून संपूर्ण राज्य तुमचे हातीं दिलें ऐशियास आमचा अर्धा वांटा तेरा वर्षे तुम्हीं च खादला. आम्हीं जरी तुम्हांजवळीं मागावें, तरी बहुत दूर होतां. बऱ्या बोलें तुम्हीं देणार नव्हां; म्हणून तेरा वर्षे सबुरी केली. मनामध्यें ऐसा विचार केला कीं, बरें, महाराजांचे पुत्र ते ही आहेत, खातीं खात मालाचे धनी च आहेत. जे समर्थी आम्हाला पावेल, ते समर्थी आम्हीं वेव्हार सांगोन घेऊं; असें मनीं धरोन होतीं. ऐशियास राजकारणप्रसंगें आम्ही कुतुबशाहाचे भेटीस भागानगरास गेलों. तेथून कर्नाटकांत गेलों. चंजीस आलों. चंजी घेतली व येदूर तर्फेचा मुख्ख घेतला, व सदर खानास (शेरखानास !) झगड्यांत मोडून गर्दीत मेळविलें. खानाचे हातीं मुख्ख होता तेवढा ही घेतला. त्यावरी मजल दर-मजल कावेरीतीरास गेलों. तेथून तुम्हांस पत्रें लिहिलीं कीं. राजश्री गोविंदभट गोसावी व राजश्री काकाजीपंत व राजश्री निळोबा नाईक व राजश्री रंगोबा नाईक व तिमजी यक्षियार राऊ असे भले लोक आम्हां-पार्शी पाठविणें, म्हणून तुम्हाला बहुतों रीतीं लेहून पाठविलें. त्यावरून सदरहू भले लोक आम्हांपार्शी पाठवून दिले. त्या भल्या लोकांशीं बहुत रीतीं घरोबियाचा व्यवहार सांगून, आमचा अर्धा वांटा आम्हांस बऱ्या

बोलें द्या, म्हणून सांगून पाठाविलें. व त्या बराबरी राजश्री बाळभट गोसावी, राजश्री कृष्ण ज्योतिषी, व कृष्णाजी शैलजी असे आपले तर्फेनें भले लोक दिले. हे भले लोक तुम्हांजवळीं जाऊन बहुतां रीतीं बोलले कीं, गृहकलह करूं नये. आपला अर्धा वांटा मागतात तो द्यावा. असें बोलिलें. परंतु कपटबुद्धि तुम्हीं ऐसी मनीं धरिली कीं, या समयांत आम्हीं थोर राजे जालों आहों. आम्हांसी आपण खांसा भेटीस येऊन आम्हां जवळ नरमी बहुत दाखवावी, आणि आमचा वांटा बुडवावा. तेरा वर्षे सारें राज्य आपण च खादलें. पुढें ही आपण च सारें राज्य खावें, अशी बुद्धि मनीं धरून, वाटियाचा निवाडियाचा तह न करितां आपण खांसा च आमचे भेटीस आले. यास आमची व तुमची भेट जाहली. त्याउपरी आम्हीं बहुतां रीतीं तुम्हांसी बोलिलों, कीं आमचा अर्धा वांटा द्या. परंतु तुम्हीं वांटा द्यावा हा विचार मनीं धराचना. मग जरूर जाहलें, कीं तुम्हीं धाकटे भाऊ, आपण होऊन आमचे भेटीस आल्यास तुम्हांला धरावें आणि मागावा, ही गोष्ट थोरपणाचे इजतीमध्यें लायल नव्हे. यानिमित्त तुम्हांला चंजाउरास जाण्याचा निरोप दिला. तुम्हीं चंजाउरास गेलेती. त्याउपरी गृहकलह वाढवूं नये, वाढविल्यानें पहिले युगीं पांडव कौरव बहुत कष्टी जाले, ते सारी भारताची कथा मनांत आणून, गृहकलह वाढविलियां उभय पक्षां कष्टी होईजे, ऐसें मनांत जाणून, राजश्री शामजी नाईक व राजश्री कोन्हेरीपंत व शिवाजी शंकर यां हातीं मागतें बहुतां रीतीं सांगून पाठाविलें, कीं तुम्हीं व आम्हीं वाटे करून घेऊं; परस्परें समाधानें राहूं. परंतु तुम्हीं दुयोघनासारखी दुष्ट बुद्धि धरून संधि न करावा, युद्ध करावें, ऐसें च मनीं धरिलें. ऐशियास आम्हांला रायगड प्रांतें बहुत कांहीं कार्य होतें. यानिमित्तें चिरंजीव संताजी भोसले, राजश्री रघुनाथपंत व राजश्री हंबीरराव असे ते प्रांतीं ठेऊन आम्हीं स्वार होऊन तोरगळ प्रांतास आलों. येथें अशी खबर ऐकिली कीं तुम्हीं तुरक लोकांच्या बुद्धीस लागून आमचे लोकांशीं झगडा करावा, ऐसें मनीं धरून, आपली सारी जमैंत एकवट करून, आमचे लोकावर पाठवून दिलेती. ते वालगोडपुरास आले. तुमचे लोक चालून आल्यावर, तुमचे आमचे लोकांत थोर झगडा जाला. तुमचे

लोक पराजय पावले. प्रतापजी राजे, व भिकाजी राजे व शिवाजी डबीर ऐसे तिघे धरिले, व कितीएक लोक मारिले, कितीएक लोक पळून दाणादाण होऊन गेले. ऐसा समाचार ऐकिला. हें ऐकून बहुत नवल ऐसें वाटलें कीं कैलासवासी महाराज, त्यांचे तुम्ही पुत्र, बहुत थोर लोक, ऐसें असून कांहीं विचार करीत नाहीं, व धर्माधर्म विचारीत नाहीं. ऐसें असतां कष्टी व्हाल याचें नवल काय ! तुम्ही म्हणाल कीं, कैसा विचार करावा ! तरी ऐसा विचार करावा होता कीं, अधमें करून तेरा वर्षें आपण सारें राज्य खादलें तें खादलें; आतां अर्धा वांटा मागतात, तो त्यांचा त्यांला द्यावा, आणि आपण सुखी राहावें. ऐसा विचार करावा होता. दुसरा विचार करावा होता, कीं श्रीदेवाची व श्रीची कृपा त्यावरी पूर्ण जाली आहे. दुष्ट तुरूकांला ते मारितात. आपल्या सैन्यांत तुरूक लोकच असतां जय कैसा होतो, आणि तुरूक लोक कैसें वाचूं पाहतात. हा विचार करावा होता; आणि युद्धाचा प्रसंग पाडावा नव्हता. परंतु दुर्योधनासारखी बुद्धि करून युद्ध केलें आणि लोक मारविलें तें जाहलें. पुढें तरी हट्ट न करणें. तेरा वर्षें तुम्हीं सारें राज्य खादलें तें खादलें. याउपरी कित्येक प्रांत आमचे आम्हीं घेतले असेत. अरसी, बंगरुळ, कोलार, हसकोट, शिराळकोट व किरकोळ जागे व चंजाऊर असे जे जागे तुमचे हातीं उरले आहेत, ते आमचे लोकांचि हातीं देणें; आणि जमैत, पैका व जडाव व हत्ती व घोडे यांचा अर्धा वांटा देणें. ऐसा विचार करून आम्हांशीं संधि करणें. तुम्हीं ऐसा निर्मलपणें संधि केलिया, आम्ही आपणापासून तुंगभद्रेअल्याड पन्हाळ प्रांते तीन लक्ष होनाची दौलत देऊं. अथवा आम्हां जवळील दौलत तुम्हांला मानेना तरी कुतुबशाहास अर्ज करून त्यापासून तुम्हांस तीन लक्षांची दौलत देऊं. असे दोनही विचार तुम्हांस लिहिले आहेत. या दोनहीमधील एक मनीं धरून मान्य करावें. दहाचें हातीं न देणें. आपल्या आपल्यांत आपण कलह करावा आणि कष्टी व्हावें याचें कांहीं प्रयोजन नाही. याउपरी तरी आमचा आपला संधि व्हावा ऐशी बुद्धि मनीं धरून वाटियाचा व्यवहार निर्गमून टाकणें, आणि सुखी राहणें. गृहकलह बरा नव्हे. आम्हीं रीतीनें वडीलपणें आजवरी तुम्हांला सांगितलें, आतांही सांगतो

ऐकाल तरी बरें. तुम्ही सुख पावाल. न ऐकाल तरी तुम्हीच कष्टी व्हाल. आमचें काय चालतें ? बहुत काय लिहिणें. ” (मोर्तब)

[इतिहाससंग्रह. तंजा. राजघराणें. पृ. ३६]

उत्तर वयांत वैराग्य धरावें

श्री.

“ श्रियासह चिरंजीव अखंडित-लक्ष्मी अलंकृत राजश्रिया विराजित राज-मान्य राजश्री महाराज व्यंकोजी राजे प्रती राजश्री शिवाजी राजे आशीर्वाद. येथील क्षेम जाणोन स्वकीय कुशल लेखन करणें विशेषः—कित्येक दिवस जाले, तुमचें पत्र येत नाहीं. याकरितां समाधान वाटत नाहीं. सांप्रत राजश्री रघुनाथपती लिहिलें कीं तुम्हीं आपले ठायीं उदासवृत्ति धरून पहिले सारखे आपलें शरीर संरक्षण करीत नाहीं. सणवार उत्सवादिक हें हीं कांहीं करीत नाहीं. सेना बहुत आहे. परंतु उद्योग करून कार्यप्रयोजन करवावें हें हीं कांहीं करीत नाहीं. वैराग्य धरिलें आहे. एखादे तीर्थाचे ठायीं बसून कालक्रमणा करूं. ऐशा गोष्टी सांगतां म्हणोन विस्तारें लिहिलें होतें. तरी या गोष्टी आम्हांस बहुत अपूर्व वाटल्या कीं, कैलासवासी स्वामींनीं कसे कसे प्रसंग पडले ते निर्वाह करून, यवनांच्या सेवा करून, आपल्या पुरुषार्थें बाजी संवारून उत्कर्ष करून घेतला. शेवट बरा निर्वाह केला. तें सर्व तुम्हीं जाणतां. त्यांच्या साह्यतेस त्यांच्या बुद्धि-युक्ति सर्व हीं तुम्हांस उपतिष्ठोन त्यापासून शहाणे जाले आहां. त्याउपरीं आम्हीं हीं जे जे प्रसंग पडले, ते निर्वाह करून कोणेंतऱ्हेनें राज्य मिळविलें, हें जाणतां व देखत आहां. असें अशोन तुम्हांला असा क्रोणता प्रसंग पडला जे इतक्यांच्याचमध्ये आपल्या संसाराची कृतकृत्यता मानून, नसतें वैराग्य मनावरी आणून, कार्य-प्रयोजनाचा उद्योग सोडोन, लोकांहातीं रिकामेंपणीं द्रव्य खाऊन, नाश

करवणें व आपल्या शरीराची उपेक्षा करणें हें कोण शहाणपण व कोणती नीति ! व आम्ही तुम्हांस वडील मस्तकीं असतां चिंता कोणे गोष्टीची आहे ! याउपरी सहसा वैराग्य न धरितां मनांतून विषण्णता (काढून) कालक्रमणा करीत जाणें. सणवार, उत्साह पूर्ववत करीत जाऊन तुम्हीं आपलें शरीरसंरक्षण बरें करीत जाणें. जमेनी सेवक लोकांना रिकामें न ठेऊन, कार्यप्रयोजनाचा उद्योग करून, त्यांपासून सेवा करून, पुरुषार्थ व कीर्ति अर्जणें. तुम्ही त्या प्रांते पुरुषार्थ करून संतोपरूप असल्या, आम्हांस समाधान व श्लाघ्य आहे कीं कनिष्ठ बंधु असे पुरुषार्थी आहेती. रा रघुनाथ पंडित त्या प्रांती आहेती. ते कांहीं इतर नव्हेती. आपले पुरातन तुम्हांसी कोणे रीतीनें वर्तावे हें निपुण जाणतात. आम्हांस मानितात तैसें तुम्हांस मानितात. आम्ही त्यांचे ठायीं विश्वास ठेविला आहे. तैसा विश्वास तुम्ही ही ठेवून, कार्यप्रयोजनास परस्परे अनकूल व साह्य होऊन वर्तत जाणें. पुरुषार्थ व कीर्ति अर्जणें. रिकामें बैसोन, लोकांशर्ती नाचीज खाववून काल व्यर्थ न गमावणें. कार्यप्रयोजनाचे दिवस हे आहेती. वैराग्य उत्तरवर्षी करालू तें थोडे. आज उद्योग करून आम्हांस ही तमासे दाखविणें. बहुत काय लिहिणें. तुम्हीं सुज्ञ असा. ” (मोर्तब. मर्यादेयं विराजते.)

[इतिहाससंग्रह—तंजावरचे राजघराणें. पृ. ४२]

जिजियापट्टीच्या निषेधार्थ औरंगजेबास पत्र

अकबरानें बंद केलेली जिजियापट्टी औरंगजेबानें पुनः सुरू केली याबद्दल औरंगजेबास निषेधप्रदर्शक व झणझणीत भाषेत लिहिलेंलें असे एक पत्र पाठविण्यांत आलें. या पत्राचा लेखक कोण यासंबंधी ऑर्म, टॉड, प्रो. सरकार वगैरे ग्रंथकारांनीं मेवाडचा राणा यशवंतसिंग, उदेपूरचा राणा राज-

सिंग, शिवाजी महाराज आणि संभाजी अर्शा निरनिराळीं नांवां सुचविलीं आहेत. परंतु सातारकर महाराजांच्या बलरीत दिलेल्या या फारशी पत्राच्या विस्तृत गोषवाच्यावरून हें पत्र शिवाजी महाराजांनीं लिहिलें असावें असें दिसतें. ' मआसिर—इ—अलमगिरी ' नांवाच्या फारशी ग्रंथांत दिलेल्या तारखेवरून जिजियापट्टी शके १६०१ च्या वैशाखांत सुरू केली असें ठरतें. तेव्हां त्यानंतर लौकरच हें पत्र लिहिलें गेलें असावें:—

नेकीची इच्छा करणाऱ्या, सत्यवचनी शिवाजीस ईश्वराची कृपा व पादशाहाची मेहेरबानी हें सूर्याप्रमाणें प्रसिद्ध आहे. त्याचा धन्यपणा मानून नंतर पत्र लिहितों कीं प्रालब्धयोगानें हुजुरून निरोपाशिवाय आलों, परंतु यथायोग्य आहे. सेवेसि हजर आहे. ही चांगली सेवा उत्तम प्रकारें हिंदुस्तान व इराण व तुराण व रूम व शाम येथील पादशाहास व उमराव व मोंगल व राजे व राणे यास वगैरे लोकांस जाहीर आहे. त्यापेक्षां आपलें अंतःकरण समुद्राप्रमाणें आहे. त्यास हें विदितच जाहालें असेल. याजकरितां किती गोष्टी आबालवृद्धांच्या कल्याणास्तव लिहिल्या जातात. आम्ही इकडे आल्यावर पादशाह खजिना रिकामा जाहाला व सारें द्रव्य खर्च जाहालें. याजकरितां हिंदु लोकांपासून जेजिया पट्टीचें द्रव्य उत्पन्न करून पादशाहचा क्रम चालविला आहे असें ऐकण्यांत आलें. त्यास पूर्वी अकबर पादशाहा याणीं बावन वर्षें पादशाही केली. यामुळें एकंदर हिंदु वगैरे लोकांचे धर्म चांगले चालले व ते धर्मस्थापनेविशीं मदत ठेवीत होते. सबब ' जगद्गुरु ' असी त्याची कीर्ति जाहाली. व त्यास हरएक स्थळीं यश येत होतें. पुढें नुरोद्दिन झ्यांगी पादशाहा याणीं बेवीस वर्षें ईश्वरी लक्ष ठेऊन पादशाह केली. नंतर स्वर्गास पोहोचले. उपरांत शहाजहान साहेब किराण पादशाहा याणीं बत्तीस वर्षें पादशाहाई करून कीर्ति मिळविली. जो पुरुष जिवंत असतां लौकिकवान माघे व ज्याची कीर्ति त्याजला अचल लक्ष्मी प्राप्त जाहाली असें आहे. तेव्हां " पादशाहा याणीं जेजियापट्टी घेण्यास ते समर्थ होते, परंतु सारे लहान मोठे जन ईश्वराचे आहेत " असें जाणोन त्याणीं कोणावर जुलूम केला नाहीं. याजकरितां सर्वांचे मुखी त्यांची स्तुति आहे. ज्याची जसी नेत तसी त्वांछ

बरकत. त्या पादशाहायाची दृष्ट प्रजेचे कल्याणावर होती. व आपले कारकीर्दीस कितीएक किले व मुलूख गेले. बाकी राहिले ते हि जातात. रयत लोक खराब आहेत. व सौदागर पुकारा करितात की हरएक माहालचें उत्पन्न लाखास एक हजार येणें कठिण जाहलें आहे. पादशाहाचे घरी दरिद्राचा वास जाहला. तेव्हा पदरचे मंडळीची अवस्था कळतच आहे की कितीएक लोकांस पोटास मिळत नाही. त्याजवर जेजियापट्टी म्हणोन हिंदुलोकांवर आपण कर बसविला. ती मुलगा जाहला म्हणजे दहा रुपये व मुलगी जाहली म्हणजे पांच रुपये असा चक्र बसविला. या प्रकारचे करण्यांतच पुरुषार्थ पादशाहा समजतात. व तैमूर पादशाहाचें नांव बुडवितात असें जाहलें आहे. व कुराणांत ईश्वर जगाचा व मुसलमानाचाच आहे येविसी वाईट अगर चांगले हे दोनी ईश्वरानें निर्माण केलें आहे हे रद्द करून महेजतीत यवन लोक बांग देतात व देवाल्यांत हिंदुलोक घंटा वाजवितात. याजकरितां कोणाचे धर्मावर दोष ठेविल्यास ईश्वरानें लिहिलें तें रद्द केल्यासारखें होतें. न्यायाचे मार्गानें जेजियापट्टीचा कायदा केवळ गैर. ज्यावर जुलूम जाहाला, त्याणें खेद करोन "हाय, हाय" म्हणोन मुखानें धूर काढिल्यास त्या धुरानें जितके लौकर जळेल तितके अग्नी जलदीनें जळतां इसबदास (!) जाळणार नाही, ऐसें आहे. याजवर हिंदु लोकांस पांडा करण्यांतच धर्म आहे असें मनांत आलें असल्यास राजा राजसिंग याजपासून जेजियापट्टी अगोदर घ्यावी. मग इकडून देण्यास कठिण नाही. परंतु गरीब मुंग्या चिलटा सारखे आहेत. त्यास उपद्रव करण्यांत मोठेपणा नाही. पदरची मंडळी अग्नी गवतानें झाकितात हें आश्चर्य वाटतें. राज्याचा सूर्य प्रतापाचा उदयचळापासून तेजस्वी असो. *

[वार्षिक इतिवृत्त शके १८३७ पृ. १६६]

* बखरीतून घेतलेला हा उतारा व डॉड किंवा सरकार यांनीं इंग्रजांत दिलेलीं अवतारणें यांत नांवासंबंधीं एक दोन ठिकाणांभ्यतिरिक्त कोठें हि फरक नाही.

महाराष्ट्रवर्णन

अदमास अडीचशें वर्षापूर्वी वैकटाध्वरि नांवाच्या कर्नाटकी पंडितानें ' विश्वगुणादर्शचंपू ' नांवाच्या संस्कृत ग्रंथांत तत्कालीन लोकस्थितीचें विहंगमदृष्ट्या वर्णन केलें आहे. त्यांत प्रत्येक प्रभाची अनुकूल बाजू विश्व-वसु नांवाच्या गंधर्वानें व प्रतिकूल बाजू कृशानूनें वर्णन केली असून यांच्या संभाषणांत गुजराथ, महाराष्ट्र, आंध्र व कर्नाटक या देशांचें व तेथील लोकांचें गुणदोषवर्णन मार्मिक रीतीनें आणलेलें आहे. महाराष्ट्रांतील लोक-स्थिती सांगतांना तेथील ब्राह्मण वैदिकधर्म व वेदाध्ययन या विषयी उदा-सीन असून फार्सी, उर्दू वगैरे यावनी भाषा शिकतात; यवनांची सेवा कर-तात, खोटे जमाखर्च लिहितात व थोड्या विद्येवर पांडित्याचा आव घालितात; त्याचप्रमाणें इतर जाती म्हणजे मराठे ठिकठिकाणीं हिंडून लुटालुट करतात वगैरे दोष दाखविले आहेत. पण विश्वावसूनें ' हे दोष अंशतः खरे आहेत असें मान्य केलें तरी त्यांच्यांतहि अन्तर्मुख दृष्टीचे व धर्मबुद्धीचे ब्राह्मण आहेत व मराठ्यांनीं पराक्रम गाजविला नसता तर ब्राह्मण व हिंदु-धर्म यांचा भरतखंडांतून उच्छेद झाला असता हें लक्षांत आणून त्यांच्या दोषावर पांघरूण घालणेंच योग्य आहे ' असें म्हटलें आहे.

विश्वावसुः—

महाराष्ट्राभिल्यो मधुरजलसांद्रो निरुपमः ।
 प्रकाशो देशोऽयं सुरपुरनिकाशो विजयते ॥
 गृहस्था यत्रामी गुणजलधयः केऽपि विभवैः ।
 समृद्धाः श्रद्धातो मुहुरतिथिपूजां विदधते ॥

कृशानुः—

अपौरुर्व्यापौरैरहरिह नयन्तो दशदिशा ।
 स्वथस्नाताः संख्यां विदधाति न जातु स्वसमये ॥

त्यजन्तः स्वां वृत्तिं द्विजकुलभवा ग्रामगणकी ।
 भवंतो हंताऽमी कथमपि च जीवांति बहवः ॥
 उपतग्रनविधाहावुत्सवैकप्रधानौ ।
 कालिविभवत एषां कालभेदानाभिज्ञौ ॥
 विजहाति न कदाचिद्वेदपाठैकयोग्ये ।
 वयासि च यवनानांवाचनाभ्यासमेते ॥
 अज्ञानामविरामलौकिकवचो भाजाममीषां पुनर् ।
 मन्त्रोच्चारण एव पर्यवासितं मौनव्रतं कर्मसु ॥
 ग्रामायव्ययलेखनेन नयतां कालानशेषानहो ।
 पारंपर्यत ईदृशामिहनृणां ब्राह्मण्यमन्यादृशम् ॥
 कुक्षेः पूर्यै यवननृपतेभृत्यकृत्यानि कर्तुम् ।
 विक्रीणीते वपुरपि निजं वेतनैरेतदास्ताम् ॥
 विप्रो भूत्वाप्यहह गणनानैपुणैर्वचयित्वा ।
 स्वर्णस्तेयं रचयाति पुनः स्वाभिनां पोषकानाम् ॥
 वेद्व्यासः स इह दश यो वेद वेदाक्षराणि ।
 श्लोकं त्वेकं परिपठति यः स स्वयं जीवि एव ॥
 आपस्तंबः स किल कलयेत्सम्यगौपार्सनं यः ।
 कष्टं शिष्यैर्भक्तिकृतिकलौ कार्श्यमृच्छति विद्याः ॥

विस्वावसुः—किं अरे मुंसुरेषु एवं दोषमुद्धोषयासि ?

अत्रापि संति बहवः कलितामिहोत्राः ।

शास्त्रार्थबोधकुशलाः किल शांतिमन्तः ॥

२ कुलकर्णकी व जमाखर्ची कारकुनीचा धंदा. ३ लमें व मुंजी केवळ
 उत्सवाच्या दर्ष्टानें व केव्हां तरी उरकून घेतात. ४ वेदाध्ययनाच्या वयांत
 यावनी लिपी व भाषा पढाविण्यांत गर्क असतात. ५ पोट भरण्यासाठीं यवनरा-
 जाची नोकरी करतो. ६ वेदाचीं दहा अक्षरें येणाऱ्याला हे लोक व्यासाचा
 अवतार समजतात. ७ बृहस्पति. ८ अग्नीची उपासना. ९ शिष्टांची हानी
 करणारा आचार. १० ब्राह्मणांत.

अन्तर्मुखाः सततमात्मविदो महान्तो ।
निर्धूतबाह्यविषया निर्गोमाध्वनिष्ठाः ॥
शुचिर्भूताः स्नानैः श्रुतिहितपुराणोक्तनियमात् ।
अपूतानां स्पर्शानवहितहृदोऽमी विजहतः ॥
सुराभ्येर्चा कृत्वा शुचिकृतमदन्त्यन्नमनघम् ।
महाराष्ट्रे देशे विलसति महानेष हि गुणः ॥
चमूनिर्यमनेन वा जनपदाधिकारेण वा ।
दिजत्रजउपत्रजन् प्रमुप्रदं महाराष्ट्रजः ॥
न वृत्तिमिह पालयेद्यदि धरासुराणां ततो ।
भवेद्यवनवेष्टितं मुवनमेतद्ब्राह्मणम् ॥

कृशानुः—अस्त्वेवमथाप्यत्रत्यानां औद्येतरवर्णानां पुनरतिदुः-
सहं चेष्टितं पश्य ।

देशे देशे लंपटाः पर्यटन्तो भंजं भंजं ब्राह्मणादीनशेषान् ।
हारं हारं हन्त सर्वस्वमेषां पापा एते स्वोदरं पूरयन्ति ॥

विश्रावसुः—सत्यमेवं तथापि एतेषां चेष्टितं सहनीयम् । तथा हि ।

मायाचुंचुंतया भयावहगतिः प्रत्यर्भिपृथ्वीमुजाम् ।

माहाराष्ट्रभटच्छटीं रणपटुर्नोपर्यटत्येव चेत् ॥

देवब्राह्मणवर्गनिग्रहकृतो देशांस्तुरुष्का इमे ।

निष्प्रत्यूहं मनोरथा वितनुर्युर्निर्देवभूमीसुरान् ॥

देवक्षोणीसुरहितकृते दारितम्लेच्छपङ्क्तेः ।

११ वेदमार्गांत गढलेले. १२ देवांस नैवेद्य दाखवून. १३ सेनाधिपत्य व सरकारी अधिकार संपादन करून ब्राह्मणांनी ब्राह्मण्यांचे संरक्षण न केलें. यवनांच्या कचार्टीत सापडून हे जग अब्राह्मण बनले. १४ आद्येतर म्हणजे मराठे वगैरे लोक देशोदेशीं लुटालुट करीत फिरतात अशा कृशानु तक्रार करतो. १५ गनीमी कावा. १६ शत्रुपक्षाच्या. १७ महाराष्ट्रवीरांचे समूह. १८ निर्विघ्न. १९ करतील. २० ब्राह्मण. २१ भ्लेच्छांचा पराभव करणाऱ्या महाराष्ट्रीय्यांच्या चेष्टा सहन करणें अवश्य आहे.

मद्यां सह्यं कथमपि महाराष्ट्रयूथस्य चेष्टा ।
 व्यौधिव्यूहप्रतिहतिकृतां व्यक्तमुप्रौषधानाम् ।
 कायारोग्यं प्रणयिहृदयैः काटवं मर्षणीयम् ।

समर्थांचीं ओवीबद्ध पत्रे

श्रीसमर्थांनी शिवरायास पाठविलेल्या पत्रांतून पुढें दिलेल्या ओव्या
 निवडल्या आहेत.

निश्चयाचा महामेरू । बहुत जनासी आधारू । अखंड स्थितीचा
 निर्धारू । श्रीमंत योगी ॥ १ ॥ नरपती हयपती । गजपती गणपती ।
 पुरंदर आणि शक्ति । पृष्ठभागीं ॥ २ ॥ यशवंत कीर्तिवंत । सामर्थ्यवंत
 वरदवंत । पुण्यवंत आणि जयवंत । जाणता राजा ॥ ३ ॥ तीर्थक्षेत्रें
 मोडिलीं । ब्राह्मणस्थानें बिघडलीं । सकळ तीर्थें आंदोळलीं । धर्म
 गेला ॥ ४ ॥ देवधर्मगोब्राह्मण । करावयासी रक्षण । हृदयस्थ जाला
 नारायण । प्रेरणा केली ॥ ५ ॥ या भूमंडळाचे ठाई । धर्म रक्षी ऐसा
 नाही । महाराष्ट्रधर्म उरला कांहीं । तुम्हां कारणें ॥ ६ ॥ कित्येक
 दुष्टांसी संहारिलें । कित्येकांसी धाक सुटले । कित्येकांसी आश्रय
 जाले । शिवकल्याण राजा ॥ ७ ॥ तुमचे देशीं वास्तव्य केलें । परंतु
 समाचार नाही घेतले । ऋणानुबंधें विस्मरण जालें । काय नेणूं ॥ ८ ॥

शिवाजी महाराजांचा अंतकाल जवळ आलेला पाहून आनंवनभुवनांत
 म्हणजे महाराष्ट्रांत महाराजांनीं कोणती कामगिरी केली याचें स्मरण
 करतांच श्रीसमर्थ म्हणतातः—

२२ रोगांचा नाश करणाऱ्या औषधाचा कडूपणा भारोग्भासाठी सोसावा
 लागतो.

बुडाले सर्व हि पापी । हिंदुस्थान बळावलें । अभक्तांचा क्षयो
जाला । आनंदवनभूवर्नी ॥ १ ॥ भीमची धाडिला देवें । वैभवे धाव
घेतली । लांगूळ चाललें पुढें । आनंदवनभूवर्नी ॥ १२ ॥ येथून वा-
ढला धर्म । रमाधर्म समागमें । संतोष मांडला मोठा । आनंदवनभू-
वर्नी ॥ ३ ॥ बुडाला अवरंग्या पापी । म्लेच्छसंहार जाहला । मोडली
मांडलीं छेत्रें । आनंद० ॥ ४ ॥ बुडाले भेदवाही ते । नष्ट चांडाळ
पातकी । ताडिले पाडिलें देवे । आनंद० ॥ ५ ॥ गळाले पळाले गेले ।
जाले देशधडी पुढें । निर्मळ जाहली पृथ्वी । आनंद० ॥ ६ ॥ बंड
पाषांड उडाले । शुद्ध अध्यात्म वाढलें । रामकर्ता रामभोक्ता ।
आनंदवनभूवर्नी ॥ ७ ॥

छत्रपतीशंभाजी यांना समर्थानीं पाठविलेल्या पत्रांत या ओव्या आहेत:-

अखंड सावधान असावें । दुश्चित कदापि नसावें । तजवीज करीत
बसावें । एकांत स्थळीं ॥ १ ॥ कांहीं उग्र स्थिति सोडावी । कांहीं सौ-
म्यता धरावी । चिंता पराची लागावी । अंतर्दामीं ॥ २ ॥ मागील
अपराध क्षमा करावे । कारभारी हार्ती धरावे । सुखी करून सोडावे ।
कामाकडे ॥ ३ ॥ पाणवठी तुंब निघेना । तरी मग पाणी चालेना ।
तैसें जनाच्या मना । कळलें पाहिजे ॥ ४ ॥ जनाचा प्रवाह चालि-
ला । म्हणजे कार्यभाग आटोपला । जन ठाई ठाई तुंबला । म्हणजे
तें खोटें ॥ ५ ॥ श्रेष्ठीं जें जें मेळविलें । त्यासाठीं भांडत बैसले । तरी
मग जाणावें फावलें । गलीमासी ॥ ६ ॥ ऐसें सहसा करूं नये ।
दोषे भांडितां तिसऱ्यासी जाये । धीर धरून महत्कार्ये । समजून
करावें ॥ ७ ॥ आधीं च पडली धास्ती । मग कार्यभाग होय नास्ती ।
याकारणें समस्तीं । बुद्धि शोधावी ॥ ८ ॥ राजीं राखतां जग । मग
कार्यभागाची लगवग । ऐसें जाणोनियां सांग । समाधान राखावें ॥ ९ ॥
सकळ लोक एक करावे । गलीम निवटून काढावे । येणें करितां कीर्ति
धावे । दिगंतरीं ॥ १० ॥ आधीं गाजवावे तडके । तरी मग भूमंडळ
धाके । ऐसें न करितां धके । राज्यास होती ॥ ११ ॥ समय प्रसंग

ओळखावा । राग निपटुनि काढावा । आला तरी कळों न द्यावा ।
जगामार्जी ॥ १२ ॥ राज्यामध्ये सकळ लोक । सलगी देऊनि करावे
सेवक । लोकांचे मनामध्ये धाक । उपजों चि नयें ॥ १३ ॥ बहुत
लोक मेळवावे । एकविचारें भरावे । कष्ट करोनि घसरावें । म्लेंच्छावरी
॥ १४ ॥ आहे तितुकें जतन करावें । पुढें आधीक मेळवावें । महा-
राष्ट्राज्य करावें । जिकडे तिकडे ॥ १५ ॥ लोकां हिंमत धरावी ।
शर्तीची तरवार करावी । चढती वाढती पदवी । पावाल येणें ॥ १६ ॥
शिवराजास आठवावें । जीवित तृणवत् मानावें । इहलोकीं परलोकीं
रहावें । कीर्तिरूपें ॥ १७ ॥ शिवराजाचें आठवावें रूप । शिवराजा-
चा आठवावा साक्षेप । शिवरायाचा आठवावा प्रताप । भूमंडळीं ॥ १८ ॥
शिवरायाचें कैसें बोलणें । शिवरायाचें कैसें चालणें । शिवरायाची
सलगी देणें । कैसें असे ॥ १९ ॥ सकळ सुखाचा केला त्याग । करुनि
साधिजे तो योग । राज्यसाधनाची लगवग । कैसें केली ॥ २० ॥
त्याहुनि करावें विशेष । तरी च म्हणवावें पुरुष । याउपरी आतां
विशेष । काय लिहावें ॥ २१ ॥

बाटलेल्या ब्राह्मणाची प्रायश्चित्त—शुद्धि

[खं. ८ ले. ४०] श्रीमहालक्ष्म्यै नमः [१६०८ चैत्र शु. २]

॥ श्रीसकलगुणालंकरण अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य राजश्री देश-
मुख देशपांडे व ज्योतिषी व उपाध्ये व समस्त वेदमूर्ती वस्ती कसबे
हरमूळ प्रांत अवरंगाबाद व समस्त महाराष्ट्र कोंकण देशस्थ विद्वद्बैदिक
गृहस्थ गोसावी यांसीः—

पौष्य उपाध्ये व मोरेश्वर पंडितराव आशीर्वाद अनुक्रमें नमस्कार.
८ इ. मं.

उपरि गंगाधर रंगनाथ कुळकरणी कसवे हरसूल हा ब्राह्मण मोंगलापासी सेवेसी होता. कित्येक दिवस चाकरी करीत असतां मोंगलीं यावरी बलात्कार करून वाटविला. भ्रष्ट करून यास तीन महिने बंदखानीं निर्बंध ठेविला होता. तेथे यवनासी अन्नोदकसंसर्ग घडला. त्यानंतर यास भाग्य अडीच सद्दी मनसब देऊन चाकर करून ठेविला. पांच वर्षे चाकरी करीत होता. ह्यानसंध्यादिक कमें करितां न ये यास्तव राहिले. पांचा वर्षीत अन्नोदक संसर्ग केला नाहीं. दौलत करीत असतां भाग्याचें सुख टाकून, अंतःकरणीं अनुताप मानून आपले जातीत यावें यास्तव दौलत संपत्ती सर्व टाकून, अनुतापास्तव राजश्री छत्रपती स्वामीपार्शी रायगडास येऊन एक वर्षे गंगाधर रंगनाथ “ दरबारी आपणास प्रायश्चित्त द्या ” म्हणऊन सरकार-कून व न्यायाधीश व उपाध्ये व दानाध्यक्ष व भलेभले व ब्राह्मण व समस्त आपले ज्ञातीस शरण येऊन प्रायश्चित्त मागत होता. त्याउपरि राजश्री समस्त-राजकार्यधुरंधर वर्णाश्रमधर्मप्रतिपालक राजश्री छंदोगामात्य स्वामी यास सर्व वर्तमान विदित जालें. त्यानंतर त्याहीं ब्राह्मणांचे कष्ट व अनुताप बहुत देखोनी राजश्री छत्रपती स्वामीस याचा वृत्तान्त विदित केला. छत्रपती कृपालु होऊन प्रायश्चित्त द्यावयासी आज्ञा दिली. त्याउपरि आम्हीं राजश्री छंदोगामात्य यांचे समेसी समस्त विद्वद्वैदिक ब्राह्मणांचे संमनीनें मिताक्षरादि निबंध पाहोन. प्रायश्चित्त निर्वाह करून गंगाधर रंगनाथ यासी प्रायश्चित्त संकल्प सांगोन श्रीयात्रेस पाठविला. तेथे श्रीगिरिप्रदाक्षिणा तीनशें साठी व यात्रा दोनी इतुकें चतुर्विंशत्यब्द प्रायश्चित्त पूर्वोत्तरांगसहित केलें. यथाशास्त्र प्रायश्चित्त विध्युक्त प्रकारें केलें.....त्यावरून आम्हीं आपले पंक्तीस भोजन देऊन यांसी शुद्धिपत्र दिलें. हा ब्राह्मण शुद्ध जाला, संध्यवहार्य जाहाला. याउपरि यासी तुम्ही अन्नोदकादि व्यवहार यथापूर्व करीत जाणें. जो कोणी याचा ब्राह्मण्यात्रिपर्यां संदेह मानील तो देवब्राह्मण द्रोही, महापातकी जाणजे. शके १६०८ सोळा शतें आठ क्षय संवत्सर चैत्र शुद्ध द्वितीया भौमवार हे विज्ञप्ति. * मोर्तब.

* आखालीं मोरेश्वर पंडितराय, कविकलश, वैदिक व प्रल्हाद निराजी वर्गरे पंचवीस पद्या आहेत.

संभाजीची योग्यता

शिवाजीचाच मुलगा पडल्यामुळे शिवाजीच्या कर्तृत्वार्शी संभाजीची तुलना केली जाते. दोघे हि पुरुष संनिकट आल्यामुळे एक अतिशय उच्च तर त्याचे विरोधाने दुसरा अतिशय नीच समजला जातो. शिवाजी लोकोत्तर पुरुष होऊन गेला, त्याचे हातून राज्यसंपादन झाले, तेव्हां अर्थात् त्यास देवाप्रमाणे मान मिळू लागला. ह्या प्रकारार्शी संभाजीच्या आचरणाचा विरोध स्पष्ट होऊन व्यसनामध्ये, पराक्रमशून्यतेमध्ये, व इतर हरएक दुर्गुणामध्ये संभाजी जितका दिसतो तितका हीन खचित नाही. चांगुलपणांत तो लोकोत्तर नव्हता तसा हीनपणांतही तो लोकोत्तर नव्हता. त्याच्या ठिकाणां असाधारण असे कांहीं नव्हते. त्याची व्यसने त्याच्या जबाबदारीच्या मानाने किती हि निंद्य दिसली, तरी तत्कालीन परिस्थितीच्या मानाने ती असामान्य नव्हती. म्हणून शिवाजीस ह्या टोकास तर संभाजीस त्याच्या विरुद्ध टोकास उभे करणे वाजवी नाही. संभाजीच्या नाशार्शी मुख्य कारणे दोन आहेत, एक नव्हे. केवळ त्याच्या अंगच्या व्यसनाने अंगर दुर्गुणामुळे एवढे मोठे अरिष्ट राष्ट्रावर आले असे नाही. दुसरे एक जबरदस्त कारण आहे, तिकडे सहसा कोणाचे लक्ष जात नाही. प्रतापी मोगल बादशाहीच्या अखिल व प्रचंड शक्तीशी संभाजीला निःसहाय झगडावे लागले; तसे शिवाजीस लागले नाही. संभाजीच्या सारखी संकटे शिवाजीवर येती, तर त्याची हि त्रेधा उडाल्यावाचून राहतीना. मात्र कांहीं तरी युक्ति योजून तशी संकटे शिवाजी स्वतःवर एकदम येऊ देत नसे. आणि संभाजीस तर कात्रा असा मुळीच माहीत नव्हता. शिवाजी विजापूरकराशी लढला. तर संभाजीने प्रत्यक्ष औरंगजेबाशी मोठ्या जोराने टक्कर मारिली; आणि अनेकवार त्या बलवान बादशहास त्याने सतावून अगदी हताश केले. यामुळेच मरणाचे पूर्वी मोगलांच्या भीतीने तो संगमेश्वरी जाऊन लपला असेल हे संभवत नाही. सारांश आज राजपुरास तर उद्या

भडोचेस, आज हवसाणांत तर उद्यां फोंड्यावर असा जो एकसारखा विजेसारखा चमकत होता, ज्यानें अनेक मुलूख मारून मोगल बादशहास जर्जर केलें, गंगेच्या तीरीं सहा हजार विश्वास-घातकी लोकांच्या मोठ्या शिताफीनें समाचार घेतला, ज्यानें वाघाप्रमाणें शत्रूवर उडी घालण्यास कधीं हि जिवाची पर्वा केली नाही, त्यास औरंगजेबासारख्या बलिष्ठ बादशाहानें व्यसनाधीनतेच्या वन्य अवस्थेंत विश्वासघातानें पकडलें आणि नीचतेनें त्याचा शिरच्छेद केला म्हणून आम्ही तज्जातीयानीं हि संभाजीचा तिरस्कारच केला पाहिजे असें नाही. वर सांगितलेल्या कर्तवगारीबद्दल थोडाबहुत सन्मानाचा अंश त्यास आपणाकडून मिळणें रास्त आहे. निदान संभाजीविषयीं नालस्ती पुराव्याशिवाय आपण खरी मानली नाही म्हणजे पुष्कळ झालें. कारण संशयाचा फायदा आरोपितास देणें हें निःपक्षपाताचें मर्म होय.

[सरदेसाईकृत मराठी रिसायत, भाग २ पृ. ६०२]

मालवण सिंधुदुर्गची हकीकत व ब्राह्मणाचा निर्धार

सिंधुदुर्ग किल्ल्याच्या उपाध्येपणाचा तंट्या लागल्या वेळीं दादंभटानें मागली हकीकत सांगितली ती अशी [काव्येतिहाससंग्रह; पत्रें, यादी वगैरे लेखांक ४२१]:—

महाराज राजश्री चोरले कैलासवौसी स्वामी यांणीं राज्य आक्रमण करीत असतां कुडाळ प्रांतास जमाव पाठवून कांहीं मुलूख कबदस्त करीत केवळ प्रांत मजकुरी होती. ते समर्थी महाराज राजश्री बसनुरे प्रांती मोहीम करा-

वया निमित्त आरमाराच्या जमावानिशीं मौजे मजकूर एथें आले. त्याउपर दर्यामध्ये बेट मौजे मजकूर एथें आले. नजीक दृष्टीस पडलें तेव्हां ' या बेटाचें नांव काय ' म्हणून पुसिलें. त्यावर कृष्ण सांवत देसाई व भानजी प्रभुदेसाई प्रांत मजकूर यांणी सांगितलें कीं 'या बेटाचें नांव कुरटें. ' त्यावरी राजश्री स्वामी बेटावरी येऊन जागा पाहिली तें स्थळ उत्तम, विस्तीर्ण, आटोपसारखें दिसलें. त्याउपरी राजश्री स्वामींनीं आज्ञा केली कीं या जागीं बिलंद किल्ला बांधून बसवावा. म्हणून आज्ञा करून किल्ला बांधावयास हुकूम केला. आणि आरमाराच्या जमावानिशीं राजश्री स्वामींनीं बसनुगावरी मोहीम केली. जंजिरा बांधावयास राजश्री स्वामींनीं मुहूर्त करिते समर्थी पंडितराव व उपाध्ये ज्योतिषी होते, तथापि आज्ञा केली कीं ' पेस्तर संपूर्ण प्रांत हस्तगत करणें आहे. हें कृत्य होतच आहे. ऐशियास गांवीचा उपाध्या असावा. ' म्हणून आपणास व आपला मामा जानभट अभ्यंकर उपाध्ये मौजे मजकूर असे दाखल्यास धरून आणून छ. १४ जमादिलावल सन खंमस सितैन मार्गशीर्ष बहुल २ ते दिवशीं किल्ला बांधण्यास मुहूर्त करून चिरा भूमीमध्ये बसाविला; आणि सिंधुदुर्ग असें नांव ठेवलें. आणि आपणास व आपला मामा जानभट यांस राजश्री स्वामींनीं सांगितलें कीं 'तुम्ही ब्राह्मण या जागीं सुस्वरूप राहणें. कांहीं शंका मनामध्ये न धरणें. प्रांत मजकूर हस्तगत जाहालाच आहे. कांहीं किंचित अदृलशाई—कुडाळासमून मामले फोंड्यापर्यंत—ठाणी आहेत, तीं दहशत खाऊन जातील.' महाराज राजश्री स्वामींचें राज्य प्रबळ होत आहे िता न करणें, हणून अभय देऊन सांगितलें. त्या उपर आम्ही येथें राहिलों. पळून जावें तर यत्न नाही. त्यावर आपला मामा जानभट यांणी आपणास सांगितलें कीं ' तूं म्हणजे एका पायानें क्षीर्ण आहेस. तुझे वस्तुं हर कोठें जावते येवते असा अर्थ नाही. येथें राहणें. जंजिराचे उपाध्येपण चालवणें. जो उपाय होईल त्यावर आपला योगक्षेम करणें म्हणून सांगितलें. त्या गोष्टीस आपण मान्य होऊन या स्थली राहिलों. आपला मामा जानभट मालवणी जाऊन राहिला.

महाराज राजश्री स्वामींचें राज्य प्रबळ होऊन कुडाळापासून फोंड्याकडे वाडी शिवेश्वर देवाचे महाल पर्यंत ठाणीं बसविलीं. अहलशाई ठाणीं निःशेष निघोन गेलीं. आपल्या मनाच्या ठायीं निर्धार जाहला जे ' या उपर अहलशाईचा प्रसंग होत नाही. हेंच राज्य प्रबळ जाहलें. ' असा निश्चय चित्ताचे ठायीं केला आणि या जागीं राहिलों.....असें असतां महाराज राजश्री संभाजी राजे तत्कारूढ जहाले. त्याउपर सहासात वर्षांनीं शाल-मतांबं फौजेनिशीं प्रांत मजकुरी आला.त्यामुळें संपूर्ण प्रांत उध्वस्त जहाला. किती एक मनुष्यें तांब्रांनीं धरून नेलीं. तांब्राच्या भयास्तव ज्यास जिकडे मार्ग जहाला तिकडे मनुष्यें निघून गेलीं. जानभट आपला मामा मालवणा-मध्ये कुटुंबसह होता, तो तांब्राच्या धामधुर्माकरितां परांगंदा होऊन गेले. कुडाळप्रांतीं संपूर्ण धामधुमी जहाली. त्या उपरांतिक खेमसावंत देसाई प्रांत मजकूर यांणीं महाराज राजश्री स्वामींच्या राज्याचीं निष्ठा सोडून तांब्राचा अवलंब धरिला; आणि तांब्राकडील फौजदार महंमद अब्बस व अब्दुल राजखान यास जमावानिशीं कुडाळास आणिलें.त्यांच्या स्वान्या मुलखामध्यें होत्या. एकवेळ मौजे मजकुरी स्वारी येऊन कित्येक लुटी नागवा करून मनुष्यें धरून नेलीं. मौजे मजकूरचे देव श्रीनारायण व रामेश्वर एथें गोवध करून देवस्थानें भ्रष्ट केलीं. जंजिर्याच्या मनुष्यास बाहेर जावया-करितां मोंगलाच्या भयास्तव सावंताच्या रिस्काकरितां जागा नाही. कोटून दाणा गह्ला येणें तो राहिला. मनुष्यांस अन्न नाही. जो कोणी मूठमर्दानें दळींकडे जाऊन भाजीपाला आणून उदरपोषण करी तो वांचला;व किती-एक मनुष्यें जंजिराच्या लोकांची मयत जाहलीं. असा प्रसंग जाहल्यावर चाकर लोकांखेरीज जंजिरे मजकुरी जे कोणी होते ते बिदनूर प्रांतीं जाऊं लागले. ते समयीं जंजिराचा मुद्राधिकार राजश्री कृष्णाजी मोहिते यांस होता. त्यांणीं व जंजिन्याचा तट-सरनोबत व नाईकवाडी यांणीं आपणास पुसिलें कीं ' तूं ब्राह्मण म्हणजे एका पायानें क्षीण आहेस. तुझ्या वस्तु कोठें

६ मोंगल. ७ पळून. ८ जलदुर्ग = मालवण सिंधुदुर्गच्या. ९ दांडगाईनें.
१० लष्कराकडे.

जावते असें नाही. जंजिरामध्ये अन्नाचे दुर्भिक्ष जहालें. त्याहीमध्ये कर्नाटकांतून वाणी उदमी उकडे तांदूळ आणितात ते काहीं ब्राह्मणाच्या प्रयोजनाचे नव्हत. आम्ही मराठे लोक भाजीपाला लाऊन धन्याची जागा जतन करीत आहों. आमच्या निष्ठेस फलदाता ईश्वर आहे. आम्हां चाकर लोकांस सुटका नाही. तूं ब्राह्मण कर्नाटकास जाणार तर सुखरूप जाणें. आम्हीं निरोप देत असों. ' म्हणून आपणास सांगितलें.

त्यावर आपण उत्तर दिलें कीं ' आपण एथें आहां. मागें तुम्हांमध्ये राहून उपाध्येपण करून सुख भोगिलें आणि तुम्हांस काहीं काल विलग पडल्यावर टाकून जावें ही गोष्ट ईश्वरास बरी मानवणार नाही व महाराज राजश्री स्वामीर्ना जे समर्या सिंधुदुर्गास मुहूर्त केला ते समर्या आपल्या मामास विचारिलें कीं, येथें ब्राह्मण कोण राहतीं. ते समर्या आपला मामा बोलिला कीं ' आपला भाचा दादंभट येथें राहून उपाध्येपण करील ' म्हणून बोलून महाराज स्वामींचें दृष्टीपुढें आपणास उभें केलें. आपण ते समर्या महाराजासन्मुख बोललों कीं आपण येथें राहून उपाध्येपण करीन म्हणून सांगितलें. ही गोष्ट आपल्या चित्तामध्ये आहे. ते केवळ महाराज स्वामीजवळ मी भाष्य दिल्यासारखी जाहली. त्या गोष्टीस आतां माझ्या हातून अंतर करवत नाही. होणार प्राक्तनाधीन आहे. कोठेंहि गेलों तरी सुटणार नाही. असें असतां ही जागा टाकून आपण जात नाही. तुम्हाबरोबर जसें होईल तसें होऊं ' म्हणून बोललों. त्याउपर जंजिन्याचे नायकवाडी याणी व लोकांनीं आपलें समाधान केलें कीं, ' आम्हानिमित्त तुम्हीं म्हणून इतका निर्धार केला त्यास आम्ही जें अन्न मिळवूं त्यामध्ये तुमच्या प्रयोजनाचे सुरई तांदूळ व नाचणे जे मिळतील ते तुमच्या कुटुंबास देऊन भाजीपाला आणूं त्यांतील विभाग तुजला देऊं ' म्हणून समाधान करून सांगितलें. त्यावरून आपण राहिलों. त्यास जंजिन्यामध्ये पांच वर्षेपर्यंत मोठें महारण व कांडील दुःखामध्ये गडकरी यांच्या घरी लग्न, मुहूर्त, हव्यकव्य, बरेवाईट जो प्रसंग जाहला तो संपादिला. ज्यानें आपल्या उचितानें जें दिलें

११ उकडे व सुरई असे दोन प्रकारचे तांदूळ असतात. उकडे तांदूळ भात शिजवून नंतर तयार केलेले असतात, ते ब्राह्मण खात नाहीत.

तें तितकें घेऊन लक्षशः मानिलें. न्यून पूर्ण बोलिलों नाहीं. ' कार्य निमित्तें जे सर्व प्रसंग धामधुमीकरितां तुटका जाहला असेल तो पदार्थ द्यावयास हे लोक अनमान करणार नाहींत. पदरी नाहीं तेव्हां मजलाच कोटून देणार ! ' असें चित्तामध्ये मानून कार्य-प्रसंग संपादिले. कोणाचेंहि न्यून पडूं दिलें नाहीं. व कोणा समागमें खटला न केला. याप्रमाणें पांच वर्षे दुःखार्ची घालविली. उपरांतीक सुभिक्ष प्रसंग होत चालला. महाराज राजश्री राजाराम चंदी प्रांती असतां राजश्री रामचंद्र पंडित अमात्य विशाळगडी राहून संपूर्ण तांत्र कोंकण प्रांत प्रवेश केला होता त्यास दहशत लावून निःशेष घालविला. इत्यादि.

दाभोळची देशमुखी व वतनाची आसक्ति

आदिलशाहींत सरकारी कामांत कांहीं चूक झाल्यामुळें दाभोळच्या ब्राह्मण देशमुखीचें वतन जप्त होऊन शिवाय त्यांस मुसलमान करण्यांत आलें. त्या देशमुखीसाठीं आदिलशाही अमलांत, शिवशाहींत आणि राजारामाच्या कारकीर्दींत शिरके यांनीं किती उपद्रव्याप केले हें लक्षांत घेतलें असतां आमच्या लोकांची वतनावरील विलक्षण आसक्ति वाचकांस कळून येईल. महाराष्ट्राच्या इतिहासाचा नीटपणें उलगडा होण्यासाठीं ठिकठिकाणाच्या वतनदार धरण्याचे हितसंबंध व सोयरिकी यांची माहिती मिळविली पाहिजे:—

मामले दाभोळ येथील देशमुखीवतन पूर्वी ब्राह्मणाचें. त्यास त्या ब्राह्मणांपासून इदलशाहा पातशाहासी हरामखोरी जाली. याबद्दल त्यास मुसलमान केलें. आणि देशमुखीचें वतन कित्येक वर्षे अमानत असतां शृंगारपुरीं सूर्याजी राजे सुवें यांनीं पिलाजीराव शिरके यांसीं आपली लेकर दिल्ली. त्यांणीं पातशाहास विजापुरीं अर्ज पोचविला. त्यावरून पिलाजीराव यांस दाभोळ मामल्याचें देशमुखीचें वतन मन्हामत केलें. त्याचा भोगवटा व्हावा

तों छत्रपति थोरले स्वामीस तळकोंकण कावीज जालें. यास्तव न जाहला. त्या उपरी कांहीं वर्षांनी थोरले शिवाजी महाराज यांनी आपली लेक राजकुवरबाई गणोजीराव यांसी दिल्ली. व पिलाजीराव शिकें यांची लेक जिऊबाई संभाजीराजांस केली. या उपरि कोंकणांत लखम सावंत किसानत करून, वसाहत होऊं न देई. याजकरिता महाराजांनी पिलाजीरायास सावंताकडे पाठविलें. त्यांनी सावंतास आणून राजास भेटवून तह करून दिल्ली. ते समयी महाराज कृपाळु होऊन ऊर्जित करावयावरी आलें. ते समयी 'चिरंजीव राजकुवरबाईस पुत्र होईल, त्यास मामले दाभोळ येथील देशमुखीचे वतनाचा भोगवटा चालत नाहीं, तें वतन करून देऊं' असें बोलले. त्याजवर राजश्री राजाराम साहेब ताम्राचे दाटीचे प्रसंगें कर्नाटकांत चंदीप्रांते गेले. तिकडे ताम्राच्या फौजा झुलफुकारखान जाऊन चंदीस वेढा घातला. ते समयी गणोजीराव भोगलांचे चाकर असतां त्यांनी स्वामीस व सौभाग्यवती ताराबाई व राजसबाई व राजकुंवरसहित चंदीहून काढून रात्रीची अरणीस पावविली. त्या सेवेभुळें राजश्री राजाराम संतोषी होऊन " काय पाहिजे तें मागा " ऐसी आज्ञा केली. तेव्हां गणोजीराव यांनी विज्ञप्ति केली जे " दाभोळचे देशमुखी इदलशाहांनी अनामत केली होती ते त्यांनी आपले बाप पिलाजीराव यांसी दिल्ली. परंतु भोगवटा न जाहला. त्या वतनावर कोणी वतनदार नव्हता म्हणून चंदीचे मुक्कामी राजश्री खंडोबल्लाळ चिटणविस यांस दिल्ली आहे. ऐसीयासी आपणास ' आपण देऊं ' ऐसें अभयवचन पूर्वील आहे. त्याचप्रमाणें आपणास पुत्र जाला आहे. त्याचें नाव पिलाजीराव ठेविलें असे. तरी तें वतन आपणास द्यावें. त्यावरून राजश्री खंडो बल्लाळ यांचें समाधान करून, त्यांस दुसरे वतन देऊं केलें आणि दाभोळचे देशमुखीचें वतन गणोजीराजे यांसी देऊन, पत्रें करून दिल्ली; व खंडो बल्लाळ यांस पत्रें दिल्लीं होती. येलुराहून स्वामी स्वार होऊन, स्वराज्यांत स्वदेशी आले. त्याजसमागमें रामोजी बिन कान्होजी शिरके-गणोजीरावाचे पुतणे—देशी आले त्यांजपार्शी वतनाचीं पत्रें देऊन इकडे पाठविले.

३ स्वातंत्र्य-संरक्षणार्थ युद्ध

औरंगजेबाने झुलपिकारखानाकडून रायगडास वेढा देवाविला. तेव्हां त्यांतून राजाराम छत्रपति निसटून प्रनापगडास गेले. नंतर तेथून चंदीस गेले. इकडे शाहु व एमूबाई मोंगलाच्या हाती लागली. अशा आणीराणीच्या प्रसंगी मराठ्यांनी एक लाख फौज जमवून भोगलांशी स्वातंत्र्याप्रीत्यर्थ शेवटपर्यंत लढण्याची हिंमत धरली. त्या प्रसंगी येथें दिलेलें पत्र लिहिण्यांत आलें आहे. मराठ्यांत दुकळी असल्यामुळें शत्रु शिरजोर झाला होता परंतु त्यांनींच एकोप्याने राहण्याचें ठरविल्यावर गनीमाचा हिसाब काय असा लेखकानें आवेशाच्या भरांत प्रश्न केला आहे. [खं. १५ ले. ३४७

श्री

१६१२ चैत्र वद्य ८

स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके १६ प्रमोद नाम संवत्सरे चैत्र बहुल अष्टमी मंदवासरे राजमान्य राजश्री बाजी सर्जाराऊ जेधे देशमुख यासि राजाआज्ञा (अभय दिव्हे) ऐसी जे मा रतनोजी सिंदे व शंकराजी ढगा याजबराबरी कितेक एकनिष्ठपणाची गोस्ती सांगोन पाठविल्या. सांगितल्या-प्रमाणें विदित जालें. ऐसियासि हे मन्हाट राज्य आहे. तुम्ही लोक त्या राज्याची पोटतिडीक धरितां तरि ते प्रांते कितेक राजकारणें आहे ते

चालणा करून + + ण जमाव करून सावधपणें राहोन स्वामीकार्य जें दृष्टीस पडेल तें मनांत आणून हस्तगत करून ठेवणें. हुजूर लेहोन पाठविणें. तेंगेंप्रमाणें हुजूरून विल्हे केली जाईल. या प्रांतीचें वर्तमान तरी राजश्री छत्रपाति स्वामी स्वारी करून कर्नाटक प्रांतें गेलियावरी तिकडे जमाव लस्कर चाळीस हजार व हशम एक लाख पंचवीस हजार जमाव जाला आहे. पुढें हि आणखी जमाव होतच आहे. ते प्रांती कुल पुंड पाळेगार तमाम एकून भेटले आहेत. जमेती पोखती जाली आहे. तुर्न पुढे राजश्री केसो त्रिमळ या प्रांतें रवाना केले आहेत. या बरोबर संगिनात स्वार पंधरा हजार व हशम पंचवीस हजार देऊन रवाना केले आहेत. ते हि कादळ प्रांतें तुंगभद्रेच्या तीरास आले आहेत. खजाना हि एक लाख होनु या बराबरी आहे. त्यास आणावयास राजश्री धनाजी जाधव व संताजी घोरपडे सेना-पंचसहस्री पाठविले आहेत. ते हि आठा पंधरा दिवसी एतील. ते आलियावरी तो जमाव व हुजूरचा जमाव ऐसे करून त्या प्रांतें स्वारी होईल. तरी हें पत्र तुम्हास सादर केलें असे. तेणेप्रमाणें जमावानसी सावध असणें. त्या प्रांतें अलियावरी तुमची हि सरंजामी एथें मा रतनोजी सिंदे व शंकराजी दगे एही रदबदल केली त्याप्रमाणें चालऊन * विता

तैनाती सालीना होनु

५०००० खासा

५०० मताजी जेधे

१०००

गांव

४ इसाती

२ वेतनांत गांव

६

सदरहु प्रमाणें हजार होनु तैनाती व गांव इसाती व मुकासे मिळोन सा गांव कार्यभाग जालीशा देऊन. तरी तुम्ही आपली खातरनिशा राखोन स्वामीच्या पायासी एकनिस्तता धरून स्वामिकार्य साध्य होए ते गोस्ठी करणें. गनीमाचा हिसाव काय आहे ! तुम्ही लोक जेव्हां मनावरी घरितां तेव्हां गनीम तो काय आहे ! गनीमसा तुम्ही लोकीं केला आहे. ते

तुम्हीच लोक या राज्याची पोटतिडीक धरितां तेव्हां औरंगजेबाचा हिसाब धरित नाही. ऐसें बरें समजोन लिहिल्याप्रमाणें वर्तणूक करणें. व औरंगजेबानें मन्हाटे लोक आहेती त्यास मुसलमान करावे ऐसे केले आहे. त्यापैकीं मुसलमान केले माा नेतोजी राजे व साबाजी घाटगे व जानोजी राजे व कित्येक ब्राह्मण हि ए प्रांतींचे बाटविले. पुढें हि तल्बा गेला आहेती. तिकडून तमाम मन्हाटे लोक हेति ते आपला जमावानसी आम्हाकडे एताती. हालीं सा हाणवंतराऊ निबाळकर व सटवोजी निबाळकर बाजे सरदार आले आहेती. पुढें हि कित्येक एताती ऐसे गनीमाचे लष्कर उठोन हुजूर जमाव होत आहे. ईस्वर करितो तरी फते च आहे. लिहिले प्रमाणें हिमती धरणें. जाणजे छ. २० जमादिलाखर सुा तिसैन अलक. आज्ञा प्रमाण.

उशीतल्या कागदपत्रांची चोरी

चिपळूण येथील देशकुलकर्ण्यांचे मूळ पुरुष नरसीपंत. त्याचा नातू काळो परशराम वतनाचें काम चालवीत असतां दारिदारांनीं मारिला. पुढें त्याचा मुलगा अंतो काळो लौकरच मरण पावल्यामुळें वृत्ती चालविण्याची जबाबदारी काळो परशरामाची बायको गोतमाई इच्यावर आली. तिनें तिमाजी भास्कर व गंगाजी भास्कर हेळवाककर यांस मुतालीक नेमिलें. हेळवाकरांनीं गोतमाईस विश्वास दाखवून वतन आपल्या मालकीचें बनविण्याचा विचार केला. तेव्हां:—

“ विजापुराहून अफजलखानास राजश्री सिवाजी राजे यावरी नामजाद केले. अफजलखान वजीर, त्याही बराबरी पादशाहाचीं फर्मानाचीं डौले करून घेतलीं होतीं, हें वर्तमान तिमाजीपंतांस श्रुत जालि-

त्यावरी याही कार्मी रियानतराऊ यांस वष करून या खेरीज तीनसे नांवा विजापुरास पोंचवाव्या ऐसा करार-दाद करून फर्मानाचीं डालें होतीं त्यांपैकीं आपल्या नांवें [एक] फर्मान करून घेतला. त्यामध्ये गौतमाबाईंची अफलाद लेहोन रुजु पडे ऐसे करून जाहिराणा न करतां त्रिपोलणास आले. ऐसियास माहजर पाहिजे म्हणौन जेथें स्नेह त्यास श्रुत करून फर्मानाप्रमाणें माहाजर करून घेतले. अनकूल होते तेवढियाच्या साक्षी घेतल्या. केशव सेट व गांगसेट सेटिये हे नामधारीक. यांची साक्ष अलवता असावी म्हणौन प्रसंगीचि न त्यास सांगितलें. त्याही उगोच मान्य केलें सें केलें. आणि त्या अपरोक्ष गौतमाईस आणून पुसिलें कीं “ तिमजी पंती आपल्या नांवें पादशाही फर्मान करून घेतला. आतां महाजर करिताती. कितेकांनीं साक्षी केल्या. आम्हांस हि साक्ष करा म्हणौन आमचे भेटीस आले हें वर्तमान तुम्हास कांहीं कळलें कीं नाहीं. ” त्यावरी ते कष्टी होऊन बोलिली कीं “ हें वर्तमान आपणास आजीवरी कळलें नाहीं. ” तेव्हां सेटीनें पुसिले कीं “ तुम्हांपासीं कांहीं कागदपत्र यतनाचे आहेत कीं काय ? ” त्याउपरी ते बोलिली कीं ‘ आहेत. ’ त्याउपरी तन्ही सावत्र होऊन कोण्हास दृश्य न होता जतनेनें वागवणें. त्यावरी बाइकीची जात. कागद दुसरे जागा ठेवावयास योजना तेव्हां चिरकुटें घालून उसां ध्यावयास उसी करून त्यामध्ये कागदपत्र होते, तेवढे अशेष घालून उसी ठेविली. रोज उठोन उसी दडपून पाहतां कागद दरम्यान आहेत ऐसें कळत गेलें. तो तिमजीपंतास अगत्य जालें कीं आपण फर्मान व माहाजर आपले नांवें करून घेतला. परंतु गौतमाईपासी कागदपत्र असतील त्याचा अंतस्तें शोध करून हस्तगत करावे म्हणौन कार्याकारण्तीपासी येऊन आपले कितेक सुखदुःख तिचे मन द्रवें ऐसे करू लागले. उसाउसी होती तेथें हात चालवून उसीमधे कागद आहेत ऐसा तर्क दिशोन आला. तेव्हां प्रसंग पाहोन खडेंयाचे गुंडाळे करून उसीमध्ये घालोन पहिले कागद ठेविले होते ते काढून घेऊन खडें ठेवले. गौतमाआई सदा पहात असे तैसे पाहू लागली. तीं पहिल्याच प्रमाणें कागद आहेत ऐसें प्रत्ययास येत गेले. त्यावरी कितेका दिवसी संदेह निर्माण झाला म्हणोन उसी उघडून कागद पाहों लागली. तेव्हां बुके फुरसी खरडे हे कलताच तिमजी

पंतांच्या घरांत जावून पांच बोवां मारून “ फर्माता मध्यें माझे लेकीचा औप म्हणोन लिहितोस तरी तूं माझ्या बटकीचा लेकर कीं काय ? ” असा घोकणा केला. ”

● सत्याग्रहाचा मासला

यानंतर वरीच घालमेल होऊन माहादाजी अनंत मुभेदार यांच्या कारकीर्दीत तिमाजीपंताची हकालपट्टी झाली; व गौतमाईच्या बहिणीचा मुलगा कृष्णाजी सोमनाथ याची वतनावर नेमणूक झाली. परंतु संभाजीच्या कारकीर्दीत पुनः वाद उपस्थित झाला तो असाः—

“ राजश्री संभाजी राजे यांच्या कारकीर्दीस राजश्री आनाजीपंती प्रसंग केला कीं संगमेश्वराच्या देशकुलकर्णास कोण्ही खावंद नाहीं. तेवढें वतन साहेबी मेहरवान होऊन आपणास मन्हामत करावें. त्यावरून मनास आपणून संगमेश्वरचें वतन देशकुलकर्णाचें अनाजीपंतांस दिल्लें. तेच प्रसंगीं राहुजी सोमनाथ अनाजीपंतांस बोलिले कीं ‘ तुमचे सिधेसेजारी आपणास हि एक वतन द्यावें. ’ त्यावरून राहुजीपंतांस चिपोलणचें देशकुलकर्ण वतन करून दिल्लें. त्या फडांस कृष्णाजीपंती जाऊन सा महिने वाद सांगितला. परंतु सरकार कारकुनापुढें याचें मांडेना. राहुजीपंतांचा मुतालीक माहालास आला. हे वाद सांगत जर्जर जाले तन्ही दरबारीचा पिछा सोडिला नाहीं. इतकियांत राजश्री कवजीबावा संगमेश्वरीहून रायगडाम जातांवरवरी राहुजीपंत चिपोलणास आले. माहाजर करोन ध्यावा म्हणोन लोकास तश्रीका ध्यावयास दोन दीडें कपडे खरेदी करून अगोदर आपण चिपोलणास आले. राजश्री कवजीबावा परशरामी येऊन भोजनास राहिले. ते प्रसंगीं कृष्णाजीपंती घिनाजी बराबरी दोघे त्याचे पुत्र देऊन कवजीबावा बाहेर येताच तीघांनीं पायावरी घालून ध्यावें ऐसें सिकवून पाठविलें. तेणेंच प्रमाणें या तीघांनीं येऊन कवजीबावाच्या पायावरी घालून “ जुद्धम होतो दाद द्यावी ” म्हणोन अर्ज केला. त्यावरून कवजीबावा अनतापी होऊन कानेरीपंत कारभारी यास

रागेजोन सांगितलें कीं “ यो वडा जंज्याल. हमारे नजीक किस सबब हयाल हुवा ? इसका करी देखकर निशा करो. फेर हमारे पास गरगशा आने न थी ” म्हणोन सांगितलें. त्यावरून कोनेरीपंती त्यास उठवून “ उदैक तुमचा निवाडा करितो ” म्हणोन आपणाकडे आणिले. कुल हकीकत कृष्णाजी पंतांच्या मुखांतरे रायगडी आइकिली च होती. त्यावरी कबजी-बावा भोजनास बसले ते समई पंडितांनी येऊन न्यायनीतीच्या शास्त्राच्या चर्चा केल्या त्यामध्ये सहज एकाचे वृत्तिछेद करून दुसऱ्यास दिव्हियानें न्या पापास जोडीच नाही म्हणोन वाक्ये चालिली. ते च समई कोनेरपंत येऊन कबजीबावास सांगितलें कीं “ त्या ब्राह्मणाची मनसुफी बरहक. मनास त्याचें वतन खरें येथें संदेह नाही. राजद्वारी बलात्कार होऊन त्या गरीबाचा उच्छेद होतो ” म्हणोन सांगितलें. त्याच्या सांगण्यास आगि शास्त्राच्या वाक्यास एक जालें. त्यावरून त्याचें मन द्रवोन राहुजीपंतास सांगोन त्याचें वतन दूर करून याचें यासच थावें ऐसा आपले मनीं निश्चय केला. तो चिपोलर्णी राहुजीपंती त्वरा करून माहाजर करून लोकास तश्रफा द्यावयासि तमाम लोकास ताकीद करून चाटे पडवीस जमा केले. तो कृष्णाजीपंती विनाजीस सांगितलें कीं तूं दोधे मुलं घेऊन सभांगण वठली असेल तेथें उभे राहोन ठसासा “ जुतूम होतो ” म्हणोन बोंबा मारा. म्हणोन त्यास सांगोन पाठविलें. त्याचप्रमाणें यांही केलें. त्यावरून मूलारंभीं अपशकून मानून तमास लोक भरारा एकाकेंच उठोन आपल्या घरास गेले. राहुजीपंत हिंसलेसैं तोंड करून, खटे होऊन परशरामास गेले. कबजी बावाची हि भेटी होतांच कबजी बोलिले कीं “ राहुजी पंडित, तुम बुढे होकर राष्याजीका निशा करकर गरीब बमणका बतन लेकर तुम लैते हो. ये मनसुफी हम जानता नई. ” म्हणोन निभ्रंसून सांगितलें. कबजी बावा खार जाले. राहुजीपंत हि डोलीमध्ये बसोन त्या बरोबरी गेले. तो वाटेंत कृष्णाजीपंती जाऊन डोली उभी करून राहुजीपंतास बोलिले कीं “ राहुजी नाना, तूं म्हातारा जाला आहेस. उद्यां मरून जाशील. तुजपाशी पटकूल अपरांपर असतां तुझ्या पुत्रास काय उणें आहे ? हे टाकून माझ्या आंगावरील घोंगडी जुनी बलात्कारानें हिरोन घेतोस हें तुझें

काय भूषण ? ” ऐसे होऊन बोलतांच राहुजीपंती दोन्ही हात जोडून “ या उपरीं तुझ्या वतनाच्या वाटेस अजीपासून जाईल तो तुझ्याच बटकीचा लेक असेल ” म्हणून सांगून कृष्णाजीपंतास निरोप देऊन राहुजीनाना स्वार होऊन गेले. हें कलम वारलें. तरी कृष्णाजीपंती भगवी कापडे करून उपोषणें आरंभून रोज राजे बाहेर येतांच मुजरा करूं लागले. याउपरि राजे गांगोलीस आले. तेथें हि पिछा सोडिला नाहीं. एके दिवशीं राजे डोही बांधिला होता तेथें होडिया घालून खुशालीस जागा केला होता तेथें राजे येतांच कृष्णाजीपंती उभे राहोन हाका मारिल्या. “ साहेब सर्वज्ञ, शास्त्राचा अर्थ, स्वतः पंडिताचा निशा होय ऐसा करिताती. ऐसे असोन माझें पारपत्य होत नाहीं. ” म्हणून अर्ज केला. त्यावरून राजांनीं प्रव्हादपंतास पुसिलें. त्यांनीं सांगितलें कीं “ थोरले माहाराज होते ते थोराची भीड पडली तरी एकाचें वतन काढून दुसऱ्यास सहसा दिल्लें नाहीं. आणि साहेब माहाराज-पुत्र. भिडेभाडेनें या ब्राह्मणाचें वतन खरेंखुरें असतां बलात्कारानें काढून दिल्लें. ” त्यावरून राज्यांनीं राहुजीपंतांचें कुलकर्ण दूर करून कृष्णाजीपंतासच करार करून राजश्री प्रव्हादपंती राजपत्र व आपलें पत्र थेंकाजी निंबदेव दामोलेस सुभेदार होते त्यास आणून आपलें वतन चालवूं लागलें. ‘ या उपरि दुसऱ्यास खल्ले कराययास गज नाहीं. ’ ऐसें राजपत्र खरेंखुरें होऊन विलाकुमूर चालऊ लागले.

त्याउपरि राहुजीपंत मृत्यु पावले. दोघे पुत्र कासी राहुजी व व्यंबक राहुजी यास घेऊन राहुजीपंताची स्त्री राजश्री रामचंद्रपंतापासी विशालगडास गेली. तेथें या कुलकर्णाचा प्रसंग केला. तेथें चालवावें हें अगत्य देखोन त्यास दोन तकसिमा, कृष्णाजीपंतास एक तकसीम देऊन समजाऊन पाठवावें ऐसा तह केला. परंतु कृष्णाजीपंत नाइकेंत. “ कुडीमध्ये आत्मा आहे तों सोडून जात नाहीं. “ देहं वा पातयेत् । अर्थं वा साधयेत् ॥ ” हे गोष्ट चित्तांत धरून मरणास धरणें घेत बसले. रोज उठोन राहुजीपंताची स्त्री, बाजी आणि कृष्णाजीपंत देहावर संकल्प करून फड सोडिला नाहीं. तेव्हां एके दिवशीं रामचंद्रपंतास राग बेऊन बलात्कारें कृष्णाजीपंतास गडाखाले घातले. उघडे बोंबके दरवाजापार्शी येऊन योगासन घालून बसिले.

तों राजश्री नारो नीलकंठ—रामचंद्रपंताचे वडील भाऊ—जंजिर विजय-दुर्गाहून रामचंद्रपंताचे भेटीस विशालगडास आले. त्यास आणावयास पुढे सामोरे रामचंद्रपंत गेले. तों दरवाजियापासी कृष्णाजीपंत उघडे बोडके आसन घालून बसले होते ते देखिले. तेव्हां पंताचें मन द्रवीन बराबरी दिवटिया देऊन गडावरी पाठविले. दुसरे दिवशीं प्रसंग पडला तो राहुजीपंताच्या पुत्राची भीड मोडेना. कृष्णाजीपंत ऐकेतना. तेव्हां एखादा अनर्थ होणार; कृष्णाजीपंत तामसी. जिवाचवर उदार होणार. तेव्हां सभासद भले लोकीं कृष्णाजीपंतास बहुतां प्रकारें सांगितलें कीं “ तुमचें कुलकर्ण उद्या तुमच्या हातास येईल. प्रस्तुत ये प्रसंगीं पंतीं तह केला कीं दान तकसिमा त्यास, एक तकसीम तुम्हांस देताती ते तुम्ही मान्य करा” म्हणौन नाना प्रकारें बोध केला. त्यावरून शांत होऊन कार्याकारण प्रसंगानरूप मान्य करून आले. तों मोंगलांचा सुंदकार जाला. जागा जागा फौजा येऊन सातान्यास सर्फखान बिलगला. सेख निजाम विशालगडास येऊन वेढा घातला. तमाम कोकण मोगलास कबूल जाले. अगदी वतनदारी विष्कळीत जाली. राहुजीपंतांचे मूल परभारे च मोगिरीस गेले. त्याउपरि कितेका दिवसीं निवळ होऊन लोक आपापले जागा येऊ लागले. तों राजाराम चंदी मोगलियांनीं घेतलियावरी त्या प्रांताहून सातारियास येऊन राहिले. तेथे सार कारकून आले. तेथे हरीपंत—कृष्णाजीपंताचे पुत्र—सातारियास गेले. राजे माडीवर बसले होते. त्यास जाऊन भेटले. वर्तमान निवेदन केलें. तेव्हां राजांनीं हरीपंताबराबरी चोपदार देऊन कोनेरीपंत न्यायाधीश याकडे पाठविले. त्यास जाऊन भेटले. त्यास पाहिली हकीकत कळली च होती. व याही आपले स्वमुखें सांगितलें. तेव्हां कागद करून घावे म्हणौन कोनेरपंत राजास पुसावयास आले. तेव्हां परशरामपंतीं + + मारिला कीं “ विनाजीच्या च पुत्रांनीं उपभोग करावा ऐसें पत्र करून देणें. ” हरीपंताचें नांव नाहीं म्हणौन खलेल पडिले. कोनेरपंत हरीपंतास म्हणो लागले कीं “ तुमचें नांव लिहावयास तुम्हापासी कांहीं कागदपत्राचा आधार असेल तरी दाखवा. त्यावरून तुमचें नांव लेहोन पत्रें करून देतो. ” तेव्हां हरीपंतापासीं विनाजीनें पत्र लेहोन दिल्ले होते कीं “ आपल्या

पुत्रांनी व हरीपंती मिलीन वतनाचा उपभोग वौपपरंपरेने करावा ” म्हणून पत्र होते तें केनिरपंतास दाखविलें. त्यावरून राजास व परशरामपंतास सांगोन तें पत्र दाखवून याचे नांव लेहोन द्यावे ’ ऐसी परवानगी घेऊन पत्रामध्ये याचें हि नांव लेहोन राजपत्रें करोन सिध केली. तों राज्यास कांहीं पैकियाची गरज लागली. म्हणून केनिरपंताकडे ऐवज न्यायाधिशीची ते प्रसंगी होती तेवढीवरी ऐवज नांवानिशीवार लिहिला. त्यामध्ये हरीपंताच्या नांवें दोनी सें रुपये घणें म्हणून लिहिले. त्यावरून दो शा रुपयाचें त्वष्ट यास लाविलें. रुका न मिळे. कागदपत्र तयार जालें. तेव्हां कर्जवाम मिळाले तैसे घेऊन दोनी सें रुपये घेऊन कागदास सिके होऊन हरीपंतास निरोप देविला. ते दरवाजियास आले. तो राहुजी-पंताच्या दोघा पुत्रांनी मोरगिरीहून घेऊन दरवाजियापासी हरीपंतास अरगदून माघारे राजसंनिध नेलें. राजापाशी सांगितलें की “ आपणास चिपोलणचे कुलकर्णाचे वतन संभाजी राजे यानी दिल्ले आहे. तेणेप्रमाणें साहेबी द्यावे. ” त्यावरून राजाराम बोलिले की “ दाजिनें एकाचें वतन काढून एकास काय समजोन दिल्ले ? आम्ही मनास आपून ज्याचे त्यास च सरें. तुम्हांस निसबत नाहीं. या उपरी कुलकर्णाची चर्चा करावयास गरज नाहीं ” म्हणोन पष्ट सांगोन हरीपंतास वतनाच्या वतनावरी पाठविले हें कलम. *

[द्वितीय संम. वृ. १८३६ पृ. ६६]

यवनास भग्न करूं तेव्हां खंडणी द्या

औरंगजेबाच्या अफाट सैन्यापुढें मराठ्यांचा प्रथम टिकाव न लागल्यामुळें राजाराम छत्रपति जिजीकडे गेले. परंतु त्यांना आपण पुनः महाराष्ट्रांत

* चित्रमयजगत् १९१४ फेब्रुवारीचा अंक पहा.

परत येऊन यवनांची हकालपट्टी करूं अशी खात्री होती. दक्षिण महाराष्ट्रांतील संस्थानिकांना देखील ही गोष्ट संभवनीय दिसत असल्यामुळे ते मराठ्यांशी या धोरणानें गुप्त तह करून सलोख्यानें वागण्यास तयार असत. अशा पैकीं सौध्याचे संस्थानिक हे एक होते. हे यद्यपि मोंगलांचे अंकित बनले होते तरी राजाराम छत्रपतीशीं आंतून संबंध ठेवीत. याचा फायदा घेऊन मराठे मुत्सद्दी या संस्थानिकांशीं कशा प्रकारचे करारमदार ठरवीत याची कल्पना येथें दिलेल्या पत्रावरून येण्याजोगी आहे:—

अप्रकाशित. सोंधेकर-दत्तर] श्री [१६१८ आषाढ शु. १५

+महादेव

राजश्री सवाई सदाशिव नाईक
सोंधे गोसावी यांसी.

•॥ छ अखंडितलक्ष्मी आलंकृत राजमान्य

प्राति राजश्री राजाराम छत्रपति. उपरि तुम्ही माा बायाजी विठल व रायाजी रखमांगद यांसमागमे पत्र पाठविलें होतें तें पाऊन लिहिला अभिप्राव व उभयेतांनीं कित्येक स्नेहाचे प्रसंग मुखवचनीं सांगितल्यावरून त्यासारिखें अंतःकरणास आपून त्याचें उत्तर उभयेता मशारूनइलेस सांगून त्यां हातीं तुम्हास लिहिलें व आम्ही आपलें उत्तर हि पाठविलें येंस उभयेपक्षी उत्तर प्रातिउत्तर पाठवीत असतां मग तुम्ही आपणाकडील भले मनुश राा कोनेरपंत यांचे विद्यमाने राा मध्वाजी रखमांगद यांसमागमें निर्वाहपूर्वक सांगून पाठविलें. तेंही राजश्री शंकराजी पंडित मुमंत व राजश्री निलो कृष्ण यांचे गुजारातीनें विदित केलें कीं उभयेपक्षी पूर्वापर स्नेह सारोधार चालोन आला आहे व पुढें हि उतरोतर चालावा यैसीयासी पंजमाहाल देशदुर्गादि आपणांस मोकरी करून पारंपरा चालावें यैसे निर्वाह करून भाषापात्र द्यावें यासी देऊं करार केले. मख्ता होन प्रलयेघटी २२२०० बावीस हजार दोन सें नेम करून लिहून पाठविलें. यावरी यासी मान्य करून

+ हीं अक्षरें मूळपत्रांत बाळबोधींत लिहिलीं आहेत या पत्रांत पुढें श्रीची आण असें म्हटलें आहे त्या ठिकाणां श्री महादेवाची आण असें समजावें.

सदरहु पंजमाहाल देशदुर्ग तुम्हास आम्ही आपुले मन;पूर्वक भाव संवत्सरीं मोकरर करून दिल्ले विा.....येकून माहाल ५ पांच व कोट ४ च्यार व गड ४ च्यार यासी नखत होन प्रलय घटी बावीस हजार दोन से घेऊन तुम्हास सदरहु माहाल ५ व कोट ४ व गड ४ दिल्लीं आहेत. तुम्ही आपले वौशपारंपरेनें अनुभवून सुखरूप असणें. तुमचे देश विलायत सोंधे देहाये देखील हुडवा वगैरे मुद्दक तालुका बंकापूर व आम्हीं क्रियापूर्वक दिल्ले. माहाल पांच व कोट च्यार व गड च्यार यैसें तुमचे असें सदरहु विलायेतीस आम्हांकडून उपसर्ग होऊं देणार नाही. यासी दरसाल पैके आम्हास देवे तरी हालीं तुम्ही यवनासी देत आहा त्यास भग्न करून मग तेंच द्रव्य आम्ही घेऊन. यावितरिक्त तांब्रांचें कवजांतील राज्य तुम्ही बांधून घेणें त्यासी दरसाल तुम्ही काये द्रव्य देणें करार कराल ते च आम्ही आपले साम्राज्य वैभोगादि तें द्रव्य तुम्हापासून घेणारास भग्न करून तेच प्राा दरसाल द्रव्य आपण सालेसाल घेऊं. ते हि मुद्दक तुम्हास च चालवून देऊं. शत्रूचा उपसर्ग तुम्हास जालियानें त्याविशई आपली फौज पाठऊन उपराला करून स्नेहासी कधीं अंतर पडणार नाही. क्रियापूर्वक दिल्लीया वचनासी या लिहिलेमद्यें कांहीं अंतराय पडेल तरी आम्हास आपले श्री-ची आण असे. अंतःकर्णपूर्वक या प्रसंगाची श्रीचा वेल व कसेची माल व रोटी काढून पाठाविलें आहे ते घेऊन तुम्ही याच प्राा स्नेह चालऊन दिवसें दिवस अभिवृधी करणें + बहुत लिहिणें तरी सुज्ञ असा मर्यादेयं विराजते.

पौ घातसंवत्सरे आषाढ सुगा १५

+ येथून अक्षराचें वळण निराळें आहे.

राजमाता येसूबाईवरील कठिण प्रसंग

हे पत्र मातुश्री येसूबाई साहेब (म्हणजे संभाजी महाराजांच्या पत्नी) यांणी अहमदनगरच्या किल्यांत कैदेत असतां श्री देव, चिंचवड, यांस लाहिलें आहे. त्या वेळीं येसूबाई साहेबांची फार हलाखीची स्थिति झाली होती. संकटाचा परिहार व्हावा या हेतूनें त्यांनीं चिंचवडकर देवांकडे पत्रदारे घाव घेतली आहे. [वार्षिक इतिवृत्त शके १८३७ पृ. २९८]

॥ श्रीशंकर

१६२७ वै. शु. ७

राजश्री श्री देव स्वामिचे सेवेसी

॥ श्रमित् परमपूज्य तपोनिधी मुक्तिदायक सकलगुणालंकरण देवमान्य वरदमूर्तीपरायण राजमान्य राजश्री

आज्ञाधारक सेवेसी मातुश्री येसूबाईसाहेब दोनी करकमल जोडून चरणावरी मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार विनंति. उपरि. येथील क्षेम तागाईत वैशाख सुध सप्तमी गुरुवार जाणऊन मुकाम अमदानगरी दुर्गात स्वामिच्या आशीर्वादेकरून यथास्थित असे. स्वकीय कुशल—लेखन—आज्ञा केली पाहिजे. विशेष. बहुत दिवस जाले. स्वामींनीं आशीर्वादपत्र पाठवून बालकाचा परामृश केला नाही. याकरितां चितास स्वस्थता हेत नाही. तें देव जाणें. तरी स्वामींनीं येणारा मनुष्याबराबरी प्रतिश्रुणीं आशीर्वादपत्र पाठवीत गेलें पाहिजे. विशेष. आमचें वर्तमान तरी स्वामीपासी सत्य च लेखन केलें पाहिजे. चिरंजीव दौजी तों पृथ्वीपतिसमागमें गेले. आम्हांस सार्वभोमाची आज्ञा जाली कीं ' अहमदानगरास जावें. ' आज्ञेप्रमाणें आम्हांस अहमदानगरास घेऊन आले. तेथें आलियावरी आजी पांच मास जाले. परंतु खर्चाची

बहुत तंगचाई जाली. काय निमित्त तरी सार्वभोम दूर गेले. आमचा तनखा जो दिव्हा तेथें ताम्रान्नी व हरिभक्तांनी व कांहीं काळानें करून प्रतिकूल जाली, यामुळें द्रव्य येणें राहिलें. येथें अहमदानगरी साहुकारांचें पांच सात सहस्र ब्रह्मस्यै जालें. आतां कोण्ही देत नाहीं. मागिल्या च पैकियास तगादे लाविले आहेत. त्याच्यामुळें बहुत कष्टी होतों. तो दुःखसागर स्वामीस काय म्हणऊन ल्याहावा ? स्वामीच्या सेवेसी रायाजी जाधव पाठविला असे. तरी माहाराज कैलासवासी स्वामी गेल्या तामाईत आपणावरी हा कसाला प्राप्त जाला. इंगळास वोळंबे लागले. बरें. होणार भविष्य त्यास यत्न काय आहे ? आतां एक स्वामी वितरिक्त आणीक कोणाचा भरवसा या समयांत नाहीं. एक स्वामीच क्लेश परिहार करितील. इतराच्यानें कांहीं होणें नाहीं. तरी सारांश गोष्टी कीं ब्रह्मस्वापासून मुक्त केलियानें बहुत कीर्ति स्वामीची आहे. आणि पाऊसपाणी जालियावरी स्वामी ज्या पासून देवितील त्यास प्रविष्ट करून. परंतु हा समय आम्हांवरी कठीण पडला आहे. आपले कोणी येथें प्रतिपक्षी नाहीं ऐसा प्रसंग प्राप्त जाला आहे. याचें निवारण करणार स्वामी आहेत. माझी उपेक्षा केली न पाहिजे. वरकड चिरंजीवाकडील सामराज व आमचें वर्तमान रायाजी मुखांतरी चरणापाशीं विनंति करितां श्रुत होईल, तें सत्यच मानणें. विशेष ल्याहावें तरी आपण अज्ञान, मूढ असे. लिहितां येत नाहीं. अथवा ज्ञान हि नाहीं. त्याहि वरी आपणाजयळीं कोण्ही शाहणा कारकून नाहीं. आवाक्षराची क्षमा केली पाहिजे. कृपा आशीर्वाद निरंतर करित गेलें पाहिजे. कृपा आसो दीजे. आणिजे मां

सेवेसी सेवक वसवंतानें चरणावरी मस्तक टेऊन सां दंडवत विनंति उपरी लिला परिसिजे. मी सेवक असे. आशीर्वादपत्र पावीत जाणें. जाणिजे हे विनंति.

राा छ ११ माहे मोहरम सन ४९ हे विज्ञापना.

संताजीचा पराक्रम

सर्व सरदारमंडळी मिळोन फौजा जमा केल्या. तीस चाळीस हजार फौज जमली. जुलफिकारखान यांस पादशहा यानीं रायगडास पाठविलें. त्यानीं येऊन मोर्चे दिले. हें वर्तमान पन्हाळ्यास समल्यानंतर ' रायगडास वेढा पडला, आपण पायबंद लावावा, म्हणजे ओढ पडेल, रायगडचा वेढा उठेल' म्हणोन आपली फौज तयार करवून बाळ जोशी संगमेश्वरकर यांज-कडून मुहूर्त आणऊन अमात्य यांनीं धनसिंगराव जाधवराव मुख्य सरदार, पोटी सरदार—पथकें त्यांचे स्वाधीन केले. त्यांत संताजी घोरपडे यांचें पथक हि स्वाधीन केलें. फौजेसुद्धा धनसिंगराव जाधवराव याणीं मसलत करून श्रीमैहादेवाकडे गेले. कारण पादशहाच्या फौजेची ओढ आपल्याकडे पडावी. मैदान मुलकांत लढाई द्यावी. 'मराठी फौज आहे' असें पादशहास कळावें. याजउपरि पादशहास ' मराठी फौज आली ' हें वर्तमान तुळापूरचे मुक्कामीं समजल्यानंतर रणमस्तखान व शास्ताखान फौजेसुद्धा रवाना केले. त्यासमयीं जाधवराव यांस संताजी घोरपडे बोलिले कीं " पादशहा याची फौज एक दोन मुक्कामावर आली आहे. फलटणचे आश्रयास आपण लढाई द्यावी. पाठीवर डोंगर असावा. माझ्याबरोबर दोन हजार स्वार सडे एकांडे निवडक द्यावे. शिवाय माझे पथकानिशी तुळापूरचे मुक्कामीं जाऊन बराय-खुद पादशहा याजवर मी छाप घालितों. मराठे आहेत असें खाशास कळवून येतों. " या प्रकारें बोलिले असतां जाधवराव ' फार चांगलें ! शाबास ! ' असें बोलून घोरपडे यांचे खास पथकाशिवाय दोन हजार निवडक एकांडे व विठोजी चव्हाण असे बरोबर दिले. तितक्यानिशी संताजी घोरपडे निघोन डोंगराच्या आश्रयानें जेजुरीस श्रीचें दर्शन करून, दिव्याच्या घाटाखालीं जाऊन झाडींत मुक्काम केला. तेथून मध्यरात्रीचे

१ पायबंद लावण = बाहेरून हल्ला करून वेढ्याचे कामास व्यत्यय आणणे.
२ शंभुमहादेव !

अमलांत तुळापूरचे मुक्कामी जावयास मार्गानें जातांना ऐलीकडे तीन कोशांवर छविन्याचे स्वारांची गांठ पडली. त्यास सांगितलें कीं ' पादशहाचे लष्करांतील हिंदु सरदार शिकें व मोहिते वगैरे आहेत त्यांजडील आम्ही छविन्यास गेलों होतो. मुवादल्यास आले म्हणून माघारे जातो. ' अशी पक्की खूण सांगितल्यावरून त्याणीं हि मार्ग दिला. याणीं लष्करांत शिरून छापा घातला. त्या काळीं लाखो फौज असतां दोन तीन हजार स्वारांनीं छापा घालून बहुत तसनस करून पादशहाचे डेव्याचे तनावे तिंधे बंधु घोरपडे व चव्हाण याणीं तोडून डेव्याचे सोन्याचे कळस दोन्ही घेतले. याजकडीलहि स्वार थोडेबहुत पडले. पादशहाचे फौजेचा दुभाग करून गटांनींशा निघोन सिंहगडचे झाडींत आले. सिंहगडावर प्रतापराव गुजर यांचा लेक सिदोजी गुजर हे किल्लेवर होते. त्यास वर्तमान कळलियांतर खाली येऊन याशीं भेटले. यांची बरदास्त केली. जखमी होते ते त्यांच्या स्वाधीन केले ते किल्यावर नेले. दोन मुक्काम त्या झाडींत करून तेथोन निघोन भोरावर येऊन, पुनः घाटाखाले उतरून, रायगडाचे संधान राखून जुल्फकारयांचे फौजेवर छापा घालून, त्यांची तसनस करून, त्यांतील पांच हत्ती येऊन पारघाट चढून, वाई सातारिवरून पन्हाळेस येऊन, महाराजांचे दर्शन घेऊन पादशहाचे डेव्याचे कळस आणलेले पुढे ठेवले. पांच हत्ती पुढे केले. त्यासमयीं महाराजांची मर्जी बहुत खुष होऊन, वस्त्रें भूपणें देऊन, तिंधे बंधु व चव्हाण यांस किताबती दिल्या. प्रथम लढाई शिवाजी महाराजांचे नांवावर केली, यश आलें, आणि वादशहाचे डेव्याचे कळस हस्तगत जाले; पांच हत्ती मिळाले हा संतोप मानून संताजी घोरपडे यांस ममलकतमदार ही किताबत व दुसरे बंधु बहिरजी घोरपडे यास हिंदुराव म्हणून व तिसरे बंधु मालोजी घोरपडे यांस अमीरूलउमराव व विठोजी चव्हाण यास हिंमत-बहादर अशा किताबती देऊन शितोळे यास घोरपड्याच्या पथकाची सरनोबती सांगितली. याप्रमाणें संताजी घोरपडे यांचा पराक्रम पंत अमात्य याणीं पाहून महाराजास सक्त विनांति केली कीं " संताजीचा पराक्रम अतिपराकष्टेचा. किताबत दिली ही यास योग्य नव्हे. आपले फौजेंत सेना-

पाति नाही. पूर्वी हंसाजी हंबीरराव मोहिते बीडकर होते, हे वारले, सांप्रत त्यांचें कोणी नाही. सवत्र घोरपडे यांस सेनापतीची वस्त्रें द्यावी. मर्दुमी बहुत केली. पादशहाचे डेऱ्याचे कळसच आणून जुल्फकारखान यांचे पांच हत्ती आणिले. त्यापेक्षां यांची मर्दुमी कोठवर वर्णावी ? यास्तव स्वामींनी कृपा करून पदाधिकार द्यावा. ” असें ऐकोन महाराज बोलले कीं “ आमचे मनांत धनसिंगराव जाधवराव यांस हें पद द्यावें असें होतें. परंतु तुमची मर्जी यास देण्याची तरी देतो ” असें सांगोन सेनापति पदाची वस्त्रें संताजी घोरपडे यांस शके १६१० विभवनाम संवत्सरे श्रावण शुद्ध ५ स दिली. तिकडे धनसिंगराव जाधवराव यांणी फलटणचे मैदानांत पादशहाच्या फौजेशी आरितुरेच्या लढाया पांच वेळां उभे राहून दिल्या. शास्तेखान व रणमस्तखान यांच्या पांच तोफा पाडाव केल्या. ते नामोहरम जाले. धनसिंगराव यांचा मुक्काम फलटणावर असतां शास्तेखान यांकडे कांहीं मराठे सरदार होते त्यास सांगोन धनसिंगराव यांचे फौजेवर छापा घालविला. तो संभाळून त्यांचीच तसनस करून जाधवराव तोफा घेऊन आपल्या सलतनतेमुद्दां पन्हाळ्यास येऊन पोचले. श्रावणमासाचा महिना, पाउसाळा बहुत. किल्लेखाली माचीस येऊन मुक्काम करून राहिले. हें वर्तमान छत्रपतीस कळलेवर जाधवराव यांस भेटून बहुमान वस्त्रें देऊन जयसिंगराव हा किताब दिलहा. इकडे पादशहा यांणी मनांत विस्मय केला कीं “ मराठी फौज बुडाली म्हणत होती, परंतु कायम दिसती. संभाजीचा कविला रायगडी ठेऊन त्याचा धाकटा भाऊ पन्हाळ्यास राहून फौज जमवून आम्हांशी लढाया देतो. तरी दुतर्फा यास पायबंद लावावा ” म्हणोन रायगडास जुल्फकारखानाचे पुस्तपन्ध्यास कांहीं फौज पाठविली व कांहीं पन्हाळेकडे रवाना केली.

राजाराम महाराजांचें चरित्र.

स्वामिद्रोहाचें शासन

सौधेकर दफ्तर-अप्रकाशित]

[१६२९ चैत्र शुद्ध १५

श्री

राजश्री सवाई बसवलिंग नाईक

गोसावी यासी

उपरि हिंदुराव घोरपडे याणी दुर्बुध धरून तांब्रांसी अनुसंधान लावून कितेक स्वामिद्रोहाचा अर्थ योजिला यास्तव राजश्री जयसिंग जाधवराउ सेनापति व हंवीरराउ मोहिते सरलस्कर याणी त्यास नतीजा पावविला. समूल नाश करावा तों त्याणें स्थलांतर करून फिरत आहे. यैसीयासी हिंदुराउ स्वामिद्रोही. त्याचा समूल नाश करणें हें स्वामीस अवश्यक. यास्तव त्यास स्वामीनीं जिल्हे व मुकासे दिव्हे होते ते कुल दूर करून तो जेथें जाईल तेथें जाऊन त्याचा निःशेष निपात करावा किंवा हस्तगत करून निर्वेध-युक्त हुजूर पाठवावें यैसी उभयेता राउ मशारइलेस परिछिन्न आज्ञा केली आहे. कदाचिर्त पालेगार लोक अविचार बुधीनें त्यास मदत देतील अथवा पत्रादिमुखें अनुसंधान लावितील तरी जो नतीजा हिंदुरायास तोच नतीजा त्यास देऊन स्थल देखील खणोन काढणें ऐसा निर्वाह केला आहे. यैसियासी तुम्ही पहिलेपासून स्वामीसी निष्ठेनें वर्तत आले आहा. स्वामीची दया ही तुम्हावरी विशेषच आहे. हा अर्थ तुम्हांस निष्ठक कलावा यास्तव हें पत्र लेखन केलें असे. तरी कदाचिर्त हिंदुरायानीं तुम्हाकडे पत्र अगर मनुष्य पाठविलें तरी पत्र न घेतां माणूस मारून बाहेर घालणें. त्याकडील हेजीब तुमचे स्थलीं होता त्यास कैद करून भानजी बलाल हेजीब याचे स्वाधीन करणें. जाणिजे बहुत काय लिहिणें.*

१-२ येथें 'त'चा पाय मूळ लेखांतच मोडलेला आहे.

* पत्राच्या पाठीमागें एका कोपऱ्यांत 'पौ सर्वजितु सवछर चैत्र शुद्ध १५ मी' असें लिहिलें आहे.

टोपीकर वरकड सावकारासारखे नव्हेत

हें राजनीतिविषयक प्रकरण कोल्हापूरकर संभाजी राजे यांचे अमात्य रामचंद्रपंत बावडेकर यांनी लिहिले असून ते विविधज्ञानविस्ताराच्या ५ वें वर्षाच्या (इ. स. १८७२) अंकांत क्रमशः प्रसिद्ध झाले होते. या राजनीतीत अनुभवाच्या व व्यवहाराच्या कसोटीस उतरणारे बरेच नियम दिलेले आहेत व एकंदर प्रकरण चांगले वाचनीय व विचारणीय आहे. रामचंद्रपंतानें शिवाजी महाराजांपासून तिन पिढ्यांपर्यंतच्या राजकीय घडामोडी पाहिल्या होत्या व त्यांत प्रामुख्याने भाग हि घेतला होता यामुळे राजनीतीचे नियम सांगण्यास तो सर्वतोपरी अधिकारी होता. याची एकंदर नऊ प्रकरणे आहेत; पैकीं येथे पांचवें प्रकरण दिले आहे.

साहुकार म्हणजे राज्याची व राजेश्रीची शोभा. साहुकाराच्या योगानें राज्य अबादान होतें. न मिळे त्या वस्तुजात राज्यांत येतात. तें राज्य श्रीमंत होतें. पडले संकटप्रसंगी पाहिजे तें कर्जचाम मिळतें. तेणेंकरून आले संकट परिहार होतें. साहुकाराचे संरक्षणामध्ये बहुत फायदा आहे. याकरिता साहुकाराचा बहुमान चालवावा. कोणविषयी त्याजवर जलाल अथवा त्याचा अपमान होऊं न द्यावा. पेठांत दुकानें, वखारा घालवून हत्ती, घोडे, जमिना, पशमी आदिकरून वस्त्रजात, रत्नें, शस्त्रे आदिकरून अशेष वस्तुजात यांचा उदीम चालवावा. हुजूर बाजारामध्ये हि थोर थोर साहुकार आणून ठेवावे. वर्षसंबंधें तसें च लग्नादि महोत्सर्ही हि त्यांचे योग्यतेनुरूप प्रातिष्ठेनें बोलावून आणून वस्त्रपात्र देऊन समाधान करीत जावें. परमुलखी जे जे सावकार असतील त्यांची समाधानें करून आणावें. त्यास अनुकूल न पडे च तर असतील तेथें च त्यांचें समाधान रक्षून आपली माया लवून त्यांचे मुतालीक आणवून त्यांस अनुकूल जागा दुकानें देऊन ठेवावे. तसें च दर्यावर्दी सावकार यांस हि बदरोबदरी कौल

पाठवून आमदरफती करावी. साहुकारामध्ये फिरंगी व इंग्रज व वलंदेज व फराशीस व डिंगमारादि टोपीकर हे हि लोक साहुकारी करितात, परंतु ते वरकड सावकारासारखे नव्हेत. त्यांचे खावंद प्रत्येक प्रत्येक राज्य च करति आहेत. त्यांचे हुकुमानें त्यांचे होत्साते हे लोक या प्रांती साहुकारीस येतात. राज्य करणारास स्थळलोभ नाही असें काय घडों पाहते ? तथापि टोपीकारास या प्रांती प्रवेश करावा, राज्य वाढवावें, स्वमतें प्रतिष्ठावी हा पूर्णाभिमान. तदनुरूप स्थळोस्थळीं कृतकार्य हि जाले आहेत. त्यास ही दृष्टी जात; हातास आलें स्थळ मेल्यानें सोडावयाचे नव्हेत. यांची आमदरफती आले गेले इतकी च असूं द्यावी. त्यास केवळ नेहमी जागा कधी हि देऊं नये. जंजिन्यासमीप तों या लोकांचें येणें जाणें सहसा होऊं देऊं नये. कदाचित वखारसि जागा देणें जाली तर खाडीचे मोबारी समुद्रतीरि न द्यावी. तसें च ठिकाणीं जागा दिल्यानें जोंपर्यंत आपले मर्यादेनें आहेत तों आहेत. नाही ते समर्या आरमार, तोफा, दारूगोळी हेंच त्यांचें बळ. आरमार पाठीशीं देऊन त्याचे बळें त्या बंदरीं नूतन किल्ला च निर्माण करणार. तेव्हां इतकें स्थळ राज्यांतून गेलें. याकरितां जागा देणें च तर लांब खाडी गांव दोन गावें राजापुत्री सारखी असेल तेंच फराशिसास जागा दिल्ला होता त्या न्यार्ये दोन च्यार नामांकित थोर शहरें असतील त्यामध्ये जागा द्यावा. तो असा कीं तीच जागा शहराचे अहारी, शहराचा उपद्रव चुकवून नेमून देऊन वखारा घालाव्या. त्यास इमारतीचें घर बांधूं देऊं नये. याप्रकारें राहिले तर बरें. नाही तर याणिणें प्रयोजन नाही. आले गेले असून त्यांचे वाटे आपण न जावें; आपले वाटे त्याणीं न जावें इतकें च पुरें. गनीमाचे मुलखांतील—गनीमाचा मुलूख मारिले यामुळें अथवा दर्यावर्दीमुळें—साहुकार सापडले तर अवसर पाहून त्यांशीं खंड करावा. खंडाचा वमूल घेणें तो हि त्यास राखून घ्यावा, खंड फारकि झाल्यावर थोडी बहुत त्यांशीं मेहेमानी करून बहुमानें त्यास त्यांचें स्थळास पाववून द्यावें. गनीमाकडील सेवक लोकांस जें शासन आहे तें सावकार लोकांस उचित नाही.

चिटणीसांची राजनिष्ठा

कायस्थ प्रभूंच्या

इतिहासाची साधनें

श्री

१६५५ चैत्र शु. ५

पुस्तक १ अंक १

स्वास्तिश्री राज्याभिषेक शके ६१ आनंदनाम संवत्सेर चैत्र शुक्ल पंचमी गुरुवासरे क्षत्रियकुळावतंस श्री राजा शाहु छत्रपति स्वामी याणी राजकार्य लेखन धुरंधर विश्वासनिधि राजमान्य राजश्री जिवाजी खंडेराव चिटणीस यासी आज्ञा केली ऐसीजे. तुम्ही विनंति केली “ आपले वडील आजे व तीर्थरूप याणी सेवा केली त्याजवरून कृपालु होऊन चिटणिसीचा दरक वतनी वंशपरंपरेनें करून दिला; व कारखानिसी व जमेनिसी हे दोन धंदे सर्व राज्यांतील वंशपरंपरेनें करून देऊन शपथयुक्त पत्रे करून दिलीं. त्या अन्वये स्वामीनीं हि अभयपत्र दिलें. चिटणिसी वेतनास गांव जमिनी मोक्षासे लावून दिले तें इनाम चालावेसें अभय वचन दिलें. त्याप्रमाणें पत्र करून देऊन चालविलें पाहिजे ” म्हणून. त्यावरून पूर्वीपासून कागदपत्र वृत्त मनास आणितां तुमचे आजे बाळाजी आवजी थोरले कैलासवासी स्वामीनीं राज्य साधन केलें ते समर्थी बहुत श्रम साहस करून उपयोगी पडले. त्या नंतर दिल्लीचे जाण्याचे प्रसंगी संकट पडलें असतां बराबर फार सेवा केली व राज्याभिषेकाचे समर्थी उपयोगी पडून मनोरथसिद्धि केली. त्याजवरून संतोष होऊन अष्ट प्रधानांतील पद द्यावयाची योजना केली असतां ‘चिटणीसीच वतनी वंशपरंपरेनें द्यावी’ विनंति केली. त्यावरून प्रसन्न होऊन शपथयुक्त पत्र करून दिलें. नंतर थोरले महाराज कैलासवासी जाले. यावर कैलासवासी तीर्थरूप स्वामी याणी कोणी गैरवाका समजाविल्यावरून राज्यभार प्रसंगी सरकारांतून मुत्साहियास शिक्षा केल्या, त्यांत त्यासहि केली असतां तुमचे वडील खंडी बह्लाळ याणी बहुत निष्ठेनें वागून स्वामीस गोव्याचे लढाईत शूरत्व करून समुद्राचे भरतीस स्वामीचा घोडा पोहोणी

लागला असतां धरून उडी टाकून घेऊन निघाले. याजवरून बहुतच संतोष होऊन शपथ करून वचन दिलें. सर्व राज्य केलें. तोहि प्रसंग यवन यांचें प्राबल्य होऊन आला. स्वामीसहि यवनांचे सन्निव जाणें आलें. तेथें गेलें असतां कैलासवासी काकासाहेब चंदीकडे जाऊन राज्य रक्षण करण्याचे प्रसंगास लागले. तेव्हां जातेसमयां त्यानीं संकट प्राप्त जालें असतां त्यास काढून देऊन आपण क्लेश भोगिले. त्यानंतर चंदीस जाऊन तेथें हि शेवा निष्ठे केली. तेथें संकटाचा प्रसंग प्राप्त होऊन निघणें दुर्घट पडलें असतां झुलपुकारखान व गणोजी शिकें यांस देऊन त्यांचे मोर्च्यांतून पाळण्यांत बसवून काढून घेऊन येऊन देशी सेवा केली. त्यानंतर काकासाहेब समाप्त जाले. यवनास दिल्लीचें व्यसन प्राप्त जालें. तेव्हां स्वामीस त्याणीं निरोप देऊन लावून दिलें. देशी येणें घडलें असतां काकासाहेब यांची स्त्री आईसाहेब यांस आपला पुत्र घेऊन राज्यकारभार करण्याची इच्छा होऊन दुर्बुद्धि धरली. फौज देऊन सेनापति व परशराम त्रिंबक प्रतिनिधी रवाना केले. त्या बरोबर खंडोबास दिलें असतां स्वामीस गुतरूपें भेटून सेनापति व सरदार यांच्या खातरजमा करून सर्वांस स्वामींच्या लक्षां आणिलें. लढाई जाली. प्रतिनिधी पळून गेले. विजयी होऊन राज्यकारभार साधन प्रसंगांत सर्व स्थळें व सरदार व प्रतिनिधी सरकारांतून यांस स्वामी लक्षां लागण्याचे उपयोगी बहुत केलें. पुढें तुम्ही हि त्या अन्वये स्वामीचि ठार्या एक-निष्ठता धरून आंग्रे वगैरे मातुश्रीचे लक्षांतील सरदार, स्थळें वगैरे स्वामींचे लक्षां वागण्याचा उपयोग करिता यावरून तुम्हांवर कृपा करणें अवश्यक जाणून चिटणिसी तुम्हांस शपथयुक्त वतनी दिली आहे. ते व कारखानिसी व जमेनिसी हे दोन धंदे राज्यांतील दिले. त्याप्रमाणें करार करून चिटणिसी वतनास गांव व मोकासे व जमिनी लागल्या आहेत. इनाम करार करून दिले. येणेंप्रमाणें महाल गांव जमिनी एकंदर ४५ तुम्हांस इनामी करून दिले असत. तरी तुम्ही व तुमचे पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेनें सदरहु दरक अनुभव करून सेवा करून सुखरूप राहणें जाणिजे. खास दस्तुर. येणेंप्रमाणें सेवा केली असे वतनी धंदे करून इनाम खाणें. बहुत काय लिहिणें मोर्तब.

घण्यासी मर्यादेनें असावे

खं. ८ ले. ९९]

श्री.

[१६५० शके.

राजश्री पंत अमात्य हुकुमतपन्हा स्वामाचि सेवेसी

द्वारकोजी यादव कृतानेक साष्टांग दंडवत. यानंतर आपण वार्तिका सम-
वेत आम्हांस पत्र पाठविलें तें प्रविष्ट होऊन सविस्तर वर्तमान कळों आलें.
“ या राज्यांत थोरले महाराज राजश्री यांणी आम्हांस लोकांचीं
घरें वाढविलीं. तीर्थरूप राजश्री निळोपंत आजें; राजश्री रामचंद्रपंत बाप,
त्यामागे आम्हीं सेवा केली. काळ साह्य होता तो घणी यानीं वाढविलें.
आजी तागायत चालत आलें. तीन पिढ्या सेवा केली त्याचें सार्थक जालें !
याणीं दिलें त्याणीं घेतलें हा दंडकें कोटें हि नव्हता ! या राज्यांत पाहिला !
विश्वासु कारकून पाठवावा तरी कोणी पाय घेईनात ” ऐसें कितेक पर्याये
लिहिलें. तरी तुम्ही सरकारकून, या राज्यांतील परंपरागत सेवक, सर्वांनीं
तुम्हांजवळून सिकोन जावें असें असोन घण्याचे पायाशीं अमर्यादा होऊन,
घण्यास कितेक शब्दारोप ठेऊन लिहिलें. तरी घण्यासी तुम्ही अथवा कोणी
शब्द ठेवावा ऐसें नाहीं. आबालवृद्धापर्यंत घण्यानीं लोभ धरून, अंतरे,
महदंतरे पडलीं तरी क्षमा करून, सर्वांपराध पोटांत घालून चालविलें. लहाना-
नाचे थोर केले. पुढें त्यांचीं महस्वें विशेष वाढवाची हेंच चित्तीं सर्वात्मना
आहे.....तुमचे तीर्थरूप राजश्री रामचंद्र पंडित याणीं थोरले महाराजा-
संनिध कोणें रीतीनें वर्तणूक केली हे लोकांत कीर्ति प्रख्यात आहे. महाराजें
राजश्री या प्रांतीहून चंजीप्रांते जाणें जालें तत्समई संपूर्ण राज्य व लोक

१. भगवंतराव रामचंद्र यांस कोल्हापूरकराकडे वळवून आणण्यासाठीं द्वार-
कोजी यादव बुद्धिवाद सांगत आहे. २ शिवाजीमहाराज. ३ पर्यंत. ४ प्रघात,
पद्धति. ५ राजाराम छत्रपति.

लोकपाठ-स्वामित्व राजश्री पंडित मशारनिले यांचे गळा घालोन खासा स्वामीनी चंजी प्रांते स्वारी केली. त्यामागे सबळ रिपुवर्ग यांचा उद्भव जाहला. तत्समई यवन उन्मत्त होते. त्यास इत्यादि अमर्यादकास शासनं करून, त्यांचा संहार करून दमसर्द केलें. राज्य शर्थीनें राखिलें. तदोत्तर महाराज राज-श्रीचें आगमन चंजीहून या प्रांते जालें. तेव्हां पंडित मशारनिले याणीं बहुत-विशेषाकारें नम्रता धरून जाते समई, राज्य व लोक, लोकपाठ व गड किले स्वाधीन केले होते, त्याप्रमाणें धण्याचे धण्यासंनिध वोपून आपण विनीत प्रकारें होऊन “ पुढे सेवकास आज्ञा कर्तव्य काय ? ” म्हणून पंडित मशारनिले याणीं विनंति केली. हे किमर्थ ? कीं “ आपण ब्राह्मण-लोक, परंपरागत सेवक; जीवित हें क्षणभंगूर आहे. ज्या धणियाचे कृपा-जळें हें पद प्राप्त जालें त्यासी निमकहराम न होतां कल्याणाभिवृद्धि इच्छि-ल्यानें आपल्यास श्रेयस्कर. येणेंकरून धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष चतुर्विध पुरुषार्थ प्राप्त होतात. मागे पुढे कोणी दूषण ठेवीना. ऐसें अभ्यंतःकरणें विवेक वर्तत आले जे “ हे श्रीचे वरदी राज्य. यासी दिर्ल्लाश्वरादि कोणी स्वधर्मकर्तव्यतेस प्रवर्तले त्यांचा गर्व हत होऊन पराभव पावते जाले. या-करितां धण्यासी मर्यादेनें असावें. ” ऐसें चित्तांत आणून तुमचे वडील चालत आले. तुम्हांसाई पंडित मशारनिले याणीं सकलविद्यासंपन्न केलें च होतें. त्यामागे आपण प्रतिदिनीं पुराणश्रवण देवब्राह्मणाचे ठायीं भक्ति धरिली. धर्मशास्त्र इत्यादि सर्व हि नीत तुम्हांस करतलामल. तेव्हां सर्व अर्थ तुम्हांस न कळेसा काय ? असें असोन कोणिक गोष्टीचा युक्त विचार नाहीं. “ राणोजी घोरपडियाची व आपाजी सितोळेयाची स्पर्धा वाढली ” म्हणोन लिहिलें. तरी ते जाले तरी मराठे माणूस. तुम्ही सरकारकून, तुमचे वक्रानें त्याणीं वर्तावे. कोणी बर्दराह वर्ततील तरी तुम्हा लोकांनीं बुद्धिवाद सांगावा जे ‘ धण्यासी हे अमर्यादा कार्याची नव्हे, परिणाम लागणार नाहीं. ’ ऐसे तुम्हा लोकांच्या नीति असोन ते आपण एक होऊन धन्यासी वेळा बांधिली. वलगना हि मनःपूत केल्या. प्रांतांत उपद्राय

केला. मुलूक मारिला. रयत देशांतरास उठोन गेली...प्रस्तुत तुम्ही पत्रें दिवाणांत लिहिलीं त्यांत निर्भर्त्सना करून लिहिलें. यांत तुम्हा लोकांस भूषण कोणतें ? पदें कागदीपत्रीं लिहावीं हे सामान्याची कमाई ! तुम्हांस योग्य नाहीं. जीं पत्रें येतात त्यांत किमपि तुमचे निष्ठार्थ नाहीं. जें लिहिणें तें विडंबर लिहितां यावरून तुम्हांविशीं धण्यास अर्ज करणारानें कसा काय करावा ? ' या राज्यांत विवेक विचार, शहाणे लोक, सभ्य, चतुर, विद्यावंत नाहींत. राजश्री शाहू राजे यांचे राज्यांत सरकारकून लक्षाचे लक्ष जिल्हे मामले खाऊन सुखरूप आहेत. ' म्हणून लिहिलें. तरी तिकडील सरकार-कुनानें अथवा सरदारानें धण्यासी अमर्यादा केलीसी नाहीं. धण्यासी निष्ठेनें वर्तोन कीर्ति संपादून घेतल्या. यद्यपि कोणी अमर्याद वर्तणुकेस प्रवर्तले तरी तत्क्षणीं त्यास शिक्षा होईल. या भयें करून जे आहेत ते बहुत मर्यादेनें असतात. धणी हि त्यांचे निष्ठेप्रमाणें भूषणें वाढवितात. जिल्हे मामले देतात. त्याजला स्वामिसेवेवितरिक्त दुसरें नाहीं. सुखरूप दौलता खाऊन आहेत. त्यांची साक्षी उपसाक्षी देऊन तुम्ही लिहिलियानें साम्यतेस येणार नाहीं. इत्यादि.

औरंगजेबाचा आपल्या मुलास उपदेश

औरंगजेबानें आपला मुलगा बाहादुरशाहा यास उपदेशपर असें एक पारशीत पत्र पाठविलें होतें. त्याचें मराठींत भाषांतर सातारच्या प्रतापसिंह महाराजांच्या दसरांत सापडलें. तें ' इतिहास आणि ऐतिहासिक ' मासिकांत ' ऐतिहासिक विविध विषयांच्या पहिल्या खंडांत ' (पृ. ८६-८७) छापलें आहे. त्यांतील तात्पर्य असें—

* मूळचें पत्र फार मोठें आहे. व जोरदार भाषेचा नमुना या दृष्टीनें तें फार महत्त्वाचें आहे. त्यांतील लहानसा भाग येथें दिला आहे.

हे प्राणा, हे प्रिया, कित्येक गोष्टी श्रेष्ठ वहीवर हजरत शाहाज्याहां पातशाहा याणी लेहून ठेविल्या आहेत. त्या माझे हृदयांत होत्या. मी इच्छितो की तुम्हीं ही जिवास जपमाल करा. गोष्टींचा तपसालः—वाईट माणसांचे तोंडी लागू नये. बुद्धिमान् व सुशील यांची सोबत ठेवावी. सत्यात्रास न मागतां द्यावें. प्रयत्नै करून चांगला मनुष्य हर कोठून तलास करून संग्रही बाळगावा. मूर्ख येकांतांत घेऊं नये. विपत्तींत धैर्य धरावें. चांगल्या मनुष्यापासून गोष्टी गेली असतां हि त्यांस दुखवूं नये. क्षमा करावी. सांप्रत्य चांगली मनुष्ये फार आहेत त्यांसी संघष्टन करावें. कांहीं पदार्थ गळा पडून मागूं नये. निस्पृह लोक राज्यांत असणें ही ईश्वरकृपा आहे असें जाणावें. कुलीन व बुद्धिमानासी मसलत करावी. गैर कायदा गोष्ट ऐकूं नये, व तसें वर्तू नये. शत्रूच्या गौरवावर इतवार ठेऊं नये. जें कांहीं आरंभिलें तें सिद्ध न जालें तत्रापि खेद करूं नये.

औरंगजेबाचा अंतकाळ

औरंगजेबाच्या अंतकाळाची हकीकत 'मन्ची'नें विस्तृतपणें दिली असून ती 'मराठी रियासत' भाग २ मध्ये भाषांतर रूपानें आली आहे. त्यांतील महत्त्वाचा भाग असा आहेः—

अहमदनगरास परत येण्याचें बादशहाच्या मनांत नव्हतें. म्हैसुरावर स्वारी करण्याचा त्याचा इरादा होता. इतक्यांत बातमी आली की अफगाणिस्तानांत बंड होऊन शहाअलमची फौज कापली गेली. 'औरंगजेब मरण पावला असें समजून शहाजादा अजीमतारा गुजराथच्या सुभ्यावर होता तो निघून भावार्शी लढण्यासाठीं आगऱ्यावर जात आहे आणि दुर्गादास अजीमवर चालून आला आहे' या बातम्यांनीं गोंधळून जाऊन

व वजीरांच्या वीरे विनंतीस मान देऊन बादशहा देवापुराहून परत फिरला आणि त्यानें अजीमतारा यास परत बोलाविलें. या गोंधळानें फौजेत व लोकांत बादशहाची फजीती उडाली; आणि जो तो त्याची टर उडवूं लागला. त्यावरून बादशहानें जास्तच चिडून असा हुकूम काढिला कीं आपल्या कृत्याबद्दल जो कोणी चकार शब्द काढील त्यास देहान्त शिक्षा मिळेल. या हुकुमानें लोकांचीं तोंडे इतकीं बंद झालीं कीं अहमदनगरास एवढी मोठी फौज मुक्यासारखी चालत आली. रणवायें सुद्धां बंद होती. अशा वेळीं मराठे बादशहावर चालून आले; बादशहाच्या तंबूजवळच एक हजार फौज त्यानीं कापून काढिली; आणि सेनापतीस पकडून त्याजपासून पांच लाख दंड घेऊन सोडून दिलें. ह्या प्रसंगां प्रत्यक्ष बादशहा त्यांचे हातीं सहज सापडला असता. पण मराठे लोक म्हणाले ' बादशहास मारल्यापासून आमचा फायदा नाही. तो जिवंत राहिल्यानेच आमचा धंदा चांगला चालतो ! '

एकदा बादशहानें झुल्फिकारखानास मराठ्यांवर पाठवितांना कानभंत्र सांगितला. तो म्हणाला ' हें पहा, शत्रूंशीं प्रसंग पडला असतां, कपट, खोटे बोलणें, धरसोड, खोट्या शपथा इत्यादि वाटेल तो प्रकार प्रसंगानुसार उपयोगांत आणण्यास कमी करूं नको. नाही नाही त्या युक्त्या व लबाड्या योजीत जा.पण हातांत घेतलेल्या कामांत यश मिळविल्याशिवाय राहूं नको. '

एकसारखा लढाईचा त्रिषय बादशहाचे मनांत घोळत असतो. पालखीत बसून कूच करीत असतां, तलवार भ्यानांतून काढून वरचेवर पुसतो, उगाच थोडीशी इकडे तिकडे परजतो, पुनः परत ठेवतो. धनुष्यबाणांचें हि असेंच करितो. येणेंकरून तो लोकांत दाखवितो कीं ' मी अजून वाटेल तशी लढाई करण्यास तयार आहे. लोक आपले हुकूम मानीत नाहीत हें बादशहास ठाऊक आहे म्हणून स्वतःच लढाईवर जाण्याचा त्यानें निश्चय केला. तो सदासर्वदा ईशाचितनांत निमग्न आहों असें दाखवितो. रमजानच्या उपवासांत जमिनीवर डोकें ठेवून सारखे चोवीस चोवीस तास

भजन म्हणत असतो. अशा वर्तमाने भोळ्या भावळ्यांच्या चित्तास वादू लागते की बादशहा खरोखरच मोठा सत्पुरुष आहे.

परंतु त्याच्या छावणी इतकी घाणेरडी जागा पृथ्वीवर दुसरी नसेल. दररोज असंख्य माणसे व जनावरे मरून एकच घाण सुटलेली असते. जनावराप्रमाणेच मेलेल्या माणसांना दोरी बांधून ओढून नेतात आणि अंगावर असेल नसेल ते बुचाडून जवळ कोठे खाडा असेल त्यांत टाकून देतात. कोल्ह्याकुऱ्यांची मात्र चैन असते. प्रवासी लोकांस पहिला मोठा धाक मराठ्यांचा पण मराठ्यांच्या हातून सुटावे तो बादशहाचे जकात अधिकारी जास्तच लुवाडणारे आहेत. कोणाजवळ कांही द्रव्य आहे असा सुगावा लागला म्हणजे पुरे. खुशाल ते सर्वस्व हरण करून प्रवाशांना मारून पुरून टाकतात. अशी ही ह्या साधु बादशहाची राज्यव्यवस्था आहे.

अहमदनगरास आल्यावर बादशहास अति पस्तावा झाला. आपण कशाला ह्या मराठ्यांच्या युद्धांत पडलों असे त्यास होऊन गेले. दिल्लीस निघून जावे तर दक्षिणा सर्वत्र प्रदेश हातचा जाणार. आणि इतक्या वर्षांचे श्रम व खर्च सर्व पदरांत, म्हणून त्यास दक्षिण देश सोडतां येईना. मुलें, नातू, पणतू मिळून निदान सतरा असामी वीस पंचवीस वर्षांच्या वरचे त्याच्या कुटुंबांत आहेत. नातवांच्या दाढ्या पिकू लागल्या. बादशहा मरतो केव्हां आणि आपण राज्य बळकावतो केव्हां अशी प्रत्येकास विवंचना लागलेली आहे. पण मराठे लोकांस जिकून बादशहाच्या मनास समाधान देण्याचें सामर्थ्य एकांत नाही. मराठे तर बेसुमार दांडगाई करू लागले आहेत. एक टोळी दिल्लीवर; तर दुसरी बंगाल्यांत ओरिसा, डाका, राजमहालकडे; तिसरी कर्नाटकावर तर चौथी सुरतेवर असा सारखा धुमाकूळ चालला आहे. सन १७०६ त त्यांनीं सुरत, मडोच व गणदेवी लुटली. कोणत्यां म्हणजे मुलखांत ते नाहीत अशी जागा नाही. अजीम व कामबक्ष हे दोन मुलगे बादशाहाच्या मरणाची वाट पहात टपून जवळ बसले आहेत. त्यांची घास्ती बादशहास अहोरात्र लागलेली आहे. आपली फौज ह्यास मिळेल म्हणून बादशाहा फौजेस नेहमी लांबलांबच्या प्रांतांत पाठवून आपण बहुतेक सदाच राहतो. अहमदनगरास तो एकदा सडकून

आजारी पडला तेव्हां तो मेल्याची गप्प उठली; आणि मग जो काय गोंधळ सर्व राज्यांत उडाला तो कांहीं विचारूं नये. तो खरोखरी मेल्यावर पुढे काय होणार हें त्यास जिवंतपणीं डोळ्यासमोर दिसून आलें.

अहमदनगरास पोचल्यावर आपलें हातिवृत्त संपलें असें बादशहास वाटूं लागलें. आपण आतां थोड्या वेळानें मरणार अशी खात्री होतांच बादशहानें वजीर असदखान यास जवळ बोलाविलें; आणि त्याजकडून खजीना खोलवून फौजेचा चढलेला सर्व पगार आपल्या समक्ष देऊन टाकला. मरणसमयी तो बोलला 'मी आतां सुखानें मरणार; कारण मुसलमानी धर्माच्या शत्रूंचा नाश करण्यांत मी कसुर केली नाही एवढें तरी लोक माझ्याविषयीं खात्रीनें म्हणतील.' 'वडील मुलगा शहाअलम यानें आपल्या पश्चात राज्यावर यायें ' अशी व्यवस्था करण्याविषयीं जवळच्यांनीं त्यास आग्रह केला असतां तो म्हणाला मीं कोण त्यास नेमणार ? परमेश्वराच्या हातची ही गोष्ट आहे. दोन प्रहरानंतर दोन तासांनीं बादशहाचें प्राणोत्क्रमण झालें.

शिवाजी महाराजांचें जयसिंगास पत्र

'नागरीप्रचारिणी पत्रिका' नांवाच्या हिंदी त्रैमासिकांत बाबू जुगनाथदास यांनीं शिवाजी महाराजांचें, जगसिंगाच्या नांवें, फारशी भाषेंत लिहिलेले कविताबद्ध असें एक पत्र प्रसिद्ध केले आहे. तें कदाचित् बनावट असलें तरी त्याचा लेखक औरंगजेबाचा समकालीन व इतिहासाचा मर्मज्ञ असला पाहिजे अशी फारशी भाषाभिज्ञांची खात्री झाली आहे. तें येथें सारांश रूपानें दिलें असून त्यावरून शिवाजी महाराजांच्या वेळेच्या व ताराबाईच्या वेळेच्या ध्येयांत किती फरक पडला होता याचा उलगाडा होण्याजोगा आहे.

हे श्रेष्ठ सरदारा, तुझ्यामुळे राजपुतांची मान उन्नत आहे. तुझ्यामुळे बाबरवंशाची राज्यलक्ष्मी अधिक प्रबल झाली असून तुझे सहाय तिला मिळत आहे. हे प्रबल व प्रौढ जयशाहा ! ' सेवाचा ' (= शिवाजीचा) प्रणाम व आशीर्वाद स्वीकार. परमेश्वराने तुझे रक्षण करून तुला धर्माचा व न्यायाचा मार्ग दाखवावा. मी असे ऐकले आहे की मजवर हल्ला करण्यासाठी व ' दख्खण ' जिंकण्यासाठी तू आला आहेस. हिंदूंचे हृदय व नेत्र यांच्या रक्ताने तू जगांत यशस्वी होऊं पहात आहेस. पण तुझ्या हे लक्षांत आले नाही की याने तुझ्या तोंडास काळोखी फासली जात आहे; कारण या कुन्याने देशावर व धर्मावर आपत्ती ओढवली आहे. जर तू क्षणमात्र अन्तर्मुख होऊन आपल्या हाताकडे व झग्याकडे विवेक-दृष्टीने पाहशील तर हा रंग कोणाच्या रक्ताचा आहे व या रंगाचा रंग इह-पर लोकीं काय होणार हे तुला समजेल. जर तू आपणवून दक्षिणदेश जिंकण्यास आला असतास तर माझे शिर व डोळे तुझ्या रस्त्यावर विछान्याप्रमाणे पसरले असते. मी तुझ्या घोड्याबरोबर मोठी सेना घेऊन आले असतो आणि देशाच्या एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंतची भूमि तुला जिंकून दिली असती. पण तू सज्जनांना फसविणाऱ्या औरंगजेबाच्या थापास भुलून इकडे आला आहेस तेव्हा या वेळी तुझ्याशी कोणता डाव खेळावा हे मला समजेनासे झाले आहे. जर तुला सामील व्हावे तर त्यांत मर्दपणा नाही; कारण मर्दलोक प्रसंगाची सेवा करित नाहीत. सिंह कधी भित्रेपणा दाखवीत नाही. बरे; जर मी तरवार व कुन्हाड यांचा उपयोग केला तर दोनही बाजूनी हिंदूंची हानी होणार. मोठ्या दुःखाची गोष्ट ही आहे की मुसलमानांचे रक्त पिण्याखेरीज इतर कामासाठी माझ्या तरवारीस म्यानांतून बाहेर पडावे लागेल ! जर या लढाईसाठी स्वतः तुर्क आला असता तर आम्हां वीरपुरुषांना घरवसल्या शिकार लाघल्याप्रमाणे झाले असते. पण जेव्हा अफजलखान व शाइस्ताखां यांच्या हातून काम झेपत नाही असे दिसले तेव्हा तुला आम्हांशी युद्ध करण्याकरितां नेमले आहे; कारण स्वतः औरंगजेब आमचा मारा सोसण्यास समर्थ नाही. हिंदूलोकांत कोणी बल-

शाली राहूं नये आणि सिंहांनी आपसांत लढून घायाळ व श्रांत व्हावें आणि गिधाडांना जंगलाचें स्वामित्व प्राप्त व्हावें अशी औरंगजेबाची इच्छा आहे. ही गूढ नीति तुझ्या ध्यानांत येत नाही यावरून त्याच्या जादूनें तुला भूल पाडली आहे असें प्रत्ययास येतें. तूं जगांत बरे वाईट पुष्कळ प्रसंग पाहिले असशील; बागेतून तूं फुलें व कंटक या दोहींचा हि संचय केला असशील; पण आम्हां लोकांशी युद्ध करून हिंदूंचें शिर धुळीस मिळविण्याचें काम मात्र तूं करूं नये. प्रौढ वयांत अल्लडपणा न करतां सादीच्या या वचनाचें स्मरण कर. “ सर्वच ठिकाणीं घोडा फेकतां येत नाही. कधी कधी ढाल फेकून पळून जाणें योग्य असतें. ” व्याघ्र, मृगादि प्राण्यांवर व्याघ्रता करतो; पण सिंहाबरोबर गृहयुद्ध करण्यास प्रवृत्त होत नाही. जर तुझ्या तीक्ष्ण तरवारींत पाणी असेल व घोड्यांत दम असेल तर हिंदु-धर्माच्या शत्रूवर हल्ला करून इसलामाचें जड मूळ खोदून टाक. जर या देशाचें राज्य दारा शिकोह यांस मिळालें असतें तर आम्हां लोकांवर त्यांनीं कृपा, अनुग्रह केला असता. पण तूं जसवंतसिंहास दगा दिलास व उच्च नीच यांची पारख तुला करतां आली नाही. आजवर किरकोळ शत्रूंशीं गांठ पडल्यामुळें तुझा दम कायम राहिला आहे. परंतु तूं आतां सिंहाशी युद्ध करण्याची धिटाई करून आला आहेस. एवढ्या धावपळीनें तुला काय मिळत आहे ? तूं मृगजळाच्या मागे धावत आहेस. एखाद्यानें फार परिश्रम करून एखादी सुंदरी हस्तगत करावी आणि ती आपल्या शत्रूच्या स्वाधीन करावी अशा तुच्छ व्यक्तीसारखा तूं आहेस. तूं या नीचाच्या

१ शहाजहानाचा सर्वांत बडील मुलगा दारा शिकोह हा अकबराप्रमाणें हिंदुमुसलमानांना ममतेनें वागवावें या मताचा होता. जेव्हां त्याचा श्याम-गडच्या लढाईत पराभव झाला तेव्हां तो सिंध प्रांतांतून जसवंतसिंहाच्या समतीनें अजमीरास आला, परंतु जयसिंहानें पत्र पाठवून जसवंतसिंगाचें मन क्लुषित केल्यामुळें दारास अजमीर येथें सहाय्य मिळूं शकलें नाही व औरंगजे-बानें शेवटीं त्याचा पराभव केला.

कृपेचा काय अभिमान धरतोस ? जुझारसिंहाच्या कामाचा परिणाम काय तुझ्या लक्षांत नाही ?

कुमार छत्रसाले यांजवर तो कशा प्रकारची आपत्ती आणू पहात होता हें तूं जाणतोस. या खेरीज इतर हिंदुलोकांवर या दुष्टाच्या हातानें काय काय अनर्थ आले आहेत हेंही तुला माहित आहे. इष्ट हेतु साधण्यासाठीं तो बापाचा व भावांचा खून पाडण्यास भीत नाही. राजमक्तीची सव्व सांगत असशील तर तूं शहाजहानाशीं कसें वर्तन केलेंस याचें स्मरण कर. जर विधात्यानें तुला अकलेचा अंश दिला असेल व मर्दपणाची तुला चाड असेल तर तूं आपल्या जन्मभूमीच्या संतापांत आपली तलवार तापीव व अत्याचारांच्या दुःखानें पडणाऱ्या आसवांनीं तिला पाणी दे. हा प्रसंग आम्ही लोकांनीं आपसांत लढण्याचा नाही कारण हिंदुलोकांवर या वेळीं मोठे कठिण कार्य येऊन पडलें आहे. आमचीं पोरेंबाळें, देश, धन, देव व पवित्र देवपूजक या सर्वांवर त्याच्यामुळें पराकाष्ठेचें दुःख कोसळलें आहे. आणि हाच क्रम आणखी कांहीं दिवस चालेल तर आम्हां हिंदुलोकांचें चिन्ह देखील पृथ्वीवर राहणार नाही. मूठभर मुसलमानांनीं आमच्या एवढ्या देशावर प्रभुत्व गाजवावें ही मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट आहे. पण हें प्रभुत्व त्यांच्या पराक्रमाचें फळ नव्हें. जर तुला अकलेचे डोळे असतील तर पहा. आम्हांबरोबर तो कशा गोड गोष्टी बोलतो व चेहऱ्यावर कसकसे रंग आणितो; आमच्या पायांत आमचीच बेडी अडकवतो व आमच्याच तरवारीनें आमचीं शिरें कर्शा कापतो तें लक्षांत घ्या. आम्ही लोकांनीं या वेळीं हिंदु, हिंदुस्थान व हिंदुधर्म यांच्या संरक्षणार्थ

२ ओढशाचा राजा जुझारसिंह बुंदेला यानें जहांगीर व शहाजहान यांची इतकी एकनिष्ठपणें सेवा केली होती कीं त्याला ' राजा ' ही पदवी व चार हजारोंची मनसब मिळाली. परंतु औरंगजेबानें पुढें त्यास झुल्लक कारणावरून पदच्युत केलें व जुझारसिंहास जंगलांत वणवण करीत फिरावें लागलें.

३ छत्रसालाचा बाप चंपतराय यानें औरंगजेबास पुष्कळ वेळां सहाय्य दिलें होतें. परंतु पुढें किरकोळ कारणावरून वैमनस्य येऊन चंपतरायास आत्म-हत्या करावी लागली. नंतर छत्रसालानें शिवाजीची मदत मागितली.

फार जोराचे प्रयत्न केले पाहिजेत. तरवारीस पाणी देऊन (जशास तसें या न्यायानें) तुर्कांचा जबाब तुर्कांतच दिला पाहिजे. जर तूं मारवाडचा राजा जसवंतसिंह व मेवाडचा राणा राजसिंह यांच्याशीं ऐक्य करशील तर फार मोठे काम होईल अशी आशा आहे. चोंहीकडून उठावणी करून तुम्ही या सर्पांचें डोकें दगडांनीं ठेंचून टाका; म्हणजे कांहीं काळपर्यंत तरी त्याला दक्षिण प्रांतांत आपलें जाळें पसरतां येणार नाही. तेवढ्यांत मी व माझे भालेवहादूर वीर विजापूर व गोवळकोंडा येथील दोनहि बादशहांना जिकतीं. मेघासाखी गर्जना करणाऱ्या सैन्यानिशीं मुसलमानांवर तरवारीचा पाऊस पाडीन; आणि सर्व दक्षिण देशांच्या पटावरून इस्लामाचें नांव क्रिया चिन्ह धुऊन टाकीन. त्यानंतर कार्यदक्ष वीर व भाला चालविणारे घोडेस्वार यांना बरोबर घेऊन प्रचंड लाटा व कोलाहल माजवणाऱ्या नदीप्रमाणें दक्षिण देशांतील पहाडांतून बाहेर पडून मैदानांत येईन; आणि अत्यंत जलदीनें तुम्हा लोकांच्या सेवेस हजर होईन; व तुम्हांस हिशेब विचारिन. चोंहीकडून भयंकर युद्ध उपस्थित करून रणांगणांत दंगल माजवून आम्ही लोक आमच्या सेनेच्या लाटा दिल्ली येथील त्याच्या जर्जर झालेल्या घरांत पोहचवूं. म्हणजे त्याच्या नांवाचें औरंग (राजसिंहासन) राहणार नाही व जेब (शोभ) हि राहणार नाही. तसेंच त्याची अत्याचाराची तरवार राहणार नाही व कपटाचें जाळेंहि राहणार नाही. शुद्ध रक्तानें भरलेली नदी वाहवून आम्ही आमच्या पितरांच्या आत्म्याचें तर्पण करूं. हें काम कांहीं फार कठिण नाही. फक्त हृदय व डोळे आणि हात यांची अवश्यकता आहे. दोन अंतःकरणे एक होतील तर पहाड तोडतां येईल व मोठ्या सैन्याच्या समूहाच्या ठिकन्या उडवितां येतील. या विषयासंबंधीं मला तुझ्याशीं फार बोलणें चालणें करावयाचें आहे; तें पत्रांत लिहिणें सयुक्तिक नव्हे. तूं म्हणशील तर मी समक्ष तुझ्या भेटीस येईन व माझा बेत तुला कळवीन. तरवारीची शपथ, घोड्याची शपथ, देशाची शपथ व घर्माची शपथ घेऊन मी सांगतीं कीं असें करण्यानें तुझ्यावर आपत्ति येणार नाही. अफजलखानाचा शेवट कसा झाला हें लक्षांत आणून तूं शंकित होऊं नको. त्यानें वाराशे लढवय्ये दबशी माझा घात करण्यासाठीं ठेवले होते. त्याच्यावर मी

प्रथमच हात चालविला नसता तर या वेळीं हें पत्र तुला कोणी लिहिलें असतें ? मला तुझ्यापासून अशी भीति नाही कारण तुझ्या माझ्यांत कांहीं शत्रुत्व नाही. जर मला तुझें उत्तर अनुकूल आलें तर रात्री मी एकटा तुझ्या भेटीस येईन. शाइस्तेखानाच्या खाशांतून मी जें पत्र काढून घेतलें आहे तें गुप्त पत्र मी तुला दाखवीन. तुझ्या डोळ्यावर संशयाचें पाणी शिंपडून तुझी सुखनिद्रा नाहीशी करीन. तुझ्या स्वप्नाचा खरा खरा फलादेश करून नंतर तुझा जबाब घेईन. जर या पत्राचें उत्तर माझ्या मनाजोगें न येईल तर मी आणि माझी तीक्ष्ण तरवार आहे व तुझी सेना आहे. उद्यां सूर्य आपलें मुख संध्याकालांत लपवील तेव्हां माझा अर्धचंद्र (तरवार) म्यानांतून बाहेर पडेल. बस्स. कल्याण असो.

स्वामिकार्यार्थ आत्मार्पण करणारा वीर

खंड १७ लेखांक २९] श्री [शके १६२५ पौष शुद्ध १५

राजश्री शामजी हरी नामजाद व कारकून

वर्तमान भावी प्रांत मावळ गोसावी यांसी

धखंडितलक्ष्मी अलंकृत राजमान्य सेवक शंकराजी नारायण सचिव. नमस्कार. सुा सन अर्वा मया व अलफ. मा प्रतापजी हैबतराऊ सिलंबकर देशमुख तर्फ गुंजनमावल याचे बाप संताजीराऊ सिलंबकर वत नामुळें राजगर्दी नामजाद ठेविले. अशास किल्ले मजकुरास औरंगजेवाचा परीष आला. खासा मोर्चा माची सुवेला किल्ले मजकूर येथें तयानजिक भिडला आणि लगट केला ते समई संताजीराव याणी हिंमत धरून गनीमासी युद्धप्रसंग शर्तीनसी करून गनीम मारून काढिला. तों अकस्मात गनीमाक-

कडील भोंडियांचा रोळा घेऊन लागतांच स्वामिकार्यावरी ठार जाले. संता-
जीराऊ याणी शर्ती करावयाची तैसी केली. गनीम मारून काढिला. मशार-
नुले स्वामिकार्यावरी खर्च जाले. अशास इनामाची तिजाई व हकाची चौ-
थाई देशमुखपासून दिवाणांत वमूल ध्यावया तहें आहे. त्यास प्रस्तुत संता-
जीराऊ स्वामिकार्यावरी खर्च जाले; याकरितां प्रतापराव सिलंबकर देशमुख
ताा मजकूर यास इनामाची तिजाई व हकाची चौथाई माफ केली असे.
तरी सदरहूचे तोंष्टें साल दरसाल लावीत नव जाणें. प्रतिवर्शी नूनन पत्राचा
आक्षेप न करणें. पत्राची तालीकें लेहीन घेऊन असल पत्र भोवटियास
फिराऊन देणें. छ १३ रमजान सुरु सूद बार पौ छ २१ मिनहू.

औरंगजेबाची कानउघाडणी

औरंगजेबाचा एक मुलगा प्रथम संभाजीकडे आला आणि नंतर तेथून
इराणास गेला. तो इराणच्या शहाची मदत घेऊन हिंदुस्थानावर केव्हां
चाल करून येईल याचा नेम नाही अशी धास्ती औरंगजेबास वाटत अस-
ल्यामुळे आपल्या मुलानें परत आपणाकडे यावें अशा हेतूनें औरंगजेब पत्रें
पाठवीत असे. त्यास उत्तर देतांना शहाजादा अकबर यानें एका पत्रांत
बापाच्या कारकीर्दीवर खरमरीत टीका केली आहे. तें पत्र ' मनुची ' नें
समग्र दिलें आहे. त्यांतिल मुद्याचा भाग असा आहे:—

बाबा, तुमचेंच उदाहरण मी नेहमी डोळ्यापुढें ठेविलें आहे.
इतकें चांगलें उदाहरण दुसऱ्या कोणाचें सापडणार ? ज्या रजपुतांनी अक-
बर जहांगीर व शहाजहान यांस मनापासून साह्य केलें त्यांचा आश्रय मी

१ तोफचा. २ भेले. ३ सरकारांत. ४ ठराव, बहिबाट. ५ तगादा, मागणी
६ नकल.

केला यांत वाईट तें काय केलें ? जसवंतसिंग तुमच्या भुलथापास भुलला नसता तर तुम्हीं आज हिंदुस्थानचे बादशहा झाले नसता. असे हे रजपूत लोक आपल्या राज्याचे खांब होते. पूर्वी फौजेत रजपूत पाहिजे असले म्हणजे एकाचे ठिकाणी शंभर उभेदवार येत. हल्लीं तुम्हीं तीन तीन वर्षे डांगोरा पिटून सुद्धा दहा पांच माणसें जमा होत नाहीत. हा प्रभाव कशाचा ? आज इतके तुमचे अंमलदार आहेत, पण एकाची तरी तुमच्यावर खरी भाक्ति आहे काय ? फौजेतील सर्व लोक दरिद्री झाले आहेत. कोणापाशी हत्यार नाही. एक कवि किंवा ग्रंथकार निपजत नाही. व्यापाऱ्यांची व धनिकांची दूट होते व खून होतात. रयत धुळीस मिळाली. दक्षिणचा प्रदेश जो पूर्वी केवळ स्वर्गतुल्य वाटत होता तो हल्लीं ओसाड, निर्जन व निर्धन झाला आहे ! विजापूर, औरंगाबाद हीं केवढी मोठी व सुंदर शहरे, पण हल्लीं मातीशिवाय तेथें जास्त काय आहे, तुम्हींच सांगा. ह्या सर्वांचें कारण काय तर तुमचा परधर्मद्वेष. तुम्हीं हिंदूवर जिझिया बसविला, त्यानें लोक सर्व तुमच्यावर उठले; जाळपोळ व दूट करू लागले, त्यानेंच देश धुळीस मिळाला.

तुमच्या राज्यांत एक तरी प्रकार असा आहे काय की ज्याची मला तारीफ करता येईल ? थोर थोर पुरातन घराणीं सर्व धुळीस मिळालीं. सर्वत्र लुच्चांचा बाजार भरला आहे. राज्यकारभार सर्व हलकट लोकांच्या हातांत आहे. हातांत जपमाळ, काखेंत कुराण आणि डोक्यास मोठेसे पागोटें असले म्हणजे तुमचा त्यावर पूर्ण भ्रंवसा. अशी मंडळी तुमच्या राज्याचे आधारस्तंभ !

असा सर्व राज्याचा नाश झालेला मला पाहवेंना. तेव्हां अत्यंत कष्टानें मी देशत्याग करून इकडे आलों. आतां मी शांत आहे. परमेश्वर तुम्हांला दीर्घायुष्य देवो. मीच परत येऊन राज्य करावें म्हणतां, त्यास तुम्ही राज्य सोडून मकेंस चालते व्हा म्हणजे मी येऊन दाखवितों वसें राज्य करावयाचें तें. आजपर्यंत काय करामत होती ती तुम्हीं करून दाखविलीत. आतां वृद्धापकाळीं परमार्थसाधनच तुम्हांस योग्य आहे. जास्त लिहून तुम्हांस त्रास होईल म्हणून पत्र पुरें करितों.

भुतें घालणें व देवभोळेपणा

खंड १७ लेखांक ४३] श्री. श्रीरोहिडमल

करीना बाबाजी कोंढालकर यास चांदजी कोंढालकर यानें भुतें लाऊन घर बुडविलें. गुणाजी कोंढालकर दसरियाचा घट उठविला ते दिवसीं मुखवटा व रुमाल भगतांनै श्री यास वाइला होता. तो गुणाजी धेऊन जाऊं लागला. त्यावर चांदजी बोलिला कीं “ गुणाजी पाटील ! हा रुमाल माझे तरवास बांधावयास देणें. ” गुणाजी बोलिला कीं “ चांदजी ! हा देवाचा रुमाल देवास असें दे; तुला हि देत नाहीं, मी हि घेत नाहीं. आल्या दसरियास देवाचा देवास पांघरून ” म्हणून गुणाजी बोलिला. त्यावर गुणाजीची व चांदजीची बोली जाली, म्हणऊन कटकटले. तेच दिवसीं गुणाजी घरीं गेला. घरीं गेल्यावर त्याला हीं व येऊन डोईं दुखूं लागली, म्हणून बाळोजी देवास अंगारियास आला. देवास प्रसाद लाविले. देवानें प्रसाद दिले कीं “ चांदजीनै देव व भुतें पेंसली ” म्हणून बाळोजी चांदजीस म्हणूं लागला कीं “ तूं माझ्या बा ला अंगारा दे. ” तो अंगारा देईना मग ब्यार दिवसांनीं गुणाजी मेला. त्यावर मूठमाती द्यावयास श्रीजननीजवळ गेला. तेथे बाळोजी चांदजीस बोलिला कीं “ तूं रगताचा टिळा लाविलास. ” चांदजी सारे गांवकरियादेखत बोलिला कीं “ मी टिळा लाविला. अझून काय जालें ? ” त्यावर गुरें वासरें कितीक मेलीं. बैल मेले. मी कोठें गेलों नाहीं. त्या देवास पुढें तो म्हणे कीं “ माझी लाग मीच मारतों. त्यास माझे लेक दोन. थोरला लेक भुतांनीं मारिला. धाकटा लेक याचे डोळे गेले. आंधळा जाला. ” या उपर सन खमस खमसैनांत एक म्हस दोन महिने चारापाणी खाईना. देवास पुसे. तो म्हण “ माझी लाग, ” त्यावर चापजीस म्हणे कीं “ तूं माझी म्हस वाचव. ” तो काहीं अंगारा नेदी. मग मी श्री राजजाईस गेलों. तेथें मनास आणिलें. तिनें सांगितलें कीं “ चापजीनै तुजवर देवभुतें घालून तुझें घर व तुझा बाप—लेक मारिला

हैं खरें. तू त्याच्या गला पड ” म्हणऊन गांवास आलों. श्री राणजाईचा भगत राणोजी गौलाहि आणिला. देवळी पांच जण भळे लोक मेलऊन राणोजी गौलीयानें श्री रोहिडमलास प्रसाद लाविले. त्यागेहि प्रसाद दिलें की “ चापजीनें भुतें लाऊन य.चें घर मारिलें हें खरें. ” तो हुवर घालूं लागला की “ माझी भुतें नव्हत. ” त्यावर राणो गोला चापजीस बोलिला की “ तूं हि भगत आहेस. तूंच आपले हानें प्रसाद लाव. आणि देवास पूस हें खरें की काय ! ” मग चापजीनें आपल्या हातें प्रसाद लाविले. ‘ मी भुतें लाऊन बालोजीचें घर बुडविलें हें खरें की काय ! ’ देवानें प्रसाद दिला की “ चापजी ! तूंच भुतें लाऊन बालोजीचें घर बुडविलें हें खरें. ” ऐसें पडतालियोनसी सांगितलें. मग चापजी बोलिले की “ बरें. तुझे अंगी कलंक लागिले. आतां हे म्हस पाय पसरून मरते. तिला निकालसपण अंगारा लाव. ते उठली म्हणजे हें खरें. नाहीतर देव-भगत सांगतात हें अगदी लटकें. ” त्यास चापजीनें त्याचे म्हसीस अंगारा लाविला. दोन माहिने म्हस पडली होती ते उठोन गुरांत जाऊन चरो लागली इत्यादि.

४ दुहीचे दुष्परिणाम

मराठ्यांना बुडविण्यासाठी औरंगजेब महाराष्ट्राच्या उरावर वावरतांना दिसत होता तोंपर्यंत स्वामिनिष्ठा व संकटाची जाणीव या दोन भावनांनी प्रेरित होऊन मराठे एकजुटीनें वागले. शिवाय प्रत्येकास जहागीर व लूट मिळविण्याची पूर्ण मुभा असल्यामुळें स्वामिनिष्ठा व स्वार्थ यांचाहि मेळ बसे. पण औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर शाहूची सुटका झाली तेव्हां सर्वत्र परिस्थिति पालटली. मोगलांचा निःपात झाल्यामुळें महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्या-

वरचें संकट टळलें. परंतु कोल्हापूरकर व सातारकर असे दोन धनी झाल्या-
मुळें मराठ्यांची स्वामीनिष्ठा दुभंगली. व ज्या घन्याकडून आपणास अधिक
जहागीर किंवा मोठी पदवी मिळेल त्याच्या पक्षास आपणास मिळण्यास
हरकत नाही असें महाराष्ट्रांतील सरदारांना वाटूं लागलें. या दुहीनें दाहा
बारा वर्षे महाराष्ट्रास फारच हतबल केलें. कारण शाहु व ताराबाई यांनीं प्रति-
पक्षांकडील सरदार फितूर करून आपला पक्ष प्रबळ करण्याचा प्रयत्न केला.
शेवटीं कोल्हापूरदरबारांत दुफळी माजून व ताराबाईस कैदेत टाकून राज-
सबाईचा मुलगा संभाजी गादीवर आला तेव्हां ही यादवी कमी झाली.
परंतु सातारकर व कोल्हापूरकर यांमधील भाऊवंदकीचें भांडण ताराबाई व
राजसबाई यांच्या मधील सवातिमत्सरानें तात्पुरतें मंदावलें इतकेंच. त्याचा
बीमोड असा केव्हांहि झाला नाही. ही दुहीची कीड मराठी राज्यास
अगदीं अखेरपर्यंत भोंवली. या यादवीत कोणता सरदार कोणत्या पक्षास
मिळाला ही गोष्ट फारशी महत्त्वाची नव्हती. परंतु स्वार्थासाठीं फितूर
होऊन शत्रुपक्षास मिळण्याचें जें वाईट वळण या वेळीं लागलें तें शेवटीं
मराठ्यांच्या नाशास कारण झालें.

आपापसांत फंदफितूर

[१६३३ अ. भाद्रपद व. ७]

स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके ३८ खर संवत्सरे अधिक भाद्रपद बहुळ
सप्तमी भृगुवासरे क्षत्रियकुलावतंस श्री राजा शिवछत्रपति याणीं समस्त
सेना-धुरंधर-विश्वासनिधि राजमान्य राजश्री जयसिंग जाधवराव सेनापति
जपत्तन मुदख यांस आज्ञा केली ऐसीजे. तुम्ही विनंतीपत्र शुद्ध एकादशीचें
पाठविलें तें काल षष्ठी गुरुवारी प्रविष्ट जाहलें. सारांश लिहिला कीं
“ आपली निष्ठा स्वामीच्या चरणीं. स्वामीची सेवा करावी आणि यशकीर्ति

संपादात्री. दुसरे राजश्री जाधवराव स्वामींच्या पायाव्यतिरिक्त दुसरें दैवत जाणत नव्हतें. राज्यांत दुही निर्माण जाहली ते प्रसंगी त्यांनी प्रतिज्ञापुरःसर स्वामीसंनिध बोलोन स्वार जाहले. परंतु कालगतीनें सर्वांची बुद्धि एका प्रकारें जाहली. तन्मुळें त्यांचा हेतु पूर्ण करावा हें अंतःकरणीं धरून आजीपर्यंत याचमानी राहून राजश्री आप्याजी थोरात, दमाजी थोरात, शहाजी निंबाळकर, संताजी पांढरे आदिकरून सामील करून घेऊन, शाहूंनीं केल्या लोभाची आस्ता न धरितां, त्यासी वैमनस्य दर्शवून राजश्री परशराम पंडित प्रतिनिधि व राजश्री खंडेराव दामाडे स्वामींच्या लोभाचे सेवक ह्या प्रसंगांत असावे या अर्थें “ आपल्या समाधानास या उभयतांस पाठवणें ” म्हणोन मुद्दा सांगोन पाठविला. त्यावरून उभयतांस व राजश्री रामसिंग मोरे यास शाहूंनीं पाठवून दिल्ले. त्यांच्या व आपल्या भेटी जाहल्या; व राजश्री हैधतराव निंबाळकर सरलष्कर आले. यांचीही भेटी जाहली. तों अगोदर आपण व राजश्री थोरात, खंडेराव दामाडे व संताजी पांढरे बसोन घाट घटला होता. तो सरलष्कर यांस सांगतांच त्यांचे चिर्ती हेंच हांतें. मग हे व आम्ही अवधें वर्तमान सरदार कटांत घेऊन राजश्री परशराम पंडित प्रतिनिधि यांस विचारांत घेतले. त्यास स्वामींची द्वाही फिरविली. खुशाली केली आणि गडकिल्यास आम्ही आपली व पंडित मशारनिल्लेचीं पत्रें पाठविलीं आहेत. याउपरीं नीट सातारियाखाले चालोन जाऊन राज्यांतील दुही निःशेष करितां. स्वामींनीं खुशाली केली * पाहिजे. ” म्हणोन हें वर्तमान विशदें लिहिलें. तें श्रवण गोचरें करून संतांपातिशय जाला, तो पत्रारूढ किती काय म्हणून करावा ! कार्यकर्तें, पराक्रमी, मायेचे हिंदु सेवक असावे ते तुम्हासा-

* येथपर्यंत घनाजी जाधवरावाचा मुलगा चंद्रसेन. यानें शाहूच्या पक्षांतील मंडळी फोडण्यासाठीं काय काय डाव योजले आहेत याची इकीकत देणारें जें पत्र धाकट्या शिवाजीस पाठविलें होतें त्याचा सारांश झाला. यास उत्तरादाखल कोल्हापूर दरबाराकडून हें पत्र लिहिण्यांत आलें आहे. त्याचाः मुख्य भाग येथून सुरू झाला.

रखिच कृतकर्म असावे. पूर्वांतर स्वामीचे कृपेचा अर्थ व राा (धनाजी) जाधवराव यांनी कैलासवासी राा स्वामीचे वेळेपासून राज्याभिवृद्धीविषयी केले. श्रम-साहस व सांप्रत दुहीमुळे राज्याभिवृद्धीस जाला अपाय, चित्तांत आणून, पुढें स्वामीचें राज्य वृद्धीतें पाववून यशकीर्ति संपादावी हें मनीं धरून हें महत्कार्य सिद्धीतें पाववून जो अर्थ विशदें लिहिला तो उचित व यथार्थच लिहिला. तरी तुम्ही दीर्घदृष्टेच आहां. हें राज्य समग्र ताम्राकांत जालें असतां कैलासवासी स्वामींनीं लहानापासून थोरास आपली माया लावून अवधियांवरी सदयत्वे कृपामृतवृष्टी करून दिनप्रातिदिनीं राज्य वृद्धिंगत पावविलें. ते प्रसंगीं कैलासवासी स्वामींचे संपूर्ण कृपेस पात्र एक जाधवराव जाले ते आपल्या कर्तृत्वावरी व हुकुमचारदारी एक-निष्ठेवरी जाले. राज्याभिवृद्धीविषयीं त्याहीं कांहीं सामान्य कसाला श्रमसाहस केला नाहीं. जीविताची तमा न धरितां स्वामिकार्यांच तत्पर राहून कैलासवासी स्वामींनीं जे समर्थी हुकूम केला ते समर्थी कर्नाटकांत फौजांनीं धावोन जाऊन कैलासवासी स्वामींस प्राप्त जालीं संकटें निरसन करून स्वामिगौरवचें सुख त्यांहींच अनुभविलें व सेवाधर्म करून त्यांहींच कैलासवासी स्वामींस संतुष्टाविलें. तेव्हां कैलासवासी स्वामींस मशारनिव्हेविना दुसरे प्रिय कीं प्राण होते असें नाहीं. सर्व प्रकारें कार्यास येतील हा भरंवसा दृढ मनीं मानिला होता. तदनु रूपच राव मशारनिव्हेनीं स्वामींचे चरणीं चित्तालय करून औरंगजेबासारखा मोठा शत्रु राज्यांत पसरला असतां आपल्या शूरत्वाच्या व कर्तेपणाच्या योगें शत्रूचा हिसाब न धरितां राज्याच्या संरक्षणार्थ असाधारण कसाला केला. स्वामींच्या तपोबळप्रभावे कडून शत्रु परामव पावाविल्याचें यश मशारनिव्हेस प्राप्त जाहलें. तदनंतर समुद्रवल्यांकित अवनिमंडळ निःकंठक वरून स्वामींचें शासन चालवावें आणि कृतकार्य व्हावें हा हेतु राव मशारनिव्हेनीं धरून हुजूर येऊन मनसबा थोजिला. तीं दुहीचा प्रसंग प्राप्त जाहला. ते समर्थी स्वामींस दुसरा कोणाचा भरंवसा होता कीं काय ? दुही निःशेष करावी हे आंगेजणी राव मशारनिव्हेनीं करून प्रतिज्ञापुःसर स्वामींचे सेवेसी संतोषकारक व हौस जाणून स्वार होऊन गेले. त्यास वैपरीत्य कालवशें सर्व लोकांस एक प्रकारें

मोह प्राप्त जाहला तन्मुळें राव मशारनिल्ले कृतसंकल्प सिद्धीतें न पावला. त्यांचे पुत्र तुम्ही. त्याच सारिले कृतकर्में आहां. तुम्हां वितरिक्त त्यांचा संकल्प शेवटास नेणें आणखी कोण करूं पाहतो ! व दुर्हीमुळें राज्याभिवृद्धीस अपाय जाला हा विचार मायेच्या सेवकाविना दुसऱ्याचे मनांत येऊं पाहतो कीं काय ! ज्यास यश कीर्ति संपादणें अगत्य त्यासच हा विचार. ते तुम्ही मायेचे यशकीर्त्या दाक्षित सेवक म्हणूनच हा दीर्घदृष्टीचा विचार तुमच्या चित्तांत आला; आणि जाधवराव यांचा कृतसंकल्प ' दुर्ही निःशेष करून समुद्रवलयंकित पृथ्वीत स्वामीचें शासन चालवून कृतकार्य व्हावयाचा ' होता तो सफल कराव्या उदित होऊन बुद्धिवैभवेकडून समग्र सेना नानाप्रयत्नें व द्रव्यसाहित्येकडून ज्यांचे त्यापरी सजली जाऊन आपल्या विचारांत घेऊन राजश्री परशराम पंडित प्रातिनिधी व खंडेराव दाभाडे व मानसिंग मोरे यांस आपणाजवळीं आणावयाचा विचार कल्पून त्यांस आणून एकाग्रतेनें संपूर्ण स्वामीचें राज्य स्वामीचे सेवेसी तत्पर केलें आणि आपलें कर्तेपण प्रगट करून जाधवरावांचा संकल्प सिद्धीतें पावाविला. ही गोष्ट कांहीं सामान्य केली नाहीं. हे तुमची दीर्घदृष्टी व आंगेजणी व बुद्धीचें वैभव व शूरत्वाचा प्रसंग चित्तांत मनन करून पाहतां दुसरी साम्यता आहे असे नाहीं. अतएव स्वामीच्या राज्याचा अभिमान श्रांस संपूर्ण आहे; व जाधवराव याणीं कैलासवासी स्वामीची सेवा त्रिकर्ण बुद्धीनें करून संपूर्ण कृपा संपादिली होती. तद्योगें तुम्हांसारिले बुद्धिप्रगल्भ पराक्रमी पुत्र त्यांस होऊन स्वामीचे शेवेसी तत्पर जाहले. हे कडून स्वामींनीं राज्यांतिल दुर्ही निःशेष मानून संपूर्ण पृथ्वीत स्वामीचें शासन चाललेंच असें मनांत आणून तुमच्या भरोशानें स्वामी निश्चित आहेत. तदनुरूपच तुम्ही सातारियाखाले येऊन निग्रह करावा आणि राज्यांतिल दुर्ही नाहींशी करावी ऐशा विचारें फौजानिशी येत आहां. ती गोष्टीची त्वरा करून योजिला मानस हा पराक्रमेकडून अल्प कालें सिद्धीतें पाववून पुढें अनुपदेकडून ताम्राक्रांत राज्य साधावें. एकाग्रता होय तें करणें आणि संतोपाचें वर्तमान हजूर लिहून पाठविणें. स्वामींनीं खुशाली केली पाहिजे म्हणून तुम्ही हर्षेकरून लिहिलें तरी यापेक्षां दुसरा संतोप काय आहे ?

तुमच्या विनंतिपत्राचा लेखनार्थ श्रवण होतांच स्वामीनीं तोफांचे आवाज करवून खुशाली कर्तव्य ते बहुत केली. राजश्री परशरामपांडित प्रतिनिधी यांस स्वामींच्या चरणावितारिक्त दुसरा निजध्यास नाही. त्याचे अंतर ही हाच मानस होता तो श्रीकृपे अविघ्नतेनें घडला; आणि त्याणीं आपण एकरूप होऊन गड किल्ल्यांस पत्रे पाठविलीं. स्वामीनीं पांडित मशारनिव्हे स्वामीचे मायेचेच सेवक आहेत. स्वामींच्या राज्याभिवृद्धीविषयीं त्यांनीं बहुत श्रम केले आहेत. अपायेंकरून त्यास दगा जाला होता तेही राजश्री जाधवराव यांणींच त्यांचा अभिमान धरून संकटांतून रक्षिलें. त्यामागे तुम्ही त्यास अंतर न दिलें. हा सविस्तर प्रसंग—तुमचे मायेचा—पांडित मशारनिव्हे यांनीं हुजूर लिहिला होता. तदनु रूप स्वामीनीं त्यास समाधान-युक्त पत्र विस्तारें पाठविलें आहे. गडकिल्ले यांस त्यांनीं तुम्ही पत्रें पाठविलीं. गोष्ट उत्तम केली. ते तुम्ही अखत्यारीचे सेवक आहां. पुढें हि ज्यास जें लिहिणें तें लिहिणें. तें लिहून समस्त स्वामींच्या पायाशीं एकनिष्ठेनें वर्तत तें करणें. स्वामीनीं हि हुजरून गड किल्ल्यांस व हशम लोकांस पत्रें पाठविलीं आहेत. “ राजश्री हैबतराव निंबाळकर सरलकर यांची चित्तवृत्ती स्वामीचे चरणीं सटढ आहे. स्वामीनीं मशारनिव्हेस समाधानपत्र पाठविलें पाहिजे ” म्हणून; तरी त्यांचे बाप राजश्री हणमंतराव होते. त्याणीं कैलासवासी स्वामीचे वेळेपासून त्यांची व स्वामीची सेवा निष्ठेनें करून स्वामीची कृपा बहुतच संपादून घेतली होती हें प्रसिद्ध आहे. त्यामागे मशारनिव्हे यांनीं हि आपली माया स्वामीस बहुतच लाविली आहे. त्यांचें सर्व प्रकारें स्वामीस अगत्य आहे. हल्लीं तुमच्या लिहिण्यावरून स्वामीनीं त्यांस समाधानपत्र सादर केलें आहे. “ राजश्री रावजी थोरात व खंडेराव दाभाडे व संताजी पांडरे यांनीं ये प्रसंगीं बहुतच कसाला करून कार्याची प्रघटना केली त्यास समाधानपत्रें पाठविलीं. स्वामी धनी आहेत ” म्हणोन तरी मशारनिव्हेनीं सेवाधर्मासहित उत्तमपणास योग्य चितीं तोन्हा प्रसंग करून तुमच्या चित्तार्थें एकरूप होऊन महत्कार्य संपादिलें. येणेंकरून स्वामी त्यावरी संतुष्ट आहेत. त्यांचीं हि विनंतिपत्रें हुजूर आलीं होती. त्यांनीं तुमच्या कर्तव्याचा प्रसंग बहुतच विशदें लिहिले

आहे. तरी ते सेवक लोभ करून चालवावे असेच आहेत. स्वामींनी त्यास चिंतानुरूप समाधानपत्रे पाठविली आहेत. वरकड हि तुमच्या लिहिण्या-प्रमाणे ' राजश्री मानसिंग मोरे, राजश्री शाहाजी निंबाळकर, हणगोजी नार्हेक निंबाळकर व मरिजी पवार आदिकरून कुल सरदारांस समाधानपत्रे व नावांस जागेवून पत्रे पाठवावया आज्ञा केली पाहिजे, ' म्हणोन लिहिले. त्याप्रमाणे समाधानपत्रे पाठविली आहेत. समस्तास देऊन दिलासे करणें. अतःपर कोणी सेवकलोकीं विलक्षण कालगतीकरून घडोन आल्या आचरणाचा संशय मनांत आणावा असें नाही. मध्यें कांहीं दिवस कालाची कुटिल गति होती. अन्यथा तुम्हांसारख्या सेवकलोकांस आणि स्वामींच्या पायाचा वियोग होंगे होता कीं काय ! याकरितां स्वामींच्या चित्तीं कोणी एकाचें वैषम्य कीं संदेह नाही. अवच्यांहीं तुमच्या विचारें स्वामिकार्याची आंगजणी करून कार्यसिद्धी करावी. अशाच स्वामींनीं अवविधास आज्ञापत्रां आज्ञा केली आहे. याउपरि शिध्दतेनें चिंतानुरूप स्वामिकार्य सिद्धीतें पाववून संतोषाचें वर्तमान लिहून पाठविणें. तुम्हीं वंशजपणास जे गोष्टी योग्य तेच गोष्टी संपादून कीर्तीस पात्र जालां. सर्व गोष्टीनें मातोश्री साहेब व स्वामी हि बहुत संतोषी जाहले. याउपरी दुसरें जें कर्तव्य तुम्हीं लिहिलें तें निःशेष करून स्वामीसंतोषाचें वर्तमान लिहून पाठवून द्यावें. बहुत लिहिणें तरी तुम्हीं मुज्ज असां. मोर्तब्र असें [भारतवर्ष, पत्रें, लेखांक '५०]

देशमुखीसाठीं एका जातीच्या दोन जाती

वाईच्या देशमुखीसाठीं शिवशाहींत व मोगलाई अमलांत पिसाळ मंडळीचें आपसांत तीस चालीस वर्षेपर्यंत एकसारखें भांडण सुरू होतें. संभाजी छत्रपतीच्या कारकीर्दीअखेर सूर्याजी पिसाळानें रायगड हस्तगत करण्यास औरंगजेबास मदत केली, व पुढें तो बादून मुसलमान हि झाला.

यानंतर शाहूच्या कारकीर्दीत हा तंट्या पुनः उपस्थित झाल्यावेळीं शाहूनें धनाजी जाधवाचें सांगणें न ऐकतां निर्मा देशमुखी पुनः सूर्याजीकडे देण्याचें ठरविलें. त्या वेळीं सूर्याजी विरुद्ध भीड घातूं पाहणाऱ्या धनाजीस सूर्यराव मोठ्या अभिमानानें सांगतो कीं ' मी एका जातीच्या दोन जाती पाहून देशमुखी सोडविली. '

श्री

देशमुखी प्रांत वाई राजश्री नागोजीराव नाईक पिसाळ मूळ पुरुष याशीं नऊ गांव चालत होते. त्यांनीं आपले पुत्रांस गांव वाटून दिल्ले.

याशी तपसीलः—

थोरले बायकोचे पुत्र ५ पांच.
 त्यापै॥ दोघांचें नकल झालें
 तिथे पुत्र राहिले. याशीं गांव दि-
 व्हे ४॥ याशी तपसील.
 २ राजश्री सूर्याजीराव पिसाळ.
 १ चांदक संमत हवेली.
 १ तडवळें संमत कोरेगांव
 मोरुदम तेथील धुनाळ व झांजुरणें
 १ राजश्री रामोजी नाईक
 याशीं लहासुरणें संमत कोरेगांव.
 साळ याशीं मरटें संमत निंब.
 -॥- मौजे वोझडें निम्में निम्में
 तिवाशे देशमुखीचा हक्कदारी
 हिशास रुपये ५ पांच

धाकटे बायकोचे पुत्र तीन.
 याशीं गांव ४॥
 याशीं तपसील.
 -॥- मौजें वोझडें निम्में.
 ३ संमत कोरेगांव.
 १ कटा म्पूर किन्ही भोसल्याची
 १ पाडळी फाळक्याची
 १ सोनकें संमत वाघोली •
 धुमाळाची.

सदरहू येणंप्रो। वांटणी आपले आपली खात होते. कोणाचा तंटा झांडण हा कालपर्यंत नाही. सदरहू न्याहारखान गोरी यानें मातुश्री पिलाऊ यांजपासून देशमुखी घेतली. आणि फिरोन कोणी पिसाळाची देशमुखी म्हणेल त्यास पायलीभर मीठ चारावें असें झालें. यावर राजश्री सूर्याजीराव पिसाळ यांणी पातशाहापार्शी जाऊन गळा कफणी घालून दिवा दिवड्या लाऊन फिर्याद केली. मग पातशाहापार्शी अर्ज करून न्याहारखान तगीर केला. ते समयी वतनास खर्च सावकाराचें फर्ज घेऊन दोन लक्ष रुपये खर्च केला. पादशाहास व दरबार खर्च करून वतन बहाल करून घेतलें. मग सूर्याराव वाईस आले. ऐशियास पिलाऊ पिसाळ याशी पुत्र न्हता. त्यांणी आपले दीर गंगाजी नाईक यांचा पुत्र दत्ताजी नाईक आपले ओटियांत पुत्र म्हणून घेतलें. ते व सूर्याराव एक होऊन पातशाहापार्शी वतनाचा मजकूर जो जाला, तो सूर्याराव यांणी दत्ताजी नाईक याशी निवेदन केला. त्यावरून दत्ताजी नाईक समाधान पावले. दत्ताजी नाईक सूर्याराव यासी बोलिले जे:—पिसाळाचे वंशी तुम्ही खस्त करून गेले होते, त्यास दोन लक्ष रुपये खर्च करून वतन सोडविलें, त्यास जो खर्च पडला तो तुम्ही सांभाळणें, आणि देशमुखीचें वतन निम्में तुम्ही स्वावें, निमें आपण खावें ऐसा करार होऊन श्रीकृष्णातीरी रवीधोंडीजवळी देशपांडिये व देशरू व कसवे मजकूरचे पाटील व चापशेट व म्हाजण समस्त मिळऊन गंभीर सागर गोसावी याचे मठीची एक रोटी आणून दत्ताजी नाईक यांणी आपले हातीं घेऊन श्रीकृष्णेंत उभे राहून रोटी निम्में बरोबर करून अर्धी रोटी आपले लेंकाचे हातीं केशवजी नाईक याचे हातीं दिली. निम्में रोटी अर्धी सूर्याराव पिसाळ याचे पुत्र पदमसिंगराव याचे हातीं निम्में दिली. त्याजवरी तेच प्रसंगीं निम्में देशमुखीचें वतन निम्मेंचें पत्र सूर्याराव याशीं करून दिलें. वाई देशांतलि गांव निम्में निम्में तारोतार व इसाफती व इनाम तारोतार निम्में वाटून दिलें असे. दत्ताजी नाईक यांणी सूर्याराव याशीं शिक्क्यानिशीं आपल्या हातें कागद करून दिला. त्यावर दत्ताजी नाईक बोलिले जे:—एक शिक्का असूं देणें. त्यास सूर्याराव बोलिले जे:—तुम्ही निम्में देशमुखीचा शिक्का करणें

आम्ही निमें देशमुखीचा शिक्षा करूं. त्याजवरून उभयतांचें भांडण लागलें. त्याजवरी महाराज छत्रपति स्वामी मोंगलाईहून या प्रांतीं आले. त्यास तुळापुरी मुक्कामीं दत्ताजी नाईक जाऊन स्वामीस गैरवाका विदित करून सारे देशमुखीचीं पत्रें करून घेतलीं; धनाजी जाधवराव यांचे विद्यमानें पत्रें घेतलीं. हें वर्तमान सूर्याजीराव याशीं विदित नव्हतें. हें वर्तमान सूर्याराव याशीं कळिल्यावरी सूर्याराव याणीं थोरात यांचे हातें महाराज छत्रपति स्वामीचें दर्शन घेतलें. सदरहू देशमुखी हकीगत सदरहू प्रो सांगितली. आणि मोगलाईत असतां ही महाराज छत्रपति स्वामीसही वर्तमान दाखल होतें. त्यास स्वामी बोलिले जे:—तुमचे निमें देशमुखीचें वतन तुमचे तुम्हांस देऊं. निमें दत्ताजी नाईक यास देऊं. ऐसा करार होऊन मजल दर मजल सातारियाशीं आले. तेथून पुढें मजल दर मजल पन्हाळियाशीं गेले. तेथून पंचगंगेवर गेले. तेंथें धनाजी जाधवराव याणीं स्वामीस अर्ज केला जे:—वाई देश खराब झाला आहे. अवधे देशक बरोबर आहेत. याशीं कौल, वस्त्रें, घेऊन खाना करणें, झणोन अर्ज केला. त्याजवरून दिव-
 ष्याच्या सलामाच्या समई वस्त्रें सदरेस आणविलीं. ते समई धनाजी जाध-
 वराव सेनापति याणीं स्वामीस अर्ज केला जे:—दत्ताजी नाईक देशमुख
 याशीं वस्त्रें देणें. त्याजवरून महाराज स्वामींनीं मंदिलाचा पदर घेऊन
 हात वर केला. ते समई सूर्याराव याणीं महाराज स्वामीस थोरले महाराज
 स्वामींची द्वाही दिली कीं, दोही हातीं दोन मंदिले घेऊन दोघांचे हातीं
 दोन पदर देणें, त्यास धनाजी जाधवराव बोलिले जे:—दत्ताजी नाईकास
 वस्त्रें देणें. मग सूर्याराव याणीं धनाजी जाधवराव याशीं जाव दिला जे:—
 “मी कांहीं जाधव यादव नव्हे ! तुम्ही कऱ्हाडची देशमुखी दहा हजार
 रुपयांची घेतली ! ऐसा कांहीं आपण नव्हे ! आपण आहे तो दत्ताजी
 नाईकाचा तुरा आहे ! तुम्हांडीस देशमुखी पडली होती. त्यास दरबार
 खर्च लाखोलाख रुपये खर्च करून एक जातीच्या दोन जाती पाहोन देश-
 मुखी सोडविली.” त्याजवरून महाराज छत्रपति यांनीं मंदिलाचा हात वरता
 होता तो मांडीवरी ठेविला. त्याजवरी मागती धनाजी जाधवराव महाराज
 स्वामीस बोलिले जे:—दत्ताजी नाईक याशीं वस्त्रें देणें. त्यास महाराज

स्वामी बोलिले जे:—गोर्हा देत असतां वळजोरनिं वम्न कसें द्यावें. आर्षी बाद्यांची समजावणी करणें. तोंवर वस्त राहूं देणें. मग तमाम कचेरी गेली. त्याजवरोवर सूर्याराव ही गेले, आणि कचेरीचे बाहेर बसले. मग महाराज स्वामींनीं सूर्याराव याची याद केली. जगन्नाथ चोपदार याशीं आज्ञा केली कीं, सूर्याराव कोठें आहेत, त्यास बोलाऊन आणणें. ते गोष्टी सूर्याराव यांनीं ऐकून हुजूर महाराजापार्शी उभे राहिले कीं, आपण येथें जवळ आहोंत. महाराज बोलिले जे:—आम्हांस नजर देणें. तुमचें वतन तुम्हांस निम्भेच्या सनदा करून देतो, आणि निम्भेच्या सनदा दत्ताजी नाईक याशीं ही देशमुखीच्या करून देतो. त्याजवरून सूर्याराव यांणी राजश्री राजजी थोरात व सुलतांजी थोरात व दमाजी थोरात यांजकडे जाऊन त्याजपासून कर्ज घेऊन सोनें, रुपें १५,००० पंधरा हजाराचे व नक्त रुपये १५,००० येकूण तीस हजार रुपये नजर, महाराज स्वामीस देऊन व दत्ताजी नाईक यांनीं ही धनाजी जाधवराव याचे गुजारातीं नजर स्वामीस देणें ती दिल्ली. त्यावरी रांगणाचे मुक्कामी राजश्री दत्ताजी नाईक याशीं निम्में देशमुखीचीं पत्रें करून दिल्लीं. व सूर्याराव पिसाळ यास हीं निम्में देशमुखीचीं पत्रें करून दिल्लीं. शिक्क्याचा मजकूर उभयतांनीं महाराज स्वामीस पुशिला. त्याजवर हि महाराज स्वामी बोलिले जे:—वांई देशाची लावणी करणें. आम्हीं हि त्या प्रांते आल्यावरी शिक्क्याचा मजकूर विव्हेस लाऊं. त्याजवरी उभयता देशास आले. महाराज स्वामीची छावणी जाहली. मग दुसरे वर्षी महाराज स्वामी या प्रांतीं आले. किल्ले वंदनगडावरी छावण्या करून राहिले. मग वंदनचे मुक्कामी गंगाजी नाईक व दत्ताजी नाईक व त्यांचे भाऊ कुल पिसाळ मिळाले, तेथून कूच होऊन मरठियावरी राजश्री स्वामींचा मुक्काम जाहला. तेथें तमाम अष्ट प्रधान व चंद्रसेन जाधवराव असे होते. ते समई सारे पिसाळ उभे करून महाराज स्वामींनीं गंगाजी नाईक याशीं विचारिलें जे:—सूर्याराव तुम्हांस काय होते ! ते बोलिले जे:—माझा पुतण्या होय. त्यावरी दत्ताजी नाईक याशीं विचारिलें. त्यास दत्ताजी नाईक बोलिले जे:—गंगाजी नाईक आपले बाप व आपले भाऊचंद सारे सूर्याराव याशीं मिळाले. मग दत्ताजी नाईक

बोलिला जे:—सूर्याराव आपला भाऊ नव्हे. त्याजवरून महाराज स्वामीस राग आला. मोगलाईतील न्याहारखानानें देशमुखी घेतली होती ती सूर्याराव यानेंच सोडविली असें महाराज स्वामीस विदित होतें. आणि हल्लीं ही येथील मजकूर कित्येक लोकांनीं निवेदन सूर्याराव यांजविशीं केला होता. त्याजवरून देशमुखीचें वतन अमानत करून जोत्याजी केसरकर सर देशमुख यांचे हवेली देशमुखीचें वतन केलें असे. सूर्याराव हि यांच्या हाताखाली देशमुखीचा कारभार करीत होते त्याजवरी महादजी गणेश यांच्या हाताखाली सूर्याराव कारभार करीत होते. त्याजवरी मोरो जिवाजी देशपांडे यांच्या हवेली देशमुखीची मुतालकी करून सूर्याराव यार्शी महाराज छत्रपति बोलिले:—मौजे वोझई हा गांव कुलवाव कुलकानू देखील हक्दार देखील दरोबस्त खाऊन सुत्ररूप राहणें. असें असतां जनाई जाधवीण भुईजकर इनें महाराज स्वामीस अर्ज करून राणोजी नाईक पिसाल याशीं वोझईपैकीं दोन चाव्हर जमीन बरोबर चौददार देऊन मोजून पदरीं घातली. दोन चाव्हर खात होते. याशीं साक्ष देशाधिकारी व देशक.

[खं. ३, लें ६४, पृ. ६४.]

हरणाचा तंटा

चंद्रसेन जाधवराव मोगलाईतील चौथाई सरदेशमुखी बाबतीचे अंमल बसवावे, उगवावे म्हणून फौजा सनदा देऊन, पोख्त सामान तयारी करून देऊन खाना केले. दमाजी थोरात पाटस तर्फेतील हिंगणगांव येथें गढी करून पुंडपणा करीत होते. स्वाऱ्या करू लागले. व उदाजी चव्हाण हे करवीर प्रांती अथणीकडे राहून वडगांव येथें असोन उभयतांही संभाजीराजे यांचे लक्षांत राहून, सातारा प्रांतापर्यंत स्वारी करावी, चव्हाणचौथाई म्हणून ध्यावी; गांव लुटवावे, मारावे असें करूं लागले. महाराजांनीं सर्व कारखाने किह्या सातारियावरी ठेवून वरता वाडा बांधविला. शाहु—तलाव.

म्हणून तळें केलें. कांहीं लोक वरत, [कांहीं] खालीं रहावे असें केलें. जाधवराव सेनापति यांचे पदरीं बाळाजी विश्वनाथ बाबतीच्या मामलती करून होते. ते फौजेत जाधवराव यासमागमें होते. एके समर्थी लष्करचें कूच जालें. रवै पडली. त्यांत हरण उठलें. त्याचे मागें पिराजी राऊत म्हणून—बाळाजीपंत यांजऋडील पथकांत—शिलेदार होते ते लागले. पुढें मुक्काम होऊन डेरे राहुच्या जाल्या त्यांत व्यासराव म्हणून ब्राह्मण कारकून जाधवराव यांजऋडील होते त्यांचे राहुटीत हरण शिरलें. त्यांचे मागें पिराजी राऊत लागून गेले. राहुटीत पाठीशीं आले म्हणून व्यासराव राहुटीचे तोंडीं उभे राहिले. तों हे जाऊन “ आमची शिकार द्यात्री ” म्हणू लागले. तेव्हां व्यासराव “ आम्ही ब्राह्मण, आमचे राहुटीत आलें, पाठीस निघालें. तें देतां नये. मारूं नये ” बोलले. राऊतहि आग्रहास आले जे “ आमची शिकार आम्ही नेऊं. ” असा उभयतांचा आग्रह. तेव्हां पिराजी राऊत यागीं भाला टाकिला. तों हे पुढें जाले यांस लागला. जखम जाली, हें पाहून पिराजी राऊत जाऊन बाळाजीपंत यांस वर्तमान कळविलें. “ अशी गोष्ट घडली. या उपरि बचाव करणें आपणांकडे आहे ” म्हणून सांगितलें. तों हें वर्तमान सेनापतीस समजलें. ‘ ब्राह्मणावर वार टाकिला, जखम शिकारीसाठी केली, हें अयुक्त जालें म्हणून पारपत्य शिक्षा त्यास करावी ’ असें ठरवून बाळाजीपंत नानांस सांगून पाठविलें जे “ तुम्हांऋडील स्वारांनें ब्राह्मणावर जखम केली त्यास पाठवून द्यावा. चौकशी करून शिक्षा जाली पाहिजे. ” तेव्हां बाळाजीपंत नानांनीं सांगून पाठविलें “ हरणावर भाला टाकिला तों राव मध्यें आले याजमुळें लागला. अपराध खरा. परंतु सरकारच्या पदरचे लोक आहेत. येऊन अम्हांपार्शीं पांचले. पाठीस पडले. त्या अर्थी क्षमा करावी. पारपत्य करणें, तैनात बुडवणें, घालवणें, दूर करणें आम्हीच करितों. ” असें सांगून पाठविलें असतां सेनापति आग्रहास पडले जे “ त्याचें पारपत्य च जालें पाहिजे. पाठवून द्यावे. ” तें समर्थी बाळाजीपंत हि आग्रहास आले. कळोन स्वार पथके खाना केले

१ रांग लागली. २ बाळाजी विश्वनाथ. ३ चंद्रसेन जाधवराव; धनाजीचा मुलगा.

जे “ सुप्रयुक्त राऊत हातीं न देत तरी हल्ला करून पथकें लुटून, धरून आणावें. ” हें वृत्त कळतांच हेहि पथक तयारी करून कूच करून निघोन चालले. लोकांस ताकीद केली जे “ जमून जाऊं नये. थोडे थोडे टोळ्या करून चहू वाटेनें जिकडे जसें कळेल तसें निभावून जेजुरी, सासवड येथें सर्वांनीं येऊन पावावें. ” आपण शे सवाशे स्वारांनिशीं एका मागें निघोन चालिले. हें वर्तमान जाधवराव यांस समजलियावरून दोन तीन हजार फौज जमवून पाठविली. “ त्यांच्या मागें जाऊन जेथें सांपडतील तेथून धरून आणावे ” सांगून खाना केले. बाळाजीपंत याणीं अंबाजीपंत पुरंदरे यांचे हातून सचिव याशीं राजकारण करून पुरंदर किल्लियाचे आश्रयास जाऊन राहिले. बाळाजीपंत फौज गेली त्याचे हातीं लागले नाहींत. हें वर्तमान कळलियावरून [सेनापतींनीं] आपण खासा फौजसुद्धां कूच करून बारामतीवरून सुपें येथें येऊन सचिव यांसी सांगून पाठविलें जे “ बाळाजीपंत यांस तुम्ही आश्रय देऊं नये. दिव्हा असतां आम्हांस तेथें येणें प्राप्त आहे. तुमचे मुलकाची खराबी होईल. ” यावरून सचिव याणीं बाळाजीपंतास सूचना केली “ तुमचा परिणाम येथें लागणार नाहीं. ”या उपरि आपला परिणाम महाराजांस शरण जाऊन आश्रय केल्यावाचून लागत नाहीं; ऐसा विचार करून पांडवगडची माची थोर, जागा बिकट. लोक सुद्धां दम खावयास योग्य आहे तेथें लोक ठेवून महाराजाकडे सांगून पाठवून, विचार आणवून, तेथें जावेंसें करून पांडवगडचे माचीस जाऊन उतरले. आणि अंबाजीपंत पुरंदरे यांचा व खंडोबल्लाळ यांचा स्नेह आहे; यांचे वाद प्रकरणीं जागें येणें त्यांत स्नेह जाला होता. त्यांचे विद्यमानें बोलणें करावें म्हणून त्यास पाठविलें. त्याणीं जाऊन भेट घेतली. आणि उभयतां मिळोन महाराजापाशीं बोलणें केलें जे “ बाळाजीपंत शहाणे, कर्ते, शिपाई, मोठे माणूस. याजवर सेनापतीनें असें गुदरले म्हणून स्वामीस शरण आले. रक्षिलें पाहिजे ” ऐसें समजाविलें. यावरून आपणास चांगलें माणसाचा संग्रह करणें आहे; तेव्हां जाधवराव आग्रहास पडले

त्यास समजोन सांग्तेन घडेल तसें करणें. म्हणून अभयपत्र देऊन हुजूर यावे सांगितलें. [चिटणीसकृत शाहुचरित्र.]

मराठ्यांना दिल्लीस आमंत्रण

पादशाईत पादशाहा-याशीं सर्वाध्यक्ष सैद होऊन वजीरी कारभार करूं लागले ते निजाम उन्मुलूक वगैरे सरदार यांस असह्य जालें. आणि दोन भाग होऊन एकमेकांस घालावावें ऐशीं मसलत वाढली यावरून औरंगाबादेस हसन अल्ली खान सैद होते यांस आलम अल्लीखान सैद याणीं लिहिलें जे “जुल्यकारखान वगैरे सरदार याणीं फरोखशाहास अनुकूल करून बखेडा आरंभिला आहे.” यावरून हसन अल्ली याणीं संक्राजी मल्हार यांस “मसलत कशी करावी ? तुम्ही येथें सुभ्याचें काम बंदोबस्त राखावा; आणि फौज जमाव घेऊन दिल्लीस जाऊन बखेडा मोडितां ” विचारिलें. ते समयां संक्राजी मल्हार याणीं मसलत सांगितली कीं “शाहू राजे पादशाहींतून सुटून आले. सर्व आपले दौलतीचा बंदोबस्त केला. मातबर सरदार व कर्ती माणसें, मुत्सद्दी, कार्यकर्ते जमविले. फौज, पागा, कारखाने मोडलेले जमविले. आणि फौजसुभे मोठेमोठे पाठवून मुल्क अंमल काबीज केला. त्यांशीं सख्य करावें. म्हणजे ते सहजच आपले सुभ्यांत उपद्रव करणार नाहीत. त्यांची फौज व लोक मदतीस बरोबर घेऊन जावें म्हणजे थोर मसलत व मोठीं कार्ये घडून येतील. नाहीतर मसलत दुर्घट आहे. ” यावरून हसन अल्ली बहुत खुप होऊन “तुम्ही पूर्वीं त्यांचे पदरीचे तुम्हींच या कामास जाऊन तह ठरवून पन्नास हजार फौज त्यांची कुमकेस बराबर यावी [असें करावें]. त्याचा खर्च देऊन व त्यांचे मतलब काय असतील ते येथें करावयाचे व पादशाहापाशीं करून घ्यावयाचे ते कबूल करावे. आणि दक्षिणेंत जे आमचे तर्फेचे कामावरि राहतील त्यांची मदत त्याणीं राखावी ऐसें ठरवून यावें ” सांगितलें. तेष्वां संक्राजपंत याणीं मनांत विचार केला जे “महाराजांचा प्रताप, दैव

विचित्र आहे. गुण ही सर्व राजचिन्हे दिवसेंदिवस वृद्धीम पावावे ऐसेच आहे. आपण पूर्वी पासोन त्यांचे पदरचे त्यांचे अन्न भाक्षिले आहे. त्यांचे दर्शन होईल. त्यांची सेवा घडावी ऐसा योग सहज प्राप्त जाला आहे. ” म्हणोन हसन अल्लीखानापाशी जाऊन मसलत सिद्ध करितो ऐमें मान्य केले. त्यांनी बराबर लवाजिमा मातबर, हत्ती, घोडे व पांच हजार फौज, स्वार, गारद ऐसे मोठे योग्यतेचा दिवहा व महाराजांस पोशाख, वस्त्रे, जवाहीर, हत्ती, घोडे, उत्तम पदार्थ ऐसे देऊन खाना केले. ते आले. संक्राजी महार पूर्वीचे आपले सचिव व सैदाकडून वकीलीस येतात कळोन महाराजांनी प्रतिनिधी व अष्ट प्रधान व सरदार सर्व आणाविले. संक्राजीपंत आले त्यास सामोरे जाऊन मोठे योग्यतेने भेटी जाल्या. त्याणीं नजर केली. सरकारांतून *बादली चादर घातली. त्यांस राहण्यास जागा याचे लवाजम्या सुद्धा राहण्याजोगी नेमून देविली.....यानंतर बोलण्यास प्रारंभ केला तेव्हां संक्राजीपंत यांनी सैदाची बोलणी सर्व विदित केली. “ यांत महाराजांचीं कांय असतील ते आज्ञा करावी त्यास दरमहा काय तो नेमावा ” बोलले. ते महाराजासीं मानले आणि सांगितले जे “ पूर्वी जैसिंग राजे येऊन महाराजांचा तह होऊन दिल्लीस जाते समर्थी स्वराज्य दरोबस्त पावले, घाट, कोंकण, वरघाट, बालाघाट चालावा. सहा सुभे दक्षिणेंतील चौथाई व सरदेशमुन्वी चालावी ऐसा तह जाला त्याप्रमाणें चालावे. मातुश्री व कविले तेथे राहिले ते येणें घडावे. ” ऐसे मतलब ते निवडोन यादी करून पौज येऊन जाण्यास मुख्य प्रधान बाळाजी विश्वनाथ व खंडेराव दाभाडे सेनापति व संताजी भोसले परसोजी भोसले सेनासाहेब सुभा यांचे पुत्र व पवार विश्वासराव ऐसे सरदार व पन्नास हजार फौज नेमिली. त्यास दररोज पन्नास हजार रुपये याप्रमाणें पन्ना लक्ष रुपये दरमहा पावावा ऐसे ठरावून मतलबाची यादी करून दिल्ली.....आणि सध्याच ठाणिमांत मोगलाई अमलाचे सुभे होते व स्वराज्याचे जिमेचे बाहेर राहून अमल घत होते ते मोगलाई ठाणीं सदरीं लिहिली तीं उठवून दरोबस्त अमल

स्वराज्याकडे यावा ऐसैं सांगितलें. ते संक्राजीपंत याणीं सैदास लिहून मत-
लबाची यादी तह ठरावून आणिला. व ठाणेदार यास सोडाचिळ्या आणून
मोंगलाई अमल उठवून “ दरोवस्त अंमल स्वराज्याकडे मतलब दिल्लीहून
व्हावयाचे ते करून तेथून देतों ” ऐसा तहनामा ठरावून पाठाविला. शके
१६३६ जयनाम संवत्सरे; सन खमस अशर मया व अलफ याप्रमाणें तह
होऊन संक्राजीपंत याणीं महाराजास मेजवानी सर्व अष्टप्रधान व सरदार व
कारखानदार व राजमंडळ यांस वस्त्रें जवाहीर यथायोग्य देऊन केली. महा-
राजांनीं हि पंतास मेजवानी त्याजकडील मुत्सद्दीं कारकून व सरदारसुद्धां वस्त्रें,
जवाहीर, हत्ती, घोडे बराबर दिल्ले. आणि औरंगाबादेस जाण्याचा निसेफ
दिल्हा. ते निघोन गेले.

मल्हार रामरावकृत थोरले शाहूचरित्र. पृ. ३७-३९.

एसूबाईच्या सुटकेसाठीं खटपट

गुप्ते दफ्तर]

[१६३९ फाल्गुन शु. ५]

स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके ४४ हेमलंबी नाम संवत्सरे फाल्गुन शुभा ५
इंदुवासरे क्षत्रियकुलावतंस श्री राजा शाहु छत्रपाति स्वामी याणीं रा रा
यादवराउ मुनशी यास आज्ञा केली ऐसिजे. तुम्ही माघ बहुल १३ चें विनं-
तिपत्र पाठाविलें तें फाल्गुन शुद्ध ४ स प्रविष्ट होऊन वर्तमान विदित जालें.
“ सरदेशमुखीचा परवाना पाहिले जाला होता तो गलत करून हल्लीं नवा
परवाना सिद्ध करविला. त्याची नक्कल काजीचे मोहरेनिशीं पाठाविली असे.
व पाहिले पेंसकसी मोकरर जाली होती त्याचप्रमाणें जरा बाजरा रदवदल
करून स्वामीस कळण्यास पाठाविली आहे. यावरून सेवकाचे चाकरीचाह

मजुरा होईल ” म्हणोन कित्येक प्रकारें लिहिलें. ऐशास जो पूर्वी प्रधानपतीं निर्वाह केला होता त्यासंबंधें दुसरी बोली असलेली याकरितां तुम्हीं सेवक लोंक व तुम्हांस जे लिहिणें तें लिहावें लागलें. येथील आशेवरून तथें तुम्हांस रदबदलेस जोर पोंहोचला आणि पहिलेच मोकळर बेरजेवरी काम होऊन आलें तथापि तुमच्या शहाणपणास अगर कष्ट मेहनतीस स्वामीनीं शब्द लाविला ऐसा अर्थ नाही. हे प्रसंगीं तुम्ही श्रमसाहस केलेंती तदनुरूप तुमचे उर्जित करणें आवश्यकच आहे. तुम्ही आपले मनांत कदापि विपर्यास न मानणें. पुढें हि स्वामिकार्यावरी एकनिष्ठपणें राहोन स्वराज्याची सनद सत्वरच तयार करून घेणें. राा शंकराजीपंताच्या व तुमच्या लिहिल्यावरून चौथाई व सरदेशमुखी परवाना व स्वराज्याची सनद ऐसे तीनाहि मतलब तों विल्हे लागले. राहिले मातुश्री येसूबाईसाहेब व चिरंजीव राा मदनसिंग यांचें आगमन जालें आणि स्वामीची व त्यांची भेटी जाली म्हणजे नबाबाच्या वचनाप्रमाणें राा शंकराजीपंत दरम्यान पडिले व तुम्ही कष्ट मेहेनत केली त्याची सार्थकता होऊन अवघेच मतलब सिद्धीस पावले. तर मातुश्रीचेविशीं व चिरंजीवाचेविशीं प्रतिक्षणीं स्मरण देऊन त्यांचे अविलंबें आगमन होय ते गोष्टी करणें. विस्तारें राजश्री शंकराजीपंत यांचे पर्ची लिहिलें आहे त्यावरून कळेल. बहुत काय लिहिणें.

[मराठी रियासत म. वि. पृ. १०३].

कर्नाटक कीं दिल्ली ?

बाजीराव बळाळ व चिमणाजी बळाळ बहुत कर्तें शहाणे निघाले. राज्यवृद्धीची उमेद धरून बहुत पराक्रम करून दाखवावा, महाराजांची कृपा संपादावी म्हणोन “ आपणास हिंदुस्थानची चौथाई सरदेशमुखी साधण्याचा मुभा सांगावा ” म्हणोन विनांति केली. हें महाराजांनीं ऐकून बाजीराव

यांजवर बहुत संतोषी जाहले. महाराजास हिंदुस्थान साध्य करावयाचें बहुत मानस. यावरून प्रतिनिधी व सर्व मुत्सर्दी जमा करून विचार पुसिला. तेव्हां श्रीपतराव प्रतिनिधी याणीं “ पादशाहाचा तह जाला आहे..... स्वामीचा मनोदय हिंदुस्थान साध्य करण्याचा आहे तोहि घडोन येईल. आधीं कर्नाटक प्रांत थोरले महाराजांनीं साध्य केलेला गेला आहे. तो साध्य सर्व फौज पाठवून करावा. नंतर ही मसलत करावी. ऐसे आमचे विचरे दिसतें ” बोलले. यावरी ते समयीं बाजीराव याणीं उत्तर केलें कीं, “ प्रतिनिधि अशी मसलत काय देतात ! पादशाही कमजोर जाहली. कांहीं जीव राहिला नाही. बखेडे बहुत जाले आहेत. पादशाहा आमचे कुमकेनें पादशाही रक्षावी असें इच्छून आहे. यांत च त्याचे हि बखेडे मोडावे. आपला स्वराज्य अंमल पूर्वी बसला नाही तो बसवावा. किलिजखान नजीक. त्याचा तह बिघडून ग्वटला करतील याचा हिसाब काय धरावा ! [असें म्हटलें तर] राज्य कसें करावें ! आणि थोरले महाराज याणीं जातीनें औरंगजेब शहाजादेपणांत येऊन दौलताबादची पादशाही घेऊन औरंगाबाद बसवून सुभा करून राहिले. त्याचा हिसाब न धरतां विजापूर भागानगर पातशाहींतील अमल बसविला. व त्याचे सुभ्यांतील अंमल घेतला. यानंतर हि संभाजी महाराज याणीं सर्व दौलत फौज बुडविली.....पूर्वी मोठी मोठी कार्ये वडीलीं केलीं तशीं न करावी तरी मोठी पदे कशास धरावी ! आम्हांस सनदा मात्र द्याव्या.फौज,खजीना सर्व स्वामीचे चरणाचे प्रतापें करून सिद्ध करितों. राज्य साध्य करितों. किलिजखान याचा हि शह राखून हिंदुस्थानची मसलत करितों. दोन्ही आम्ही आटोपतो. कर्नाटकची मसलत करणें त्यास पातशाही बुडविली [आहे]. पूर्वीचीं राज्ये विजापूर, भागानगर याजखालील मुखूख साध्य जाले च आहेत. हे घरांतील मसलत आहे. हुजुरांत व मांठे सरदार यांतील कोणातरी स्वाना होऊन मसलत जाली म्हणजे सहज साध्य होईल. हे प्रतिनिधींनीं मसलत संभाळावी. थोरले महाराजांचा संकल्प हिंदुस्थान काबीज करावें ऐसा राहिला त्याजसाठीं स्वामीचा अवतार उदय जाला. पुण्यप्रतापहि तसाच आहे यास्तव आधीं हें साध्य करावें आणि संकल्प शेवटास न्यावा. पादशाहांनीं आपण होऊन

चलाऊन नेऊन तह करावा जैसे दिवस श्रिनिं प्राप्त केले. त्यास बाळाजीपंत नाना जाऊन सर्व राजकारणें, हिंदुस्थानचे राजे रजवाडे याचीं करून सिद्धता जाली आहे. महाराजांचा प्रताप जें कार्य मनीं धरिलें तें घडोन यावें ऐसा आहे. यास्तव यासमयीं हा उद्योग करावा हें उत्तम आहे. ” ऐसे बोलिले. यावरून महाराज बहुत संतुष्ट होऊन बोलले जे “बाळाजीपंत नानाच्या उदरीं तुम्हीं जन्मला तें युक्त आहे. तुम्हांसारखे कर्ते पदरीं असतां हिमालया पलीकडील हि किन्नरखंडीचे राज्य साधता येईल. मग या मसलतीचें काय अशक्य आहे ! तुम्ही हिंदुस्थान प्रांती जावें. इकडिल सर्व सरदार व हुजरात व मानकरी फौज आहे. तेव्हां निजामउगुलुख याणीं शेखी केलियास पाहता येईल व कर्नाटक प्रांती हि फौज खाना करून सोडितां येईल. ” ऐसें सांगोन महाराजांनीं बाजीराव यास वस्त्रें बहुमान व सनदा देऊन निरोप दिलहा.

मल्हारामरावकृत शाहू महाराजांचें चरित्र पृ. ४४ -४६.

राजबंधूचा समेट.

१

तह जाहला त्या समयीं प्रथम स्वारी साधारण नाम संवत्सरीं सन इाहिदे सल्लासीन माघमासीं साताव्याहून श्रीमन्महाराज शाहूराजे यांजकडून श्रीमन्महाराज राजश्री संभाजीमहाराज छत्रपति यांसि न्यावयास आले व नांवनिशी श्रीपतराव प्रतिनिशी व नारोराम मंत्री व अंबाजी पुरंधरे पेशव्यांचे मुतालिक व कृष्णाजी दाभाडे व निंबाळकर व पांढरे व कित्येक नामीनामी सरदार किल्ले पन्हाळियाच्या मुक्कामीं फौज सुद्धां आले. श्रीमन्महाराज राजश्री संभाजी महाराज छत्रपति साहेबांस सर्वत्रांनीं नजरा व दुस्ते

च जहजडाव, जवाहीर, हत्ती, घोडे नजर करून सत्के करून जोहार केले त्या उपरि पद्धतीप्रमाणें चादरा त्यांसि देऊन विडे होऊन ते किल्ले खाली उतरले. उपरांतिक महाराज स्वामींची स्वारी किल्ल्याखाली होऊन देवळें नावली एथें मुक्काम जहाला. तेथून कूचदरकूच जाऊन वाठारावरी मुक्काम केला. शाहूराजे उमरजेवरी होते. श्रीपतराव व नारोराम मंत्री वाठाराहून पुढें ऊमरजेस गेले आणि शाहूराजे यांसह कऱ्हाडा पुढें जखीणवाडीच्या नजीक माळावरी घेऊन आले. त्यांजबरोबर संपूर्ण सरकारकून व नामीनामी सरदार वगैरे फौजा लक्ष पावेतों जखीणवाडीहून रावताची कोरगिरी वाठारा पावेतों म्हणतां दोन्ही सैन्ये मिळून दोन लक्षपर्यंत जथ जहाला. श्रीमन्महाराज राजश्री संभाजी महाराज छत्रपति सोन्याच्या अंबारीत स्वार होऊन समागमें सरकारकून व सरदार व नामीनामी खांसे सरदार दहापांच हजारपर्यंत होते, कोरगिरीतून मुजरे घेत स्वारी जहाली. श्रीमन्महाराज उभयतां बाणाचे खास्तीवरी उभे राहून मध्यें लोक फरक करून बनवा टाकिल्या. नामीनामी लोकानिशीं शाहूमहाराज घोड्यावर स्वार होऊन आले. श्रीमन्महाराज राजश्री संभाजी महाराज छत्रपतींची स्वारी हत्तीवरी होती ते घोड्यावरि स्वार होऊन बनवा विछावल्या होत्या तेथें येऊन उभयतां महाराज घोड्यावरून उतरले. परस्पर संनिध येऊन, ऐक्यता होऊन शाहूमहाराज यांच्या पायावरि डोई श्रीमन्महाराज राजश्री संभाजी महाराज छत्रपति यांणी ठेविली. महाराजांनीं परस्परें उभयतां बंधूंनीं आलिंगनं केली त्या वेळेस मोहरा व रुपये व सोन्याचीं फुलें व रुप्याचीं फुलें परस्पर सत्के जहाले. त्या समयीं तोफेची सरवत्ती व नानाप्रकारचीं वार्ये व शहाजानें वाजवून आनंद जाहला. फाल्गुन शुद्ध ३ तृतीया मंदवारीं दोन प्रहरां याप्रमाणें भेटीचा समारंभ जाहला. तदनंतर शाहूमहाराज याणीं श्रीमन्महाराज राजश्री संभाजी महाराज छत्रपति यांचा हात धरून उभयतां बंधू एक अंबारीमध्ये हत्तीवर स्वार झाले, खवासखान्यांत दोन मोर्चलें घेऊन संभूसिंग जाधवराव बसले. संपूर्ण फौजेच्या कोरगिरीमध्ये जोहार घेत कऱ्हाडापर्यंत गेले कऱ्हाडा नजीक कृष्णातीरी मुक्काम जाहला. दक्षिणतिरी श्रीमन्महाराज राजश्री संभाजी

महाराज छत्रपतींचा मुक्काम, उत्तर भार्गी श्रीमन्महाराज राजश्री शाहूराजांचा मुक्काम होता; त्या डेरियापर्यंत उभयतां महाराज गेले. त्या वेळेस शाहूमहाराज यांची ज्या हत्तीवर स्वारी होती त्या हत्तीस व दुसऱ्या हत्तीस व दोन रंगविलेले घोडे एक रुप्याच्या जिनाच्या व एक जरी बादली जिनाचा व दुस्तवादली व जडजवाहीर व ढालतलवार याप्रमाणें देऊन श्रीमन्महाराज राजश्री संभाजी महाराज छत्रपति नदी आलीकडे आपल्या डेव्याच्या मुक्कामास आले. कऱ्हाडाहून उमरजेस उभयतां बंधू महाराजांची सडी स्वारी जहाली त्याणीं श्रीमन्महाराज राजश्री संभाजी महाराज छत्रपतीस हजार रुपये सत्का करून बादली दुस्त व जडजवाहीर व हत्ती व रंगविलेले घोडे बादली जिनाचे दिले. शाहूमहाराजांच्या आग्रहानें उभयतां ऐक्यता असून साताऱ्यासि शिमगी पौर्णिमा व्हावी म्हणून ममतायुक्त बोलून श्रीमन्महाराज राजश्री संभाजी महाराज छत्रपति यांसि घेऊन सातारियासि गेले, त्यासमयीं संपूर्ण शहरचे लोक बाहेर येऊन उभयतां बंधूंचा समारंभ पाहून सत्के व खैरात बहूत झाली. आणि साताऱ्यांत पेशव्यांच्या वाड्यांत मुक्काम जहाला. दोन महिने मुक्काम होता. संपूर्ण सरकारकून व नामनिर्नामी सरदार याणीं श्रीमन्महाराज राजश्री संभाजी महाराज यांसि मेजवानी केली. नऊ हत्ती व चाळीस घोडे व जडजवाहीर व दुस्त असे बहुमान आले. शाहूमहाराज याणीं खानगी समयीं हत्ती व रंगविलेले घोडे सामानसुद्धां व ढालतलवार व जडावाचा खंजीर व दुस्तवादली दिली, व रोख दोन लक्ष रुपये दिले, आणि खानगी केली. बरोबर सरकारकून फत्तेसिंग भोंसले फौजेनिशीं देऊन श्रीमन्महाराज यांची स्वारी पन्हाळियासि पावती केली. शाहूमहाराज चार कोस घालवीत येऊन माघारे सातारियासि गेले. त्या वेळेस तहनामा जहाला त्याची यादी अलाहिदा असे. कलम.

[काव्येतिहास सं. पत्रें, यादी पृ. ३९३.]

२

साताराचे शाहु छत्रपति व कोन्हापूरचे संभाजी यांच्या दरम्यान शके १६५३ च्या चैत्र वद्य २ स जो तहनामा झाला त्यांतील कलमें अशीं होतीं.

तहनामा चिरंजीव राजश्री संभाजी राजे यांसि प्रति राजश्री शाहूराजे याणी लिहून दिल्ला. सुरसन इहिदे सलासीन मया व अलफ फसली ११४० छ १६ सावान विरोधिकृत संवत्सरे चैत्र वद्य २ वितपसीलः—

कलम १. इलाखा वारुण महाल तहत संगम दक्षिणतीर कुल दुतर्फी मुद्दख दरोबस्त देर्वाळ ठाणी व किल्ले तुम्हांस दिले आसत.

कलम २. तुंगभद्रेपामून तहत रामेश्वर देर्वाळ संस्थाने निमे आम्हांकडे ठेवून निमे तुम्हांकडे करार करून दिली असत.

कलम ३. किल्ले कोपळ तुम्हांकडे दिल्ला. त्याचा मोबदला तुम्ही रत्नागिरी आम्हांकडे दिला.

कलम ४. वैडगांवचे ठाणे (किल्ला) पाडून टाकावें.

कलम ५. तुम्हांशी जे वैर करितील त्यांचें पारिपत्य आम्हीं करावें. आम्हांशी वैर करितील त्यांचें पारिपत्य तुम्हीं करावें. तुम्हीं आम्हीं एक-विचारें राज्याभिवृद्धी करावी.

कलम ६. वारणेच्या व कृष्णेच्या संगमापामून दक्षिणतीर तहत निवृत्तिसंगम तुंगभद्रेपावेतों दरोबस्त देखील गड ठाणी तुम्हांकडे दिली असत.

कलम ७. कोंकणांत साळशी पलीकडे तहत पंचमहाल अकोले पावेतों दरोबस्त तुम्हांकडे दिले असत.

कलम ८. इकडील चाकर तुम्हीं ठेवूं नये. तुम्हांकडील चाकर आम्हीं ठेवूं नये.

कलम ९. मिरज प्रांत-विजापूरप्रांतींचों ठाणी देर्वाळ-अथणी, तासगांव वगैरें तुम्ही आमचे सार्धान करावीं.

१ इल्लीच्या सातारा जिल्ह्यांतील बत्तीस शिराळ्याचा पेटा म्हणजे वारुण महाल २ करवीरकरांनीं हें ठाणें पाडलें नाहीं. ३ कृष्णा तुंगभद्रेचा संगम.

एकूण नऊं कलमें करार करून तहनामा लिहून दिव्हा असे. सदरहू प्रमाणें आम्हीं चालू. यास अंतराय होणार नाही. [इच्छकरंजी संस्थानचा इतिहास पृ. ४२.]

सरंजामी पद्धतीची अवश्यकता

शिवाजी महाराजांच्या कारकीर्दीत सरंजामी पद्धति व जहागीरदार यांची वाढ होऊ न देण्यासंबंधी विशेष खबरदारी घेण्यांत आली होती; पुढें राजारामाच्या वेळीं या पद्धतीचा आश्रय केल्यावाचून मराठी राज्य टिकत नाही असें समजून तत्कालीन मुत्सद्यांनीं ती पत्करली, आणि शाहूच्या वेळीं आपसांत माजलेल्या यादवींतून मार्ग काढण्यासाठीं कोल्हापूरकर व सातारकर या दोघांनीं ही ती वाढविली. तिची वेसुमार वाढ होऊन मुख्य सत्तेस बाधा पोचू नये अशी तजवीज करण्यासाठीं माधवरावाच्या कारकीर्दीपर्यंत थोडे बहुत प्रयत्न झाले; पण ते व्यर्थ गेले. तथापि त्या काळीं सरंजामी पद्धति एका दृष्टीनें राज्याभिवृद्धीस आवश्यक होती असें कै. रा. व गणपतराव जोशी यांचें मत होतें. त्याचा माथिनाथ असा आहे (मराठी रियासत मध्य विभाग पृ. १३८-१३९):-

राज्यकारभाराच्या हल्लीच्या स्थितीवरून आपण तत्कालीन स्थितीचा अंदाज करितों; त्या वेळचे स्थितिभेदाचे कित्येक महत्त्वाचे प्रकार आपण ध्यानांत ठेवीत नाहीं. अलीकडच्या पांच पन्नास वर्षांत दळणवळणाचीं साधनें सरकारास चांगलीं उपलब्ध झाल्यानें एखाद्या मध्यवर्ती राजधानींतून दूरदूरच्या कोनाकोपऱ्यांचा व सरहद्दीचा बंदोबस्त योग्य रीतीनें होऊं शकतो. तशीं साधनें नसल्यास दूरच्या सरहद्दीच्या बंदोबस्तासाठीं कांहीं तरी विशिष्ट तजवीज सरकारास करावी लागते. या कामीं किल्ल्यांची योजना शिवाजीनें केली; परंतु राज्यविस्तार झाला म्हणजे ही किल्ल्यांची योजनाहि पुरी पडत नाही. किल्लेदार फितूर होऊन शत्रूम सामील

झाल्याची उदाहरणे पाहिजे तितकी आहेत. अशा स्थितीत दूरदूरच्या प्रांतांत जहागिरी देऊन आपल्या भवंशाचे अनेक स्वतंत्र व जबाबदार सरदार पेशव्यांस मुद्दाम बनवावे लागले. स्वतःच्या बचावासाठी व निर्वाहासाठी या जहागीरदारांस जिवानर उदार होऊन शत्रूशी लढावे लागे; आणि सभोवार शत्रु प्रबळ असल्यामुळे, आपल्या सरकाराशी निष्ठेने वागून त्यांकडून आपणास वेळेवर मदत येईल अशी तजवीज त्यांना ठेवावी लागे. बुंदेलखंड, माळवा वगैरे दूरचे प्रांत पेशव्यांनी जिंकिले. तेव्हा तेथे शिंदे, होळकर, बुंदेले वगैरे शूर सरदारांस कायमचे वास्तव्य करून देऊन पेशव्यांनी ठेविले नसते तर त्या अंदाधुंदीच्या काळांत सातारा राजधानीतून तेथील प्रदेशाचा बंदोबस्त राहू शकला नसता. अक्कलकोटास फत्तेसिंग भोरुल्याची स्थापना झाल्याने निजामाच्या छातविर दडपण बसले; आणि मुरारराव घोरपड्याने गुत्तीस राहून कर्नाटकास शह दिला. गुजराथेंत गायकवाडांची व वन्हाडांत भोसल्यांची स्थापना याच हेतूने झाली. पुढे दक्षिण महाराष्ट्रांत पेशव्यांनी पटवर्धनाची स्थापना याच उद्देशाने केली. अशा जहागिरी निर्माण करितांना होतां होई तो जहागीरदार आपल्या हुकमतीत वागतील असेच इसम प्रथम नेमण्यांत येत असत पण पुढे अनेक वारणांनी ते बंडे करित तो प्रकार वेगळा.

एक छत्री राज्य कोणत्याहि कारणाने मोडले तरी त्यांत असलेले बरेचसे जहागीरदार अवशिष्ट राहतात. मराठ्यांचे राज्य नाहीसे झाले. परंतु त्या वेळचे अनेक जहागीरदार आज इंग्रजी राज्यान्वली संस्थानांच्या रूपाने नांदत आहेत. परंतु मोगल बादशाहींत जहागीरदार नसल्यामुळे ते राज्य नाहीसे झाल्यावर मागे अवशेष कांहीच राहिला नाही. आज सुद्धा हिंदुस्थानांत एकंदर पांचशे संस्थानांपैकी मुसलमानी संस्थाने अवघी पांचच आहेत. इराणदेश मुसलमानांनी अल्पकाळांत जिंकिला. बंगालप्रांत इंग्रजांच्या हातांत जाण्यास पांच वर्षे पुरली. परंतु महाराष्ट्र देश जिंकण्याचा प्रयोग इंग्रजांना शेंपनास वर्षे चालवावा लागला.

५ स्वराज्याचें साम्राज्य

वारणेच्या तहानें कोल्हापूरकर व सातारकर यांमधील यादवी तातपुरती चंद् पडली; तरी तिचें पुनरुज्जीवन करण्याचा प्रयत्न, निजाम स्वार्थ साधण्यासाठी करित होता. तेव्हां निजामाची समूळ सत्ता उलथून पाडण्यासाठी दिल्ली येथील राजकारणांत मराठ्याचें वर्चस्व प्रस्थापित होणें अवश्यक आहे असें बाजिरावानें ठराविलें. रजपूत राजे देखील या वेळीं मुसलमानांच्या विरुद्ध उभे राहण्यास उत्सुक झाले होते, यामुळें सर्व हिंदूंनीं मिळून मुसलमानां पादशाहीची सत्ता हस्तगत करावी, असा हिंदुधर्म रक्षणाचा मुद्दा बाजिरावांस रजपुतांच्या मनांवर विंबावितां आला. यापूर्वीं फारतर 'स्वराज्या-भिवाद्धि' विपर्याचे उद्गार मराठी मुत्सद्यांच्या तोंडून अधून अधून निघत; पण यापुढें हिंदु धर्माचा व दिल्ली सर करण्याचा विचार मराठे बोद्धू लागले. यामुळें हळुहळु स्वराज्याचें साम्राज्य बनलें.

मल्हारजीच्या तरवारीचा प्रताप

[शक १६५३]

रजपूत रजवाडे यांचा इरादा, कसेंहि करून, सर्वांनीं एकदिल होऊन बादशाहीस धक्का द्यावा. सर्वाई जयसिंगास पुढें करून दक्षणी घोडेवाले यांस बगलेंत घेऊन, देवदर्शनाचें मिसें उजनीस आले. एकाएकी उग्र

होता नये. सबव इंदूरकर मंडलोईस मल्हारजी होळकरांकडे पाठाविलें. कीं 'तुम्ही जुवामदींचा इरादा धरला आहे. त्यापक्षीं तुम्हांस तमाम राजेरजवाडे लहानमोठे सामील करून देऊं. दयावहादुर, सुभा उजन-पादशाई-आहेत, त्याचें पारिपत्य करून धारा उजन येथें अंमल तुमच्या होऊन पुढें चाल चालू झाली म्हणजे एक समयावाछिन्न लहानमोठे रजवाड्यांचे वकील तुम्हांपार्शीं आणितों. ' अशी मसलत करून इंदूरचे जमीनदार मल्हारजीकडे पाठाविले. मल्हारजी व बाजीराव यांनीं मसलत करून बाजीरावास माघारे पुण्यास खाना करून, आपण सडा, घोडा राऊत मर्दाना उतरावयाचे उद्देशांत; तों नंदलाल मंडलोई दोनशें स्वारांनिशीं येऊन दाखल झाले. भेटी झाल्या. सवाई जयसिंगांनीं खानगी करतेसमयीं जे पर्याय बोलण्यांत आले ते सर्व बोकून आशा दुराशाही विशेष दाखविली. त्यास मल्हारजींनीं आज्ञा केली 'आम्हांस घाटांतिल वाट नियोण्याची दाखवावी. दोन प्रहरचे संधीस आम्हांस त्याजवर नेऊन सोडावें, इकडे दयावहादूर धारचे मुक्कामीं येऊन घाटाचा बंदोबस्त करून होते. परंतू इंदूरकर जमीनदार व वढवाणीकर या उभयतांनीं अनोळखी घाटवाट काढून सुभ्याकडील बंदोबस्त जागचे जागींच राहून, नर्मदा उतरून, सूर्योदयापूर्वीं घाट चढोन गेले. उदाजी पवारहि त्याच वाटेनें उतरून घाटावर होळकरांस सामील झाले. उन्हाळ्याचें चैत्राचे दिवस. अदकोशावरून 'हरहर महादेव' करून घोडे घातले. बाहेरचे बाहेर एकसहा कत्तल केली. तोफखाना आपलासा केला. पायदळ कडब्यासारखें कापलें. दयावहादूर पांच हजार स्वार घेऊन आला. ते नाहीसिं करून दयावहादुराचें डोकें हत्तीवर कापलें * विठोजी बुळे याज-पार्शीं दोन हजार स्वार मागे ठेऊन मल्हारराव आठ हजार स्वारांनिशीं उजनास येऊन अंमल चालू केला. काहीं एक अवघड पडले नाहीं. एवढा सुभा एका छाप्यांत बुडविला. हा दक्षण्यांचा व्रत. काळ श्रीमतांचा प्रताप मल्हारजांचे तलवारांचा. रजवाड्यांचे वकील आले त्यांस घेऊन

* हें युद्ध धारनजीक तिरला या गांवीं शके १६५३ अश्वीन वद्य ८ रोजीं झालें.

पुण्याम आले. तेथे वकीलांची बोलणी होऊन बाजिराव यांजला समागमें घेऊन माळव्यांत आले. सवाई जयसिंगाचे विचारें दिल्लीचे आसपास धुमाकूळ उडविला. जाळपोळ अशी केली कीं दिल्लीचे बाहेर चाळीस कोस ना दिवा ना बत्ती. कुंजपुरा लुटला, फौजेंत सुवर्णाचा संग्रह झाला. बादशाही हालवून माधारे फिरले. सवाई जयसिंग, बाजिराव व होळकर यांच्या भेटी झाल्या. जयसिंगाजवळून तीस लाख रुपये घेतले. तेथून निघोन देशांत आले. [होळकरांची कैफियत पृ. ९-१०]

दयाबहादुरावरील स्वारी

मुसलमानांचा पाडाव करून हिंदुधर्माचें पुरूरूपीवन करण्यासाठीं बाजिराव बल्लाळाच्या वेळीं रजपूत व मराठे किती एकोण्यानें वागत होते याचा कल्पना पुढें दिलेल्या पत्रावरून होण्याजोगी आहे:—

मराठी रियासत मध्यविभाग पृ. ३६९.] [१६५३ कार्तिक शु. ७

सिद्धीश्री १०८ महाराव नंदलालजी प्रधान व भाईजी ठाकर नरहर दासजी कानूनगो संस्थान इंदोर जोगी. श्री अमरगढसु महाराजाधिराज श्री सवाई जसिंगजीकृत प्रमाण बंचेजो. अत्र कुशल, तत्र कुशल श्रीजीकी कृपासु चाहिजेजी. अपरंचे. हकीकत एसी के मालवकी हकीकत आपकी तैरफसुं लिखी आई थी वो सव मालुम हुवी. और ताा २९ रविलाखरका पत्र राजश्री बाजिराव बल्लाळ पेशवा प्रधान दखनसु लिख्यो*की * आपके संकल्पके माफिक ताा २१ के रोज मालवेमे फत्ते हुई. और दयाबहादुर सुवा रणमे काम आया. इसमे रावसाहेबजी व ठाकर नरहरदासजी व मया-रामजी वकील इननें अपने तनमनधनसे भाई बेटे सरदार सुदारमत दी.

१ यांसि. २ सुं=हून. ३ वाचावे. ४ पाहिजे. ५ विशेष. ६ कडून *येथून अव-तरण संपेपर्यंतचा मजकूर बाजिराव बल्लाळ नें सवाई जयसिंगास पठविलेल्या पत्रांतला आहे. ७ रावसाहेब=इंदूरचे जमीदार नंदलाल मंडलोई. ८ सहाय.

परंतु मांडवघाटपर पादशाका सुवाने बंदोबस्त ऐसा करा था, कि रस्तेमे तीन सुरंग लगाई थीं. और फोज पचास हजार तयार थीं. घाट चढते मरेठी फौज बहोतसी मरने लगी. और जरासे कदम उपर चढे तो मांडववालो सुरंग दागे, तो कुल फोज गारद होवे. ऐसे मोकेपर रावसाहेबने खबर दी. ओर मांडवघाटका रस्ता बदलाकर दूसरे रस्ते- भेरो घाटसे- फौज चढाली. और अपने भाई, बेटे व सरदारोके घाटपर सुरंगमे उडाये. और मुकाबलेमें कट गये. बहोतसी मदत करी के उसका हाल लिख नहीं सकता. 'ऐसा लिखा आया. सो' 'आपकुं लिखते हैं कि यहवात आपने तपसीलवार लिखी नहीं. हजीर शाबास है के फकत हमारे 'कोलके उपर आप सब मालवे के सरदार रहकर, अपना धर्मका कल्याण होना, और मालवेमे धरमकी यह बात विचार कर मालवेथेसे मुसलमानोको 'चौपट किये और धर्म कायम रखा. हमारा मनोरथ आपने पुरा किया, इसबदल हमने पेशवाको लिखा है की 'आपके मरजीके माफीक मालवेके सब सरदारोका बंदोबस्त अच्छा होगा. जैसा तुम इनकु बहादरसे लाये हो, इसी माफक उनका मालवेमे जमाव डालना. ऐसा न हो कि इनके पाव पहिले सरीके उठ जावे. तीन बखत मालवेमे आनकर पीछे गये कुछ मिला नहीं. सो इसका पूरा विचार रखना. और दुरंदेश विचार समजना. जादा आपकु लिखनेमें आता नहीं. आप दीना सरदार हो. तारीख ५, जमादिलअव्वल सन इसने सलासिन मया व अलफ.

शनवारवाड्याच्या कोटास मनाई

तीर्थरूप*राजश्री राजू तथा राजश्री आप्पा स्वामीचे सेवेसी. विनंति. आजि मंदवारी प्रातःकाळी दरबारास गेलों होतों. राजश्री नारबोवा व ९ हकीकत. १० तें. ११ बहुत, फार. १२ वचन. १३ चौपट = हाकलणें, नष्ट करणे. १४ सूत्र.

*हे पत्त बाजीराव व चिमाजी यांना लिहिलेले आहे. शाहूच्या दरबारांत

आणीकहि कित्येक लोक मुजऱ्यास आले होते. तेव्हां राजश्री स्वामी बोलले कीं “ राजश्री प्रधानपंत पुण्यास कोट बांधितात, येविपर्यी पहिले हुजरे व कागद पाठाविले. परंतु ते गोष्ट न ऐकतां आपलाच हेका करून किल्ला बांधितात. तस्मात् मोंगलाचें पुण्याचें ठाणें बसावें असें त्याच्या मनांत आहे कीं काय ? सिंहगड किल्ला जवळ, तेथें चिरेबंदी कोट पक्कें काम करितात. द्वाही हुजुरे याणीं दिली, तथापि मोजीत नाहींत आणि कोट बांधितात. राजश्री सचीव पंताचा किल्ला सिंहगड जवळ आहे. ऐशियास सचिवाकडील किल्ल्यास मोंगलाचा मोर्चा बसवावा असें त्याचे चित्तांत आहे [कीं काय] हें काहींच कळत नाहीं. तसेंच जागा जागा किल्ले वाघोली व नांदडे व वाडी व आंबी वगैरे जागीं किल्ले बांधितात. मोंगलाची आवाई जाली तरी यांतून एकहि जागा रुजणार नाहीं; आणि आपले आपल्यासच प्रतिवाधक कर्म कां करितात ? व वडीलही उगेच डोळे झांकितात. परंतु गळफास बसेल. पूर्वी पिलाजी जाधव वाडा बांधीत होते, तेव्हां आम्हीं मनाई करीत होतो. परंतु राजश्री चंद्रसेनराव जाधव थोराताची पाठ राखीत यामुळें वाडीस कोट जाला. शेवटीं राजश्री बाळाजीपंत धरिले तेव्हां तीच वाडी पुरंदरास मोर्चा जाहला व मुद्दख हैराण जाहला. आम्हीं सांपत होतो तें न ऐकिलें. शेवटीं त्याच गोष्टीस आलें. तसेंच हेंही कर्म आहे. राजश्री प्रधानपंतांनीं कांहीं पुण्यांत कोट बांधावा असें कांहीं नाहीं. ” म्हणून बहुत श्रमी होऊन बोलले. चोरपाळतीनें बातमीहि पाठाविणार आहेत. “किल्ला कसा बांधितात ? ” असें आहे. तरी स्वामींनीं राजश्री स्वामीचे आज्ञेप्रमाणें

[साताऱ्यांत] पुण्यासभोवतीं. कोट बांधण्याविषयीं काय चर्चा चालत असे याची माहिती या पत्रांत दिली आहे. १ शाहू छत्रपति. २ शाहू महाराज ‘गढी बांधू नका,’ म्हणत असतां पिलाजी जाधवानें चंद्रसेनाच्या सल्ल्यानें दिवे घाटावर जाधवाच्या वाडीस कोट बांधिला. तो कोट आश्रयाला घेऊन दमाजी थोरातानें पुरंदर किल्ल्यापासून पुण्यापर्यंतचा मुद्दख मारून काढिला. त्या गर्दींत बाळाजी विश्वनाथ दमाजी थोरातच्या हातीं. मुण्याकडे जात असतां सांपडला. जाधवाच्या वाडीच्या कोटानें पुरंदरला जशी मोर्चेबंदी झाली तशी शनवारवाड्याच्या कोटानें सिंहगड किल्ल्याला होईल व पुढें संकट येईल, हा शाहूच्या म्हणण्याचा रोख.

किल्ला न बांधावा. हवेली भोंवतीं वुरूज न घालितां चार दिवाळां मात्र करावी. जुनें काम आहे तें कांहीं फार पक्कें तों नाहीं. परंतु उगीच भ्यासुर दिसते. त्यास पांढरे मातीनें भिंतीचे बाहेरील अंग सारवावें म्हणजे डोळे-फोड दिसणार नाहीं. अर्थमूचना लिहिला आहे. स्वामी खावंद आहेत. खातरेस येईल तें करावें. विदित जालें पाहिजे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

[खं. २ पृ. ६६]

इचलकरंजीकर व घोरपडे

तालीक]

श्री

[१६५७ कार्तिक वद्य ३]

राजश्री व्यंकटराव नारायण गोसावी यांस

अखंडितलक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्नेहांकित राणोजी घोरपडे
सेनापति. दंडवत. विनंति उपरि. येथील क्षेम जाणून स्वकीय लेखन करणें.
विशेष. नांदणीचे मुक्कामां तुमचे आमचे भेटी जाली. कितेक मनसुबीचे
बोली जाली. ते समर्थी तुम्ही विनंति केली जें “ राजश्री संताजी घोरपडे
सेनापति कैलासवासी याणीं आमचे बाप तीर्थरूप कैलासवासी यांस पुत्र-
पणें नवाज्जुम त्यांचे हातीं सेवा घेऊन त्यांचें ऊर्जित करून चालविलें.
त्यामागें आमचे बापांनीं राजश्री राणवासाहेब नेणते होते त्यांस हातीं घेऊन
भाऊपणें चालोन जंगनामोदी करून सेवा केली. त्यामागें राजश्री परिसाहेब
लहान असतां आमचे बापांनीं त्यांचे नांवें दौलत करून श्रमसाहस बहुतच
केला. जंग राखिला. परिसाहेब प्रबुद्ध जाले (तेव्हां) त्यांपाशीं पूर्वपद्धती
प्रमाणें एकनिष्ठें सेवा केली. सेवा करीत असतां आमचे तीर्थरूप यास

३ कोनाड्याची भित. १ लौकिक, पराक्रम.

देवाज्ञा जाहली. ते समयीं आम्हीं नेणते होतो. आनची मातुश्री लक्ष्मीबाई व आम्हीं उभयतां बहिरेवाडीस होतो. तेंथे परिसाहेव येऊन मातुश्रीचें समाधान केलें. आम्हांस मांडीवरी घेऊन पुत्रवत् चालवावें एसी स्थापना केली. ” ते समयीं आम्हांस योगक्षेम चालवावयावद्दल “ मापले मिरज येथील वतन देशमुखी व सरदेशमुखी वतन कार्यात १८ अउरा, सरदेशमुखी वतन कार्याती चार एकूण २२ कार्याती वतन आहे. त्यापैकी परभरि हुजूर चालत आहेत कार्यात इटे व कार्यात भाळवणी. दोन्ही कार्यातीचे देशमुखी व सरदेशमुखी चालत आहे. बाकी देशमुखी, सरदेशमुखी कार्याती सोळा व सरदेशमुखी वतन कार्याती ४ चार. एकूण वीस कार्याती वतन आपलें. त्यास तुम्ही पुत्रवत् आहे. तुम्ही निष्ठेनें वर्तावें, आम्हीं तुमचें चालवावें, हें योजून सदरहू वतन तुमचें स्वाधीन केलें आहे. आमचे नांवाचे वतनी शिके आहेत. ते तुमचे स्वाधीन केले आहेत. वतनाची देखरेखी करून दिवाण-राऊळ समजाऊन वतनवाचेचे हक्क व इनाम व कानूबाव जकाती विश्वा तुम्हीं अनुभवून एकनिष्ठेनें सेवा करित जाणें म्हणून वचन देऊन पत्र दिलें आहे त्याप्रमाणें आम्हीं अनुभवीत आहों. हल्लीं साहेबहि प्रबुद्ध जाला आहे, व त्याप्रमाणें चालवीत आहेत. आणि पत्रहि करून द्यावें ” म्हणून विदित केलें. त्यावरून आम्हीं मनास आणितां तुमचे वडिलांनी व तुम्ही आजीपावेतो एक निष्ठेनें सेवा केली. पुढें हि करित आहों. तुमचे चालवावें हें अगत्य जाणून तुम्हांस वचन दिलें आहे. त्यास तुम्ही प्रस्तुत थोर धंदी करितां हे हि गोष्टीजें आम्हांस समाधान जालें. तुमची स्त्री सौभाग्यादिसंपन्न मातुश्री येरूबाई यांचे आमचे भेटी जाली. तुमचें पूर्ववत् चालवावें याज-करितां तुमचे पुत्र चिरंजीव राजश्री नारायणराऊ हे आमचे पुत्र ऐसें जाणीन कृपालु होऊन कसवे इचलकरंजी व मौजे शिरदोण दोन्ही गांऊ इनाम करून दिले आहेत. सदरहू दोन्ही गांव तुम्हांकडे दिलें आहेत. वतन

२ दिवाण = कारभारी मंडळ. राऊळ=राजाचें कुटुंब. ३ शाहू महारांजाच्या दरबारीं राहून मोठमोठ्या सरदान्या व मोहिमा करितां. ४ चालाजी विश्वनाथ पेशवे यांची कन्या अनूबाई.

व दोन्ही गांव अनुभवून सुखरूप राहणें. शालिवाहन शके : १६५७
राक्षसनाम संवत्सरे कार्तिक बहुल ३ गुरुवासरे, सुरसन सीत सलासीन
मया व अलफ, खाना छ १५ जमादिलाखर, मोतव, शिक्का.

बाजीरावाचा कर्जबाजारीपणा व ब्रह्मद्रस्वामी

श्री

श्रीमत् परमहंस परशरामबावा स्वामींचे सेवेसी:—

विनंति सेवक आज्ञाधारक बाजीराऊ कृतानेक विज्ञापना. महाराजांनीं
खंडूबरोबर आशीर्वादपत्र पाठविलें व कित्येक आज्ञा केली. तरी बावा,
आम्हांस काय चिंता आहे ! तुम्ही जालेत गोसावी, आणि आम्हांकडे प्रपंच
लाविला. त्या प्रपंचामुळें आम्ही जोड इतकीच केली की वीस लाख
रुपये कर्जदार जालों. कर्जदारांचे नरकांत कुजतों इतकेंच मेळविलें. या
दुःखास्तव गतवर्षी पिंपरीस आलों तेव्हां सारें तुमच्या हवाली करून
मोकळें होऊन देवाची सेवा करावी हा वेत धरून स्वामींस विनंती केली.
स्वामी कृपाळु होऊन आश्वासन दिल्लें “ भार्गव तुझें ध्यानीं आहे. फत्ते
तुझी होईल; व पैकाहि उदंडसा मिळोन कर्ज फिटेल. सर्व साह्यकारां
भार्गव आहे. ” तेवढे वचनावर दृष्टि देऊन होतों. त्यास चिरंजीव तुझा
तिकडे गेला होता. यश मात्र थोडें बहुत आलें. पैका न मिळाला. लष्क-
रचे हाल श्रीरंगपट्टणचे वेळेस जाले होते तसे च जाले. आपण या
गोष्टीचा शोध करावा. आतां नित्य उठोन कर्जदारांचे पायां पडावें.
शिलेदारांचे पाया पडतां पडतां कपाळ छिनत चाललें. आतां हीं सुखें
आम्हांस नकोत. तुम्ही या आणि आपला कारभार संभाळा. अगर
टाकून द्या म्हणाल तरी टाकून उठोन येतों. वरकड तुम्हीं आपल्या
पैक्यासाठीं लिहिलें तरी स्वामींनीं कांही चिंता न करावी. आमचा जीव आहे

तों पैकियाची काय चिंता आहे ! कोणे समर्थी पैका पाहिजे तें आम्हांस हि कळतें. पैका पावता कळंच. आतां प्रस्तुत तों आमचा जीव च मात्र आहे. तो येथें येऊन धेणें अगर तेथें बोलावशील तरी सर्वसंग टाकून येतो. तुम्ही थोर देव. तुम्हांस वचनास धरावें तें वचन खरें न जालें म्हणून आम्हीं लेकरांनीं तुमची रड तुम्हांपासी रडावी आणि रडतियाची अशी तुम्ही पुसोन परिणाम त्याचा करावा तो कराल. तुमचें झाड लाविलें तोडाल तरी आतां नोडा, वाढवाल तरी वाढवा. या गोष्टीस नादर कोण आहे. तुमचे दववणीस आम्ही कां भिजं ? मारशील तरी तूच, बावा, मारशील. यांत हि कीर्ति तुझीच आहे. आणि आम्हां लेकरांचे लडिवाळ चालवून धीर्तिरूप होशील तरी तूच होशील. गांवचा मजकूर लिहिला कीं शिष्य पाठविणें त्याचें हवालें करूं. तरी शिष्य मीच आहे. मला बोलवावें; मीच येतो. हा कारभार पाहावासा असला तरी येऊन आटपणें. पाहिजे तरी, आम्ही मुतालीक तुझे. टाकून द्या म्हणाल तरी येतो. नाही, चार दिवस आमचे च हातून घ्यावास असेल तरी तैसीच आशा करावी. आम्ही तों कर्जदारांचे नरकांत बुडालों. तुझे वचनावर अवंदाचे सालीं जर मला कर्ज व राजा व लोक यांचे देणियापासून मुक्त करशील यास्तव देवाजवळ आमचा प्राण देऊं. आम्हांस लेकरास मुक्त कराल ऐसें वचन अभयपूर्वक आलिया एवढे आठ महिने आणीक जीव धरून पाहूं. यांत जर आम्ही कृत्रिम लिहिलें असेल तरी आम्हांस तुझी च शफत असे. कांय तें उत्तर लवकर पाठविणें. तैसीच तजवीज करूं. तूं देव कैसा कीं आमची कृत्रिमता किंवा निर्मळता न कळे. ध्यानांत येईना तेव्हां आम्हीच प्रान्तनाचे गाढे. आमचें कपाळ फुटलें ! तुमचा कोप आम्हां गरीबावर कशास ! जे दुष्ट असतील त्यांजवर करा कीं ! तेणेंकरून प्रजा सुख पावे. आज दाभाडे, गायकवाड, बांडे कोटी कोटी रुपये खजिने आणि मीन आम्ही तुझे पायांपाशीं व धन्याचे पायाशीं निष्ठेनें वर्ततो ते अत्रास महाग जालो ! त्यांत आम्ही चिपळुणें, तुझे वाढविले. लाज तुला असावी. लाज धरशील तरी त्यांजवर कोप करा; आणि आमचें ऊर्जित करून, राहिलें ब्राह्मणाचें काम करून घ्या. नाही

तरी आम्हावरी कोपराग कशास पाहिजे ? आपले स्वाधीन करून घे आणि आम्हांस मुक्त कर. आणीक एखादा देव पाहून सेवा करूं. पिंपरीसच बोलिले आहां की “ माझा राग तुजवर होणार नाही. कदाचिर् राग भरलों तरी चालणार नाही. ” त्यास आतां लिहिलें की “ पिंपरीस मरत होतों. ज्वरानें शुद्ध नव्हती. ते बोली प्रमाण नाही. ” तरी मरत होतास तरी रात्रीं चे माझे रक्षणास कैसा आलास ? ह्या गांष्टी कैशास लिहिता ? जर आम्ही उमगतों न, तरी त्वां भार्गव च साक्ष असेल. आतां च उठोन संन्यासी होऊन एखादेकडे उठोन जावें ऐसें वाटत नसेल तरी भार्गवाची शपथ आहे. परंतु मागती कांहीं विवेक धरून धीर धरून पाहतां. जर धीर धरवेल तरी धरवून पाहूं. नका म्हणाल तरी आम्ही तों सिद्धच आहो. सेवेसी श्रुत होय. हजार रुपये सातान्याहून धावडशीस पावते करणें म्हणून पूर्वांच खंडूचें अगोदर दोन दिवस पत्र लिहून पाठाविलें आहे. पावले असतील अगर पावतील. उत्तर पाठवावें हे विश्वासि.

ब्रम्हेंद्र चरित्र, पृ. ३९

भोपाळचें युद्ध

१

श्रीमंत बाजीरावसाहेब व चिमाजीआमा असे उभयतां स्वारीस निघाले. छ १० साबान रोजी सांगवी नजीक करवंदवारीनें बाजीराव भोपाळाकडे गेले व आपा परतीन खानदेशांत येऊन तारापुराहून साष्टीकडे गेले. छ १४ जिल्काद निजामुन्मुल्क सिरोजेस होता. तो भोपाळाजवळ चांगली जागा पाहून बाजीराव याची वाट पाहत बसला होता. बाजीरावाचें लष्कर तेथें पोहोचतांच त्याणीं ‘ निजामुन्मुल्क आसरा धरून बसला, तस्मात् याचे मनांत भीती आहे, असें समजून छ ३ रमजान रोजी भोपाळजवळ लढाई सुरू केली. त्यांत निजामाकडील रजपूत लोक ५०० पडले. घोडे-

स्वार सातशें मेले. मराठ्याकडील १०० पडले व ३०० जखमी झाले. ते समयीं बाजीराव दोन बाणाचे टप्यावर उभा राहून ' निजामुन्मुल्क आपली जागा सोडून निघाला असतां त्याजवर एकदम हल्ला करावा ' अशी वाट पहात होता. परंतु ती जागा त्याणें सोडिली नाहीं. मग बाजीराव याणें फौजेच्या टोळ्या करून निजामास भोंवतीं गराडा घातला; व त्यास धान्य व गवत वगैरे मिळेनासे केलें. छ. १९ रमजान रोजी याप्रमाणें तजवीज केली. निजामास असें संकट प्राप्त झाल्याचें वर्तमान कळतांच त्याचे मुक्ततेविषयीं कुमक पाठविण्याची तयारी होऊं लागली. परंतु बाजीराव यांस पक्कें ठाऊक होतें कीं ' खानडौरान वजीर याचें निजामाशीं वांकडे आहे; यामुळें तिकडील फौज येणार नाहीं. ' कदाचित् हैदराबाद व औरंगाबादिकडून मदत येऊं लागल्यास त्याचे बंदोबस्ताविषयीं पेशवे यांणीं व शाहु महाराज यांणीं रघोजी भोसले यास लिहिलें असतां त्याणें ऐकिलें नाहीं. चिमाजी आपा मात्र लोक जमा करून तापीच्या कांठीं राहिला होता. त्यास बाजीराव याणें पत्र पाठविलें कीं, ' यासमयीं तुला फौज मिळेल ती जमा कर; व दक्षिणेंत पत्र पाठवून फत्तेसिंग भोसले व शंभुसिंग जाधव व सरलष्कर यास आण. बांडे व दाभाडे हे मजकडे येत नसतील तर तूं आपल्याजवळ घेऊन तापीवर रहा. यावेळेस मराठे एकचित्त झाले तर मुसलमान लोक दक्षिणेंतून हांकून आणवयाची संधि हीच आहे. ' निजामुन्मुल्क अशा अडचणींत पडला तेव्हां ती जागा सोडून दूर गेला. परंतु तोफा वगैरे सामान फार होतें. सबब तो माघारा फिरून भोपाळचे किल्ल्यांत शिरला. ती जागा लहान. कांहीं लोक आंत व कांहीं बाहेर असे राहिले. तेव्हां तो नबाब, कांहीं सामान भोपाळ येथें व कांहीं इसलामगड येथें ठेवून बाहेर पडून दाराईसराई गांवापावेतों पोहोंचला. तेथें पेशवे यांणीं शिंदे होळकर यांस पाठवून मीरमानाखान फौजदार मारला. दोन हजार फौज बुडविली. खुद्द पेशवे यांणीं नबाबाचे रोखे जाऊन तीन कोसाचे अंतरानें मुकाम केला. नबाबांनीं पाठ देऊन कुच केलें. भोपाळचे तळ्याचा आसरा केला. व पेशवे यांजकडील फौजांनीं दाणा घैरण बंद केली. तिन शेर धान्य नबाबाचे लष्करांत झालें. नबाब डेकळाचें कुसू रचून अडचणींत राहिलें. रात्रंदिवस तिरंदाजी व गोळी

पेशवे यांणीं त्याजवर चालविलीं. त्यामुळें नबाबाचे लोक रात्रंदिवस घोड्या-
बरील व हत्तीबरील हौदा न उतरतां राहिले. नबाब हौद्यांत बसून राहिले.
अशी फजीती होऊं लागली. तेव्हां छ. २६ रमजानीं तह ठरला कीं 'बाजी-
राव यास चंवळा व नर्मदा यांमधील मुलुवाचें आधिपत्य प्राप्त होण्यास बाद-
शाहास नबाबांनीं अनुकूल व्हावें; व याशिवाय पन्नास लक्ष रुपये बाजीराव
यांस स्वारी खर्चावद्दल द्यावे. ' असें ठरून लढाई तहकूब झाली.

[खंड २१ शकावली पृष्ठ ७६]

२

(ब्रह्मद्र. चरित्र. पृ. ५०) श्री १६५९ पौष वद्य १४
श्रियासह चिरंजीव राजश्री आपा यांसेः—

बाजीराव बल्लाळ आशीर्वाद उपरि येथील कुशल ता. ॥ छ २७ रमजान
जाणून आपणांकडील कुशल लिहीत जाणें. यानंतर तुमचीं पत्रें छ. ८ रम-
जानची वरणगांवचे मुकामचीं विश्रामाबरोवरी आलीं व दुसरी पत्रें छ. ११
रमजानची आली तीं छ. २४ रमजानीं पावलीं. लेखनार्थ विस्तारें कळला.
येथील वर्तमान काल पत्र लिहून पाठाविलें आहे त्यावरून कळलेंच असेल.
अलीकडील वर्तमान तर नबाब युनगे कांहीं सुपाळांत व कांहीं इसलामपुरांत
टाकून मुलुखाची संदर्प लाऊन कोस दोन कोस चालतात. आपल्या फौजा
चौतर्फी चालवून दाणागळ्या घासलकडी बंद केली. एके रुपयास एक शेर
अन्न जाहलें. तें हि कोणास प्राप्त कोणास अप्राप्त जालें. घोडी पळसाचा
पाला खाऊं लागली. परवा छ २५ रमजानीं मोंगल पठाणांनीं भाड्याचें
बैल खादले. रजपुतास तो केवळ उपास पडों लागले. ऐसा प्रसंग जाहला.
तेव्हां नबाब सर्वांचें दुःख पाहून बहुतच काहिला होऊन सलोग्वाविशी त्वरा
केली. बोलीच्या प्रसंगांस पाहिलेंच आबदुल खेरखान व सयद लखरखान
व अनवरअल्लाखान होते. सांप्रत आयामल्ल यांहीं सांगोन पाठाविलें कीं
बोलीचालीच्या प्रसंगांत आपणांस बोलाविल्यास आमची अन्न आहे; व
आम्ही तुमचें शुभचिंतक असां. यावरून आयामल्ल यांसहि पालवून द्यावें,
म्हणवून नबाबास राजश्री आनंदराव पंडित सुमंत यांजसमागमे सांगोन
पाठाविलें. त्याजवरून नबाबांनीं आयामल्ल यांस भेटीस पाठाविलें. भेटीनंतर

आयामल्ल यांस पहिले त्रिवर्ग यांस सांगोन बोलाचालीचा ठराव केला कीं
 “ माळवा दरोबस्त द्यावा. पादशाही सनद दिल्लीस गेल्यावर करून द्यावी.
 द्रव्याची थोली पहिली राजश्री धोंडो गोविंद यांचे विद्यमानची आहे,
 त्याची रजवदल करून जें साधेल तें करून द्यावें. नर्मदे व चमेलमध्ये राजे
 आहेत त्यांजपासून आम्ही पैके घेतों, तैसा कमपेस घेणें तो द्यावा. राजे
 यांस निरोप देऊन नवाबांनीं दिल्लीस जावें. कोणाविशीं तफावत न करावी.
 जे गोष्टीनें आमचें बरें होईल तें करावें. ” या गोष्टीनें मजकुरांत द्यावें तेसीं
 सिधत जाला (१) काल छ २६ रमजानीं सदहुंप्रमाणें करार करून नवा-
 बांनीं माळवा दरोबस्त जहागीर सुभेदारीचे यादीवरी दस्तक करून दिलें.
 व ‘द्रव्याहि साधेल तें पादशाहापासून करून देऊं’ ऐसें खातदस्तकानिशीं याद
 लिहोन दिलें. राजश्री पिलाजी जाधवराव व राजश्री बाबूराव मल्हार नवा-
 बांचे दर्शनास पाठवून दस्तकखतानिशीं याद करून दिली. यावर तमाम
 लष्करास व वाणियास ताकाद करून इरसाल पोहोचवून दिव्हा. अतःपर
 नवाब आपले बुरंगे वाहेर दक्षिणेस खाना करून दिल्लीस जातील. सारांश
 नवाबास अडचणीचा प्रसंग प्राप्त जाला म्हणवुन आपण हावभरी होऊन बुड-
 वावयाच्या सायासास लागावें तर नवाबाची फौज, तोफखाना व बंदोबस्त
 पाहतां आवधाच ध्यानांत आला. रोहिले, बुंधेले व रजवाडे व सवाईची
 फौज व खेची व नरवर आदिकरून खासा नवाब देखील तीस पसतीस
 हजार. या खेरीज तोफखाना. तोहि कोणे प्रकारचा हें तुम्ही जाणतच आहा.
 सभोवता आराबा चालून तमाम फौजेनिशीं तोफखान्याचे पाठीं चालावें
 तर राउत अगर पायांचे माणूस निघावया गरज नाहीं. बंदोबस्तीनें चालत
 उठावें तर थोडे माणूस बहुन खर्च होऊं लागले. धावयाविणें तग करून
 बुडवावें तर मोंगल लोक मागें सरखणार. जुंजतां दिसगत लागल्यास चार
 दिवस निघोन जातील. हा अर्थ व तुम्ही कितिएक विचार लिहिला तो
 चित्तांत आणून सौरस्याचा प्रसंग संपादिला. जो नवाब चौथाई व सरदेश-
 मुलीची नावें घेत नव्हता त्यानें ‘ माळवे दरोबस्त ’ ऐसें खासदस्तकानें
 लिहून [दिलहें] व लिहितां उच्चार केला कीं, “ यामागें कधींच गोष्टी
 न जाहली ते या प्रसंगीं जाहली. ” व नवाबांनीं हे गोष्टी मान्य करणें दुरा-

पस्त. पुत्राचे नांवें सुभेदारी करून समागमें आणिलें त्या माळव्याची दरो-
बस्त सनत करून देतो ! नवावाच्या चित्तांत कल्पांत आला. परंतु काय
करील ! संकटाचा प्रसंग देखोन द्यावें लागलें. जें राजेरजवाडे याचें, आपलें
वरें इच्छून कश्यप धरून होते ते त्यास हातचे सोडावे लागले. हें दुःख
लहान सामान्य न जाहले. आपा ! राजश्री स्वामीचें तपोबळ, वडिलांचें
पुण्य समर्थ तरीच ही गोष्टी घडोन [आली]. अन्यथा होंगें कळलेंच
आहे. आज पादशाहींत नवावासारिखा अमीर दुसरा कोण आहे ? याणें
जो पाया घालून दिला तो अवध्यांत श्रेष्ठ आहे. नवाब अतःपर दिल्लीस
जातील व समागमें कोणी द्यावयाचा तो देऊन नवाब दिल्लीस गेलियावरी
या प्रांताचा व राजवाडियांचा बंदोबस्त कर्तव्य तैसा करून. होईल वर्तमान
तें लिहून पाठवूं. काहीं द्रव्य नवावाजवळ मागावें ही इच्छा होती, परंतु
नवाब द्रव्याचा लोभी. पूर्वी याची साहित्य केली ते समयी मन वाढवून
द्रव्य देववळें नाहीं, ते हल्ली पदरचे देतील हें गोष्टी तशासारखी. दिल्लीस
गेल्यावर सार्वभौमापासून प्राप्त जाहल्यास चुकणार नाहीं. करार जाला यांत
अंतर न करावें ऐसी जानरोटी नवावांनी दिली. अतःपर नवाब खता
करतील, कदाचित् काळक्रम दुर्बुद्धि निर्माण जाली तर केलें पावतील. श्री
त्यास जय देणार नाहीं. लोभ असो दीजे हे आशीर्वाद.

बाजीराव बल्लाळाची दिल्लीवर स्वारी

श्रियासह चिरंजीव राजश्री आपा यांसी—

बाजीराव बल्लाळ आशीर्वाद उपरि येथील कुशल तागाईत वैशाख
वद्य छ १५ जिल्हेज मुा नजीक सवाई जयनगर जाणून स्वकीय कुशल
लिहीत जाणें. विशेष. नुनगे बुंदेलखंडाचा राजा जगतराज याचे हवालें

करून, बुंदेलखंडांत खाना करून, आम्ही सडे जाहलों. याचें वृत्त सादतखानाचें युद्ध होऊन सरदार आलियाचें वर्तमान विस्तारें लेखन करून चतुर्भुज कासिदा बरोबर पत्रें पाठविलीं. ती पावोन सविस्तर कळलेंच असेल. सादतखान यमुना उतरोन आगरियासी आला. त्यांसी गांठ घालावी. तरी तो आगरियाचा आसरा करून राहिला. तेथें जाऊन युद्ध करावें. तरी तो आग्रियाचा असतां मोडेल न मोडेल कळत च आहे. जरी गंभीर यमुनेच्या संगर्मी दिल धरून रहावें तरी ते जागा ज वून को त र खळ्या फार. खानडवरा व महमदखान वंगस वगैरे दिल्लीहून आगरियास येत होते व [ते आणि] सादतखान एक जालिया मनसबा भारी पडेल. याजकरितां संगर्मी राहणें उत्तम नव्हें. दुसरें, सादतखानांनीं पादशहास व खानडवरा व कमरदीखान वगैरे अमीरांस लेहून पाठविलें कीं, “ मराठ्यांची फौज यमुना उतरोन आली होती, ते बुडविली. दोन हजार स्वार मारिले, दोन हजार नदींत बुडाले. मल्हारजी होळकर, विठोबा बुठे कामास आले. बाजीराव याची धाड आली होती, तिची गत हे जाहली. त्याचे फौजेंत बाकी राहिली नाही. आपण यमुना उतरोन मराठे बुडवून चमेली पार करितों ” म्हणून कित्येक गप्पा लेहून पाठविल्या. पादशहासी मजुरा करून घेतला. पादशहांनीं खुशाली करून सादतखानास वस्त्रें व मोत्यांची माळ व हत्ती व शिरपाव पाठविला. व वकीलास हि शिरपाव दिला. आपली बाजू सेर करून घेतली. वरकड हि अमीरास कित्येक प्रकारें धिः-कारून लिहिलें. तें वृत्त राजश्री धोंडो गोविंद यांणी वरचेवर लिहून पाठविलें. तात्पर्यार्थ, ‘ आमचें फौजेंत जीव नाही. केवळ निर्जीव; *बुडवून नेस्तनाबूत केली;’ असें लिहात [लपंडाव] करून दाखविले. मोंगली कारभार आपण ऐकत जाणतच आहेत. करावें थोडें, लिहावें फार. पादशहास सत्य भासलें, तें मिथ्या केलें पाहिजे. त्याचे विचार दोन; एक सादतखानास बुडवावें किंवा दिल्लीस जाऊन दिल्लीचे पूर जाळावें, तेव्हां मिथ्या होईल. त्यास सादतखान आगरे सोडीनासे देखोन आम्ही दिल्लीस जावयाचा निश्चय केला. पूर जाळावें व मराठे आहेत असे पादशहास अवलोकन करवावें ऐसा विचार करून छ २६

जिल्कादी कुच करून, पादशाही रस्ता सोडून, लांबलांब मजला करून, दमनसिंग चूडामण जाट याचे मुलखांतून नेवातियाचे सरदे डोंगर किनाऱ्याने चालिलों. खानदौरा व बंगस आगरियास गेले. यांची व सादतखानाची भेटी छ २ जिल्हेजीं जाहली. धोंडोपंत खानदौरापार्शी होते. सादतखानांनीं खानदौरास सांगून पाठविलें कीं “ बाजीराव याची फीज आपण मोडली. बुनगे पळाले. ते खासा हि चमेळ उतरोन गेले. अद्याप तुम्ही त्याची खुशामत करितां ! वकील ठेवून घेतला आहे, हा कोण्या विचारें ? वकीलास निरोप देणें. ” त्यावरून धोंडो गोंविंद वकील यांसी निरोप दिव्हा. सादतखानानें सांगितलें यावरून वकीलास निरोप द्यावा असें खानदौराचें थोरपण नव्हतें. परंतु त्यांणीं त्याचा शक चित्तांत न आणून यांसी निरोप दिव्हा. आम्हांजवळ आले. कमदीखान व अजमुल्लाखान वगैरे आले. आम्ही त्यांजसीं गांठ न घातली. साता कोसांवर उजवे बाजुस आमचे हातें त्यास टाकून, लांब लांब मजली वीस वीस कोसांच्या करून दोन मजलीं छ ७ जिल्हेजीं दिल्लीस बारापुला व कालिकेचें देऊळ उजवे हातें टाकून, कुशवंदी नजीक शहर येथें मुक्काम केला. पुण्यास आगी देऊन खाक शहर करावें; त्यास दिल्ली महास्थळ, पादशाहा बरवात जालियांत फायदा नाहीं. दुसरें, पादशाहाचें व खानदौराचे चित्तास सद्ख करावयाचें आहे. मोगल यास सद्ख करू देत नाहींत व अमर्याद केल्यास, राजकारणाचा दौरा तुटतो. याकरतां आगी लावायाचें तहकूब करून, पादशाहास व बखतमल यांसीं पत्रें पाठविलीं. शहरांतून दोन हत्ती व घोडां, उंटें आलीं हौती तीं सांपडलीं. लष्करचे लोकांनीं शहरचे लोक भवानीचे यात्रेस बाहेर आले होते, त्यास झांबडा झांबड केले. दुसरें दिवशीं बुधवारीं पादशाहाचे आज्ञेनें बखतमल याणीं उत्तर पाठविलें कीं धोंडोपंतास पाठविणें; त्यावरून मशारनिव्हेस पाठवावें तरी आम्ही शहराजवळ आलों. यामुळें दिल्लींत गलबला जाला. यामुळें पाठविला नाहीं. “ भला मजुरा व स्वार पाठवून देतो. आम्हीं शहरानजीक राहिल्यानें शहरास उपसर्ग लागेल. याकरितां कुच करून झीलच्या तलवावर जातो. ” म्हणून उत्तर पाठवून आम्हीं कुच केलें.

शहराजवळून येत असतां पादशहांनीं नवाब मीर हसनखान कोका दरोगा खास चौकी, नवाब अमीरखान व खोजे राजे अफजूखान, राजे शिवसिंग जमातदार रिसाले अमीर व मुजफरखान नायब बाक्षिगिरी आहादी याणीं व नवाब मुजफरखान, खानदौराचे वंशु सात आठ हजार फौजेनिशीं शहराचाहेर रिकानगंजाजवळ आले. राजश्री सटवाजी जाधव पुढें गेले होते. त्यांची व मोंगलांची गांठी पडली. झटापटी होत होती. मशारानिहेंनीं आम्हांस सांगोन पाठाविलें. त्यांजवरून राजश्री महारजी होळकर व राणोजी सिंदे व राजश्री तुक्रोजी पवार व जिवाजी पवार व यशवंतराव पवार व मानाजी पायगुडे व गोविंद हरी पाठाविले. त्यांचे त्यांचे झुंज होऊन मोगल मोडिले. राजे शिवसिंग वगैरे दहा बारा दरवारी ठार जाले. नवाब मीरहसनखान कोका जखमी जाला. दिगखादे चौकी पादशहाचे अडीच तीनशे मेले. चारशें माणूस जखमी जाहलें. रोजअकनुलखान व अमीरखान व मुजफरखान वगैरे शहरांत पळोन गेले. दोन हजार घोडा पाडाव जाहला. पांच सहा हजार पळोन गेले. राजश्री राणोजी सिंदे यांजकडील इंद्रोजी कदम यांसी बोटास गोळी लागोन दोन बोटे गेलीं. बरकड नामांकित माणूस कोणी ठार जालें नाहीं. घोडें, माणूस जखमी जाले. तदनंतर आम्हीं झीलच्या तळावर मुक्काम केला. संध्याकाळच्या चार घटका दिवस बाकी राहिला. तों कमर्दीखान पादशहापुरावरून आल्याची बातमी खबर आली. ते च क्षणीं आम्ही तयार होऊन गेलों. त्यांचें आमचें फौजेचें युद्ध जाहलें. बारांत गेलिला एक हत्ती राजश्री यशवंतराव पवार याणीं घेतला. घोडी, उंटे लकरांत आलीं. त्यास दिवस अस्तमानास गेला. रात्रीचा दम धरून चौगीर्द मोंगल वेढून बुडवावा, तरी झीलचा तलाव सोळा कोस लांब, उजवीकडे कमर्दीखान, पुढें शहर दुसरें, आम्ही दिल्लीस गेल्याचें वर्तमान नवाब खानदौरा व सादतखान व मश्मदवंगस यांसी छ ७ जिल्हेजीं मंगळगारी राधाकुंडाचें मुक्काम कळतांच सडेसड होऊन पंचवीस तीस हजार फौजेनें बडेलास बत्तीस कोस येऊन मुक्काम केला. दुसरें दिवशीं आलावर्दीच्या नालियावर पंचवीस कोस मुक्काम केला. गुरुवारी प्रातःकाळीं खानदौरा व सादतखान व

बंगस व कमर्दीखान सारे एक होणार. एक झाल्यावर सोसणार नाहीं व शहर समीप. यास्तव मोंगलांस टाकून चहूँ कोसावर मुक्काम केला. आम्हांकडील फिरंगोजी पाटणकरांस गोळी लागोन ठार जाह्ला. वरकड हि दाहा पांच माणूस व घोडां जखमी जाहलीं. मोंगलाकडील दाहा पांच ठार झाले. दाहा वीस जखमी जाहले. गुरुवारी सादतखान व खानदौरा, बंगस सारे कमर्दीखानाजवळ आले. आलावर्दीपासून झालच्या तलावापर्यंत मुक्काम करून आहेत. आम्ही मोंगल पाठीवर घेऊन दाबांत आणून बुडवावे, या विचारां कुच करून रेवाद, कोटपुतळी, मनोहरपुरावरून आलो. परंतु अद्याप मोंगल सारे आलावर्दी व झालच्या तळावरी आहेत म्हणोन बातमी वर्तमान आले. व मीरहसनखानचा कोका पाहिल्या झुजांत जखमी जाह्ला होता तो मेला म्हणोन वर्तमान आले. खानदौराची पत्रावरी पत्रे राजश्री सवाई जयसिंगर्जास गेलीं. त्यांवरून ते पंधरा सोळा हजार फौज व तोफखाना देखील स्वार होऊन बासावियावर गेलें आहेत. खानदौराचे भेटीस जातात. सवाईजीचीं पत्रे ममतायुक्त आपला मुख्ख रक्षावा म्हणोन येतात. व आम्हांकडील व्यंकोजी राम त्याजपासी आहेत. त्याजपासून लिहवीत असतात. आम्ही त्यांचे मुख्खाचे वाटेस जात नाहीं. वाटेनें दाणादुणा देतील. अमयसिंग जोतपुरास आहेत. आम्ही ग्वालर, भडावर प्रांते आतां चार्की साकी राहिली आहे ते वसूल करून मोंगल मागे मागे आले तरी त्यांस हैरानपेरोसान करून, पाइची धापा देऊन, धांवतां धांवतां च खराब होत तेंच करून, दाबांत आणून, गांठ घालून राजश्री स्वामींचे पुण्यें व वाडिलांचे आशीर्वादे बुडवितो. आमची चिंता न करणें. मुख्ख गोष्टी पादशाहाचे व खानदौराचे चित्तांत सलूख करावयाचें आहे. मोंगल यार्णी हिंमत धरली आहे. त्यांतें शरितपस्त सादतखान आहे. याचा गर्व हत श्रीसंकल्पें जाहलियास सर्व मनोदयानुरूप होईल जरी मनोदयानुरूप सलूख जालिया करूं; नाहींतरी सलूख करीत नाहीं. दिल्लीभवतां मुख्ख खालसा केला. पुढें सोनपत पाणिपत यमुनापार मुख्ख राहिला; तोहि ताराज करून मोंगल अन्नास महाग होत ऐसें च केलें जाईल. मागाहून होईल तें वृत्त तुम्हांस लिहून पाठवूं. कदाचित् मोंगल दिल्लीस राहिले, तरी आगरियास

जाऊन, अंतवेदीत उतरून, मुख्य कुल मारून ताराज करितों. नवाब निजामन्मुख याणी गडबड केली. रेवा उतरले. तरी तुम्हीं मागें शह देणें. पेशर्जी लिहिलें आहे त्याप्रमाणें करणें. मारून ताराज करणें. इकडेस सक नाहीं. तिकडेस हि नाहींसा करणें. निजाम यास पायबंद असलिया उत्तम आहे. लोभ असो दीजे हे आशीर्वाद,

(ब्रह्मैंद्र. चरित्र पृ. २१)

मोंगलांचा विश्वास धरू नये

पाौ छ २२ मोहरम

राजमान्य राजश्री बाजीराव पंडित प्रधान यांस आज्ञा केली ऐसीजे- प्रस्तुत तुम्हांकडून विनंतिपत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं. कोठें आहां, काय विचार, पुढें कोठपर्यंत जाणार; मुख्य, अमीर सहवर्तमान, काय करीत आहेत हें सविस्तर दिन प्रतिदिन लिहीत जाणें. सांप्रत आगरेया-नजिक गेलेच असाल, पलीकडील भेटीचा विचार घडणार म्हणून परस्पर ऐकिलें. ऐशियास मोंगली मनसुबा; इमान देऊन आपला मतलब साधि-तील. त्यांचा विश्वास मानावा ऐसा अर्थ नाहीं. याजकरितां शहरांत जाऊन भेट घ्यावयाचा मनसुबा करीत असाल तरी ससंथा न करणें. भेट न घेतां दुरूनच ज्याचे हातें तुमचें राजकारण असेल त्यापासून आपलें मतलब साधावयाचे ते साधणें. हावभरी होऊन त्याचे विश्वासावरीं जाल, याज-करितां लिहिलें आहे. तुम्ही बुधमंत, कार्यकर्ते, यशस्वी सेवक आहांत. विचा-रास चुकणार नाहीं हा स्वामीस निशा आहे. तरी बहुत विचारें करून जें करणें तें करून आपली बाजू सर होऊन येई तें करणें. पलीकडील अमीर

तुम्हांसी विवेकावरी आहेत आणि नवाच निजामन्सूक इकडून फारच वळवळ करून त्या प्रांते येत आहेत. त्याचा विचार कांहीं कळत नाही. तरी बहुत बहुत सावधपणे मनसुवा करणें. मोंगली विचार तुम्हांस न कळेसा काय आहे. आपला नक्ष राहून योजिला मनसुवा सिद्दीस पावे ते गोष्ट करणें. जो विचार करीत असाल व घडोन येत असेल तो वरचेवरी हुजूर लेहोन पाठवात जाणें. वरकड सविस्तर रा। महादजी अंबाजी लिहितील त्याजवरून कळों येईल. आन * वृत्त दिनचर्येचें वरचेवर लिहिन. फुड मनसुवा काय ? व बोली काय मुद्याची ? तेहि लिहिन. फुड कोठवर जान तेहि लिहिन. त्याची मुखभान (?) आहे यावर न जान. त्याचे वाट कदाचित् भेटीचा प्रसंग पडल्या तर लिहिन. मुख्याचे जय भेटीचा प्रसंग पडला तर बलकटी करन, आन लिहिन. बहुत काय लिहिन, सूत्र असा.

[मराठी रियासत मध्यविभाग पृ. ४०७]

वसईवर मराठ्यांचें निशाण

१

तुमच्या हातूनच पुढें कार्य घेऊं

श्री शके १६५९ भाद्रपद बा। ३०

राजश्री गंगाजी नाईक अणजोरकर व शिवजी ना अणजोरकर यांस:-अखंडितलक्ष्मीअलंकृत राजमान्य. स्नो चिमणाजी बल्लाळ आशीर्वाद. सुा समान सलासीन मया अलफ. सांप्रत वसईवरी हला जाहला ते समई कार्य न जाहलें म्हणून तुम्हीं कांहीं मनांत दिलगीर न होणें. शाबास तुमची

* येथून अक्षर खाशांचें म्हणजे शाहुमहाराजांचें.

की तुम्हीं मन वाढवून मेहनत उत्तम प्रकारें केली ! ज्याणीं साहेब कामाच्या-
टाई मन वाढवून कामकाज केलें आहे, त्यांचें सर्व प्रकारें ऊर्जित केलें
जाईल; व कोण्ही साहेब कामावर ठार झाला असेल, त्याचे मागें मुला-
माणसांचें चालविलें जाईल. कार्य आजी न जाहलें, तरी पुढें तुमचे हातून
धेतलें जाईल. तुम्हीं आपलें समाधान असों देणें. जाणजे. छ. २८
जमादिलावल. बहुत काय लिहिणे ? [खं ६ ले. ११२]

२

मीच तुमचा बाजीराव !

श्री

१६६० पौष व. १३

गंगान्हवासिमान मातुश्री वेणुबाई कार्की वडिलांचे सेवेसी:—अत्ये
बाजीराव ब्रह्माळ साष्टांग नमस्कार विा येथील ताा पौष वद्य १३ पावेतो
स्वकीय लिहित जाणें विशेष. पौष शुभा ११ स तारापुरावर हल्ला केला ते
समयीं बाजी भिवराव तोंडांत गोळी लागून कैलासवासी जाहले. ईश्वरें मोठें
अनुचित केलें ! तुम्हास मोठा शोक प्राय जाला. आमचा तर भाऊ गेला
त्यास, तुम्ही वडील. दुःखाचें परिमार्जन करून विवेक करावा. त्यांचीं मुलें
व चिमणाजी आप्पा आहेत, त्यांचे हि त्याजपेक्षां अधिक चालेल. परंतु
आमचा भाऊ गेला. बाजू गेली. उपाय नाही. त्यास, चिमणाजी भिवराव
हे पाठविले आहेत. हें सांगतील तें ऐकावें. सारांश, मी च तुमचा बाजी-
राव असा विवेक करून धीर धरावा. मजवर दृष्टी द्यावी. बहुत काय
लिहिणें. लोभ कीजे हे विनंती. [खं. ३ १६७ पृ. १७६ .

वसईवरील शेवटच्या हल्याचें वर्णन

श्री

१६६१ वैशाख व. ५

श्रीमंत महाराजश्री परमहंस बाबा स्वामीचे सेवेसि. आपत्यें चिमाजनिं कृतानेक साा नमस्कार. विज्ञापना. येथील कुशल ताा वैशाख बहुल प्रतिपदा पर्यंत मुक्काम वसई स्वामीचे आशीर्वादेकरून सुखरूप असो. विशेष. स्वामीचे अभयावरून वसईस मोर्चे माघ शुा दशमीस लाविले. त्यादारभ्य मोर्चे चालविले व धमधमे चार पांच बांधले. सुरंग चालविले. जे जे उपाय स्थल हस्तगत करावयाचे ते केले. फिरंगी यांनी निराकरणाचा मंत्रपूर्वी युद्ध प्रसंगी मोठ्या मोठ्या सुरांनी—केले—तदन्वये फिरंग्यांनी सुरंगावर व धमधमेयावर गरनाळा टाकिल्या. सुरंग विच्छिन्न केले. पनळ लावून पाणी सोडिलें. आगीचे ओंडे जळके टाकून त्यावर तेल, दारू, राळ टाकून चार चार रोज डोंबराही सारखा करीत. बरकंदाजी व तोफाजी फिरंगियाची निस्सीम म्हणावी तैशी. तथापि स्वामींचा आशीर्वाद व दंड हें सबळ शस्त्र आम्हांजवळ. त्याचे प्रतापे इकडून तोफा लावून फिरंगियांच्या तोफा मना केल्या. सफेल पाडून लेश केली. वसई जागा बांका बुलंद सुरंगाचा उपाय नाही. परंतु स्वामींचे कृपाकटाक्षें सुरंग चालवून दोही बाजूंनी खांब, वरती तक्तपोशी, त्यावर दोन अडीच हात रेंती टाकून सुरंग नेऊन पोहोंचाऊन, दोनशे पाथरवट लावून, मोठे मोठे चिरे फोडून सुरंगाचे बुधालियास जागा करून, वैशाख शुा पंचमीस सकल सिद्धता करून, सुरंग लोकांस बाजूस वांटून देऊन, नगारियाची इशारत करून, सुरंग उडतांच सर्वांनी येलगारास उठावें, बुरजावर चढावें, शिड्या टेकून चढावें ऐसा करार करून, वैशाख शुा ६ बुधवारी दोन घटका दिवस प्रातःकाळचा येतांच सुरंगास बत्या दिल्या. डैत्रे बाजूचे सुरंग काहीं उडाले, काहीं उडणें होते, तां च लोकांनी उतावळी करून

कोंटावर चाळून घेतले; तों दुसरे सुरंग ते च बाजूचे उडाले, त्याणीं लोक दडपले व जाया व ठार जाले. तसे च उजवे बाजूचे सुरंग उडाले, एक दान उडतां च बुरुजास वाट जाहलीशीं देखून लोक वरते चढले, तों दुसरे सुरंग उडाले, त्याणीं वरतें लोक चढले होते ते उडोन गेले. लोक कचरले. हिरमोड होऊन काम बंद पडिलें. फिरंगी याणीं संभाळून हुके व गरनाळा व रेजगरीचा मार न भूतो व भविष्याति केला. त्याणें लश्करचे लोकांस व हृषमास अवसान राहिलें नव्हतें. उजवे बाजूचा मातवर सुरंग राजेश्री मल्हारजी होळकर यांजकडील उडणें होता, त्याचा शोध करून, पुन्हा त्यांत बुधले घालून रंजक दुरस्त करून लोकांची निवड केली. आणि सुरंग उडतां च खामखा निशाणें चढवार्वासा करार करून वैशाख शु॥ ७ गुरुवारी उजवे बाजूचा सुरंग उडविला. ते च समर्थी लोक जाऊन बुरुज अर्धा उडाला त्याजवर चढले. फिरंगियांनीं सफेलीच्या आंतून मेढा घालून पेटी भरून तोफा लाऊन तयार होतांच तेथें फिरंगी बळाऊन हुके गरनाळाच्या दारूच्या पोत्यास आग लावून मार केला, व रेजगरीचा मार सीमे परता केला. लोकांवरी अग्नीचा घर्जन्य करून भाजून काढिले. तथापि स्वामींचे अभय, आशीर्वादाचें वज्रकवच लोकांचें आर्गीं होतें, तेणेंकरून आगीची तमा न धरितां लोकांनीं हत्यार बरे वजनें केलें. फिरंगियांनीं मरदुमी, शिपाईगिरी करावी तैशी केली. त्याप्रमाणें इकडील लोकांनीं भारती युद्धाप्रमाणें युद्ध केलें. या मार्गें युद्धें बहुत जाली. परंतु या लढाईस जोडा च नाहीं. सर्व स्वामींचा आशीर्वाद. लोक बुरुज सोडीनातसे जाहले. तेव्हां स्वामींच्या दंडकप्रहारें करून फिरंगी धर्मद्वेषे बेहिमत होऊन अष्टमास प्रहर दिवसास कबूलास आले. कबूल घेतला. 'आठ दिवसांत काबिलासुद्धां झाडून जातोस' करार केलें. याजवरून मार महकूप केला. फिरंगी याणीं काबिले वस्तभाव गलबतांत भरिली. काल वैशाख पोर्णिमेस फिरंगी झाडून गेला. स्वामींचे पुण्येंकरून जागा फत्ते जाहली. लश्करचे व हृशमाचे लोक सुरंगानें उडाले व जाया ठार अदमासें पांच हजार किंवाहना विशेष होतील. तैसें च फिरंगियाचें सात आठशे मालीस ठार व या निराळे

जखमी जाले. भारती युद्धप्रमाणें युद्ध जालें. वसई चांकी जागा, पश्चिमेकडून समुद्र, दक्षिणेकडे खाडी, पुर्वेकडे खाजणचाखल, तिहींकडून किमपि इलाज नाही. एक उत्तरेकडून उपाय. तिकडे हि रीति, धर नाही. स्वामी साक्षात्कार ईश्वराचा अंश; स्वामीनी, वसई दिली. त्रिवार लिहिले, ते शब्द अन्यथा कसे होतील ! वरकड वसईची गोष्ट मानवी लोकांनी म्हणावी असें नाही ! वसई स्वामींचे आशीर्वादे फत्ते जाली. श्रीचें सुदर्शन धर्मद्वेष्याचें मस्तकीं वज्रप्रहार होऊन टोपांकर म्लानत्व पावलें. अन्यथा वसई वसई होती ! व फिरंगी आगीचा पुला होता ! स्वामींचे कर्तृत्वास पार नाही ! स्वामीचा महिमा स्वामी जाणत ! आम्हा मानवी लोकांम काय कळे ? “ वसई फत्ते होतां च सवाशे पुतळी पाठवून देणें व श्री भुलेश्वरास सव्वाशे रुपयांचा मुगुट घातला ” म्हणोन आज्ञा केली. याजवरून स्वामींचे आज्ञे प्रमाणें वसई फत्ते होतां च श्रीनिवास केदार याजबरोबर पुतळ्या सव्वाशे व श्रीभुलीवास मुगुट सव्वाशे रुपयांचा घातला ते रुपये १२५ सव्वाशे स्वामींचे सेवेशीं पाठविले आहेत. प्रविष्ट होतील. आम्ही लेंकरें स्वामींचीं असो. सर्व प्रकारें कृपा करणार स्वामी समर्थ आहेत. स्वामींचे वितरिक्त दुसरें दैवत आम्हां काय आहे ! सारांश, स्वामींच्या आशीर्वादे व दंडाच्या प्रतापें कार्य सिद्धीतें पावलें असे. स्वामींचा महिमा आम्ही वर्णावयास सामर्थ्य धरित नाही. श्रीनिवास केदार पुतळ्या व रुपये देऊन खाना केले आहे ते लवकरच पावतील. वर्तमान त्वरेनें विदित व्हावें यास्तव हें पत्र पुढें खाना केलें असे. सेवेसी श्रुत होय. हे विज्ञापना.

[खं. ३ ले. २७ पृ० २१]

४

पाश्चात्यांचें उपमर्दन

श्री

१६६१ ज्येष्ठ व. ६.

श्रीमत् महाराज श्री परमहंस बाबा स्वामींचे सेवेसी. अपत्यें चिमान्नीनें कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील कुशल तागाईत ज्येष्ठ बहुल.

षष्ठीपर्यंत स्वामींचें आशीर्वादे करून यथास्थित असे. विशेष. सोमाजी बरा-बर स्वामींनीं आशीर्वाद पत्र पाठविलें, तें प्रविष्ट होऊन संतोषावाती जाहली. वसई फत्ते जाहली त्यावरून स्वामींनीं मजळा कित्येक कृपा-उत्तरें गौरवून दाशरथी आदिकरून साक्ष उपसाक्ष देऊन आज्ञा दिली. तर सर्व सामर्थ्य स्वामींचे आशीर्वादाचे. वसई 'दिल्ही, दिल्ही' हें उत्तरें त्रिवार स्वामींनीं लेख केली व स्वामींनीं पाटसास मज दर्शन दिलें तेथें हि वसईविशीं अभय दिलें. तदनरूप स्वामींनीं वसईवर सुदर्शन प्रेळन घर्मद्वेष्यांचा निःपात केला येरवी वसई सई होती असें [नवतें] व टांपकर अग्निरूप होते. त्यांच्या सर्व शक्ती कुंठित करणें हा प्रताप स्वामींचा, आम्हां मानवी लोकांचें हें कृत्य नव्हे. श्री रघुनाथ [यार्गी] वानरां हस्तें समुद्री पाषाण तरवून लंबेशादिक त्रिकुटाचळाचें मर्दन केलें. तैसेंच श्रीकृष्ण यादवाहस्तें म्लेच्छाहि देत्यांचे निर्दळण केलें. याच प्रकारें पाश्चात्यांचें उपमर्दन स्वामींनीं करून वसईत ध्वजारोपण केलें. स्वामी मूर्तिमंत ईश्वररूप आहेत. स्वामींचा प्रताप कर्तृत्व वर्णावयास आमची बुद्धि नाही. प्रपंचिक विचारें स्वामींनीं मज महत्त्व देऊन आज्ञा दिली. तर हें सर्व भूषण स्वामींचें आहे. मी स्वामींचा असे.

[का. इ. सं. पत्रें पृ. ४९]

चिमाजीचें अभिनंदन

वसईच्या किल्ल्यावर मराठ्यांचें निशाण लागल्याचें आनंदकारक वर्तमान ऐकून एका सरदारानें आपले विचार चिमाजी आपास लिहून कळविलें; ते असे:—

श्रवणें बहुत आनंद जाला, त्याचा विस्तार लिहितां विस्तार आहे. वसई [म्हणजे तेथें] एक्या तोंडानें झुजावें; कोट विलंद, गच्ची रंद; मोर्चा अथवा सुगंध.

चालवीन म्हटल्यास पाणी लागते. फिरंगे यासारखे झुंजणार. असें असोन अप्रतिम तर्तूद करून उघडे सुखंग चालविले. त्याणीं हि प्रत्योपकार यथाविध केला. तत्रापि स्वामीचें पुण्य व पराक्रम अप्रतिम. तन्मुळें त्याजवर सलाबत बसून ईश्वरावर तवकल केली. तन्मुळे फिरंगी यावर सलाबत बसली. दक्षिणची फौज म्हणजे मऊ लागले म्हणजे बेजरब घेणार. कठीण लागलें म्हणजे फिरोन पाहणें नाहीं. ऐशी पूर्वापार या राज्यांतील तऱ्हा. [असें] सरदारांत कर्म जाहलें नाहीं. पुढें हि होणें नाहीं हा तो निश्चय च आहे. स्वामी केवळ ईश्वरी अवतार तन्मुळें ह्या फौजेस ह्या हिमती जाहल्या. ज्या प्रकारें वानराकरवून लंका घेविली त्या प्रकारें हे गोष्ट जाहाली. दक्षिणी फौजेस उपास करून व छातीचा कोट करून झुंजावे हे हिंमत पूर्वी कोणी केली ऐसे ऐकिलें हि नव्हतें. परंतु स्वामी साक्षात् ईश्वराचे अवतार ह्यामुळें हें कर्म होतें तेथें संशय नाहीं. सर्व प्रकारें ओढ, उपास करून हिंमत धरणें आणि येणेंप्रमाणें झुंजणें ही गोष्ट सर्व स्वामींच्या पुण्याची आहे. नाहींतरी औरंगजेब पूर्वी हि पादशाहा जहाले होते. त्यांनीं ही कर्मे करावीं परंतु त्यास हि तवकल न जाहाली. स्वामीचें पुण्य थोर. तत्प्रभावं हें होतें. नाहींतरी ह्या गोष्टी विचाराच्या वाटेनें या समयांत व्हाव्या ऐसें येत नाहीं. स्वामी ईश्वराचे अवतार हे गोष्ट खरी. येथें संशय नाहीं. आम्ही मानवी लोक, नानाविध मनाचे प्रकार, निश्चय होत नाहीं. सारांश येतदर्शी पर्याय मनांत आणितां अंत चित्तांत येत नाहीं. सर्व गोष्टी ईश्वरावतारासारख्या आहेत. जे सेवक हे पराक्रम पहात असतील त्यांचे जन्म धन्य आहेत. जे कामास आले त्याणीं तों हा लोक आणि परलोक साधिला. ज्यापासून ईश्वराची सेवा जितकी घडावयाची असते त्याप्रमाणे घडते. सारांश हे तर्तूद, हे मर्दुमी, या समयांत हे हिंमत, हे गोष्ट मनीं हि कल्पवत नाहीं. हीं कर्मे ईश्वरासमान आहेत. सेवेसी श्रुत होय हे विनंति.

समशेर गाजली यापरीस थोर तें काय ?

सहस्रायु चिरंजीव विजयीभव रणधीर रणशूर अर्जुनतुल्य उदाजी पवार यांस आज्ञा ऐसजिः—तुम्हीं पत्र पाठविलें तें पावोन संतोष जाहला. शाक पावल्या. देवाची आणि सुदाम्याची भेटी जाली. श्रीनें सुदाम्याचें दरिद्र विच्छिन्न केलें. तैसें तुमचें पत्र पाहोन श्रीस संतोष बहुत जाला. निष्ठा देखोन तुम्हांवर श्रीची कृपा विशेषात्कारें जाली. याउपरी आदले जन्मीचे क्लेश व याही जन्मीचे कष्ट दूर होऊन संतोष आणि जय पावाल. अंतरसाक्षाची भेट तों श्रीची जाली. याउपरी बाह्यात्काराची भेट तुमची आमची श्री करील, तेव्हां सर्व मनोरथ श्री पूर्ण करील. सुदामनगरी सुवर्णाची जाली. तुम्ही लिहिलें जें “ यजमान श्रमाचा जाण होऊन कृपा करीत नाहीं. ” अशास तुमची समशेर गाजली, तिचा नामोश त्रैलोक्यांत जाला. यापरीस थोर तें काय ? श्री सूर्यानें कवच—कुंडलें कर्णास दिलीं, तैसेंच श्रीनें अंगचें कवच तुम्हांस पाठविलें आहे. दुर्योधनाचे हातीं राहू होता. तो अपार द्रव्य वाटी. परंतु सरेना. त्याची कीर्ति नाहीं; आणि पांडवांची कीर्ति अद्यापि त्रैलोक्यांत वाखाणितात. पहा; येथें उदंड भक्त आहेत, परंतु तुमची (कीर्ति विशेष आहे.) *

[ब्रह्मोदर—चरित्र]

नादिरशहाची स्वारी

१

१६६० फाल्गुन शु० ९

राजश्री शामजीपंत मामा स्वामीचे साोः—

सेवक बाबूराव मल्हार साष्टांग नमस्कार विनंति. यथील कुशल ता फाल्गुन शुद्ध नवमी बुधवार मुकाम जयपूर यथास्थित जाणोन स्वकीय कुशल

* या पत्राचा पुढील भाग गहाळ जाहला आहे.

१४ इ. मं.

लिहिणें. विशेष आम्हीं दिल्लीहून पादशाहासमागमें तोहमासकुलीच्या लढाईस गेलों हीतो. त्यास दिल्लीहून साठ सत्तर कोसांवर त्याची यांची गांठ पडली, हें वर्तमान पूर्वी तुम्हांस लिहिलें आहे. अलीकडील वर्तमान महमदशाहाची फौज तोफखानियाचा आसरा धरून मोर्चे बांधून बसली. तोहमासाचे कजलबास येऊन गोटाभोंवतें रोज माणसें मारिताती. सादतखान वीस हजार फौजेनसीं आला. दुसरे दिवशीं पातशाहान्ची मुलाजमत केली तों कजलबासांनीं बुनगियांवर घातलें, हें वर्तमान ऐकोन सादतखान त्यांचे फौजेवर चालोन गेला. मागाहून अमीरही तयार होऊन गेले. युध्य मोठें जालें. सादतखानास कजलबासानें धरून नेलें. अमीरलुउमराव जखमी होऊन रणांत पडले. यादगारखान, मुसफरखान वगैरे पांच अमीर मारले गेले. दाहा बारा हजार फौज मारिली. कोण्ही कोण्ही पळून गेले. याप्रकारें पूर्वी जालें. त्याउपर, अमीरलुउमराव डेरियास येऊन येका दो रोजा मृत्य पावले, तदनंतर या फौजेचा इस्तकहाल राहिला नाहीं. तेव्हां नवाब असफजांनीं सलूक आरंभिला. सैद लष्करखानास तोहमासाकडे पाठविलें, आणि आपण जाऊन भेटून आले. दुसरे दिवशीं पातशाहास नेऊन भेटून आले. त्याउपर कमरदीखान, गाजदीखान, असफजा मेजवानी खावयास गेले. मेजवानी खाऊन आले. तोहमासकुली याचे डेरियास याचें हा करार जाला. तो आठ पांच रोज गुदरले, तों यांच्या लष्करांत अन्न न मिळें ऐसें जालें. सा सात रुपयां शेर अन्न न मिळें ! वैरण तों किमपि न मिळे. पांच पांच उपोषणें लोकांस जालीं तेव्हां आसफजास तोहमासानें बोलाविलें. ते व सैदलष्करखान व हफीजुद्दीखान व गाजदीखान व सैदमहमदखान ऐसे गेले. ते दोन रोज पर्यंत फिरोन न आले. तिसरे दिवशीं पातशाहास बोलाविलें. हे गेले, ते लष्करासमीप जाऊन राहिले. त्यांचे दर्शनास कोण्ही न आले. रात्रौ पातशाहाजवळ आसफजा व सादतखान मात्र आले, त्याउपर पातशाहा तोहमासाच्या डेरियास जाऊन आलियावर पातशाहाभोंवतीं चौकी बसविली. असफ व गाजदीखान वगैरे अमीर कैद केले. प्रातःकाळीं तोहमासाकडील लोक येऊन शाहाजादा नेला. तोफखाना लेऊन नेला. कमरदीखानास धरून नेले. तोंपर्यंत राविवारी चतुर्दशीस तिसराप्रहरपर्यंत लष्क-

रात आम्हीं होतो. हें नजरेनें पाहून, मग छातीचा कोट करून लष्करांतून हत्ती, उंटे, माणसें वस्तभाव कुलसुद्धां निघालों. उंटे, हत्ती, पायीचीं माणसें रास्तियास लावून, आम्ही वाठ टाकून रानांत निघालों. एक रात्र रानांत होतो. दुसरे दिवशीं चाळीस कोसांची मजल करून दिल्लीच्या रस्त्यास मिळालों. सादतखान कजलबासांची फौज घेऊन दिल्लीस आला. त्याचे पाठीमागे दिल्लीस तिसरे दिवशीं पावलों. तेच दिवशीं दिल्लीहून ती कोसां-वर महमदखानाचे सराईस येऊन राहिलों. चौथे रोजीं पळवलास आलों. पांचवे रोजीं मुरजमल जाट याची भेटी घेऊन मुकामास आलों. त्याउपर जयपुरास मंगळवारीं फाल्गुन शुद्ध अष्टमीस पावलों. येथें धोंडोपंत होते त्यांची भेटी जाली. उंटे हत्ती हि दिल्लीस येऊन पुढें रेवाडीवरून आली. एका दो रोजीं जयनगरास दाखल होतील. ईश्वरानें मोठें संकट टाळून अन्ननें बाहेर काढलें. तुम्ही खबर ऐकीन हैराण व्हाल, यास्तव मुजरद कासीदाबरोबर पाठविले आहे. चकतियाची पातशाही बुडाली ! इराणी जाली ! याउपर बरी गोष्ट आहे ऐसें नाहीं.

पौ फाल्गून वद्य अमावास्या शके १६६० कालयुक्त नाम संवत्सरे सन हजार ११४८ छ २८ जिल्हेज मु॥ तिसा ससासीन मया प अलक.

२

श्री शके १६६१ चैत्र शु. २

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री अंताजी नारायण स्वामी गोसावी यांसि:

पोष्य बाजीराऊ बल्लाळ प्रधान नमस्कार विनंति. उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. सांप्रत तुम्हांकडून पत्र येऊन वर्तमान कळत नाही तरी सविस्तर लिहीत जाणें. येथील वर्तमान तर बन्हाणपुरानजीक मुकाम आहे. उत्तर प्रांते जावयाचा विचार राहिला. दिल्ली-

कडील वर्तमान तर: राजश्री बाबूराव मल्लार यांची व राजश्री सवाई जैसिंगजी यांचीं पत्रे—छ २५ जिल्हेजचीं पत्रे—जैनगरचीं आलीं. त्यांत वर्तमान हें च कीं नादरशाहा तर्की बैसले. महमदशाह व निजामन्मुलूक व कमरुद्दीखान व गाजुदीखान तमाम अमीर व मुत्सद्दी कैदेत आहेत. नादरशाहानें पातशाही खजाना व अमीरांचा खजागा, मिळोन एक अर्बुज जमा केला. आणखी शहरांत खणती लावून पैसा जमा करीत च आहेत. धनाचा व बिशादीचा सुमार नाही. निजामन्मुलूक व कमरुद्दीखान यांची दौलत कुलू, हत्ती, घोडे, पैका जत्फ केला. ख्रिया होत्या त्यापौ एक दोन ज्यांच्या त्यास दिल्या. वरकड घेऊन कजलबासास दिल्या. वरकड शहरांत कल्यांत जाला असे. पन्नास हजार माणूस कजलबाशांनीं जिवें मारिलें. आड विहिरी भरून निघाल्या. व कजलबास हि मारले गेले. कितेक दिल्लीतील हवेलिया जाळून खाक केल्या; कितेक जळत आहेत, कितेक लुटल्या, कितेक लुटीत आहेत. कोण्हाचे हवेलींत कोण्ही जाऊ पावत नाही. नादरशाहा कोटांत आहे. कजलबास कुल शहर लुटीत आहेत. महर्गता मोठी जाली आहे. दिल्लीतील माणसें बाहेर जाऊं पावत नाहीत; बाहेरील आंत जाऊ पावत नाहीत; तमाम रहदारी बंद जाली आहे. ज्या गोष्टी कधीं ऐकिल्या नाहीत; त्या गोष्टी कजलबाशांनीं दिल्लींत केल्या आहेत. मोठा उल्कापात जाला आहे. दिल्लीचा बंदोबस्त जाला नाही. सादतखान मृत्य पावल्यावरुी दिल्लींत इतका प्रसंग जाला आहे. ईश्वरानें विचित्र करणी केली आहे. दिल्लीचा बंदोबस्त जालियावरुी नादरशाहा अजमेरीच्या पिराच्या दर्शनास येणार आहेत. यास्तव सवाईजींनीं आपले व लोकांचे कविलें उदपुरास पाठवून सडे जाले आहेत. कदाचित् नादरशाह अजमेरीस आलें तर त्याच्यानें झुजावत नाही. उदपुरास जातील. इकडील दक्षणेच्या फौजा मातबर जातील तेव्हां नादरशाहासी प्रसंग पडेल ! तुम्हास वर्तमान कळावें यास्तव लिहिलें आहे. तुम्हांस पूर्वीं कितेक लिहिलें आहे त्याप्रौ वर्तणूक करणें. लोभ असो दीजे हे विनंति.

नादिरशहाच्या स्वारीच्या वेळची दिल्लीदरबाराची हकीकत मराठी दरबारा-कडे तपशीलवार येत होती हें इतिहाससंग्रहांतील (ए. टि. भा. २ पृ. ७।८ मधील) पत्रावरून दिसून येण्याजोगें आहे. त्यांत छ. २० पासून २७ पर्यंतची आठ दिवसांची हकीकत आहे. त्यांपैकी निवडक भाग येथें दिला आहे.

छ. २० रोजः—निजामनमुलूक यास पुत्र जाला. घरच्या मुत्सद्यांनी घरांतच नजर गुजरानली. नौबत वाजविली नाही. कलम १.

छ. २१ रोज बुधवारः—निजामनमुलूकांनी पादशाहास अर्ज केला की 'गनीम मराठे नर्मदा उतरून मालव्यांत फौज आली. तुम्ही म्हणाल की आपणांस खबर न केली.' त्यावरी त्याणी उत्तर दिलें की 'तुमचा लेकर त्यांचा हरील आहे.' त्याउपरी निजामांनी अर्ज केला की 'त्यांचे कैदेत आहे. त्यानें पुढें धालून आणिलें असेल, तर आपणांस दखल नाही. 'मम त्या उपरी त्याणी आज्ञा केली की 'मराठ्यासी सलूख करा. ' त्याउपरी त्याणी उत्तर दिले की 'पादशाहा गेल्याखेरीज होत नाही. ' कलम १.

चंद्र २३ रोज. शहरांत खबर आहे की नादिरशहानें महजर बमोर्तेब तयार केले की 'आपल्या वतनांतून दिल्लीची पातशाही घ्यावयासाठी खंदा-रास आलों. खंदार घेतलें. तेथून पातशाहास एलची महमदशाहास पाठविली. त्यांनीं जबाब न पाठविला. तेथून काबलास आलों. किल्लेदारास धरून कैद केलें. आणि पठाण खोऱ्यांत होतें त्यांसी युद्ध करून पेशावरास आलों. नासरखान काबूलचा सुभा राहात होता. त्यास धरलें. त्याउपरी लाहुरास आलों. जकीरियाखान लाहुरचा सुभा त्यास धरिलें. तेथून महमदशाहासी युद्धप्रसंग होऊन, पादशाहास कैद केलें. दिल्लीची पादशाही घेतली. त्यावर येथील रयतेनें हरामजादी केली. तेव्हां +--+ लाख सात हजार माणूस मारलें गेलें. त्यास आपण सर्वत्रास सज्या दिव्हा. पुढें पादशाही महमदशाहास देऊन आपल्या मुलकास जावें, आपल्या आज्ञेत राहावें' इतकें बोलिल्लें तें महजरांत लेहून महमदशाहाची वगैरे त्याच्या अमीराची मोहर करविली.

चंद्र २५ रोजः—नादरशाहा बोलिले कीं “ आपण इलायतेस जाऊं. बलख व बुखार व कासगर व काबूल व लाहोर व हिंदुस्थान आपले समशेरच्या कुवतेनें घेतलें. परंतु भाई मिरजा महंमदशाहा यांनीं, बहुत आपणांस रजावंद राखिलें. त्यास त्यापासून आपण कांहीं ध्यावें ऐसें नाहीं. हा तख्ताचा खावंद आहे. आम्ही महंमदशाहास ऐसें लेखतो कीं मीर तैमूर यांचे जागां लेखतो. संपूर्ण मुलूक जो घेतला आहे ती लेखी करून सरंजाम करितों. आतां भाई मिरजा महंमदशाहा तख्तावरी कायम करून विलायततेस जातो. ” तयारी कुचाची आहे. कलम १.

चंद्र २६ रोजः—हुकूम आला कीं “ शहरांत धांडोरा पिटणें, एक प्रहर चार घडे दिवस आलियावरी अवघें माणूस जितकें शहरांत आहे, तितकें वाहेर निघेत. ” त्यावरून कळतें कीं, खजाना शहरांतून लष्करांत जातो. कलम १.

चंद्र २७ रोजः—शहरच्या माणसास धांडोरा पिटून ताकीद जाली होती; त्यास आणून खजानाची ओझीं त्यांच्या डोईवर देऊन सालेमार बाग आहे तेथें घेऊन गेलें. खबर आहे कीं चंद्र २९ जिल्हेजी अगर पाहिले मोहरममी कुच होईल. परंतु इतवार येत नाहीं.

बाजीराव—मस्तानी

१

मस्तानाच्या नादीं लागून बाजीराव दुराचारी बनले अशी चैर्चा ठिकठिकाणीं ऐकूं येऊं लागली; तेव्हां शाहुमहाराजांनीं या संबंधीं चौकशी केली त्याबद्दल पुढें दिलेल्या पत्रांत उल्लेख आहे.

पुा तथिरूप राजश्री नाना व तथा राजश्री भाऊ स्वामींचे शेवेसी, विनांती. शेटी मलीक स्वामीकडून येथें आला, त्याजबरोबर पत्र पाठाविलें तें

१ हें पत्र महादोबा पुरंदरे यांनीं लिहिलें आहे. २ पेशव्याकडून

पावलें. सेटीनें राजश्रीसँ वर्तमान सविस्तर स्वामीकडील सांगितलें. महाराजांनीं ऐकून घेऊन मागती येकीकडे सेटीस न्हेऊन पुसिलें. त्याणें सांगितलें कीं “ पेशवे सुखरूप आहेत. कामकारभार पूर्ववत्प्रमाणें च होत आहे. आपल्या बंदोवस्तानें आहेत. ” ‘ ब्राह्मणाचे हात तोडले ’ ‘ कलावंतिणी राखल्या ’ ‘ दारू पितात ’ ‘ धुंद जहाले ’ म्हणून महाराजांनीं ऐकिलें होतें; परंतु सर्व शोध बारकाईनें घेतला व दिसीन हि सर्व आला. अगदी बाष्कळ. नाना बहुत खबरदार आहेत. तेव्हां महाराज बोललें कीं “ लवंगिचे लोक भलतेंच सांगतात. सर्व लटकें. नाना खुशाल आहे कीं ? ” तेव्हां हा म्हणाला कीं “ खुशाल आहेत. ” महाराज बोललें “ इतकेंच असलें म्हणजे जाहलें. नाना जिवानें खुशाल असला म्हणजे सर्व बरें आहे. लोकांचे मजकूर आम्ही कोठें मानतो ? तूं सांगतोस हें खरें. वारांना वाईट नाना. तेवढा माझा चाकर माझे पदरीं मातबर आहे. सुखरूप असला म्हणजे जाहलें. ” मग शेटी म्हणाला कीं “ सुखरूप आहेत. ” हें वर्तमान शेटीनें घेऊन आम्हांजवळ सांगितलें. खरेंच आहे. परभारी शेटीनें जेव्हां राजश्रीजवळ स्वामीचें पत्र दिल्लें, महाराजांनीं वाचलें, [तेव्हां] दरवारीं लोक फार होते. यास्तव शेटीला म्हणाले “ इकडे ये. तुला वर्तमान पुसावयाचें आहे. ” असें सदरेस बोलून पलीकडे शेटीला घेऊन गेले. वर्तमान पुशिलें. यानें हि सांगितलें. हें हि वर्तमान राजश्री गोविंदराव याणीं सांगितलें. कीं, “ नानाचें वर्तमान पुसायासी सेटीस याप्रमाणें पुशिलें व जाबसाल हि उत्तम जाहला. आतां महाराजांचें निदर्शनास आलें. ” इतक्या उपरीं राजश्री दरवारीं काय चर्चा कुरितात व बाईजवळ काय चर्चा करितात हें हि थक दो दिवशीं कळेल. तदोत्तर शेवेसीं लिहीन. शेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

[भा. व. ऐ. पत्रें यादी वगैरे ले. ६४.]

नानासाहेब व चिमाजी आपा यांनी मस्तानीस बाजीरावापासून दूर करून राजवाड्यामध्ये वंदोवस्तांत ठेवण्याचा प्रयत्न चालविला. त्या प्रसंगी मस्तानीने आपला साळसूदपणा दाखविण्यासाठी पुढील पत्र नानासाहेबांस लिहिले आहे असे ' इतिहाससंग्रहकार (ए. टि. भा. २ पृ. १२) यांचे मत आहे.

भी

सेवेसी विज्ञापनाः—साहेबी रात्रीस वाडियाभंवत्या चत्रक्या बसावयासी आज्ञा केली आहे की ' हे पळून जातील तरी जाऊं न द्यावी. ' तरी साहेबांस पुसव्यावांचून जाऊं [देऊं] हें होणें नाहीं. ऐशास साहेबांस वसवांस असेल की ' राससाहेब यांसी चोरून नेतील, अथवा रात्री दिवसां हरतजविजनिं जातील. ' ऐजे कितेक गोष्टीनें खतरांच असेल, तरी आज्ञा होईल तर वाडियांतील दाहा बायका जेथें निजत असतील त्यांत निजावयासी तेथेंच येत जाईल. यासी साहेब धणी आहेत. जे आज्ञा होईल त्याप्रमाणें वर्तणूक करूं. हे तसलिमात.

हा महाराष्ट्र धर्म नव्हे

[१६५७ मार्गशीर्ष व. ९]

राजेश्री फोंड सावंत भोंसले सरदेसाई प्रांत कुडाळ यासी पत्र की ' राजश्री गोपाळ रामराव याचा कविला तुम्ही अटकावून ठेविला आहे.

१ भीति, धास्ती. २ संशय, अंदेश. ३ येथें इतिहाससंग्रहकारांनी 'जाईन' असें छापलें आहे. परंतु हें पत्र मस्तानीनें लिहिलेलें नसून तिच्या तर्फे दुसऱ्या कोणी तरी लिहिलें असावे य अस्सल पत्रांत ' जाईल ' अशीं अक्षरे असावीं असें सुचविण्यासाठीं येथें हा पाठ घातला आहे. ४ हें पत्र शाहूच्या दरबारांतून फोंड सावंतास पाठविण्यांत आलें असून

त्यासी निरोप देऊन पाठवणें ' म्हणून पूर्वी तुम्हांस लिहिलें होतें. परंतु ते गोष्टी न केली. ब्राह्मणाचा कबिला अटकेंत ठेवावा हा महाराष्ट्र धर्म नव्हे. प्रस्तुत हे स्वामीसन्निधे आहेत. तरी त्याचा कबिला त्यास मुक्त करून पाठवून देणें म्हणून पत्र १. सीत सलासीन मया व अलफ, रजव २२.

[वाङ्कृत शाहुमहाराज रोजनिशी पृ. २१७.]

आंगरे व इंग्रज

[१६६२ चैत्र वद्य १०]

इंग्रजांच्या मदतीनें नानासाहेबांनीं आंग्र्यांची आरमारी सत्ता बुडविली ही गोष्ट भावी परिणामाच्या दृष्टीनें चुकीची झाली. परंतु या प्रकरणीं इंग्रजांची मदत घेण्याचें उदाहरण नानासाहेबांनीं नव्यानें घातलें नसून चिमाजी अपानीं पूर्वी हा पाया घातला होता असें पुढील पत्रावरून ठरतें.

श्रीमत् परमहंस बाबा स्वामींचे सेवेर्शाः—

चरणरज चिमणजी बह्माल कृतानेक साष्टांग नमस्कार, विनंती येथील कुशळ तागाईत छ० २३ मोहरम चैत्र वद्य दशमी मुक्काम किल्ले कोरिगड घाटमाथा यथास्थित असों विशेष. औरंगाबादेहून पारनेरानजीक आलों. तेथें ' राजश्री संभाजी आंगरे सरखेल एकाएकीं आलीबागेंत उतरोन हिरा-कोट घेतला, सागरगड घेतला, चौलचा कोट घेतला, थळाचा कोट घेतला. आलीबागेंत कुलाब्याचें पाणी बंद केलें. ये समय येऊन आपलें रक्षण करावें' ऐसें मानाजीचें पत्र नाना जवळ आलें. येतांच नानांनीं चार पाचशें राऊत वासुदेव जोशी, व विठ्ठल शिवदेव व अंताजी नारायण यां समांगमें देऊन खाना केलें. आम्हांस मानजीचें पत्र होतें तें आम्हांकडे पाठविलें.

त्यांत ' ब्राह्मणांचीं बायकामुलें अटकेंत ठेवणें हा महाराष्ट्र धर्म नव्हे ' असें म्हटलें आहे. २ शाहु महाराजाकडे.

पत्र मार्गी पावले. तेच दिवशीं लांब मजल करून घोडनदीवर मुकाम केला. तेथूनच मानाजीस आश्वासनाचें पत्र लिहून रवाना केलें. दुसरे दिवशीं विसां कोसांची मजल करून लोहगांवास आला. मानाजीचे कुमके विषयी इंग्रजांसहि पत्रें पाठविलीं. तेच दिवशीं पुण्याहून चिरंजीव नानांस रात्री वोलावून आणून त्यां समागमें सारीं फौज देऊन रवानगी केली. तेथून पांचवे रोजीं कुलाब्यास जाऊन पोहोचले. आपणहि पुण्यास जाऊन तीन दिवस तेथें राहून मातुश्रींचें दर्शन व आज्ञा घेऊन स्वार होऊन काल तेथें आलों. नाना तेथें पावले. तेच दिवशीं संभाजीकडील चौकी बाहेर उभा हिराकोटाजवळ आश्रयास होती ते मारिली. पंचवीस तीस माणूस कापून काढिलें. तुळाजी आंगन्या जेखमी धरून आणिला आहे. इंग्रजही अगोदर कुलाब्यास येऊन पाणी सामान जें पाहिजे तें कुलाब्यास पोचविलें व सांप्रत तो आरमारांनिशीं कुलाबाजवळ आहे; तेथून तोफांचा मार दिला. त्यामुळें आलीबागेंत सरोन हिराकोटचे उत्तरेस आश्रयाने मोचें बांधून राहिले आहेत. नाना सागरगडा खालून खाडीचे कडेनें गेले तेथें पंचवीस माणून संभाजी कडील आलें होतें. त्यांत सरदार होता तो व पांच सात माणूस जिवें मारिलें व वरकड पळाले. सात धरून आणिले. जर संभाजी लौकर निकाल काढून जीव वाचवून निघोन गेला तर उत्तमच जालें. गुराब व थोरली गलबतें इंग्रजांचे भयानें सुवर्णदुर्गाकडे लावून दिली आहेत. लहान गलबतें व महागिन्या मिळोन साठ दागिनें तरतीं साखरीचे खाडीजवळ ठेविलीं आहेत. जर धरि धरून मोचेंबंदी करून राहिला तर मोचें लावून पारपत्याचा विचार करणें तैसा स्वामींच्या आशिर्वादाचे बळें करीतच आहों. इंग्रजांस ' मार्ग देऊन जाऊं द्या' म्हणून संभाजीनें सांगून पाठविलें होतें परंतु इंग्रजानें मान्य केलें नाहीं. आम्ही औरंगाबाद प्रांतीं आहों, ये प्रांतीं ध्यान नाहीं, ऐसा समय पाहून [संभाजी] आले होते. तुमचा आशिर्वाद आमचे मस्तकीं असतां त्यास समय काय फावणार आहे ! कळावें म्हणून लिहिलें असे. मानाजीची स्थापना आम्ही केली. परंतु त्यास स्मरण राही ऐसें जहालें. कितेक प्रकारें वावगी वर्तणूक आम्हांशीं केली. त्याचा विस्तार लिहित्यानें चित्तांत येणार नाहीं. जे समर्थ पाय पाहूं तेव्हां

विदित करूं. उरण जागा फिरंग्यांची ते आपणच बळावली. तैसेच आमच्या उरावर बांधिला (?) ते विशीं व पैक्याविशीं वारंवार लिहिलें. परंतु ते गोष्ट चित्तांत न ये. आज पांचां वर्षांत एक पैसा आमचा देणें तो दिला नाही. बहुतच अमर्यादा मांडिली. यास्तव त्याचेही डोळे उघडावे, याकरितां तजविजेनें पाल व मिरगड दोन्ही जागे संभाजीच्या हातास जात होते, तेथील लोकांचा दिलासा करून ते जागें घेऊन आपलीं निशाणें चढविलीं. तैसेच फिरंगी याचें उरण बळाविलें होतें तेंही धेतलें. आजच फत्ते जाल्याचें पत्र उरणाहून आलें. सारांश त्याचे डांळे उघडले. व सर्वप्रकारें संभाजीचे हातोन जीवही ये समया वाचविला असे. सारांश इतकाही प्रताप स्वामींचे आशिर्वादान्चा आहे. तेणें करून सर्व विचार होतात. दुसरा अर्थ नाही. कर्ज फिटेल ऐसें स्वामींचे मुखावाटे निघालें आहे, तेंही शेवटास जाईल. स्वामींच्या आशिर्वादावेगळें दुसरें जाणत नाही. उद्यां परवां घाट उतरोन कुलाब्या पावेंतां जाणार आहे. तेथें न पावतां अगोदर संभाजीचा निकाल जाला तर उत्तमच आहे. नाही तर तेथवर जाऊन होईल तें वृत्त लिहून पाठवूं. निरंतर आशीर्वाद पत्र पाठवत जावें. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना—

[का. इ. सं. पत्रें, यादी, लेखांक ५८.]

पेशवे-काव्य

औरंगाबाद येथील भगवंतराव यादव मुनशी नांवाच्या कवीनें चौपन्न श्लोकांचें एक लहानसें स्तुतिपर काव्य रचून तें श्रीमंत नानासाहेब पेशवे यांस अर्पण केलें. त्यांत बाळाजी विश्वनाथापासून नानासाहेबापर्यंत झालेल्या ऐतिहासिक पुरुषांचें काव्यमय वर्णन केलें आहे. त्यापैकीं नमुन्यादाखल येथें

बारा श्लोक दिले आहेत [भा. इ. सं. मं. वा. इतिवृत्त शके १८३७.
पृ. १४७.]

ज्याचे मुख्यप्रधान वंघ सकळा विख्यात पृथ्वीवरी ।
बाळाजी प्रभु विश्वनाथस्तवनें आनंदली वैखरी ॥
जेणें राज्यतरूसि यत्न-उदकें प्रस्फुल्ल केले जर्नी ।
शाहूछत्रपतीस हर्ष दिधला उत्कर्ष राज्यासनीं ॥ १ ॥
तत्पुण्यांश नर्भी रवी-शशि महाशौर्यें यशें शोभले ।
बाजीराव प्रतापवंत विजयी, आपा चिमाजी भले ॥
ज्याच्या कीर्ति-पराक्रमासि स्तविता षेषा पडे मौनता ।
तेथें केवि गुणाब्धि त्या नृपतिचा जिऱ्हा तरे वर्णिता ॥ २ ॥
पादाक्रांत करुनि म्लेच्छ नृपती शिवराज्य हें रक्षिलें ।
दीना दुर्बल भाग्यवंत पुरुषा समदृष्टिनें लक्षिलें ॥
लंकेच्या सम दुर्ग थोर वसई जे सिंधुमध्ये असे ।
पाहा क्रूर पराक्रमासि करुनी ते घेतलेसे कसे ॥ ३ ॥
कैलासासम पर्वतावरि पाहा जे स्थापिली पर्वती ।
तेजःपुंज स्वरूप पाहुनि तिचें भानू शशी लाजती ॥
विश्वाची जननी प्रसन्न वदना जे पूर्ण आशा करी ।
तीच्या पादसरोरुहासि नमिती भावें विरंची हरी ॥ ४ ॥
व्यासें अर्जुन-विक्रमासि कथिलें अद्भूत श्रीभारतीं ।
केलें त्यासि जयी प्रसाह्य बरवा होऊनिया श्रीपती ॥
त्याचा शौर्यप्रताप हा प्रगटला भूभार हारावया ।
भाऊसाहेब कीं सदासिव स्वयें दुष्टासि मारावया ॥ ५ ॥
शत्रूचें दळ ही असंख्य असतां येके सरे मोडिलें ।
कारुण्यें जिवदान देउनि पहा शरणांगता सोडिलें ॥
केला विक्रम थोर या कलयुगीं घेऊनिया देश हो ।
पापाचा तिळतुल्य ही नुरविला या भूवरीं लेश हों ॥ ६ ॥

श्रीमत्शौर्ययशं विराजित जये रघुनाथ अवतारला ।
दादासाहेव हा तपोधन महा सत्कीर्तिनें शोभला ॥
जिंकूनी कुरुदेश गुर्जर तथा लाहोर मुलतान हो ।
शत्रूचा परिहार गर्व करुनी केले तया म्लान हो ॥ ७ ॥

ज्याच्या दुंदुभिचा ध्वनी करितसे दिग्व्याळ बाधिर्यता ।
शौर्ये वीर्य पराक्रमे निज यशं शोभे ध्वजा उन्नता ॥
गायकवाड पवार जाधव भले ब्रीदें जया साजती ।
सेनाधीप असंख्य थोर कुळिचे वणूं तयातें किती ॥ ८ ॥

ढमढरे कवडे हि भापकर ते समरंगणीचे गडे ।
शस्त्राचे रगडे करुनि दमिती शत्रूदळा रोकडे ॥
शिंदे होळकरादि सैनिक बळी वीरश्रिये शोभले ।
अश्वी धारकरी अनेक चढती भारी शतायाकळे ॥ ९ ॥

पाहा आहमज देवदुर्ग दुसरे विख्यात जे दक्षणीं ।
येथें शीघ्र शिवध्वजा उभविल्या घेऊनि एके क्षणीं ॥
होते दुष्ट उपप्रवासि करिते ते सर्व निर्दाळिले ।
विष्णुनें अवतार हा धरुनिया धर्मासि संस्थापिलें ॥ १० ॥

दुर्गे देश बुन्हाणपूर गृहिलें हो याच संवत्सरीं ।
शौर्याचे रविची प्रभा विकसली सर्वत्र देशांतरिं ॥
केलें हें जयपत्र त्या नृपतिचें श्रवणार्हू या किंकरें ।
लीपी प्राकृत गोविली निजकरें स्मर्णार्थ हे अक्षरे ॥ ११ ॥

षष्ठी वद्य तिथीसि जाणुनि महा हो मार्गशीर्षांतरि ।
आनंदे महदोत्खवे शुभदिनीं गोदावरीच्या तिरीं ॥
श्रीमंता करि अर्पिली कमळ जे रत्नोदधी आत्मजा ।
रायें द्रव्य अपार शुद्धमतिनें दातृत्व केलें द्विजा ॥ १२ ॥

परदेशी व परप्रांतीय लोकांचीं नांवे

नानासाहेब पेशव्यांची स्तुती करतांना ' पंतप्रधानाख्यान ' कर्त्याने परदेशी व परप्रांतीय लोकांचे उल्लेख केले आहेत ते असे.

ताम्रास्ताम्राननाः स्युस्तलतरदृशः श्यामलाः श्यामलाः स्युः ।

फैरंगाः फेरुरंगा भयभरितगिरो भंगुरा इंगरजाः ॥

डिंडीरा डिंगमाराश्ररणशरणगा आरवा आरबाः स्युः ।

शाहोः कोटीरहीरप्रबलभुजबलत्वद्भुजोद्यत्प्रसंगे ॥ १ ॥

तावत्सूरत कच्छ मच्छ भखरा जंगाल बंगालजाः ।

फराशीन खलीन चीन बलख द्योस्वार घोगारजाः ॥

तावत् सिद्द वलिद्द बंदर पुरूक्कालेषु ते ते नृपाः ।

यावत्ते नृप मौलिमंडन दृढः खड्गो न दोर्दण्डगः ॥ २ ॥

दीक्षित पाटणकर

काशी येथील नारायण दीक्षित पाटणकर यांना चिमाजी आप्पा व नाना साहेब यांनी पाठविलेल्या ९ कलमी पत्रांतील चार कलमें येथें दिल्ली आहेत. त्यावरून पेशव्यांच्या दीक्षितांशी कशा प्रकारचा संबंध होता हें दिसून येईल. [का. इ. सं. पत्रे]

' कोणी मंत्रशास्त्री भेटतील आणि अनुष्ठान करा म्हणतील तर ते गोष्ट न करणें. कोणाचा मंत्र न घेणें. शिवपूजन व विष्णुपूजन व गायत्रीचा जप व वेदोक्त अनुष्ठानें करीत जाणें. ' म्हणून लिहिलें. तर आज्ञे-प्रमाणेंच करीत जाऊं. ' स्वधर्मकरून आचरण करणें, कोणी दुराचरण

करीत असतील त्यांस शासन करावें ' म्हणून लिहिलें. त्यांस अवश्यमेव लिहिल्या प्रमाणेंच वर्णणूक करूं.

रायाचें (= बाजीरावाचे) वैभवाची वृद्धी व्हावी यास्तव आपण बहुत श्रम आज पावेतो केलें. पुढें जोपर्यंत आपण आहे तोपर्यंत तुमच्या कल्याणास्तव श्रम करावयास अनमान न करूं ' म्हणून लिहिलें; तर राजू, स्वामीस, मातापितराचे ठार्यो मानीत होते. त्यांच्या कल्याणास्तव स्वामीनी श्रम केले तर ते गोष्टीचें अपूर्व काय आहे ? बालकाचें कल्याण इच्छावें हें मातापितरांस सांगावें लागतेंसैं नाहीं. पुढें हि आम्ही लेकरें स्वामीचीं आहों. आमचें कल्याण व आमची बुद्धि उत्तम कार्यांच्या ठार्यो दिवसें दिवस [लागून] यशाची अभिवृद्धी होय ऐसा आशीर्वाद स्वामी देतीलच व देवाची प्रार्थना करतीलच यांत संशय नाहीं.

राज्यप्राप्तीकरितां पूर्वी सत्तावीस लक्ष दूर्वा वाहिल्या आहेत. बाकी व्याहात्तर लक्ष राहिल्या आहेत. त्याचा विष राजश्री वासुदेव दीक्षितास टावका आहे. तेविशीं त्यास सांगितलें अमें ते दूर्वा देवास वाहतील.

पेशवाईतील प्रौढ मराठीचा प्रारंभ

१

थोरल्या आबासाहेबांनीं जो स्वराज्यवृक्ष लावला तो पुढें एक शतक, सवाशतक पात्रेतो चांगलाच फोफावला. महाराष्ट्राचें महत्तर राष्ट्र या काळांत झालें. सर्वत्र महाराष्ट्राचा वचक व दसारा ' न भूतो ' बसला ! त्या काळांतील बाळाजीपंत नाना, बाजीराव. नानासाहेब, माधवराव, हरीपंत तात्या, पटवर्धन मंडळी, भाऊसाहेब, चिमजीआप्पा, हिंणें, नाना फडणवीस, माणकेश्वर, विंचूरकर, शिंदे, होळकर, दाभाडे, जाधव, आग्ने,

भोसले, धायगुडे, रास्ते, गायकवाड, बिवलकर, घोरपडे, रघुनाथरावदादा, गोपिकाबाई, अहिल्याबाई, आनंदीबाई, गंगाधर यशवंत, जिवदादादा, पानशे इ. इ. शेकडो वीर मुत्सद्यांचीं हजारो पत्रें मिळालीं असून त्यांचे पाच पन्नास खंड छापून प्रसिद्ध आहेत. ते वाचून पाहतां फारसी भाषा पोटीं पचवून पुनरपि संकृताभिमुख होऊन आमचे मुत्सही कशी डौलदार, घाटदार, ऐटवाज, 'राजश्रिया विराजित राजमान्य' भाषा बोळू, लिहू लागले होते त्याचा ठसठसीत प्रत्यय येतो.

स्वराज्याचें साम्राज्य झालें ! व्यवहार अफाट अफाट झाला. राजकारणें दाही दिशाला खेळूं लागलीं ! त्यावेळीं वाणीला वैभवाचें तेज चढलें ! तिला विलासाची चटक लागली व ती अधिक नटवी, लज्जतदार व प्रौढ बनली. नानासाहेब पेशवे, चिमाजी आप्पा, नाना फडणीस इत्यादिकांची पत्रें, खलिंते वगैरे वाचतांना युरोपियन मुत्सद्यांच्या डिस्पॅचेसची आठवण होते. पूर्वीची तीं लहान लहान, साधी, सोपीं वाक्यें व शुद्ध मराठी वळणाचे शब्द जाऊन, प्रौढ, संस्कृत समास व लांबलचक व घोसदार वाक्य-रचना त्या जागीं आली.

[प्रो. पोतदारकृत मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार]

२

श्री

चिरंजीव राजश्री नामे यासी. प्रति बाळाजी बाजीराव प्रधान कृतानेक आशीर्वाद. उषरी. येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. या प्रांती प्राचीन हिंदू राजे सर्व संस्कृतप्रवीण. वेद्यामद्यादिकांचा अति अनादर. साता पिढ्यांचे श्रीमत्, साता नृत्यगीतवाद्यव्युत्पत्तिप्रवीण, स्वजातीय अनेक स्त्रिया प्रवीण, त्यांसी रत; किंचित् जित्द्रियाहि आहे; नर्माची रीत; देवब्राह्मणाची विशेष मर्यादा व शोभा; जिचे अवलोकनमात्रें अधर्मिष्टास धर्मरती उत्पन्न होणार. गाणार कम्पतम स्वर, वर्जावर्जादिक

१ हें नामांकित पत्र नानासाहेब पेशव्यांनीं पुरंदर्यास लिहिलें आहे.

शास्त्रप्रमाणरतिनें गाणार; वेदशास्त्र किंचित जाणतात; त्यांत जे मुख्य ते तों पाहिलेच नाहीत; जे मुख्य ते निरपेक्ष, सर्वधीसमृद्धि. त्यांचे शिष्यवर्ग अनेक; प्रयत्नें आणून विद्यादृष्टीनें पाहतां अतिश्रेष्ठ स्वदेशज; स्थूलदृष्टीनें पाहतां मात्र अरमणीय; वाग, फुलें, सरोवरें, कमळें इत्यादि शोभा जे महाप्रयत्नें लहानशी करावी त्याची तो गणना नाही; ज्याचें तेज पाहतांना असें वाटतें कीं, यांची प्रार्थना करून स्वदेशस न्यावें; परंतु ते विदेश भूमी जाणून प्रार्थना केली असतां न येत; इकडील नद्या अमृतोपम; बहुत जनास स्वजलप्रदानें समृद्धिवंत करितात; व पांथांस आनंद व राज्यास द्रव्य-वृद्धि करितात; ज्यांचे सहचारे वोक्याची उपमाहि आमच्या राक्षस स्वभाव नद्यास न ये; उत्तर प्रांतांतील सर्व मनुष्य शुभ्र; त्यांत एक रामचंद्र व कुण्णजी शाम त्यांचें वर्णन करितात; देशीं एक ईश्वर श्रमयुक्त जाले; इकडील सर्वही नलांबुदसंभ्रम; परंतु धर्मरूपें पाहतां जे हंसोपम; सर्वही मर्यादशील; आयापेक्षा व्यय थोडा; अधर्मापेक्षां धर्म फार. शैव्यमध्वालिंगधर्ते सर्वही स्वमताभिमानित; शौर्य धर्माविपर्यी नायमाराज्यतिरिक्त सर्वही युक्ती-योद्धे; हे सर्व तुम्हांसवर्तमान पाहावें उचित असतां, अनेक शोभा टाकून, एक स्वल्प शोभा अंगीकरून गेलां, हें उत्तम न केलें !!! पुढें तरी स्वकीयागमनेंकरून या प्रांताचें अवलोकन करणें उचित असे. तुम्हांसवर्तमान इकडे येणें जालिया उर्वरित शृंगारसाधनें प्रयत्न पूर्वक पाहण्यांत येईल. राजकार्यप्रसंग विचार करितां भागिरथसमान कैलासवासीयांनीं उत्तरेहून दक्षिण पावेतो सुवर्णनदीप्रवाह चोवीस वर्षे वाहाविला. त्यांचे आशीर्वादे अलीकडेही निरंतर वर्धमान वाहात असतां, देशाधिकारी व सेनामुख्य व अकृत्रिमास पूर्ण त्या नदीनें संतुष्ट केलें. एक तृष्णामात्र त्या सुवर्ण वोधानें वर्धमान केली. दक्षिण देशांतून सुवर्णनदी मागे रघोजी, फत्तेसिंग बाबांनीं आणिली परंतु जागां जागां जिरली. मध्यें ब्रहूत दिवस दक्षिण नदी न वाहिली. श्रीइच्छेनें या वर्षांहि कालानुरूप द्रव्य-नदी उत्तमच या सैन्यांत आहे. परंतु पुण्याकडे जातां रुक्षदेश फार आहे, यामुळें सर्व जिरून जाईल. एकदां उत्तरेकडील सुवर्ण नदी व दक्षिणेची नदी दोर्हीचा संगम सगरकूप समान पुणें या स्थळीं, मध्यें न जिरतां पूरयुक्त योग घडणें तेव्हां ऋणोद्धार

अमसार्थक इहलोक, परलोकी उत्तम होईल. भागीरथी सगरासाठी उत्पन्न परंतु विश्वाते उद्धार करिते. तशी या काळी हे उत्तर दक्षिण नदी वाहते, बहुत जनांस उपकार होतें. सर्वही नद्या जलोर्धे समुद्रास जातात, एक कावेरी मात्र बहुत लोकांनी उपयोगास आणिली. तशी हे द्रव्यनदी मुख्य कार्य थोडें व गौणजनकार्य मात्र बहुत करिते. हा न्याय अन्याय, हा विचार साक्षी दृष्टीवंत असतील त्यांनी विचारून पुण्यांतील रुक्षता दूर होय, व मध्ये कार्याकारण जिरे, ऐसें करणें, हें योग्य असे. रा छ ९ जिल्काद. बहुत काय लिहिणें ! हे आशीरवाद.

[खं. ६ ले. १६०.]

पेशव्यांच्या अधिकाराची गुणदोषचर्चा

पेशवाईच्या अधिकारासारखा अधिकार दुनियेंत कोणी चालविला नसेल ! पेशवे दिल्लीच्या बादशहाचे सुभेदार, छत्रपतींचे प्रधान व आपल्या स्वतःच्या राज्यापुरते मालक होतें. हे तीन विजातीय संबंध एके ठिकाणी आल्यामुळें त्या व्यक्तीचे म्हणजे पेशव्यांचें राज्ययंत्र बरेंच विकट व नाजूक झालें होतें ! बादशहाचे नोकरांशी म्हणजे सुरत, जंजिरा, सावनूर, अर्काट वगैरे संस्थानांच्या नबावांशी दोस्त सरकार या नात्यानें त्यास वागावें लागे. हे संस्थानिक चौथसरदेशमुखीच्या ऐवजी फक्त खंडणी देण्यास पात्र होते. निजामाशी पेशव्यांचा संबंध त्याहून अधिक निकट होता. कारण की मोगलांच्या सहा सुभ्यांत ठाणी बसवून चौथ सरदेशमुखीचा वसूल परभारें घेण्याचा प्रघात पेशव्यांनी यापूर्वी पुष्कळ पाडिला होता. त्यामुळें मोगलाईचें व पेशवाईचें नफानुकसान एकच असल्यामुळें हर्षामर्षाचे प्रसंग वारंवार येत. हे सर्व परके संस्थानिक वगळले म्हणजे राज्यांत पेशवाईस स्वतः-हून हि वरिष्ठ अशी दोन संस्थानें होती. त्यापैकी पहिले सातारकर छत्रपतींचें संस्थान पूर्णपणें त्यांच्या ताब्यांत होतें. पण दुसऱ्या म्हणजे करवीर संस्थानाचा प्रकार निराळा होता. तें संस्थान कोणासही खंडणी देण्यास पात्र

नसून स्वतःपुरतें स्वतंत्र व पृथक झालें होतें. इतकें असून पुनः शिवशाही-मध्यें त्याचा अंतर्भाव होतच होता ! त्या खालचा दर्जा नागपूरकर व अक्कलकोटकर भोसले, गायकवाड, प्रतिनिधि, सचीव, आंग्रे व वाडीकर सावंत इत्यादि संस्थानिकांचा असून ते पेशव्यांच्या बरोबरीचे होते. त्यांनीं जेथपर्यंत राज्यांत कांहीं फंदफितूर केला नाहीं तेथपर्यंत त्यांच्या संस्थानांत ढवळाढवळ करण्याचा पेशव्यास अधिकार नव्हता. हे सर्व सालिना जुजबी खंडणी देण्यास पात्र होते. यापैकी कांहींजणास कधीकाळीं तर कांहींस दर वर्षी लष्करी चाकरी करावी लागे. आंग्रे, साचिव व सावंत यांस लष्करी चाकरीचें कलम लागू नव्हतें. आसपास कोठें काम पडलें वर तितक्यापुरती त्यांनीं जुजबी फौजेनिशीं मदत करावयाची असे. तसेंच पाटणकर, धोरपडे वगैरे हुजरातीचे मानकरी होते तेहि सर्व मानानें पेशव्यांच्या बरोबरीचेच होतें. त्यांनींहि जेथपर्यंत फंदफितूर केला नाहीं तेथपर्यंत त्यांच्या वाटेस जाण्याचा पेशव्यास अधिकार नव्हता. या मानकऱ्यांत मातबर होते त्यांच्या सरंजामास लहान मोठे तालुके होते. पण गरीब-पांच दाहा स्वारांचे धनी होते-त्यांच्या सरंजामास एखादें खेडेंच लाऊन दिलेले होतें. हे सर्व मानकरी फक्त लष्करी नोकरी करणारे होते. त्या खालचा दर्जा पेशव्यांनीं ज्यांच्या सरदारांच्या उत्पन्न केल्या होत्या त्यांचा. ते शिंदे, होळकर, रास्ते, पटवर्धन, विंचूरकर, वगैरे असंख्य होते. त्यांवर मात्र नारायणराव साहेबांच्या खुनापर्यंत पेशव्यांची सत्ता अबाधित चालत होती. सर्व दर्जाचे लोक वर सांगितले आहेत, त्या सर्वांचा सांभाळ होऊन त्यांचें ऊर्जित व्हावें, त्यांचे परस्परांत कलह होऊन रयतेची पायमल्ली न व्हावी व ती रयतनिर्भय व संतुष्ट रहावी म्हणून शाहू महाराजांनीं मराठी साम्राज्य ' शिवस्व ' म्हणून पेशव्यांच्या हवाली केलें. थोरल्या मुलावर संसाराचा व कुटुंबाचा भार सोंपवून एखाद्या मनुष्यानें महायात्रेस जावें त्याप्रमाणें महाराजांनीं पेशव्यांवर राज्य सोंपवून कैलासवास केला. ती जबाबदारी ओळखून पेशव्यांनीं हें ' शिवस्व ' यथाशक्ति संभाळिलें यांत काय संशय ? त्यांनीं कोणाच्याही दौलतीचा आभिलाष केला नाहीं, अपराधावांचून कोणास शासन केलें नाहीं. सामर्थ्यानें उन्मत्त होऊन कोणास पायाखालीं तुडविलें नाहीं, रावापासून

रंकापर्यंत सर्वांचे मानमरातव व सरंजाम यथास्थित चालविले हें त्यास मोठें भूषणास्पद आहे. महाराजांनीं भोसले, गायकवाडास अधिकार दिला असता तरी याहून अधिक त्यांचे हातून खचित झालें नसतें ! नाना फडणीस ह्यात होते तोंपर्यंत पेशवाईचे हे सर्व कायदे निर्बाधपणें चालले. राववाजीच्या कारकीर्दीत मात्र त्यास हरताळ फासला गेला. त्याचें फळहि त्या उल्लू पेशव्यांस तत्काळ मिळालें !

शाहूमहाराजांच्या स्वार्थत्यागानें मराठी राज्याचें आत्यंतिक कल्याण झालें असें मात्र मुळाच नाही. आजचें मरण उद्यांवर ढकललें गेलें इतकेंच काय तें झालें ! असें होण्याचें कारण ' धड ना धनी ना नोकर ' अशी पेशव्यांची स्थिति हेंच होय. शाहूमहाराजांच्या ज्या सनदेनें पेशव्यास अधिकार मिळाला त्याच सनदेनें मराठी राज्यांत आपापल्या क्षेत्रापुरते असंख्य पेशवे आपोआप निर्माण झाले ! राज्यकारभाराचें सर्व चातुर्य काय तें ' जुनें मोडूं नये, नवे कळूं नये ' या वाक्यद्वयांत समाविष्ट होऊन बसलें ! महाराजांच्या वेळचे सरंजाम, तैनाता, अधिकार या सर्वांस मिरासदारांचा हक्क प्राप्त झाला ! पेशव्यास एखादा किल्ला पाहिजे असला तरी त्यास किल्लेदाराचा मिराशी हक्क आडवा येऊं लागला ! कारण कीं सरकारचें धान्य, खजिना व बांदिवान हें सर्व हवालीं करून घेऊन राखणें व परचक्र आलें तर त्याशीं लढाई करणें हें जेथपर्यंत आपण करीत आहों, जेथपर्यंत आपण राज्याशीं हरामखोरी केली नाही, तेथपर्यंत आपणास काढण्याचा पेशव्यास अधिकार नाही हें किल्लेकन्यास माहीत होतें ! एखाद्या शंभर स्वारांच्या पथक्यास तूं स्वारांचें पथक मोडून पायदळाचें पलटण तयार कर असें पेशव्यांनीं सांगितलें तर तो पथक्या म्हणणार कीं " महाराजांच्या वेळेस जसा सरंजाम होता तसा बाळगून मी चाकरी करीत आहे. त्या बाहेरची गोष्ट मला करावयास सांगण्याचा तुम्हांस अधिकार नाही ! " यद्यपि एखादा पथक्या कवूळ झाला तरी त्याचे कारभारी, मुजुमदार, फडणीस व स्वारसुद्धां असली गोष्ट कबूल करावयाचे नव्हत. कारण ते हि सारे मिरासदारच ! महादजी शिंद्यांनीं पलटणें तयार केलीं तीं दिल्लीच्या बादशहाच्या दौलतीतून ! तें काम ते मराठी राज्याच्या दौलतीतून करूं जाते तर मिरासदा-

रांनी उलट त्यांचेच उच्चाटण केलें असतें. या मिरासदारीमुळें सरदारांस भय नाहींसं झालें. कशीवशी चाकरी करून दिवस काढण्याची चाल पडली आणि त्यामुळें राज्याची वाढ खुंटली. राज्यांतल्या फौजा गोळा करून, पेशव्यांनीं परमुलखीं स्वान्या करून महाराष्ट्रांत दौलत आणावी, राज्य वाढवावें व त्यांतलें तेज उत्साह कायम राखावा अशी शाहूमहाराजांची मनीषा होती. एक दोन पेशवे बरे निघाले तोंपर्यंत त्या मनीषेचें साफल्य होतें गेलें. परंतु पुढें ती प्रकार बंद पडतांच मराठी राज्य इंग्रजांच्या तडाक्यांत कपाळमोक्ष करून घेण्याची वाट पहात बसलें. !

[खरेकृत इचलकरंजी संस्थानाचा इतिहास, प्रस्तावना पृ. ९४.]

पद्धति घालोन काम चालवावें

शिक्षा किंवा पद्धति यांची आवश्यकता सांगतांना नारायणव्यवहार-शिक्षाकार म्हणतो:—

मनुष्याचा उपयोग राज्यांत व्हावा एतान्निमित्त शिक्षेचा सारांश लिहिला आहे. हा सर्व व्यवहारी उपमेस घ्यावा. सर्वास शिक्षा एकरूप असावी. शंभर अश्व एक शिक्षेनें शिकवून तयार केले तर त्यांचे स्वभाव, कार्य एकरूप होत असतें. तसें जें जें कार्यं करणें त्या व्यवहाराचे मनुष्यास एकरूप साखे शिक्षेनें शंभर माणूस तयार केले तर तितके माणूस एक कार्यास उपयोगी पडेल. त्यास म्हणावें “ शंभर शहाणे, अकल एक. ” नाहींतर आपलाले बुद्धीनें शहाणें झाल्यास एकाचें शहाणपण एकास मिळणार नाहीं. तीं माणसें व्यर्थ श्रम करून त्यांच्यानें काहीं संरक्षण होणार नाहीं. यास्तव राजानें जपोन शिक्षायुक्त वर्तविल्यास तोच विश्वकुटुंबी म्हणावा. न केल्यास राजाचा व प्रजेचा हि नाश आहे. यास्तव जागा जागा पद्धति घालोन काम चालवावें. [खंड ४ पृ. ८.]

मराठे व इंग्रज यांचा

समकालीन उत्कर्षापकर्ष

मराठे व इंग्रज यांच्या परस्पर संबंधांच्या कालावधीचे चार विभाग करता येतात. (१) १६४८ ते १७२१. इंग्रज मराठ्यांशी नमून वागत असून त्यांच्याशी स्नेह जोडून पहात होते. (२) १७६१ ते १७८६. इंग्रजांचें बस्तान इतर प्रांतांत पुष्कळ बसलें. मराठ्यांशी कलागत करून आपली शक्ति अजमावावयाचा त्यांनी प्रयत्न केला. पण त्यांचा पराभव होऊन तो फसला. (३) १७८६ ते १८००, मराठे व इंग्रज हे परस्परांत मुख्यवळ असे लेखून परस्परांशी बरोबरीच्या नात्याने व सहकारितेने वागू लागले. (४) १८०० ते १८१८. मराठे कमकुवत होऊन इंग्रजांचा पक्ष वरचढ झाला.

पहिल्या कालावधींत इंग्रजांनी आपला व्यापारी पेपा पुरा राखला होता. मराठे म्हणजे छत्रपति व त्यांचे पेशवे वर्गरेकडे आपले वकील पाठवावे, नजराणे द्यावे, व्यापारी सवलती मिळवाव्या, जकार्तीची माफी करावी, रंगीविरंगी मनोवेधक किंवा उपयुक्त माल विकून गिन्हार्ईक जोडावे व स्वस्थपणे व्यापार करण्यास परवानगी द्या म्हणजे झालें — आम्हांस कोणाच्या भांडणांत पडावयाचें नाहीं किंवा आम्हांला मुख्य मिळविण्याची अपेक्षा नाहीं—असें भासवावे असें त्यांचें धोरण होतें. इंग्रज व मराठे यांचा उत्कर्ष बराच काळपर्यंत एकसमयावच्छेदेंकरून समांतर असा हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांत होत होता. पण ज्या काळांत मराठ्यांच्या सत्तेचा चढ होऊन उतार हि झाला त्या काळांत इंग्रजांच्या सत्तेचा चढ मात्र एकसारखा होत होता. त्यांच्या सत्तेचा उत्कर्ष सावकाश संधपणे पायरी पायरीनें होतच होता; व तिनें माघार अशा सहसा खाळी नाहीं. इंग्रजांनी हि कित्येक लढायांत हार खाळी; तसेंच मराठ्यांशी झालेल्या पहिल्या युद्धाच्या प्रकरणाप्रमाणें इतर कित्येक प्रकरणांत त्यांच्या धोरणाची थोडी बहुत पिछेहाट झाली. पण भरतीच्या वेळीं समुद्राच्या लाटा किनाऱ्यावर फुटून परत येतातशा दिसल्या तरी एकंदरीनें पाण्याची प्रगतीच असते;

त्याचप्रमाणे लढाईत तात्पुरता पराभव किंवा राजकारणांत तात्पुरती पिछे-
हाट झाली असली तरी एकंदरीने इंग्रजांच्या सत्तेला व ऐश्वर्याला भरतीच
भरत होती.

इंग्लंडांत ज्या वेळी हिंदुस्थानच्या संघात्तिमत्तेविषयी आश्चर्यपूर्ण चर्चा
होऊन व्यापारी कंपनी बनवून व्यापार करण्यास निघण्याचा इंग्रजांचा वेत
चाळू होता, त्या वेळी इकडे हिंदुस्थानांत मोंगलांचा अंमल दक्षिणेश्वेरीज
बहुतेक सर्व हिंदुस्थानांत वसला होता. दक्षिणेत मोंगलांचा अंमल नव्हता
तरी इतर मुसलमानांचा होता. या वेळी मराठ्यांची स्थिति चमत्कारिक
होती. त्यांनी या तीन हि मुसलमानी दरबारांत सरदाच्या व मनसबदाच्या
व त्या बरोबर येणारे पारतंत्र्य पत्करले होते. इतकेंच नव्हे तर निरनिराळ्या
मराठे घराण्यांमध्ये हाडवैर माजले अपून मुसलमान पातशहांनी मरा-
ठ्यांतील अंतःकलहावर मुख्य भिस्त ठेवली होती व तो कलह शांत न
होईल अशी ते व्यवस्था करित. ज्या साली लंडन येथे ईस्टइंडिया नामक
इंग्रजी व्यापारी कंपनी स्थापली गेली त्याच्या आदल्याच साली मालोजीचा
मुलगा शहाजी भोसले याचे जाधवराव याची कन्या जिजाबाई इच्याशी
लग्न झाले. या वेळी शहाजी अवघा पांच वर्षांचा होता. १६१२ साली
इंग्रजांनी सुरतेस वखार स्थापली तेव्हां शहाजी सतरा वर्षांचा होता.
शिवाजीच्या जन्मापूर्वीच इंग्रजांनी जहांगीर व शहाजहान यांजकडून परवा-
नगी मिळवून बंगाल्यांत व्यापारी वखारी धालण्यास सुरवात केली होती.
त्यांनी मच्छलीपट्टणास वखार घारून मद्रास इलाख्यांत आपला पाय
रोवला, तेव्हां शिवाजी चार वर्षांचा होता. व शिवाजीच्या वयाच्या
चाराव्या वर्षी इंग्रजांनी खाली मद्रासेस फोर्ट सेंट जार्ज किल्ला बांधण्याइतकें
आपले बस्तान बसाविले होते (१६३९). शिवाजीने महाराष्ट्रातील
प्रमुख किल्ले हस्तगत करून, अरजुलवानाचा वध करून, विजापुराकडून
कल्याणापासून गोव्यापर्यंत व भीमेपासून वारणा नदीपर्यंत सुदृढ हस्तगत
केला त्या सुमारास इंग्रजांना मुंबई बेट मिळून मुंबई इलाख्याच्या कोकण-
पट्टीच्या तोंडी त्यांचा प्रवेश झाला होता. डच हतप्रभ झाले होते. मात्र
पोर्तुगीज अजून जोरांत होते. शहाजी वारून शिवाजी हा विजापूर दरबारा-

पासून सर्वस्वी स्वतंत्र झाला त्याच साली इंग्रजांची व शिवाजीची सुरतेस प्रथम लष्करी सलामी झाली व इंग्रजांना बंदरावरील जकातीपैकी शेकडा एक इतका कर शिवाजीने माफ केला. शिवाजीच्या राज्यारोहणाच्या सुमारास इंग्रजांचे वस्तान मुंबई इलाख्याकडे यथातथाच होतें. पण बंगाल्यांत व मद्रासेकडे त्यांची प्रगति होत होती. राज्यारोहणापासून दुसऱ्या साली इंग्रजांनी चंद्रनगर येथे वखार घातली. त्यांचे व फ्रेंचांचे युद्धप्रसंग अद्यापि व्हावयाचे होते.

शिवाजीच्या मृत्यूपासून पांचवे साली (१६८५) मुंबई बेटांत ईस्ट इंडिया कंपनीची प्रतिष्ठापना झाली. व तिकडे बंगाल्यांत हि पुढच्याच वर्षी त्यांनी कलकत्यास आपले टाणे बसाविलें. दक्षिणेंत औरंगजेब मराठ्यांशी लढत असतां इंग्रज हळूहळू आपला व्यापार वाढवीत होते; व ज्या साली झुलफिकारखानानें जिजीचा किल्ला हस्तगत करून राजाराम महाराज व त्यांचे बरोबर सर्व मराठेशाही संकटांत घातली त्या साली कलकत्यास इंग्रजांनी पोर्ट बुइल्यम किल्ला बांधला. १६८७ साली इंग्रजांनी औरंगजेबाशी युद्ध करण्याइतके मनःसामर्थ्य संपादन केलें होतें; या युद्धांत अर्थातच त्यांचा टिकाव लागला नसता व या अविचाराच्या कृत्यामुळे ' आपण फार संकटांत आलों आहों ' असें सर्व इंग्रज वसाहतींना वाटूं लागलें असतें; पण दक्षिणेंत संभाजीनें औरंगजेबाशी विरोध करण्यास याच वेळीं गांठ पडून इंग्रजांस मोठें सहाय झालें. इंग्रजांचा मुख्य बंदरानजीक असल्यामुळे व औरंगजेबाचा सर्व रोक घाटमाथ्यावरील प्रदेशाकडे असल्यामुळे इंग्रज एका अर्थानें त्याच्या सपाट्यांत सहसा सापडण्यासारखे नव्हते. शिवाय इंग्रज ही पुंगुरती आहेत, तीं केव्हांच चिरडून टाकूं; पण मराठ्यांचा समाचार मात्र आधीं घेतला पाहिजे असें त्यास वाटत असावें.

संभाजीच्या वधाच्या दुसऱ्याच वर्षापासून (१६९०) इंग्रजांची निवळ व्यापाराची दृष्टि जाऊन तिच्याबरोबर इकडील मुलखापासून वसूल उत्पन्न करण्याची दृष्टि आली होती. याच सुमारास त्यांनी विलायतेंत आपणाकारितां एक सैन्य उभारण्याची ध्यवस्था केली असून हिंदुस्थानांतील

राजेरजवाड्यांशीं जरूर तर युद्ध करण्याची परवानगी घेऊन ठेवली होती.

राजाराम महाराजांच्या मृत्यूनंतर दोन वर्षांनी हिंदुस्थानाशीं तुटक व्यापार करणाऱ्या निरनिराळ्या इंग्रज व्यापारी कंपन्या मोडून युनायटेड ईस्ट इंडिया कंपनी नामक एकच संघटित व्यापारी कंपनी बनली. अर्थात् कंपनीच्या व्यापाराला व सामर्थ्याला एकामुळे वरकत आली. १७०७ सालीं औरंगजेब मृत्यु पावल्यापासून पुढील काळांत मराठ्यांची सत्ता वाढण्यास सुरुवात झाली. पुढच्याच वर्षीं शाहूस राज्याभिषेक झाला (१७०८). व पुढें दाहा वर्षांच्या आंत बाळाजी विश्वनाथ यानें दिल्लीहून चौथाई व सरदेशमुखी यांच्या सनदा आणून पादशाही राजकारणांत मराठ्यांचा हात प्रथम शिरकाविला. त्याच सुमारास (१७१५) इंग्रजांनीं हि दिल्लीच्या बादशाहापासून बंगाल्यांतल अडतसि शहरें व व्यापारावरील कराची माफी मिळविली. येथपासून पुढें एका बाजूस मराठे व दुसऱ्या बाजूस इंग्रज असें दुतर्फी राजकारण दिल्लीच्या दरवारीं सुरू झालें तें १८०३ सालीं इंग्रजांनीं शिवाच्या हातून दिल्ली शहर काबीज करीपर्यंत सतत सुरू होतें. पहिल्या बाजारावानें दिल्लीवर स्वारी केली (१७३४) व निजामाचा पराभव करून त्याच्यापासून माळव्याची सनद दिल्लीच्या पातशाहाकडून मिळवून देण्याची हमी घेतली (१७३८); चिमाजी आप्पानें वसई घेऊन इंग्रजांचे प्रतिस्पर्धी जे पोर्तुगीज यांचा पाडाव केला (१७३९), नानासाहेब पेशव्यानें माळव्याची सनद मिळविली, सदाशिवरावभाऊनें कर्नाटकावर स्वारी करून सावनूरच्या नवाबाकडून २५ लक्षांचा सुदृग मिळविला. या सर्व अवधीत इंग्रजांचें फ्रेंच्यांशीं कर्नाटकांत युद्ध सुरू झालें होतें; व ज्या सालीं रघुनाथरावानें उत्तर हिंदुस्थानावर स्वारी केली त्याच सालीं कर्नाटकांत फ्रेंच्यांना माघार घ्यावी लागून इंग्रजांची सरदारी झाली. रघुनाथराव पेशवे व क्लाइव्ह साहेब यांचे पराक्रम अनुक्रमें दक्षिणेंत व उत्तरेत समकालीन घडले. १७५७ सालीं इकडे दक्षिणेंत मराठ्यांनीं श्रीरंगपट्टणाला वेढा देऊन ३२ लक्षांची खंडणी घेतली, तर तिकडे बंगाल्यांत लॉर्ड क्लाइव्ह यानें शासीची लढाई जिंकून इंग्रजी राज्याची त्या प्रांतांत स्थापना केली. ज्या सालीं (म्हणजे १७५८ मध्ये) अटकेवर झेंडा लागला त्या

साली फ्रेंचांच्या हातून उत्तरसरकार हा प्रांत जाऊन मद्रासेकडे. इंग्रजांची सरशा झाली. १७६० साली मराठ्यांनी उदगारिच्या लढाईत निजामाचा पराभव करून ६० लक्षांचा मुद्दूख मिळविला, त्याच साली इंग्रजांनी बंगालचा संपूर्ण ग्रास केला. अशा रीतीने अनेक वर्षे समांतर चालू असलेल्या इंग्रज व मराठे यांच्या यशाची जोडी फुटण्यास १७६१ साली प्रारंभ झाला. कारण, या साली पानपतास मराठ्यांचा मोठा पराभव झाला. व ह्याच साली इकडे मद्रासेकडे फ्रेंच सरदार लार्डी याचा पुरा म्योड होऊन इंग्रजांनी पांडिचरी शहर घेतलें.

[मराठे व इंग्रज-उत्तरार्ध पृ. १-५]

पेशव्यांच्या दरबारांत घड्याळाचा प्रवेश

हू

१६५७ कार्तिक शु. ३०

अजम अकरम वाजीरावजी पंतप्रधानजी उस सलामतः—मेहखान कदरदान फौजदास्त फौजरसा अजिदिल एखलास कपितान शामील वाकर मेहजर मुकाम जंजिर मुंबई सलाम वाजद सलाम. खैर अंजाम महवल मरूमूद अंकी, मोहिनाचा किताबतनामा मुजरत फतेमार सोबत खाना केला. तो मुकाम मजकुरी दाबल होतांच, इंजानेवास मुकसल जाहाला. ऐसीयासी अजम कपितान इंचवर्ड तो स्वारीस खाना जाहले असेत. ते इंजानेवास अजम मशारनिले तर्नेने वकिलात फरमाविली असे. दिगर मोहिवाकडील घाडियाळ तयार करोन उतावळी खाना केलें पाहिजे. तर हें घाडियाळ दुस्त करोन मोहिवाचे फतेमार या सोबत जात असे. यावी खर्च लागला. तो आपण अजम मशारनिले कपितान याचे खाती लिहिला असे. दराज काय लिहिणें ? प्यार मोहवत अमु देणें. येथें सार शि फार खिजमत

फरमावीत जाणें. खिजमतेस हाजीर असो. तारीख २८ जमादिलाखर
उर्फ इंगरेजी तेरीख ३ नोवेंबर सन १७३५. [ऐ. टि. भा. ४ पृ. २]

शाहू महाराजांचा मृत्यु व रामराजाचें सिंहासनारोहण

श्री

[सातारा दप्तर]

[१६७२ वैशाख शुद्ध १४]

श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामींचे सेवेसीः—

विनंति सेवक अमृतराव शंकर दिनकरराव साष्टांग दंडवत प्राा विज्ञापना.
सेवकाचें वर्तमान ताा छ १२ जमादिलावर महाराजांचे कृपावलीकनें करून
यथास्थित असे. विनंति. सेवकावरी कृपा करून आज्ञापत्र छ ६ सफरीचें
सादर जाहालें तें छ १३ रबिलाखरी पावलें. मस्तकीं वंदून सनाथ जहालों.
“ श्रीमंत कैलासवासी महाराजासै आधिक मासांत अनारोग्यता प्राप्त
जहाली. उपाय बहुत जाहले. तथापि होणारानुरूप छ १५ मोहरमीं
राजश्री स्वामींनीं कैलासवास केला. सौा वाईसाहेबांनीं सहगमन केलें.
मोठी अनुचित गोष्ट जाहाली. ईश्वर इच्छेस उपाय नाहीं. कैलासवासी
महाराजासाखिवा गरीबैनवाज राजा होणें नाहीं. परंतु भावी पदार्थ ऐसाच
होता. कैलासवासी महाराज वर्तमान असतां, आम्हास समीप बोलावून,
स्वकीय सार्थकाविर्सी व सलतर्नेतेच्या बंदोवस्ताविर्सी कित्येक प्रकारें सांगि-
तलें. त्यावरून आगाव पंचवीस तीस हजार फौज जमा करून सातारां

१ येथून अवतरण संपेपर्यंत नानासाहेबांच्या पत्राचा सारांश. २ शाहू-
महाराज. ३ सौजन्याविषयीं प्रसिद्ध. ४ राज्याच्या.

राहिलों. राजश्रीनीं परलोकसाधन करितांच, तमोंम पुंरजात व कारखाने व राजमंदिरीं चौक्या ठेवून बंदोवस्त केला. राजश्रीस माहुलीसंगमीं नेऊन थथोचित सार्थक केलें. राजश्री राजारामसाहेब पानगांवीं होते. त्यांस आणावयाच्या विचारांत कैलासवासी महाराज होते. तेव्हां प्रसंग जाहा-
लियावरी आणावयास फौज पाठविली. छ २६ मोहोरमीं आले. तमाम राज्यांतील सरदार, सरकारकून अंरकानीदौलतानी, समस्त लहानथोरीं तमलीमात बऱ्यां आणिली. श्रीनें राज्यपदारूढ केलें. छ ६ सफरीं सिंहासना-
रूढ जहाले. मोठा जैलूस जाहाला. उमर बेबीस, तेवीस वर्षांची. तारुण्य राजतेजयुक्त. प्राक्तनवान आहेत. तदनुरूप किमपि व्यंग न पडतां, राज्याचा बंदोवस्त उत्तम रीतीनें जाहला. उभयतां सरदार माळवा प्रांते खाना जाहाले. ” म्हणून लिहिलें तें कळलें. कैलासवासी महाराज केवळ अवतारी, पुण्यवान होते. दिग्विजय संपादून तमाम राजप्रजा स्वामींस निरवून परंधामास गेले. स्वामीनीं थथोचित सार्थकता करून त्यांच्याच मनोभिष्ठान-
रूप राजश्री छत्रपति स्वामींस पदारूढ केलें. राज्यभाराचा बंदोवस्त उत्तम रीतीनें केला. या गोष्टीचा कीर्तिघोष या दिशेस आगाऊ पंधरा दिवस प्रविष्ट जाहाला. मित्रशत्रूस आल्हादखेद प्राप्त जाहाला. राजश्री छत्रपती स्वामीचे व स्वामीचे पदरीं आगाध पुण्य, तन्मुळें किमपि व्यंग पदार्थ न पडला. पूर्वी श्रीमंत कैलासवासी रविसाहेब व श्रीमंत आपासाहेब वर्तमान असतां सेवकासमक्ष चर्चा केली कीं “ राज्यांतील सेवा व खावंदाचे चितवाती असते तरी, एक वेळ प्रजापाळण करून दाखवितां. ” त्यास उभयतांचे मनोभिष्ट पूर्णपुण्यें स्वामींचे पदरीं आलें. उत्तर, दक्षण, पश्चम, तीन दिशेचा बंदोवस्त महाराजांच्या तेजप्रतापें सहजगतीनें जाहालाच आहे. राहिली पूर्वादिशा. येथील बंदोवस्त सेनासाहित्यें अथवा सामदामदंडभेदें

५ सर्वे. ६ पेठा. ७ दौलतीचे खांच = मुख्य मुत्सद्दी. ८ वंदन, प्रणाम. ९ बजाविली (?) १० उत्सव, समारंभ. ११ बाजीराव व चिमाजी. १२ ह्यात. १३ बंगाल वगैरे प्रांत. अमृतराव या वेळीं बंगाल्याकडे स्वारींत गुंतला असावा असें दिसतें.

[२३७]

करून सेवकास शत्रुमित्रा देखतां यशस्वी करून चरणाजवळ नेणें हेही सवळ कीर्ति महाराजांची आहे. नबाब महावतजंग यांस थैला आला, तो त्याजकडे कौंसीद घेंऊन मेदनीपुरास गेले आहेत. उत्तरे जाहालियावरी सेवेसी येतील, सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

[इतिहाससंग्रह ऐ. टि. भा. १ पृ. ६६]

रामराजाची जबानी

थोरल्या शाहू महाराजांच्या नंतर जो रामराजा पदारूढ झाला तो बरेच दिवस अज्ञातवासांत असल्यामुळें त्याला खुद्द राणी सकवारबाईचे पक्षाभिमानां लोक (भोसले कुळार्या) अनौरस मागीत. पण हा रामराजा धाकट्या शिवाजीचा मुलगा होता; हें ऐतिहासिक सत्य ढळढळीतपणें सिद्ध झालें असून सुद्धां तंजावर येथील वारसाच्या खटल्यांत ' हल्लींचे सातारकर, भोंसल्यांचे अस्सल वंशज नव्हेत ' असें प्रतिपादन, कांहीं स्वार्थी लोकांकडून केलें गेलें ही अत्यंत लाजिरवाणी गोष्ट आहे. पुढील पत्र हें, या दुर्दैवी रामराजाची, प्रत्यक्ष अस्सल जबानी आहे.

श्री

१६७१ फाल्गुन शु. ५

स्वस्ति. श्री राज्याभिषेक शके ७६ शुक्रनाम संवत्सरे, फाल्गुण शुद्ध पंचमी, गुरुवासरे. क्षेत्रियकुलावतंस श्री राजाराम छत्रपति याणीं समस्त

राजकार्य धुरंधर विश्वासनिधि राजमान्य राजश्री भगवंतराव पंडित अमात्य हुकमतपन्हा व राजश्री शिवराम पंडित छंदोग अमात्य मुतालीक यासी आसा केली ऐसजिः—

निळो सोनदेव यांसी, तीर्थस्वरूप कैलासवासी थोरले शिवाजी याणीं राज्य संपादन केलें. ते समयीं वतनी मजमू सांगोन, त्यासी सर्व लिहिण्याचे मुखत्यार करून दिल्ला. महाराजांनीं व त्याणीं बहुत प्रेतें किले कोट जुने होते त्याचा पुस्तपन्हा करून नवे किले बांधिले. उपरांत, विज्यापूर, भागानगर दौलताबादच्या पातशाहांनीं फौजा खाना केल्या. त्यांसी लढाया देऊन पराभव केले. पुढें दिल्लीहून सुभे आले तेहि पराभाविले. जैसिंग याणीं थोरले महाराज व संभाजी महाराज दिल्लीस नेले. ते समयीं निळो सोनदेव याणीं राज्य रक्षिलें. दिल्लीहून आल्यावर निळो सोनदेव मृत्य पावले, नंतर राज्याभिषेक जाला. त्याजवर तुमचे बाप रामचंद्र नीलकंठ यासी मजमूचे दरख दिल्ले. तीर्थस्वरूप कैलासवासी संभाजी राजे व शाहू राजे पातशाहास हस्तगत जाले. तीर्थस्वरूप कैलासवासी राजारामसाहेब चंजीस गेले. मांण पातशाहासी रामचंद्रपंतांनीं लढाया देऊन राज्य संरक्षिलें. तीर्थस्वरूप महाराज, मातुश्री आईसाहेब व आमचे तीर्थरूप शिवाजी महाराज व तीर्थस्वरूप संभाजी महाराज रांगणियाचे मुलकी असतां तीर्थस्वरूप कैलासवासी शाहू महाराज दिल्लीहून आले. ते समयीं त्यांसी अनकूल न व्हावें म्हणोन मातुश्री साहेबी व तीर्थरूपांनीं रामचंद्रपंताजवळ शफत घेतली. यामुळें शाहू महाराज सातारियास राहिले. आमचे तीर्थरूप व चुलने पनाळियास राहिले. त्याजवरून शाहू महाराज आभासाहेब याणीं तुमचें अमात्यपद दुसरियास दिल्लें. आमच्या तीर्थरूपांस आमच्या चुलत्यांनीं नजरबंद ठेविलें. उपरांत तुम्ही कीलक संवत्सरीं सातारियास येतांच तुमचें अमात्यपद व दरख तुम्हांस दिल्लें याजकरितां बाबासाहेब याणीं वारणेचा तह करून तुम्हांस घेऊन गेले. पनाळियास तीर्थरूप नजरबंद असतां आमचा जन्म जाला. ते काळीं वडिलांनीं आम्हांस शिवराम पंडित यांचे स्वाधीन केलें. त्याणीं आपली स्त्री सौ दुर्गाबाई याजवळ बावडियास ठेविलें. त्याणीं पंधरा सोळा वर्षें पुत्रापेक्षाहि लोभ करून

संगोपन केलें. ते वेळेस मातोश्री साहेबांनी राजश्री भगवंतराव हरी दत्तरदार यांस तीर्थस्वरूप आवासाहेव यांच्या अनुमते नेहमीं बावाडियास जाऊन साहेबांस व महाराजांस हरवस्त वर्तमान कळवीत आले. तेथें बोभाट होऊं लागला. याजकरितां पानगांवीं पोहोचविलें. तेथें व तुळजापुरीं हा कालपर्यंत आज्ञातवास कर्मिला. हल्लीं आवासाहेव याणीं सातारियाचे मुकामी आणून प्रकट करावयासी तुम्हांस शिरालियाहून आणिलें. तों त्यांचे शरीरिं स्वस्थ नाहीं. आरोग्यता जालियावर प्रकट करावें. इताकियांत कैलासवास जाला. हल्लीं मातुश्री साहेबीं राजश्री बाळाजी पंडित प्रधान व गोविंद खंडेराव चिंटाणीस यांसी आज्ञा करून आम्हांस आणून सिंहासनरूढ करून लग्न केलें. तुमचे दरग्व पूर्ववत् तुम्हांस द्यावे म्हणोन आज्ञा जाली. त्याजवरून पेशजी दरग्वदाराकडून दूर करून तुमचें अमात्यपद व सर्व लिहिण्याचे दरग्व करार करून दिले. [ग्रंथमाला, १२० वा अंक]

शिंदे होळकरांचा पराक्रम

श्री.

१६७३ ज्येष्ठ शु. ९

बाळाजी बाजीरावाचें जयाजी शिंदे यांस पत्रः—

तुम्हीं जयनगराहून निघालियावर एक पत्र आलें. त्या आलीकडे पत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं. तुमची व नबाब वजीर यांची भेटी जाली, यमुना पार होऊन कादरगंजाजवळ दहा हजार पठाण सरदारसुद्धां बुडविला; तेहि वर्तमान भरभारेंच येऊन पोहोचलें. तदीत्तर अहमदखा पठाण बंगस प्रयागास म्हासरीं करून होता तो उठवून फरोखाबादेस येऊन लढाईस नमूद

जाहाला. त्याची तुमची लढाई सुरू जाहली. अहमदखा बंगशांनी फरोका-
बाद गंगातीरास बेहडो अडचण जागा पाहून आरावो रचून त्याची तुमची
नित्य लढाई होऊ लागली. तथापि वर्तमान लिहिले नाही. याजवरून
अपूर्वता, आश्चर्य वाटले. प्रस्तुत राजेश्री दामोदर महादेव यांचे पत्र छ ७
जमादिलावरचे छ ५ रजवी येऊन पावले की "अहमदखा बंगस बहादूरखा
रोहिल्यास शरण जाऊन त्यास दहा बारा हजार स्वारण्यादे यांशी कुमकेस
आणिले. सरदारांची फौज व जांटाची फौज व नवाब वजीराची फौज
गंगारार होऊन छ ३ जमादिलाखरी लढाई जाली. बहादुरखा रोहिला
बुडविला. हजारों घोडी घेतली. हत्ती पाडाव केले. हे वर्तमान बंगसांनी
ऐकून घाबरा जाला. दुसरे दिवशी पळून गंगापार गेला. लंकराच्या लोकांनी
घोडी पाडाव आणली, तोफखाना पाडाव केला." म्हणोन लिहिले. ते श्रवण
होऊन संतोषाच्या कोटी जाहल्या. शाबास तुमच्या हिमतीची व दिलेरी
रुस्तूमिची ! व शाबास लोकांची. आमच्या दक्षिणच्या फौजांनी यमुना
गंगापार होऊन रोहिले पठाणासी युद्ध करून आपण फत्ते पावावे हे कर्म
लहान सामान्य न जाले ! तुम्ही एकनिष्ठ, कृतकर्म सेवक; या दौलतीचे स्तंभ
आहां ! जे चित्तावर धरितां ते घडून येतात. पहिली यशावह कर्मे संपा-
दिलीत ततोभ्यधिक हे यश संपादिले. या यशास जोडाच नाही. परंतु
केल्या मनसुबियाचा अर्थ किमपि लिहित नाही ऐसे नसावे. सर्वदा आपले
कुशल वृत्त लिहित जाणें तेणें करून संतोष होत होईल. मोठा मनसबा
कठिण होता. नाना प्रकारांची येथे वर्तमानें उठतात. तुमचे पत्र तों येत
नाहीं. याजमुळे चित्त चिंतेंत होतें. इराण, तुराण, पावेती लौकिक जाला
की वजीर मोडला, पळाला असतां फिरोन फत्तेच्या मसनदीवरें बसविला
याजहून यश कोणतें अधिक आहे ? या उपरि तेथील रंग भरून, स्वकार्य

३ नाल्याच्या प्रवाहामुळे झालेली खोल भेग. ४ तोफखाना. ५ हिंगणे.
६ शिदिहोळकरांची. ७ सुरजमहद जाट. ८ धरले. ९ अति. आनंद.
१० धारिष्ठाची व पराक्रमाची. ११ सफदरजंगास पठाण लोकांनी पदच्युत
केले होते त्यास पुनः वजीरी दिली.

साधून. आपले मुळजांत येणें योग्य आहे. छ ७ रजव बहुत काय लिहिणें,
लेखनसामा. [का. इ. सं. पत्रें ले. १६२]

म्हैसूराकडील राजकारण

श्री

श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामीचे सेवेसी. विनंती. सेवक मुकुंद श्रीपत साष्टांग दंडवत विज्ञापना. येथील क्षेम तागाईत छ २३ रविलाखरपर्यंत स्वामीचे कृपेकरून सेवकाचें व प्रांत मजकूरांचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. स्वामींनी पेशजा आज्ञापत्र सादर केलें कीं “ नंदराज सर्वाधिकारी यांस व हैदर नाइकास जीद वाढला आहे. या समर्थी अंतरंगी संदर्भ लाऊन नंदराजाकडून करारनामा आणवावा कीं ‘ चौथाई व सरदेशमुखीचा अंमल बसवून घ्यावा. ’ येणेंप्रमाणें आपले मोहरेनिशी लिहून दिलिया, हैदर नाइकाचें पारिपत्य करून नंदराजाची स्थापना करावी ” म्हणोन. येविषयी पेशजा लिहिणें तें लिहून पाठविल्यास नंदराजाकडील पत्रें मोघम आलीं होती. तीं पत्रें सेवेसी खाना करून सेवकाकडून सेवेसी विज्ञापत्रें लिहिलींच आहेत. त्यांवरून श्रुत जाहलेंच असेल. अलीकडील वर्तमान. नंदराजाकडे सविस्तर लिहून पाठविलें कीं ‘ मोघम लिहिल्यास कार्यभाग समर्पक होणार नाही. आपले मोहरेनिशी श्रीमंतांचे नांवें करारनामा, चौथाई

१२ काव्येतिहाससंग्रहकार या पत्रासंबंधी म्हणतात “ हें पत्र वाचून हल्लींच्या हतवीर्य लोकांसहि क्षणभर स्फुरण येईल. तेव्हां ज्यांनीं असे पराक्रम केले त्या लोकांस हा स्वामिगौरव अमृताहून गोड लागून शरीर दुणावळें असेल. ”

१६ इ. मं.

व सरदेशमुखीचे अंमल बसवून देवितों, फौजेचे खर्चास तरतूद करून लिहून पाठविल्यास फौजेसुद्धां कुमक करून तुमची स्थापना केली जाईल ' म्हणोन लिहोन पाठविलें आहे. करारनामा व खर्चाचे मजकुरास सेवकाचे नांवी त्याचे कारभारी यांचें नांवचें पत्र पाठविलें आहे. सदहू पत्रें बहुत निकडीनें ब्राह्मण माणूस घेऊन छ २१ रोजी रात्री येऊन होसकटेस दाखल जाहले. बाजिन्नस त्यांचे मोहरेचा करारनामा येथें ठेविला आहे. त्याची नकल व कारभारी व्यंकटराव व श्रीनिवासराव बरकी यांचें पत्र आमचे नांवी आलें तें पत्र, देखील नंदराजांनीं सेवकास लिहिलें पत्र, बाजिन्नस सेवेसी पाठविलें आहे. त्यावरून सेवेसी श्रुत होईल. म्हैसुराकडील वर्तमानः—नंदराजाकडील जमाव अर्धकोस अलीकडे चौकीबंदी करून उतरले होते. हैदर नाईक आपले जमावामुद्धां पट्टणापलीकडे दोन कोस उतरले होते. त्याचा यांचा अर्धकोसांचा तफावत होता. नंदराजाकडील कित्येक फिरंगी वगैरेनीं फितुरांत मिळाले. त्याजवरून त्रीस दिवसाखाली लढाई जाहाली. ते समयीं फितुरीमुळें हैदर नाइचांनीं एक पेठ घेऊन किल्याचे समोर एक मोर्चा कायम केला आहे. हैदरनाइकाकडील जमाव. पैकीं कृष्णगिरिकडे कित्येक फौज गुंतली आहे. हल्लीं म्हैसूरजवळ दोन हजार स्वार व तीन हजार बार, तोफा वगैरे सामान आहे. नंदराजाचें मत जे ये समयीं कुमक पावलिया कार्यभाग विवेक होऊन आपली स्थापना होते, पुढें ऐसा समय मिळणार नाहीं. त्याजवरून जरूर जाणून राजश्री भगवंतराव त्रिंबक व राजश्री माहिपतराव कवडे यांजकडे दोन आवर्ते पत्रें पाठविलीं. परंतु तिकडे बसालतजंगाचा शह लागला होता. हल्लीं बसालतजंग दरकुच अदवानीकडे जाणार ऐंसी आवाई घातली आहे. त्याचे जाणें तिकडे जालिया कडपेकडील जमाव येईल. ते जमाव आलिया घोरपडेकडील जमाव आणून स्वामींचे पुण्यप्रतापेकरून राजकार्य घडऊं ये. या जरूरास हतके प्रयत्न होणेस गांठी कैशी पडेल ? थोर राजकारण अनायासें येऊन बनलें आहे. फौज हानाखाले नाहीं. त्यावरून आणखी टाकोटाक कडपेकडील फौजेस लिहिणें तें लिहिलें आहे. येविपर्यां हुजुरुन फौज खाना करून आणि कडपेकडील राजश्री भगवंतराव त्रिंबक व माहिपतराव कवडे यांचें नांवें

लिहिणें तें लिहून सांडणीस्वारास पाठवून, कुमक पोहचसे आज्ञा केल्यास काम घडून येणेंस संशय नाहीं. यावरी सेवकास जे आज्ञा होईल त्याप्रमाणें वर्तणूक केली जाईल. सडी फौज पांच हजार स्वार जलद स्वाना करावें. बाहीर बुणगा माधारा येईल. सडी फौजेस ताकीद स्वरू व्हावें कीं ' कुच दरकुच बारा कोस, चवदा कोस येणेंप्रमाणें येऊन पावावे ' ऐशी आज्ञा व्हावी. येविपर्यीं राजेश्री मुरारराव घोरपडे व महिपतराव कवडे यांचे नांवें ताकीदपत्रें सादर व्हावी. नंदराज यांजकडे हैदरनाईक यार्नी. राजकारण लाविलें होतें कीं लक्ष हो चें राज्य तुम्हांस देतो. खाऊन सुखी राहणें. ' परंतु सेवकांनीं इकडून वरचेवर धीर देऊन पत्रें लिहित गेले, व स्वामींचें अभयपत्र त्यांस होतें तें प्रविष्ट केल्यावरून त्यांस धैर्य येऊन, हैदरनाईकाची गोष्ट कबूल न करितां, स्वामींचे टार्यी निष्ठा धरून, म्हटल्याप्रमाणें कबूल करून, करारनामाहि लिहोन पाठविला. सारांश हल्लींचा समय पुढें येणें नाहीं. हल्लीं अल्प कष्ट करून नंदराजाची स्थापना होऊन चौथ सरदेश-सुखीचा अंमल बसतो, पुतें संस्थान आपलें होतें. राजेश्री नंदराज याजवळ हल्लीं तीनशें फिरंगी, दीड हजार स्वार, तीन हजार बार, तोफखाना सरंजाम आहे. परंतु त्यास कुमक नाहीं. सरकाराकडून कुमक जाहलियास ते तिकडून, आम्ही इकडून, त्याचें पारिपत्य यथास्थित होईल. सारांश, अंगेजी केल्यास हैदर नाईक याची विशाद कांहींच नाहीं. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना. [ऐ. टि. भा.२ पृ. ६१-६२]

६ पादशाहीच्या संरक्षणाची जबाबदारी

थोरल्या बाजीरावाच्या कारकीर्दीत मराठ्यांच्या ' स्वराज्याचें साम्राज्य बनू लागलें होतें. परंतु या साम्राज्याचें दिल्लीच्या पातशाहीशीं कशा प्रकारचें नातें असावें हा प्रश्न संदिग्ध राहिला होता. पातशाहीच्या

वजीरांशी व नवावाशां लढत असतांना देखील पातशाही सनद मिळविण्याची इच्छा मराठे व्यक्त करित होते; पण सनद मिळविणें याचा अर्थ पादशाही दरबारांतिल सर्व कारभाराचीं सूत्रें आपल्या हातीं घेणें असा असल्याचें हळु हळु त्यांच्या दृष्टीतपत्तीस आले. अबदालीच्या मोहिमांमुळे तर या सूत्रचालकानें पातशाहीच्या संरक्षणाचीहि जबाबदारी पत्करली पाहिजे असें दिसून आले. अशीं रीतीनें सनदा व राजसूत्रें यांच्या प्राप्तिबरोबरच उत्तरेकडील संरक्षणाची जबर जबाबदारी मराठ्यांच्या अंगावर येऊन पडली. या कामीं शिंदे व होळकर हेच प्रामुख्यानें वागत होते व त्यांच्यावर भिस्त ठेऊनच बादशाहानें पुढें दिलेला करारनामा मराठ्यांशीं केला. या वेळच्या दिल्लीच्या बादशाहाचें नांव अहमदशाहा व मुख्य वजीराचे सफदरजंग; 'नवाबवहादर' व 'वजीरवहादर' असे उल्लेख या अहदनाम्यांत म्हणजे करारनाम्यांत येतात ते या सफदरजंगाचे. रोहिले व अहमदशाहा अबदाली यांचा दंगा मोडण्याकरिता या वजीरानें मराठ्यांना मदतीस बोलावले होते. मुलतान, पंजाब, सिंध, राजपुताना व रोहिलखंड इतक्या विस्तीर्ण प्रदेशावर चौथार्ई वसविण्याचा हक्क मराठ्यांना या करारनाम्याच्या जोरावर प्राप्त झाला व या हक्काच्या संरक्षणार्थ पुढें दहा वर्षे अबदालीशीं, रोहिल्यांशीं व राजपुताशीं त्यांना झुजावें लागलें.

या करारनाम्याच्या पूर्वार्धांत (अर्जांत) अमुक अमुक कामागिऱ्या अमुक अमुक किफायतीसाठीं आम्हीं करूं असा मराठ्यांच्या तर्फे अर्ज केला आहे; व त्याचें उत्तर उत्तरार्धांत दिलें आहे. येथें पूर्वार्धाचें आधुनिक मराठीत भाषांतर दिलें आहे. मूळ करारनामा फारशीत लिहिलेला असावा. त्याचें तत्कालीन मराठी भाषांतर सापडलें तें इ. सं. राजवाडे यानीं शोधून व त्याचें भाषांतर करून तें म.इ. सा. खंड १ च्या पहिल्या लेखांकाबरोबर छापलें. त्यांतून हा उतारा घेतला आहे.

दिल्लीच्या पातशाहाशीं बरोबरीच्या नात्यानें करारनामा करण्याचा अधिकार त्यावेळीं हिंदुस्थानांत कोणालाच नाहीं असा सार्वत्रिक व लोकमान्य समज असल्यामुळे या करारनाम्याला अर्जाचें स्वरूप आलें आहे हें उघड आहे. वाजीरावानें इंग्रजांना जे सर्व राज्य दान दिलें त्या-

प्रमाणेंच दिह्नीच्या पातशाहानें सर्व हिंदुस्थान ह्या सनदेनें पेशव्यांना देऊन टाकिलें. ह्या सनदेन सातारच्या महाराजांचें नांव नाहीं !

[खंड १ पृ. ३.]

राजाश्रिया विराजित वाळाजी बाजीराव यांस दिलेल्या उच्च फरमानाची नकळ.

प्रस्तुत राजश्री मल्हारराव होळकर व पादशहाचे दोस्त आणि वीर-शिरोमणी जयाजीराव शिंदे यांच्याशीं तह येणेंप्रमाणें केला कीं—

श्री महादेवाची व खंडेरावाची व धर्माची व व स्मृतीची शपथ व साक्ष तुम्हां आम्हांस आहे कीं आम्ही आमरणांत तुमची आज्ञा व सेवा व चाकरी व तुमच्या शत्रूंचें पारिपत्य करण्याचा मनापासून प्रयत्न करूं—मग तो शत्रु अबदाली असो किंवा दुसरा कोणी राजा असो अथवा एखादा लहान मोठा जमीनदार असो—सारांश जो कोणी सरकारचा हुकूम मोडील त्याला तंबी देऊं व हुजूरच्या पुढें आणूं आणि आपल्या हुकुमाच्या एक केसभरही कमजास्त वर्तणूक करणार नाहीं. जेणेंकरून आपल्या अखंड राज्याचें व खुद्द हुजूरचें कल्याण होईल अशीच तजवीज करूं; आणि जेणेंकरून हुजूरचें व नवाबवहादराचें समाधान व वजीरवहादराची मर्जी राहिल त्याच गोष्टी अमलांत आणूं; आणि जो कोणी हुजूरजनाव यांचा व नवाबवहादराचा दोस्त असेल त्याला आम्ही आमचा दोस्त म्हणूं व जो कोणी हुजूरचा व नवाबवहादराचा शत्रु व दुश्मन असेल त्याला आम्ही आपला शत्रु समजूं; आणि जो कोणी सरकारच्या हुकुमीं आपलें तनमन खर्चणार नाहीं त्याला आम्ही शिक्षा करूं. आणि पन्नास लक्ष रुपयांपैकीं अबदालीच्या पारिपत्याकरितां तीस लक्ष रुपये आम्हांस पावते झाले व मुलतान, पंजाब, थटा व भकर या सुभ्यांची व त्यांच्या फौजदारीची व चार महालांच्या सान्याची व हिसार, संबळ मुरादाबाद व बदाऊचे फौजदारीची चौथ आमच्या सैन्याच्या खर्चाकडे लावून दिली आहे; आणि दोन भाग हुजूरच्या खालसाकडे लावून दिली आहे. आणि एक हिस्सा वजीरवहादर व नवाबवहादर यांजवळ असणाऱ्या पातशाही सैन्याच्या खर्चाकडे लावून दिली आहे. येणेंप्रमाणें करार केला आहे.

आणि पावित्र अजमीर मुभ्याची सुभेदारी व नारनोल व सांभर वगैरेची फौजदारी व त्यांच्या मुतालकी व अकबरावादेची सुभेदारी व मथुरा वगैरे यांची फौजदारी व मुतालकी व दुसऱ्या शर्तीतल्या सुभेदाऱ्या व फौजदाऱ्या व त्याचे नजराणे सेवकास मुकरर केले आहेत व बक्षीस दिले आहेत. म्हणून आम्ही शपथपूर्वक कौलकरार करितो की ह्या सुभेदारीतील व फौजदारीतील राजांच्या व जमीनदारांच्या अन्रूपमाणे मामूल वाहिवाटीला अनुसरून सर्व अटी पाळीत जाऊ व त्या सुभेदारीचे व फौजदारीचे जे हक्क व लवाजमा असतील त्यांचा कबजा घेऊं; व मुभ्यांचा व फौजदाऱ्यांचा पक्का बंदोबस्त करूं; व पातशाही राजे रजवाड्यांचे ताब्यांतील मुलखापैकी जुना प्रांत कोणा बळकाविला असेल तो त्याच्या ताब्यांतून काढून अर्धा सरकारांत देऊं व अर्धा सैन्याचे खर्चाकरितां आम्ही आपलेकडे ठेवूं आणि एखादा प्रांत खालसा करण्याचे वेळेस व फिसाद्यांचे पारिपत्य करण्याचे वेळेस जी अधिक फौज, सरदार, शिपाई व तोफखाना आम्ही ठेवूं ती हुजूरतैनातीतील समजत जावी. आम्ही दोघे व इतर अमीर-उमराव नित्यांप्रमाणे हुजूरचा सेवेत हजर राहूं. आणि अबदाली वगैरेचे पारिपत्य करण्याचे कामी आमचाच सल्ला हुजूर ऐकतील तर तें काम आम्ही स्वतःच बजावूं. आणि तें काम करण्यास हुजूरची स्वारी स्वतःच जाणें जरूर पडेल तर आम्ही आपल्या स्वारीबरोबर येऊं आणि जिवापाड मेहनत करूं. अथवा तें काम अमीरांच्या हातून होत असल्यास आम्ही विनंति करूं त्या अमीरांनाच पाठवावें; किंवा त्यांची सल्ला घेऊन तें काम आम्ही करूं. आपण आज्ञा कराल त्या वेळेस हुजूरत घालणार नाही. आणि केलेल्या कौल कराराखेरीज हुजूरची आज्ञा विशेष मानून व धर्म व स्मृति यांचें जागीं आपली आज्ञा मानून, ह्या तहाच्या पूर्वी ज्या जागा हुजूरच्या खास ताब्यांत होत्या त्या आम्ही आपल्या ताब्यांत घेणार नाही. इतकेंच नव्हे तर त्या जागांचा बंदोबस्त ठेवूं. जे जहागीरदार सरकार चाकरी करीत नसतील त्यांच्या जहागिरी सरकारांत दाखल करूं; आणि त्यांतून आपली चौथ काढून घेऊं; आणि केलेल्या कौलकराराशीं कधीहि फिरणार नाही. आणि जन्मापर्यंत आपले ताबेदार राहूं. आम्हांस जर दक्षणेस जाण्याचें अगत्य पडलें तरी

हुजूरच्या चाकरीकरिता व शत्रूंच्या पारिपत्याकरिता येथें फौज ठेवून जाऊं. तसेंच जो वायदा करूं त्याप्रमाणें विनचूक परत येऊं. लहानथोरांची शिफारस आपल्यापाशीं विचारपूर्वकं करूं. आम्ही मुसलमानांच्या व हिंदूंच्या धर्माचें संरक्षण करूं. कोणाला अडथळा करूं देणार नाहीं. ज्या अर्थी अवदालीवर मोहीम करण्याकरितां तीस लक्ष रुपये आपण आम्हांस दिले आहेत त्या अर्थी अवदालीह्या अगर पुढील वर्षी आल्यास त्याचें पारिपत्य करण्यास यत्न करूं. पंजाब, मुलतान, थटा, भकर व चार महाल मजारफ काबूल व मुरादाबाद, संबल हिसार व बदाऊं ह्या सुभ्यांची चौथ आम्हांला आपण दिली आहे. ती हुजूरचे दोन हिस्से व वजीरबहादर व नवाबबहादर ह्यांच्या फौजेच्या खर्चाकरितां एक हिस्सा देण्याचें ठरलें आहे; तर मुख्ख मजकूरचा बंदोबस्त केल्यावर आम्ही आपली चौथ घेऊं. सुभेदारी पेशकशा शिवाय पातशाही जमेदार व रजवाडे यांच्या पेशकशांच्या ज्या बाबती हुजूरचे कारकून लोक दाखवून देतील त्या वसूल करून, त्यांतून आपली चौथ काढून घेऊन बाकी सरकारांत पोचती करूं. सुभ्यांतील व फौजदारीतील अदालतीचे जे किल्लेदार व दरोगे नेमले आहेत यांच्या नेमणुका व बदल्या हुजुरांनींच कराव्या. किल्लेदारांना सोंपविलेले किल्ले व गांव आणि दिवाणी व खानगी पातशाही खिदमता, तसेंच त्यांचे लग्नजमे व लवाहक व बागा व इमले ह्यांच्यावर आम्ही जबरदस्तीनें हक सांगणार नाहीं. पातशाही मुत्सद्यांच्या भोगवट्यास अडथळा करणार नाहीं. त्यांना मदत करूं व करीत जाऊं. पातशाही शहराच्या आंत बाहेरचा बंदोबस्त करूं आणि रस्त्यांत उपद्रव करणाऱ्या व वाट मारणाऱ्या चोरांचें व हरामखोर किल्लेदारांचें पारपत्य करूं. जेणेंकरून व्यापारी व मुशाफर सुरक्षित रहातील असें करूं जे जहागीरदार जहागिरी खाऊन आज्ञेत रहात नाहींत त्यांच्या जहागिरा हुकमाप्रमाणें जप्त करूं; व त्यांतून आपली चौथ काढून घेऊं. दीन व घर्म व महादेवजी व खंडेरावजी दरामिथान आहेत.

सत्तेच्या केंद्रीकरणाचा अभाव.

• बाळाजी विश्वनाथानें छत्रपति शाहू याच्या अमलाखालीं जे मोठे मोठे लोक होते त्यांची चांगली जूट केली. त्यावेळीं सर्वांचा भाव शिवाजी महाराजांच्या गादीकडे असे. पण या सर्व मंडळीस एकत्र करून सुरळीतपणें कामकाज करावयाचें ही शक्ति शाहू महाराजांत नव्हती. मग राज्य चिरस्थायी करावयास जी रचना करावी लागने ती करावयाची कोठून असणार ? पेशव्यांनीं आपल्या अलौकिक बुद्धीनें ही जूट एकत्र करून त्यापासून पुष्कळ कार्ये केले खरें, पण त्यास चिरस्थायीपणा जेणेंकरून येईल असें एकादें कार्ये त्यांच्या हातून झालें नाहीं. त्यांच्यापैकीं पुष्कळांनीं निःस्वार्थतेनें छत्रपतीच्या नांवानें राज्य केले खरें. तरी त्यांच्या कर्तृत्वशक्तीनें अथवा छत्रपतीच्या कमकुवतपणानें त्यांचें प्रस्थ माजलें व ते स्वतःच मराठी राज्याचे चालक होऊन बसले. पेशव्यांनीं मराठी सत्तेचें प्रस्थ मात्राधिपत्यासंबंधानें जिवापाड परिश्रम केले व ते त्यांनीं माजविलेंहि; पण त्याबरोबरच त्यांनीं आपलें स्वतःचेंही प्रस्थ माजविलें ! हे इंग्लंडच्या इतिहासावरून अधिक स्पष्ट रीतीनें सांगतां येईल. चॅथॅम, पिट, ग्लॅडस्टन, वीकन्सफील्ड इत्यादिकांनीं इंग्लंडचें वैभव वाढविलें व हेस्टिंग्ज आणि क्लाइव्ह यांनीं हिंदुस्थानांत तेंच केलें; पण आपआपला कार्यभाग आटपला कीं मग ग्लॅडस्टन कोण व क्लाइव्ह कोण ? तसें त्यांनीं केलें नाहीं. शिवाजीनें आपलें राज्य आर्षी व्यवस्थित करून मग त्यांत अष्टप्रधानांच्या नव्या पद्धतीचें वीजरोपण केलें. पण तिकडेही जर कोणाचें नीट लक्ष गेलें नाहीं तर मग हजारां कोसांवरून आलेले विदेशी लोक या परदेशांतही आपापला राज्यकारमार किती व्यवस्थित रीतीनें व सुरळीत प्रकारानें करित आहेत हें पहावयाचें कोणी? आपण म्हणजे राजसत्ता बळकवावी हा पहिल्या पेशव्याचा हेतूहि नव्हता. पण अधिकार, जागा आणि जाती या वंशपरंपरा चालावयाच्या दुष्ट व घातुक साधनानें आम्हांस आपलें हित तर साधतां आलें नाहींच, पण त्यायोगें इतिहासांत जी धुमाकूळ उडवून दिल्या आहे ती सांगतां

पुखत नाही. हें सांगावयाचें कारण हेंच कीं पेशव्यांनीं जें केलें तेंच पुढें होळकर, शिंदे, गायकवाड, पवार, भोंसले इत्यादिकांनीं केलें. ज्याप्रमाणें सूर्याचे किरण सूर्यकांत मण्यांतून जाऊन केंद्रांत मिळतात व पूर्वीची असमर्थता सोडून साधारण जित्तस जाळावयास समर्थ होतात त्याप्रमाणें मराठी सत्तेचें झालें नाहीं. कारण त्या राज्याची रचना सूर्यकांत मण्याप्रमाणें नव्हती. त्यामुळें त्यांच्या प्रभावाचीं किरणें एकत्र होऊन जो परिणाम व्हावयाचा तो झाला नाहीं. पेशव्यांनीं आपल्या सरदारांस वाढवून मराठ्यांच्या राज्याचा विस्तार केला खरा, पण त्यामुळें प्रत्येकाचें लक्ष आपआपल्या प्रांताकडे लागलें. त्यामुळें आपणास एकत्र राहून कांहीं कार्य करावयाचें आहे इकडे कोणाचें लक्ष लागेना. ह्या प्रांतविस्तारांतच भावी अधःपतनाचीं चिन्हें बीजरूपानें दिसतात. हा राज्यविस्तार करण्यापेक्षां आपल्या राज्यास स्थायिकत्व कशानें येईल याचा विचार करण्याकडे कोणाचें लक्ष गेलें नाहीं. त्यांचें लक्ष आपल्या संस्थानांकडे लागल्यानें जितकीं संस्थानें तितकीं केंद्रस्थानें झालीं. त्यामुळें उद्दिष्ट कार्य करावयाचें सामर्थ्य मराठी राज्यास राहणें शक्य नव्हतें.

पेशव्यांनीं आपल्या हाताखालच्या सरदारांस जे मुद्दख दिले, त्यांचे त्यास मालक केलें नाहीं. पेशव्यांनीं आपल्या सरदारांशीं असा नियम केला होता कीं त्यांनीं आपल्या सैन्याच्या पाषणार्थ जमिनीचे अर्धे उत्पन्न घेऊन बाकीचें उत्पन्न पुण्याकडे पाठवावें. या सरदारांनीं आपल्याकडे सोंपविलेल्या गांवांचें जर नीट संरक्षण केलें नाहीं तर त्या गांवकन्यास आपल्या मालका-विरुद्ध पेशव्याकडे गाऱ्हाणें करतां येत असे. पेशव्यांनीं प्रसंगानुरूप अशीं गांवां जप्तहि केलीं होती. पण हा प्रकार पुढें पुढें बदलत गेला. ज्याप्रमाणें छत्रपति निर्बल होऊं लागतांच पेशव्यांचें प्रस्थ माजलें त्याप्रमाणें पेशवे निर्बल होऊं लागतांच त्यांच्या सरदारांचें प्रस्थ माजलें व तें पेशव्यास डोईजड झालें. पेशवे ब्राह्मण म्हणून त्यांनीं छत्रपतीस मागें टाकलें नाहीं अथवा पेशव्यांचे सरदार हे मराठे म्हणून त्यांनीं भट पेशव्यास मागें टाकलें नाहीं. राणोजी शिंदे वारला तेव्हां (इ. स. १७४५) महाररावाकडे ७४॥ लाखांचा मुद्दख होता. त्यापैकीं होळकरांनीं ३७॥ लाख आपणाकडे

ठेवून बाकीचे ३७। लाख पुण्याऋडे पाठवावे असें होतें. पण पुढें होळकर हळुहळु या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करूं लागले. अशा प्रकारंत आपल्या स्वतः-साठी काहीं राहत नाहीं म्हणून त्यावेळीं ' खानगी ' हें एक निराळें प्रकरण काढलें. या प्रकरणामुळें दिवसेंदिवस राष्ट्रादरांस कमी कमी खुराक जाऊं लागला. त्यायोगानें त्याम चिमटा बसून त्याच्या इतर अवयवांची हि वाढ खुंटली.

नवीन उत्पन्न झालेले सरदार ज्याप्रमाणें आपआपलें हित पाहूं लागले त्याचप्रमाणें त्यांचे कारभारी व भाऊवंद हेही आपआपलें हित पाहूं लागले ! इतकेंच नव्हे तर ही साथ लहानसहान अत्रिकान्यापर्यंत जाऊन पोहोंचली व ज्याप्रमाणें श्रीशिवाजी महाराजांच्या मूळ मराठी राज्याचे दोन भाग झाले त्याप्रमाणेंच या संस्थानापैकीं किल्ल्यांकरितां अनेक भाग झाले व कांहीं तर कायमची लुप्त झालीं.

[पुरपोत्तमकृत देवी श्री अहिल्याबाई चरित्र पृ. ११९-२३]

आम्ही शिवाजी महाराजांचे शिष्य

श्री.

शके १६७४ कार्तिक वद्य १०

राजप्री पिलाजी जाधवराव गोसांवी यांस—

अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य

स्वोा बाळाजी बाजीराव प्रधान आशीर्वाद. उपरि. येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहिणे. विशेष. नवाबांनीं राजश्रीचे जावायाचे जागिरीचे मजकुरावरून वाईट मानून तुटता सालजाब तुम्हांसी केला. वरकड नासरजंगाचे मर्जीप्रमाणें गरमी दाखवावी ऐसा विचार अवलंबिला. त्यास थोर आहेत, जे इच्छितील ते करतील ! करोत. आम्हांसी खेह चित्तापासून करावा, सर्व-

प्रकारें आम्हांस निखालस करावें, यासाठी नवाबांनीं जानवास व खानास पाठाविलें. त्यापार्शीं किल्ल्याचा मजकूर नवाबाचे मर्जीप्रमाणें आम्ही कबूल केला. वरकडहि कित्येक अर्थ जे नवाबाचे उपयोगाचे, तेच सांगून पाठाविले. आमचा स्वार्थ त्यामध्ये काहीं नाहीं. असें असतां नवाबांनीं सर्व एकीकडे ठेऊन गरमी दाखऊ लागले तर, आम्हांस श्रीकृपेनें काय चिंता आहे ! किल्ल्याचा तर आम्हांकडून गरमनरम मध्यस्तां करवीं बोलवून इमान प्रमाण आम्हापासून ध्यावा व आमचे जावसाल उडवून द्यावें असें करूं पाहातात; तर तें कैसें आम्हांस अनुकूल पडतें ! जे जे अजें आम्ही मध्यस्थाबराबर सांगून पाा आहेत ते आयकून सर्व प्रकारें आपलें नानोकुरान करून देतील तेव्हां आम्हीहि किल्ल्याविशीं इमान देणें तें देऊं. नाहींतर जें त्यास बरें दिसेल तें ते करतील. आम्ही गनीमलोक शिवाजी महाराजांचै शिष्य आहों ! छ २३ मोहरम बृहस्पतवार संध्याकाळ (लेखनसमा)

श्री

[खंड ६ पृ. ३५६]

राजा शाहु नरपति हर्षनिधान
बाळाजी बाजीराव मुख्यप्रधान

सान्यांनीं एकमतें विचार करावा

श्री.

[१६७५ वैशाख व. ९]

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री गंगाशर येशवंत स्वामी गोसावी यांसी पोष्य बालाजी बाजीराव प्रधान नमस्कार विनंती. उपरी. बेथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लेखन करणें. विशेष. मोगलाचा आमचा तह जाहला. तेव्हां तुम्ही व राजश्री महारबा होते च. जें होणें तें तुमच्या सान्यांच्या विचारें च जाहलें. ऐसें असतां मोगलांचे किले महार-

बांनी व किरकोळ लोकांनी घेतले. त्यास किल्याच्या जागिरा सरकारांत जप्त जाहाल्या तेव्हां विले यावयास कांहीं अगाद आहे ऐसें नाही. सहजांत येतील; व आले. परंतु आम्हीं त्यासी करार केला तो करार लटका होऊन आपल्याकडे अंतर येतें. याजकरितां हे गोष्ट न करणें उचित. त्यास किले घेतले तेव्हां इमानास अंतर आलें. मोंगलाचे मनांत विकल्प जाहला. तो दूर करून करारावर नजर देऊन आपले वजनानें त्यास किले देऊन तह पका करावा अथवा या गोष्टीवर मोंगल न आडके तरी जो विचार करणें तो सारियानें एकमतें करून करावा. जुजावें. मोगल नाहींसा करावा. दोहींतून जो विचार करणें तो केल्याशिवाय न जावें. आम्हीं हि येतों. याप्रो मल्हारबास व तुम्हांस येक दोन पत्रें लिहिर्ली असतां मल्हारबा गेलेच म्हणून वर्तमान आहे. तुम्हीं मात्र नासिकाजवळ आहां. त्यास आधीं तों मल्हारबा जवळ असल्यास त्याणीं माघारें लक्ष प्रकारें यावें. आणि आम्हीं हि आठा चहूं दिवसीं पुणियास येतां उपरांतिक जो विचार उचित तोच करूं. जर हे गोष्ट न बनली, त्याचें येणें न जाहालें तरी तुम्हीं जवळ आहां. पत्र पावतांच कोण्हे गोष्टीचा उजूर न धरितां जलदीनें स्वार होऊन पुणियास येणें. तुम्हासी या गोष्टीचा विचार आचार बोलणें तो बोलोन तुमची खानगी केली जाईल. तरी सत्वर येणें. आम्हीं कुरंदवाडानर्जाक कृष्णा उत्तरतीरीं आलों. सौ मातुश्री जिजाबाई किरकोळ कामासाठीं भेटास आली. एका दो रोजीं जाताल. श्रीमंत माहाराज मातुश्री आईसाहेबाचा दर्शनाचा आग्रह आहे. त्यास त्याणीं निखालसपणें कृपा केलिया भेट घेऊन तेथील हि निर्गम एका दो ती रोजांत करन लौकरीं च पुणियास येतों. तुम्हीं हि येणें दिरंग न लावणें. तुम्हीं सत्वर यावें. येथील विचारानुरूप करावें. येणें करून लौकीक उत्तम व चित्तास प्रसन्नता आहे. विस्तार काय लिहिणें ? छ २२ रजव बहुत काय लिहिणें हे विनंति.

कर्जापुढें इलाज नाही !

श्री

पु॥ राजश्री मल्हारजी होळकर, जयाजी शिंदे गोसावी यांस.

आशीर्वाद उपरि. नबाब लौकर आले तर गंगे आलीकडे भेट होईल. तूर्त नदीस पाणी आहे. अथवा नबाबास तूर्त एकाएकी जवळ नेतां येत नाही, सबब एव्हां नबाबाची भेट महकूम करून जलद तुम्ही आम्हीं मिळोन कामास जावें. ते नरम केलियावर नबाबांनीं जवळ यावें. ते समर्थी सावकाश भेट होईल. परंतु भेटीस गुंतून काम नासावें ऐसें नाही. सैद लष्करखान, जानबा कित्येक तजविजांनीं आज पावेतां राहाविलें. इतक्यांत नबाबाकडील तितके माणूस येऊन पावल्यास पुढेंही रहातील. सेवटेंत भरंवसा नाही. कां कीं, सलावतजंगाचे कुचाचे गरमिनें दुंदील होतात. नबाबांनीं जती न करावी एतद्विपर्यी लिहिलें त्यास जतीची तांतड सहसा नव्हती. नालबंदीस तोटा तूर्त दहाचा आला, तुम्हीही ऐवज न पाठविला. यास्तव जरूर पोटाचे मंक्रटासाठीं रसदा घेतल्या. सर्वांपुढें इलाज आहे; पोटापुढें, कर्जापुढें, इलाज नाही. तो विचारं पत्रीं काय लिहावा ? भेटीं नंतर समक्ष एक वेळ फार वाईट तुम्हाशीं बोद्धूं यांत संशय नाही. हणमंतराव निंबाळकरास लौकर एखादा मान्य पुरुष पाठवून भेटीस न्यावें, आम्हाशीं बोलले ते बेमान केलें. तें खरें लटकें हें परीक्षा जलद पहावी. सारांश तुमचे भेटीसाठीं व पुढील तोडजोडीसाठीं इतके दिवस मुक्काम केला. या उपर जलद येणें. सहसा विलंब न करणें. छ २९ जिल्हाद बहुत काय लिहिणें. लेखनसीमा. [का. इ. सं. ले. ३९१]

१ दुंदील = हिकडे तिकडे, अनिश्चित.

दीक्षितामार्फत राजकारण

श्री

पौ॥ पौष वद्य १ सोमवार शके १६७६. छ १५ रविलावल.

वेदशास्त्रसंपन्न राजश्री वासुदेव दिक्षित स्वामीचे सेवेसीः—

विद्यार्थी बाळाजी बाजीराव प्रधान कृतानेक नमस्कार विनंति उपरि येथलि क्षेम जाणून स्वकीय कुशल लिहीत गेलें पाहिजे. विशेष आपलें पत्र प्राविष्ट जाहलें. आमचा उदासीनतेचा अर्थ व त्यांचें समाधान करावयाचा विचार लिहिला तो अक्षरशहा अवगत जाहला. आम्हांसही खानाचें पत्र, मक्रेस जातो, दस्तक व साहित्य ही लागेल तें द्यावें म्हणून आलें. ऐशास खान दीर्घदर्शी, खेरीज यासारखें मनुष्य या जिल्ह्यांतून उदासीनतेनें गेल्यास आमचे नुकसान व नवाबाचें बहुतच नुकसान, ऐसें शहाणे लोक मानतील इतकें उदास त्यानें व्हावें हें योग्य नाही. विवेकेंकरून नवाबाजवळच राहावें. त्याजविशीं नवाबास आम्हीं कधीं ही सांगावयास अंतर करणार नाही. व आम्ही सांगितल्यावर नवाब ही त्याचें महत्व रक्षूनच चालतील. कदाचित् हा विचार मनांत न येतर दिल्लीस जावें. तेथें मातबर शेवा करावी. हा ही प्रकार चित्तास न ये तर आम्हाजवळ रहावें. हें ही दौलत स्नेहाचे मार्गें त्यांचीच आहे. असें कोणतें संकट पडलें कीं, सर्व सांगतात तें न ऐकतां मक्रेस जावें ? दोनी पक्षांतून एखादे पक्षाचा बळवोत्तर पाहून, त्याचा अवलंब करून रहावें, उदास न व्हावें हा उत्तम पक्ष आहे. तुम्ही त्यास समजावून सांगून जितकें होईल तितकें करावें. करू तर नवाबाचा सर्वाधिकार, नाही तर काहीं च न करूं असें म्हटल्यास कसें कार्यास येईल ? ते खावंद, हे सेवक. खावंदाचे सेवकाचे अटीनें आजपर्यंत कोणाचेंही

चाललें कीं काय ! याचा विचार खान पुतें जाणतात. तो आपले ध्यानांत आणून, ज्यांत आपलें स्वरूप राहें, नबाबाची चाकरी घडे तें करावें, योग्य आहे. आम्ही ही यांचें स्वरूपास अंतर पडे असें कदापि करणार नाहीं. तुम्हीही समजावून सांगोन, ज्यांत त्यांची मर्जी हमवार राहें तें करणें योग्य. सामोपचारे व आपलेकडून ही खानाचें बरें करावयाम अंतर मार्गें केलें नाहीं, पुढें करणें नाहीं. परंतु तुटे तों त्यांनीं ही तोडूं नये. त्यांनीं ही तोडून गेलियास. शहानवाजखान सूखच मानतील. यास्तव यांनीं तुटे तों वोढावें, हें आति उत्तम. असें असतां मनास येई तर, सर्व प्रकारें जाहाजाचें साहित्य करूं. मुंबईस साहित्य करून देऊं. इंग्रजाजवळून साहित्य करून देऊं. जो पक्ष ते अवलंबतील त्याचें सर्व प्रकारें साहित्य करूं. परंतु त्यांनीं न जावें, समजून रहावें, हेंच उत्तम आहे. छ ९ रबिलावल. हे विनंती.

[म. इ. सा. खं. ६ ले. ४४८ पृ. ४९९]

शिपाईगिरी व मुत्सद्देगिरी यांतील भेद

श्री [१६७७ माद्रपद शु. १३]

पु। राजश्री दत्ताजी शिंदे गोसावी यांसि.

आशीर्वाद उपरि. “बिजेसिंगास उत्तम प्रकारें तंग केलें आहे, वरकड कोणाच्यानें काहीं कुमक करवत नाहीं, स्वामींनीं त्याचे वकिलास साफ सांगून निरोप द्यावा, कैलासप्रासी आपांनीं जो अभिमान धरिला

१ बिजेसिंग-नागोर, जोधपूरचा राजा.

२ तंग करणें-गच्च भांधून टाकणें, ताण देणें, पक्क्या पेंचांत आणणें.

३ आपा-जयापा शिंदे.

होता तो शेरवास नेलियानें लौकिक व स्वार्थकार्य, सर्वांस जयें ' भूणोन लिहिलें. त्यास आपानी जें अवलंबिलें तें आम्हांस सर्व प्रकारें करणें; परंतु हा राजकार्य प्रसंग आहे. आपासही येथून बुद्धिवाद, आपा असतां, चार महिने पांच महिने मागें, लिहित गेलों. तीं पत्रें तुम्हां पाहिलींच असतील. दूर पथ, दो वर्षांनीं हिंदुस्थानांतून फौज आली, एकाएकी येऊन तयार करतां उशीर लागतो. हे लोकांची येथील रीत तुम्हांस ठाऊकचें आहे. हंगाम, फौज सिद्ध, ऐसा असता सर एक खांवंद आज वीस हजार फौजेनिशीं तुम्हांजवळ प्रविष्ट झाला असतां. परंतु नाइलाज. गैर हंगाम व दूर पथ याजमुळें विलंब लागला. श्रीकृपेनें दीड महिन्यांत पांच सहा हजार फौज येऊन पावेल. मागाहून खांसाही वीस हजार फौजेनिशीं येतच आहे. तुम्ही अवलंबिलें कार्य तें अगत्य आम्हांस करणें. परंतु होणारानुरूप आपानी हातेर वोढिलें. शिमाईगिरीची रीत केली. सरदारगिरीचा प्रकार न केला. जेव्हां प्रथम भारथी लढाई मारली, त्या उपरि नव्या दबावांत तूट सोसून सद्गुण हर प्रकारें, पुढील संकट दूर देशानें जाणून, करून मोकळे जहाले असतें तर आज प्रयाग अंतरावद व आलीकडील

४ सर्व संभव ? सर्वांस भय ? भेट ?

५ दत्ताजीनें फौजेची कुमक मागितली होती त्यावर हें प्रत्युत्तर आहे. दत्ताजी मारखाडांत जयापाचा सूड उगवण्यांत गुंतला होता. हें पत्र नानासाहेबांनीं त्यांस लिहिलें आहे व तें सर्व खुद्द त्यांच्याच हातचें आहे. हें पत्र वाचून पाहिलें असतां दूरदर्शित्व व मुत्सद्दीगिरी वगैरे गुण ह्या राजकार्यधुरंधर-पुरुषाच्या आंगां कसे होते हें ध्यानीं येईल.

६ खांवंद-खांसा, धनी. पेशव्यांच्या घराण्यापैकीं कोणी तरी एक, असा भाव.

७ भारथी-जंगी, अरेतुरेची, भारथी युद्धाच्या तोडीची. ह्या लढाईचें वर्णन, भाऊसाहेबांची बखर पृष्ठ ११ ते २० यांत पहावें.

८ दबाव-दरारा. नव्या दबावांत-लढाईचा जो त्याजवर दाब, दरारा थडला त्या वेळीं.

९ दूरदेशी-दूरदर्शित्व, पुढील नजर.

खेचीचा मुद्रक सोडाविणें वगैरे कामें सर्व हीं सरकाराकैर्कीयतीचीं होऊन गेलीं असतीं. परंतु दौणारास इलाज नाही तुम्हींहीं आज पावेतो शिपायगिरी केली. आतां सरदाराची रीत धरून तैजविजिनेच कांहीं कामें करावीं. जरूर संकट पडेल तेथेंच नेटून शिपाईगिरी करावी. तुमचा अभिमान ईश्वरास आहे व मजवर ईश्वरी कृपा आहे तों तुमचे साहित्यास कधीं चुकणार नाही. ती पिढ्याचे एकनिष्ठ सेवक, कामाचे असतां, तुमचा अभिमान नसावा हें कधींही या धरात घडणार नाही. सर्व प्रकारें समाधान चित्ताचें करून अष्टपैलूचे रीतीनें जसा जे समर्थी प्रसंग पहाल तसा मनसबा करीत जाणें. सत्वरच येथून फौजही येऊन पोचत आहे. बिजेसिंगाचा वकील 'पन्नास लक्ष द्यावे, रामसिंगास थोडीशी जागा पोटापूर्ती द्यावी,' ऐसें बोलत होता. आम्हीं ते गोष्ट मान्य केलीच नव्हती. सांप्रत हा प्रसंग जहाला याजमुळें आम्हीं साफच त्यास जाब दिला कीं, 'या उपर आम्हांस तद्द कर्ता अनकूल पडत नाही. तुम्हीं जाणें,' ऐसें म्हणून निरोप दिल्या. तेथें ते आतां चढीं लागले असतील. व मध्यस्थ मारले गेले, यामुळें मध्यस्तीसही कोणी शिरत नसेल. अद्याप त्यांनीं रामसिंगास पंधरा विसांची जागा दिली व तुमचा शिवंदीखर्च मसलतखर्च फिटीन दहा लाख जाजती दिले तर घेऊन सलूब करून त्या संकटांतून सुटावें. हें राज्यभार अष्टपैलूपणांस उचित आहे. तेथील प्रसंगानुरूप करणें. फौज तो तुमचे साहित्यास खाना करीत असो. छ ११ जिल्हेज बहुत काय लिहिणें.

शिक्षा. (लेखन सीमा.) [का. इ. सं. ले. ३५१]

१० क्निफायत - फायदा, लाभ.

११ शिपाईगिरी व सरदारी या दोहोंत जो मेद येथें दाखविला आहे तो ध्यानांत ठेवण्याजोगा आहे. त्याप्रमाणेंच शिधाची स्तुति करतां करतां व कैवार घेतां घेतां त्यास दोष दिला आहे तोहि प्रकार मोठा खुबीदार आहे.

१२ पंधरा विसांची. १५-२० हजारांची. ह्या मारवाड प्रकरणाची इकीगत भाऊसाहेबांच्या बखरींत समग्र आहे.

१७ इ. मं.

तस दिव्याचा प्रकार

न्यायाधीशामार्फत साक्षीपुराव्यानें अगर पंचामार्फत तंत्र्याचा निकाल लागण्याजोगा नसेल तेव्हां दिव्य करण्याची एक पद्धति पूर्वापार चालत आली आहे. त्याचे अनेक प्रकार आहेत. त्यांपैकी एकाचें वर्णन येथें दिलेल्या उतान्यांत आलें आहे. हा वाद कल्याण प्रांतांतील एका देशपांडे-पणाच्या वतनात्रहलचा होता. पंडित—नानासाहेब पेशवे.

त्यावरून पंडित मशारनिव्हेनीं राजश्री सदाशिव चिमणाजी यांजकडे तुम्हां हरदु वादीयांस पुण्यास खाना केलें. ते तुम्हां हरदु वादीयांची समजावीस करीत होते. ते समर्थी हि गणेश दत्ताजी समजावीस रजावंद जाहला नाहीं. दिव्य करावयास राजा जाहला. त्यावरून श्रीवज्रजोगिणीचें स्थळ दिव्यास नेमून देऊन कल्याणास पाठाविलें तेथें ब्राह्मणांच्या संमते गणेश दत्ताजीचा भोगवटा जाहला. याजकारितां त्याजला दिव्य बोलिलें नाहीं ऐसें जाहलें. तो निर्णय त्याहीं पंडित मशारनिव्हेस लेहून पाठाविला. त्यावरून तुम्हां हरदु वादीयांस पंडित मशारनिव्हेनीं फिरीन आपणांजवळ नेलें; तेव्हां सर्वांचे मते तुम्ही दिव्य करावें ऐसा इत्यर्थ जाहला. त्याप्रमाणें तुम्ही दिव्यांस रजावंद जाहलां. त्यावरून पंडित मशारनिव्हेनीं स्वारीस जाते समर्थी तुम्हां हरदु वादीयांस समागमें नेऊन श्रीगोदातीरीं कसवे कोपरगांव परगणे कुंभारी येथें श्रीशुक्लेश्वर संनिध उभय गंगातीरींचे व आपले जवळील शास्त्रज्ञ ब्राह्मण यांचे विचारि धर्म शास्त्र विज्ञानें, स्वारीसंमते पंचाशत पळे (म्हणजे वजन लोखंडी गोळा तोळे १६६॥८ एकशें साडेसाहासष्ट तोळे, दोन मासे) याचा, कोळसे अग्नि लावून, भातियानें फुंकोन, विवार तस करून, तुज राधो नारायणाचे हात धुवून, चिन्हे लेहून ठेवून, तुमचें कपाळीं भाळपत्र बांधून, तुमच्या हातावरी अश्वत्थाचीं सात पानें ठेऊन, कळ्या सुतानें गुंडाकून, सदरहू तस गोळा

सांडसानें धरून, तुज राघो नारायणाच्या हातावरी ठेऊन सात मंडळें चालोन जाऊन आठवे मंडळीं गोळा ठेवावयास सांगितलें. त्याचप्रमाणें तूं सात मंडळें चालोन जाऊन आठवे मंडळीं कुंड करून, कणीक घालून गोळा ठेवावयासी नियंत स्थळ केलें होतें तेंथें ठेविला. तेव्हां कणीक जळों लागली. भुलोजी पाटील ढमढेरे तळेगांवकर यांनीं सरमाच्या पेंढ्या गोळ्यावर ठेविल्या. त्यांनीं अग्नि घेऊन अग्निच्या ज्वाळा निव्रों लागल्या. याप्रमाणें शालिव्रहान शके १६६६ रक्ताक्षीनाम संवत्सरे, पौष्य शुद्ध एकादशीस तुम्हांपासून तप्त दिव्य घेतलें. उपरांतिक तुमचे हात सर्व समेनें व गणेश दत्तार्जनें पाहिलें. अणू मात्र अग्निस्पर्श जाहला नाहीं. फिरोन तुमच्या दोन्ही हातांस थैले घालून लाखोटे केले. दुसरे दिवशीं द्वादशीस समस्तानीं व वादीयानें तुमचे हात पाहिले. पूर्वींचीं चिन्हें लेहून ठेविलीं होती. त्यांस तिळप्राय पालट जाहला नाहीं शुद्ध, खरे दिव्यास उतरलां. सत्यपूर्वक पुरातन वतन तुमचें होतें तें श्रीनें तुम्हांस खरें करून दिल्लें. गणेश दत्ताजी लायेणी कजिया करीत होता तो खोटा जाहला. त्यानें येजितखत तुम्हांस लेहून दिल्लें. इत्यादि...

[वतनपत्रें, निवाडयें वगैरे पृ. ५५]

अटकेवर झेंडे

अटकेवर झेंडे लावल्यानंतर, नानासाहेबांनीं बोलावल्यामुळें तिकडीळी व्यवस्था न लावतां रघुनाथरावानें परत फिरण्याचा विचार कायम केला. पुढें दिल्लें पत्र रघुनाथरावानें नानासाहेबांकडे पाठविलें असून त्यांत हराण-पर्यंत मराठ्यांचा पत्रव्यवहार चालत असल्याचें लिहिलें आहे.

[इ० सं० ऐ० स्फु० ले० इ० स० १९१६.] १६८० चैत्र वद्य १२

“ लाहोर, सुलतान, काश्मीर वगैरे अटककडील सुभ्यांचा बंदोबस्त करून अंमल बसवावा; त्यास काहीं जाला, काहीं होंगे; तोहि लौकरच करितों. तयमूर सुलतान व जहानखान यांचा पाठलाग करून फौज लुटून घेतली. थोडीशी झडत पडत अटकपार पिशावरास ते पोचले. अवदली इराणपार चालून गेला, त्याची फौज इराणच्या पातशहानें लुटून घेतली. अवदाली कंदाहारास आला. इराण्याची फौज पाठलाग करीत आली आहे. जबर-दस्तखान व मुकर्बखान या प्रांतींचे सरदार व जमीनदार अवदालीचे जबर-दस्तीमुळें त्यास रुजू होते, तेहि बदलोन हंगामा करितात. हल्लीं “ रफीकें होऊन सेवा करून दाखऊं, अवदालीस तंबी करूं ” ऐशा त्यांच्या अर्थ्या आल्या आहेत. अवदालीचा धर सुटला आहे. सारांश त्यांचा जोर तिकडून होतो ऐसें नाहीं. तिकडून इराणचे शहानें जेरदस्त केलें. इकडून जोरा पोंचवून सरकारचा अंमल अटकपार करावा. त्याचा पुतण्या व दौलतेचा वारस स्वामीपार्शी देशास आला, तो स्वामीनीं आम्हांकडे पाठविला होता. त्यास अटकेअलीकडे थोडीशी जागा बसावयास देऊन अटकपार काबूल पिशावरचा सुभा देऊं. अवदालीच्या फौजेवर अवदुल समदखान सरहिंदेंत होता तो सरकारांत पाडाव आहे. तो व आणखी या प्रांतीची फौज, इराणी, मोंगल देऊन मशारनिव्हेची खानगी करितों. हे तिकडील पैरवी करितील. स्वामीचें पुण्यप्रतापें अवदालीस जोरी पोंचवून तंबी करितील. पारिपत्य उत्तम प्रकारें करून अटकपार अंमल बसवितील. लाहोर प्रांती रणको अनाजी व रायाजी सखदेव ऐसे ठेविले. गोपाळराव गणेश यांचाहि पैगामें आहे तोहि राहतील. इराणचे पातशहाचे स्वदस्तुरचे कागदाहि आम्हांस व मल्हास्वास आले होते कीं “ लौकर कंदाहारेस यावें आणि याचें पारिपत्य करून अटकेची हद्द करावी. ” परंतु आम्हीं तर काबुलचा सुभा अवदुल रहीमखान स्वामीनीं पाठविला, त्यास देतो. फौज वगैरे थोडे बहुत साहित्याहि करितों. काबूल व कंधार हे अटकपारचे सुभे, हिंदुस्थानाकडे

१ मान्य. २ दंगाधोपा. ३ दोस्त, स्नेही. ४ शिक्षा, मासमारी. ५ विनंति-पत्रें. ६ कमजोर. ७ स्वारी. शिकार, पाठलाग. ८ जोर, शह. ९ संधान, संबंध.

अकरवरापासून आलमगीरपावेतां होते ते आम्हीं विलायतेंत कां द्यावे ? यास्तव तूर्त येथें सुभे देतां; त्यांसहि (= इराणच्या शहास) या सुभ्यांची दरकार नसेल. तो इराणचा अंमल करील. आम्ही कंधारपावेतो अंमल बसवून तूर्त त्यास गोडन्न जाव पाठविणार आहों. जंबू काश्मीर वगैरे तमाम वकील आले आहेत. मामलत थोडीबहुत अटकेअलीकडील करित आहों. पलीकडील तूर्त होत नाहीं. खटपट मात्र होईल. तूर्त तांतडीमुळें जें होईल तें करितों. पुढील स्वामीस जो कोणी सरदार मातबर येईल तो बंदोबस्त करील. मुलूख दो, चौ करोडीचा वसूली. परंतु जमींदार मर्वात मोठमोठे आहेत. आम्हीं नांवास मात्र खंडणी करितों. जेथें पंचवीस लक्षांचा मुलूख. तेथें एक दोन लक्ष येणेंच कठिण आहेत. तूर्त माघारे फिरावयाचा डौल स्वामीचे आज्ञेवरून धारिला आहे. याजमुळें जें होतें तेंच करितों. तटी लावित नाहीं. तूर्त अदिनावेगावरच सारा यत्नतयार दिव्हा आहे. त्यासच कमाविसीनें लाहोर, मुलतान दिव्हे आहे. यंदा तर वारें शिवंदीक्षांलाच जाईल, शिवंदी वारतांच कठिण पडेल. दोन तीन वर्षांनीं काहीं सोईस लागेल. स्वामीस कळावें. ”

२

श्री

१६८० चैत्र व. १३

श्रीमंत राजश्री दादासाहेब स्वामींचे सेवेशीं विनंति. सेवक अंताजी माणकेश्वर कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. सेवकाचें वर्तमान ता चैत्र वद्य १३ शुक्रवार मुकाम दिल्ली स्वामींचे कृपावलोकनें करून यथास्थित जाणोन स्वकीय लेखन करावयासी आज्ञा केली पाहिजे. विशेष. सेवकास स्वामींनीं कृपा करून पत्र छ ९ साबानचे पाठविलें तें पावलें. वर्तमान

१० जरूरी. ११ घाई गडबड. १२ मोठा, मोठ्या सैन्यानिशीं १३ स्वतंत्र संस्थानिक, पुंड. १४ अधिकार, सत्ता १५ प्रासंगिक उपयोगासाठीं ठेवलेल्या फौजेच्या खर्चापार्थींच सर्व वसूल संपून जाईल.

लाहोरचें फत्तेचें व शत्रूचें पारपत्याचें व तिकडील मुद्रख काबीज केल्याचें लिहिलें तें सविस्तर वाचून परम आनंद जाला. तो पत्रीं कोठवरि ल्याहावा ? हिंदुस्थानांत कीर्त, लौकिक मातबर जालीं. कुल राजे, उमराऊ, सुभे, यांस दहशत पडली. सारे हिंदुस्थानचा सूड अबदल्ली पासून एक स्वामींनी घेतला. तेणेंकरून यशाचे पर्वत जाले ! स्वामी यशस्वी च आहेत याचा विस्तार सेवकास लेखन करावयासी सामर्थ्य कैचें ? हें वर्तमान वजीरांनी ऐकोन बहुत च हर्ष मानिला. शत्रूंनी बहुत उन्मत्तता करून मथुरा क्षेत्रीचा कट्टा केला होता. त्याचें फल ईश्वरें लवकरी च दाखविलें ! स्वामींस यश आलें याचा संतोष वजीरांनी फारच मानिला. त्याचा परिवार कोठवर लिहावा ? स्वामी अवतारी पुरुष आहेत. त्यांची स्तुत मनुष्यांनी काय करावी ? वरकड इकडील सविस्तर वर्तमान आलाहिदा पुरवणिया लिहिल्या आहेत. त्या ध्यानास आणून त्यांची उत्तरे वेगळालीं पाठवावयास स्वामी समर्थ आहेत. सारांश गोष्ट, सेवकास आश्रा स्वामींचे पायाखेरीज कोठें हि नाही. येविषयी वारंवार सेवकांनी लिहावेंसें नाही. स्वामींच्या दृष्टीस थोडकेच दिवसांत पडेल, जरि स्वामींची छावणी लाहोर प्रांती जाली तरी वजीर पातशाहास घेऊन छावणीस आपल्याजवळ घेऊन येतों. जरि करितां आपण कांहीं आपली दहा हजार फौज ठेऊन इकडे येतील तरी हे दोघे सरदार आपल्या सरदारांजवळ ठेवितल. आपण जेथें खासा छावणी करतील तेथें च हे खासा वजीर छावणी आपल्याजवळ करतील. आपणा वेगळें कोठें खासा निराळे रहात नाहीत, परंतु वजीर व लहान मोठे सर्वत्र म्हणतात 'खासा छावणी न जाली तरि पठाण मागती लाहोर प्रांती पाऊसाळा येतील.' उगे च लोक म्हणतात तें सेवेशीं लिहिलें. करणें न करणें यख्त्यार खावंदाचा. वजीराच्या यावयाचा निश्चय कोणे प्रकारचा कोणे स्थळीं ती आशा निवडून सेवकास व वजीरास ल्याहावी. त्याप्रमाणें त्या स्थळीं दाखल होऊन राजश्री विठ्ठल शिवदेवहि सत्वर च सेवेशीं येतील. त्याज हि प्रमाणें राजश्री कृष्णराव हि येतील. सर्व विनंती करतील. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना. पौ छ ५ रमजान [का.सं.पु. ३१२]

तुपाच्या घागरीवर उंदराचें पिटकुलें

लाहुराकडून रघुनाथराव दादा मसलत फत्ते करून देशास जात असतां मार्गी जनकोजी शिंदे यांस भेटावयास आले. तों जनकोजी शिंदे यास वर्तमान कळतांच फौजेसुद्धां भेटावयास गेले. दादासाहेबहि मुक्कामापासून दोन कोस आडवे आले. उभयतांच्या भेटी झाल्या. जनकोजी शिंदे यांचे डेरियास येऊन एकांती जनकोजी शिंदे यास मनसबा दिला की, “तुम्ही आवंदाची मसलत बुडविली तरी पुरवेल. क्रोड रुपये शिबंदी वाढली तरी देऊं. परंतु नजीबखान रोहिला याचें पारिपत्य करून त्यास जिवें न सोडावें. एवढी जोड आम्हास द्यावी. आम्हींच पारिपत्य केलें असतें. परंतु मल्हारराव यांस त्यांचें अगत्य पडलें. त्यांचा धर्मपुत्र म्हणोन त्यांनीं अगत्य धरून आपले तर्फेनें अंतर्वेद प्रांत व कुरुक्षेत्रापासून कुंजपुरा देखील चाळीस लक्षाची मामलत त्यांचे स्वाधीन केली. मल्हारराव यास पुत्र बहुत ! माववासिंग जयनगरकर व बिजेसिंग मारवाडी व आणखी बहुत आहेत. त्यांत हा नजीबखान रोहिलाहि पुत्र जाहला आहे ! जितके यांनीं पुत्र म्हणविले त्यांचा फळ देशहि भोगतिच आले. परंतु त्यांचा अभिमान जाईना. त्यांचे जितके धर्मपुत्र तितके मात्रागमनी आहेत. आम्ही त्यास पिसाळलिया कुतरियाची गत केली असती. परंतु ‘तुपांचे घागरीवर उंदिराचें पिटकुलें बसतें’ तैसा प्रकार जाहला. आतां तुम्हांस पदर पसरून जोड एवढीच मागतों, ” असें म्हणतांच जनकोजी शिंदे यांनीं तसलीम करून अर्ज केली की “ दादासाहेब, आम्ही आपले बारगीर, आज्ञा कराल त्याप्रमाणें वर्तणूक होईल. नजीबखान म्हणजे कोण जिन्नस ! याचें पारिपत्य आम्हांकडे लागलें. पण आपण लाहूर, मुलतान, पंजाब, देखील आटक पावेतों मुलूख काबीज केला, आतां आम्हांस मोहिमेस रान कोणतें ? ” असें म्हणतांच दादासाहेब यांनीं

१ तुपाची घागर=मल्हारराव. पिटकुलें=नजीब. नजीबावर घाव घालावा तर मल्हारराव दुखवतो.

उत्तर केलें कीं, “नजीबग्वान याचा शिरच्छेद केलिया आम्हास तुमची सर्व जोड पावली. ” याप्रकारें तनि वेळां जावसाल जाहला. मग परस्परे बहुमान हत्ती, घोडे, जवाहीर देऊन राजश्री रघुनाथराव देशास येण्यास चालते जाले.

आठ पंधरा दिवसा मागाहून मल्हारराव त्याच मार्गानें आले. त्यांस यास बारा कोसांचें अंतर होतें. शिंदे, हीळकर यांची चित्तशुद्धता नव्हती. तेव्हां मल्हारराव यांनी गंगोबा तात्यास जनकोजी शिंदे यांजकडे पाठाविलें. गंगोबा तात्या भेटून सविस्तर वर्तमान ममतापुरस्कर केवळ अजीज होऊन जावसाल केला कीं, “ सुभेदार यांचें वृद्धापण; आणि तुम्हीं सुज्ञ मनुष्य आहां. सुभेदार भेटावयास येतात तुम्ही अघेर न करावा, ” म्हणोन बोलतांच जनकोजी शिंदे यास तिरस्कार आला आणि उत्तर केलें कीं, “ त्यांची आमची भेट आतां स्वर्गी. अज्ञानहि जें तुम्हांस उचित दिसेल तें करावें ! ”

मल्हारराव यांनी वर्तमान ऐकून अधिक उणें जावसाल ध्यानामन आपणून विचार केला कीं, ‘ मूल आहित, ’ म्हणून कूच करून शिंदे यांचे लष्करानजीक दोन कोसावर मुक्काम केला. मान, महत्त्व ध्यानांत न आणितां मल्हारराव तयार होऊन जनकोजी शिंदे यांचे डेरियास चालले. हें वर्तमान जनकोजी यांनी ऐकून निश्चय केला कीं, “ आतां आडवें जावें हें उचित. नाहीं तर अश्लाघ्यता येईल. म्हणोन जनकोजी शिंदे तयार होऊन आडवे जाऊन भेटले. त्यांस डेव्यास आणोन सत्कार केला. नंतर आठ पंधरा दिवस मल्हारराव यांचे येथें रात्रदिवस राहून चित्तांतील किलारु तोडिला. [हीळकरांनी] मुलास हातीं देऊन देशास जावयास निरोप मागितला. ते समयी जनकोजी शिंदे यांनी अर्ज केला कीं, “ सुभेदार, तुम्हीं आम्हांस वढील आहां, तुम्हीं अटक पावेतो मुद्दूख कावीज केला. आम्हांस मोहिमेस रान असुंदें कोणतें ? ” तेव्हां मल्हारराव यांनी उत्तर केलें कीं, “ तुम्हांस रान एक आहे. भार्गारथीस पूल बांधोन अयोध्येवर जावें.

सुजाटदौला यास तंबी पोंचवून पाहिजे ते रूपये मिळतील. रान असुदें आहे.” जनकजी शिंदे यांनी उत्तर केलें की, “भागीरथीस पूल बांधलें कसें घडेल ?” तेव्हां मल्हारराव यांनी सांगितलें की, “ नजीबखान रोहिला यास हातीं धरून त्यांचे हातून हें काम ध्यावें, ” हें वचन ऐकतांच जनकजी शिंदे यांनी जादसाल केला की, “ नजीबखान रोहिला मात्रागमनी गाजुदीखान याचे येथें वाढला, त्याचें सार्थक केलें ! हें तुम्हीं जाणतच आहां-त्यांत कार्यातुर होऊन काळावर नजर द्यावी तरी खावंदांचा द्रोही. त्यांनीं आम्हांस मोहीम नजीबखान याजवरील नेमून दिली आहे, असें असतां हें कर्म केलियास श्रेष्ठ स्वामिद्रोही व्हावें ! त्यांत आम्हांकडे केवळ शिलेदारी कर्म नाहीं. आम्ही सरकारचे पागेचे बारागीर असें आहे. आम्हांकडून हा विचार घडूं नये, ” असें म्हणतांच मल्हारराव यांनी उत्तर केलें की, “ बाबा तुमचा मूल-स्वभाव. अटकेपासून रामेश्वरपर्यंत एक छत्री राज्य जाहालें, हिंदुस्थानांत एक नजीबखान मात्र खूळ राहिलें आहे. त्याचें पारपत्य केलिया पेशवे आटकेपासून जासुदाहातून पैसा आणवतील. मग तुम्हीं आम्ही सहजच निर्माल्यवत जाहलों. मग कोणी पुसणार नाहीं. यारतव एवढें खूळ रक्षून जें करणें तें करावें, ” याजप्रमाणें सांगोन मल्हारराव होळकर यांनी आपला पालक पुत्र तुकोजी होळकर दोन हजार फौजेनिशी शिंदे यांजपाशीं टाकून, निरोप धेऊन देशास चालिले.

[भाऊसाहेबांची बखर पृष्ठ ४४-४७]

उत्तर हिंदुस्थानांतील राजकारणें.

श्रीराम.

छ २९ जिल्काद.

१६८१ वैशाख व १

श्रीमन्महाराज राजश्री पंत प्रधान स्वामींचे सेवेसीः—विनंति सेवक रामराज नीलकंठ कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील क्षेम तागायत

वैशाख कृष्ण १ पर्यंत मुकाम यमुनातीर नजीक रामढ्याचा घाट यथास्थित असे. विशेष. स्वामी महाराजांचें आज्ञापत्र सादर जालें. महाराजांनीं आज्ञा केली येणेंप्रमाणें—

“ राजश्री दत्ताजी शिंदे व राजश्री जनकोजी शिंदे यांजकडील पत्रें अलीकडे येऊन वर्तमान कळत नाहीं. मारवाढ्यांचा निर्गम होणें, तेथील पैका मातबर उगवणें, त्याचा विचार कसा केला तो लिहिणें ” म्हणोन आज्ञा केली. ऐसीयासी तेथील गुंता विशेष केला नाहीं. जे श्रम, बहुत, फळादेश स्वल्प; डोंगर कोरून उंदीर काढावा. दुसरें, अनृत भाषण करणें हें तों त्या लोकांचा स्वभावधर्म परंपरागत आहे. यास्तव पूर्वीं मुलूख निमे-निम घेतला तो करार व कांहीं ठाणीं बसवून, मुलूखाची खराबी जाली. दमदिलासा देऊन कमाविसदार ठेविले आहेत. बीजिसिगाकडील पैका येणें बहुत. त्यामध्ये त्यांजला संशयपूर्वदोषांचा बहुत. त्यामध्ये परिणाम, स्नेह-संपादिल्याखेरीज, निर्वाह त्यांनीं न देखिला. मग कांहीं वाट केला. त्यामुळें त्यांचा दील खुलासा जाला. आणि पुढें आणखी कामावरी दृष्टि देऊन, त्या प्रांताच्या आग्रहास न गुंतोन, दिलीकडे येणें जालें. त्याचा वृत्तांत, पूर्वीं श्रीमंत उभयतांनीं सेवेसी विनंति लेखन केली आहे. त्यावरून विदित जालेंच असेल.

साहेबी पत्री आज्ञा केली कीं “ लाहूर प्रांताकडील ऐवज आणून जरूर हुजूर पाठविणें. ” त्यास त्या ऐवजाचा कांहीं वसूल आला. रबीचा ऐवज येणेंच आहे. जो येईल तो वरचेवर आपणाकडे येत जाईल. वरकड तोफा तरीक जिन्नस या प्रांतीं सांप्रत पठाण्यांच्या दंग्यामुळें प्रांत हैराण बहुत जाहला. याचकरितां गोचर पदार्थ पाहतां घोडे तुकीं आहेत. श्रीमंत उभयतांनीं कांहीं मिळविले आहेत ते या खजानासमागमें पाठवितील.

“ अंताजी माणकेश्वर यांस हुजूर बोलाविलें असतां नानाप्रकारचे बहाणे करून राहिला, येत नाहीं. हवाल्याबद्दल बाकी राहिली असली तरी सख्त तगादा करून उगवावी. वजीर व ते मिळोन घालमेल करीत असतील

यांत संशय नाही. तरी त्याची भीड न धरतां चौकशी करणें तन्ही खावं-
दगिरानें सख्तीनें करणें. नाहीतर मोघमच चौकशी करूं नये. येथें आलि-
यावर जैसे बनेल तैसें केलें जाईल. ” म्हणोन आज्ञा केली. याजकरितां पंत
मशारनिव्हेस हुजूरच पाठवितात; यांत मुलाहिजा काडीइतका नाही.

“ प्रांत लाहोर व बंगाला व पटणें हे तिन्ही मनसबे तुम्हांस करणें
आहेत. त्यास लाहुरीं श्रीमंत राजश्री दादासाहेबीं अदिनाबेखान सुभेदार
करून ठेविला, तो मृत्यु पावला. सरदार फौज देऊन तिकडे पाठवावा.
त्या प्रांतीचा बंदोबस्त करावा. बंगाल, पटणें यास स्वारी करावी. मातबर
पैका मिळवून कर्जाबद्दल क्रोड दोन क्रोड मिळवून, कर्जाचा परिहार करून
फौज ताजी राखावी असा विचार जाला पाहिजे. खासा उभयतांनीं मातबर
फौजेनिशीं तिकडे जाऊन पटणें घ्यावें. तेथें छावणी करावी. तों श्रीमंत
राजश्री दादासाहेब बादज बरसात येतील. तदोत्तर बंगाल्याची स्वारी करावी,
बंगाल्याखेरीज मातबर पैका मिळावयाची जागा नाही ” म्हणोन आज्ञा
केली. त्यास लाहोर प्रांतीं आलियाउपर, सरहंद वगैरे, श्रीमंत दादासा-
हेबीं सादिकबेग यास अदिनाबेगाची जामिनी घेऊन स्थापिलें आहे.
त्याप्रमाणेंच करार ठेऊन सांप्रत स्वारीमुळें पांच लक्ष रुपये जास्ती नजराणा
तरीख ठराऊन त्याचें काम त्याजवरील बहाल ठेवलें आहे. आदिनाबे-
गाचा तालुका लाहोर व जालंधर वगैरे आहेत तो मृत्यु पावला. त्याची
स्त्री व दत्तपुत्र घेतला आहे, तो भेटीस यजमानांच्या आलियावरी मागील
द्रव्याचा भ्रम लोकांनीं विशेष सांगितला. परंतु तहकीक करितां काहीं
द्वेषामुळें अधिक न्यून सांगूं लागले. सद्यकाळ हातास येणें दुर्लभ. मुख्य
त्याच्या माथा चौदा लाख रुपये ठहराविले. लाहोर प्रांतीचा सुदूरव बहुत.
पलीकडे अटक व मुलतान, कंदाहारपर्यंत मोकळा पडला. दुसरें, पठा-
णाचा मार्ग. आपला सर्व बंदोबस्त जालियावरी मग त्याजला तोषीस देणें
ते द्यावी. तोंवरी त्याच्या रजावंदीप्रमाणें द्यावें. दहावीस हजार माणूस
आसेत राहतील येणें करून तो बंदोबस्त होईल. आवादी जालिया हा
प्रांत क्रीडीचा आहे. दुरदस्त आहे. यास फौजेचें बल पाहिजे. सांप्रत

राजश्री साबाजी पार्लील त्या प्रांतीं आहेत परंतु, खातरजमा करून एकाजणास ठेवले पाहिजे.

हल्लीं श्रिंगापार होऊन बंगाला, पटणें या प्रांतीं जावें हाच उद्योग घरून मजल दरमजल गडमुक्तेश्वरास जातात.

“ नजीबखान भेटीस येणार तो येतो किंवा नाही? ” तूर्त प्रथमतः कटकट याजशीं करावी तरी पुढील काम मातबर होणें त्यास दिसगत लागेल. याजकरितां तूर्त यास हातीं घेऊन गंगापार जालिया नंतर तिकडील बंगाला, पटणें इकडील कामें करावीं. मातबर पैका आज्ञेप्रमाणें कर्जाच्या उपयोगी पडे ऐसें कार्य योजोन जातच आहेत. याजकरितां वजीरासहि समागमें घ्यावें म्हणजे बंगाल्याचा फितूर तुटेल. एक्या विचारें पैकाहि पुष्कळ मिळेल. पटण्याचाहि अंमल वसेल. काशी प्रयाग हीं क्षेत्रें हस्तगत करावीं, हा विचार जाणोन त्यांजकडे राजश्री अंताजी माणकेश्वर गेले आहेत. वजीराचें येणें होतें कीं नाही हा निश्चय जाला नाही. ते आले तरी बरेच जाले; नाही तरी तेच हतभाग्य होतील. सुजायत दौल्याची मामलत करून पुढें बंगाल्याची व पटणाची स्वारी करणें ते त्यांच्या विद्यमानेंच करावी लागेल; आणि हाच आला तरी मग सुजायतदौला सुद्धां बंगाला पटणें सर्व कामें होतील; आणि आपणाकडेही कांहीं वजीराकडील शब्द राहणार नाही. तुम्हांस बोलाविलें तुम्हीं न आलां, येणें करून अनहित त्यांचेंच आहे. त्याचें उत्तर, ते काय येतात कीं नाही, हें कळेल.

[ऐतिहासिक टिपणें भाग २ पृष्ठ ६९-७२]

उदगीरची लढाई

श्री

१६८१ फाल्गुन शु. ३

राजाश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री गोविंद बलाळ स्वामी गोसावी यासिः—पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरी येथील कुशल

जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. तुम्हाकडून पत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं तरी सविस्तर वरचेवर लिहीत जाणें. इकडील वर्तमान तरी निजाम आळीग्वानानीं जागीर व दोन किले देऊं केले अमतां मागे पुढे पाहूं लागले. यात्रकरितां आम्ही बाहेर निघालों. फौज पाठवून नगरचा किला घेतला. मागाहून आम्ही नगरास येऊन तेथील बंदोबस्त करून दर मजल येऊन उदागिरीस मोंगलास गांठलें. पांच सात मजली पुढें चालिला. चंद्र १५ जमादिलाखरी चंडोलावर हल्ला करून मारून छुटून फस्त केला. तेव्हां मोंगल जेर होऊन व जागीर अशर, वऱ्हाणपूर, दौलताबाद, विजापूर, मुल्हेर किला याप्रमाणें तह केला. हें वर्तमान तुम्हांस कळावें यास्तव लिहिलें असे. सारांश, मोगल फार तरतुर्दनीं झुंजला. बहुता प्रकारें त्यास झुंजावयाची गांठ घालितां छातीचा कोट करून चंडोलावर फौजा उडवल्या. चार सा घटका तीर, तरवार, गोळागोळी, बाण, हात, धोंडा याप्रमाणें मारीत मारीत खासियाचे अंबारीपर्यंत मोकळा केला. कादरखान मातबर गाड्याचा सरदार ठार झाला. शौकतजंग हत्तीसुद्धां धरून आणला. त्यास जखम होती. तो मेला. व सुरेराव निरमळकर जखमी आहे. तोफा पंधरा व हत्ती आठ, आंबारी हांदे निशाणाचे आले. सरकारचे मातबर बराणजी मोहिते व भगवंतराव शिंदे व महादजी सालोंखे व केशवराव पानशी व सखोजी घाटगे आणखी ठार झाले व जखमीही झाले. तीर्थरूपांच्या पुण्येकरून मोठी फत्ते झाली. या झुंजानें मोंगलांत बाकी न रहातां साठ लक्षांची जागीर व सदरहुप्रमाणें स्थळें घेतलीं. याउपरि इकडील गुंता उरकला. चिरंजीव राजेश्री दादा फौजेसुद्धां दरमजल या प्रांतीं येतील. इकडे मुद्दूख स्थळें चांगली मिळाली. परंतु खर्च जाहला. कर्नाटकची स्वारी न जाली. तिकडीही अबदालीचा पेच. पैका मिळायाने जालें नाहीं. तिकडील पेचामुळें इकडे आटोपावें लागलें. नाहींतरी सारी दक्षिण मोकळी होती. असो. तिकडील वर्तमान वरचेवर आठा रोजा आड तुम्हां लिहीत जाणें मामालियाचा ऐवज फार आहे. दाहा वीस लाख जरूर पाठविणें. चंद्र १ रजब बहुत काय लिहिणें हे विनांति. [म. इ. खं. १ ले. १६६ पृष्ठ २५८].

नानासाहेबांचें ऐश्वर्य

बल्लाल राघव सदाशिव नामधेयास्ते भ्रातरोऽग्रय इवाप्रतिमप्रभावाः ।
राजाज्ञया भरतखंडमखंडमेतदावुः सुरेश्वरपदांबुजदत्तचित्ताः ॥

नाना नामा पुण्यमेवाधितिष्ठन् चक्रे राज्यं राजराजीव भानुः ।
सेनापत्यं राघवः स्वीचकार धीरो वीरो दानशूराग्रगण्यः ॥

भानुः शाहोराज्ञया यौवराज्यं चक्रे चक्रिंप्रीतिभाग् भाग्यशाली ।
एवं युक्तास्ते त्रयो लोककार्यं कारुण्येनापूर्णचित्ता अकुर्वन् ॥

पुण्याख्या पूर्वर्धते स्मातिमात्रं पुण्यैर्लोकैरावृत्तानावृत्तापि ।
अब्धिश्चंद्रे पर्वणीवोदिते सा तस्मिन्नाथे लोकरक्षातिदक्षे ॥

दादा सेनासार्धमागत्य वीरो जित्वा सर्वामुत्तरांशां द्विजानां ।

अप्यातन्वन् भूतले कीर्तिवासो दाता यातः पुण्यमेव प्रपुण्यः ॥

यो यो विप्रो यं यमर्थं यया च तं तं दत्त्वा ते त्रयः स्वर्दुर्मर्त्वम् ।
आपाद्येदं भूतलं संरक्षुः रक्षंतः स्वं क्षात्रकर्मावलंब्य ॥

इतरवृक्षफलं फलमेव तन्नृपरसालफलं त्वमृतं मतम् ।

यादि तदीयरसः सितया युतः सघृतपोलिकर्यास्य न चोपमा ॥

सकलचंद्रसुवृत्तसुपोलिका-सहितमास्रफलोद्धतसद्रसम् ।

नवघृतेन विमिश्रितमंत्ति यो द्विजपुरः सरमेष नरोत्तमः ॥

[पुरुषोत्तम कावे विरचित-श्रीशिवकाव्य, उत्तरार्ध १२ चमत्कार.]

१ आवुः-रक्षण करते झाले. २ पुण्यांत राहून. ३ विष्णुभक्त. ४ सभोवार कोटाची भित नव्हती. ५ आशा-दिशा. ६ कल्पवृक्ष. ७ आपला ब्राह्मणी धर्म राखून. ८ साखर, तूप, पोळी यांची गोडी. फळास केव्हांही येणार नाही. ९ नानासाहेब ब्राह्मणादिकांना संपूर्ण चंद्राप्रमाणें गरगरीत वाटोळी पोळी, उत्तम आंबरस व लोणकढें तूप खावयास घाली.

पेशवाईतील शिक्षण

१

[खं. १ पृ. ९६]

श्री

[१६६४ आषाढ व. ३]

चिरंजीव राजश्री रघुनाथ यासी प्रति बाळाजी बाजीराव प्रधान आशीर्वाद. उपरि येथील कुशल ता १७ जमादिलावल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणें विशेष. तेथून जाते समर्या जें सुचलें तें तुम्हांस सांगितलें आहे. त्याचें स्मरण निरंतर मनांत असूं देत जाणें. रघुवंश व विदुरनति, चाणाख्य व जें तुम्हांस येत असेल त्यांची नेमपूर्वक चिंताणिका करून थोडेंबहुत शास्त्री यांजवळ नित्य म्हणत जाणें. विराटपंवापासून पुढें भारत रिकामपणीं वाचीत जाणें. नेमेकरून शंभर दोनशें दंड निरंतर काढीत जाणें. केवळ घोडी फेरावयाचे छंदास न लागणें. वजनी, कैली, बेरीज, वरावर्द करावयाचा सराव बहुन करणें. चिरंजीव भाऊची मर्जी बहुत प्रकारें रक्षण करीत जाणें. जे आज्ञा करतील तेंच काम करावें. बहुतकरून भाऊबरोबरच जेवीत जाणें. थोडी वेगळीं वांधीत न जाणें. क्षुद्र मनुष्यांशीं सहवास कोणें प्रकारें हि न करणें. मातुश्री बाई, ताई, अनुबाई यांसी एका दोहों दिवशीं अर्ध घटकाभर जाऊन बसत जाणें. शरीरप्रकृत नीट नाही यास्तव औषध कांहीं नेमेकरून घेत जाणें. भाऊसमागमें थोडी फेरावयास जात जाणें. कालानुरूप, वयास उचित, योग्य वेष्ट करीत असावें. देवपूजा थोडी, परंतु एकांती, न बोलतां करीत जाणें इतकें हि नेमे करून करावें आणि गर्व न करावा. निरंतर साधन-वृत्तीं वाडिलांची आज्ञा प्रसन्नतेनें मानावी. सावध वर्तावें. सर्व जें मनेंकरून समजेल तें समजावें. वाडिलांची मर्जी उत्तम असलिया पुसावें. शिष्यवर्गें असलिया फार उपयोग आहे. चिरंजीव जनार्दन बहुत कामहि करून पढतात. हे हरएक गोष्टींत अधिक जाहल्यास तुम्ही मान्य पुरुष यांस अर्हे

व्हाल. विशेष काय लिहिणें ? येथील वर्तमान तर उदेंपुराजवळ पंचवीसा दिवसांत पावलों. श्रीकृपेनें मेहनत करून दिल्लीचें सुमारे जात आहों. जसें पुढील वर्तमान येत जाईल तैसी योजना होईल हे आशीर्वाद.*

२

[का. सं. ले. १७१].

श्री १६८० वैशाख शु.४

चिरंजीव राजमान्य राजश्री बजावा यांसि. प्रति सदाशिव चिमणाजी आशीर्वाद. आम्ही मजल दरमजल नर्मदापार जालों. पुढेंही दरकूच जात असों. घोड्यावर बसणें व लिहिणें, पढणें चांगलें करणें. तीर्थरूप बोलावतील तेव्हां पुण्याम जात जाणें. फार खेळत न जाणें. घरीं अबई मायेनें रागें भरणार नाहीं. लाडके व्हाल. तें कामाचें नाहीं. चांगलें, लिहिणें, पढणें, घोड्यावर बसणें करणें. छ २ रमजान हे आशीर्वाद.*

पौ छ. २२ रमजान.

लाहोरचा अंमल उठला

[चंद्रचूड दफ्तर ले. १३७] श्रीगजानन [१६८१ कार्तिक वद्य १३. राजश्री गंगीधरपंत तात्या तथा राजश्री आनंदराव अन्या गोसावी

* यावरून पेशव्यांच्या घराण्यांतील पुरुषांना लहानपणीं कशा प्रकारचें शिक्षण मिळत असे याची कल्पना करतां येते.

* हें पत्र सदाशिवराव भाऊंनीं बजावा पुरंदरे यांस लिहिलें आहे. १ गंगीधर यशवंत चंद्रचूड मल्हारराव होळकराबरोबर जयपूराकडे होता.

यांसी अखंडितलक्ष्मी अलंकृत राजमान्य श्री जानरीव वावले दंडवत
 त्रिनंति. उपरि येथील क्षेप तां कार्तिक वद्य १३ मु॥ सुकरतलाव* श्री
 भागीर्थातीर जाणून स्वकीय लेखन कीजे. यानंतर पेशजी पत्र महतपूरच्या
 मुकामचे आले. त्याज अलीकडे कांहींच वर्तमान कलत नाही. तर सविस्तर
 वर्तमान लेहून पाठवावे. येथील वर्तमान श्रीमंतांनी नजीबखानास येढा
 घातला आहे. त्याने खळ्या व श्रीगंगा पाठीशी देऊन बैसला आहे. मार्गे
 येऊ दोन वेळां तो बाहीर निघाला होता. त्यास सिकस्त करून बरे वजेन
 गोटांत घातला. त्याजवर दबा बराच आहे. त्यास श्रीमंतांनी फौज श्रीगंगा-
 पार केली होती ते फौज पलीकडे जाऊन रोहिलीयाचीं ठाणीं येऊ दोन
 घेतलीं व तमाम गांव जाळले. ते फौज पलीकडे गेलियांनी नजीबखानाचा
 धरच सुटला होता. तो इतक्यामध्यें अयोध्येहून सुज्यातदौला आला व
 धुंदेखान व अकतरहीम रोहिले यैसे अवघेच जमा जाले. फौज भार जमा
 जाली. मग फौजा उतरून अलीकडे आल्या. अवघी फौज रोहिले व
 सुज्यातदौला पलीकडे आहे. अलीकडे उतरून येत नाहीत; व साबाजी
 पाटील व तुकोजी होळकर लाहूर प्रांते गिर्लच्या आला व म्हणून हे मजल-
 दरमजल कुच करून येथें लस्करांत दाखल जाले. लाहूर प्रांतीचा अवघाच
 अंमल उठला. यमुने पलीकडे आपला अंमल अवघाच उठला. त्याचें जें

२ वाचले हा होळकराकडील पथक्या शिंघाबरोबर अंतर्वेदीत होता.
 ३ पराभूत. ४ हटविला. ५ शिंघांनी. ६ अबदालीचे सरदार. ७ दहशत.

* शुक्रताल येथें भागीरथी उत्तरवाहिनी येऊन पालखींच्या दांडी-
 साखळी वळण पडून दक्षिणेकडे गेली आहे. तेथें परिक्षिति राजसि शुकांनीं
 भागवत सांगितले. ती जागा मोठी चिकट. खळ्या भारी; कांहीं ठिकाणीं
 वाट होती तेथें तोफा व खंदक खणून फौज ठेऊन असाध्य असें नजीब-
 खान यानें केलें. आणि (पूल बांधून देतां अशी थाप मारून गुंगत ठेवलेल्या
 शिंघास असा निरोप पाठविला की) " बरसात खलास झाल्याशिवाय पूल
 होत नाही; तुम्हीं येऊं नये. पुढें पाहूं. (भेटीस) येण्यास आम्हांस होत
 नाही. " तेव्हां दत्ताजीस त्याचें कपट उमजलें. [खं. २ पृ. १५३.]

वर्तमान तुकोजी होळकरांनी लिहिलें असेल त्याजरून विदित होईल. तर श्रीमंतांस सांगून जयनगर प्रांतीचा निर्गम करून ये प्रांतास यावें म्हणजे सर्व बंदोबस्त होईल. तुम्ही व हे जैसे येक जागा असल्या सर्वांचें पारपत्य होईल; व नक्ष सर्वांवर बैसोन अवध्या हिंदुस्थानाचा बंदोबस्त होऊन येईल. तर सत्वर ये प्रांतास यावें. जयपूरचें पारपत्य यथास्थित मनोदयाप्रमाणें उभयतां सरदार येकत्र असल्या होऊन येईल. कललें पाहिजे, बहुत काय लिहिणें, कृपा असो दजि हे विनांति.

मोहिमेवर कोणी जावें ?

त्यानंतर हिंदुस्थानांतून राजश्री जनकोजी शिंदे यांची पत्रें आली कीं “ आबदल्ली गिलचा दुराणी एक लक्ष फौजेनिशीं बळ धरून दिल्लीस आला. दिल्ली नजीक दोन कोसांवर चाळीस हजार फौजेनिशीं दत्ताजी शिंदे होते. ‘ गिलच्यानें दिल्ली घेऊन आपल्या तर्फेनें बादशाहा बसविला; म्हणजे आपला अंमल बुडेल, अशा मध्यें जाऊन तोंड टाकावें, म्हणोन दोन शे स्वारांनिशीं जाऊन गिलच्याचे फौजेत मिसळलें; तों गिलच्याची फौज भारी चहूंकडून वेढा घालून दत्ताजी शिंदे यांजला निघावयास जागा नाही असें जालें. जातीनिशीं बहुत तरवार केली. इतकियांत छातारिंवर गोळी लागली. दत्ताजी शिंदे ठार जाले. तेथोन चढाई करून गिलच्याची फौज शिंदे यांचे फौजेवर आली. तेथें शिंदे यांची फौज व गिलचांची लढाई जाली. जनकोजी शिंदे यांचे दंडावर गोळीची जखम लागली. फौज कचरली. मोड जाहाला. फौजेस पळ सुटला. कत्तल करूं लागले. चार हजार फौज लुटून पस्त केली. बाकी राहिले ते व जनकोजी शिंदे खासा ऐसे पळत जाटाचे मुलकांत राहिले. ” ऐसे वर्तमानाचीं पत्रें बसून एके

८ शिंदे होळकर.

जागा वाचलीं. विस्मय जाला. पुढें हिंदुस्थानांत खासे स्वारीनिशीं जावें अथवा फौज रवाना करावी हा मजकूर पडला. दुसरें वर्तमान आलें कीं “ गिलचा यमुना नदीपार होऊन दिल्लीपार्शी आला. दिल्लीस दाखल होऊन हिंदुस्थानांतील सर्व संस्थानिक त्यास सामील जाले. दिल्लीचा किल्ला घेऊन, पूर्वील पातशाहास काढून आले तफेंनें पातशाहा स्थापिला; आणि दाक्षिणेस चाल करावयाची उमेद आहे. या प्रांतींचे संस्थानिक कुलू त्यांस सामील जहाले आहेत. नजीनखान रोहिला बारा हजार फौज व मुजाद्दौला पंधरा हजार आणिक कित्येक संस्थानिक ऐसें त्यास सामील जहाले. आपणांकडील ठाणीं अंतरवेदांतील व जयनगर वगैरे देखील माळवा गडबडलीं आहेत. या समर्थी फौजा पाठवून यास तंबी पोचली तरी उत्तम. नाहीतरी परिच्छिन्न ठाणीं या प्रांतींची उठतात अशीं पत्रें मल्हारजी होळकर व शिंदे यांचीं आलीं. तीं वाचून बहुत दिलगीर होऊन राजश्री दादासाहेबांची रवानगी हिंदुस्थानांत करावी हा सिद्धांत करून श्रीमंत व राजश्री भाऊसाहेब एकत्र होऊन दादासाहेबांस बोलावून सांगितलें कीं “ हिंदुस्थानांत जावें. तुम्ही गेलें पाहिजे. ” तेव्हां दादासाहेब बोलिले कीं “ पूर्वी आपण तह केलेत ते साठ लक्ष रुपये कर्ज जहालें. तें वारल्या-शिवाय आम्हांस जावयास अनकूल पडत नाही. ” तेव्हां भाऊसाहेब बोलले कीं “ मुलूखागिरीस जावें तें कर्ज घेऊन घरास जावें कीं काय ? किंवा द्रव्य मेळवून घरास यावें ? तथापि तिकडील तिकडे लोकांची सम-जाविशीं करावी. ” तेव्हां श्रीमंत बोलले कीं “ दादासाहेबांचें कर्ज वारून जाऊं तेव्हां त्यास मुलूखागिरी सांगूं. सांप्रत आम्हीं जाऊं अथवा तुम्हीं जावें. ” तेव्हां भाऊसाहेबांनीं सांगितलें कीं “ सौहेबी हिंदुस्थानांत मुलूखा-गिरीस जावें ! [मग] आम्हीं जवळ असोन काय करावें ? आम्हांस आज्ञा द्यावी. आजच कुच करून जातो. ” ऐसें बोलोन आज्ञा घेऊन, तेच दिवशीं कुच करून आंबे पडदुराहून स्वार होऊन बऱ्हाणपूरचे रोखे चालिले. तीन कोशावर डेरे दिले. मुक्काम जाला. राजश्री विश्वासराव हि

समागमें चालिले. चार दिवस मुक्काम होता. सौभाग्यवती गोपिकाबाई भाऊसाहेबापाशी जाऊन बहुत प्रकारें सांगितलें कीं “ तुम्हीं जावें ऐसें नाहीं. दादासाहेब म्हणतील तें कवूल करून त्यांची रवानगी करावी. आपण येथोन त्यास सरंजाम पोहोचता करावा. येणेंकरून बहुत उपयोग आहे ” असें सांगितलें, परंतु विचारास आलें नाहीं. गोपिकाबाई फिरोन आंबेपडदुरास आली. [भाऊसाहेबांची कैफियत, पृ. ७]

रूमशाम येथें स्वराज्य करण्याची उमेद

नानासाहेब भाऊसाहेब याणीं आपल्या पराक्रमानें अटोपयंत मुख्य कार्बाज केला. वारी वर्षें सकल पृथ्वीचें राज्य केलें. राज्याचा उदय दिवसेंदिवस होत चालला. सर्व प्रांतांतील किल्लेकोट व महादुर्गें सोडाविलीं. एक क्षत्तेनें मांडलिक राजे सेवक होऊन दास्यत्व करूं लागले. असा पराक्रम थोर सर्वाविशेष जाहला असतां, पुढें होणार भविष्य बलवंत याजकरितां राजश्री नानासाहेबास बुद्धि जाहली जे राजश्री भाऊसाहेबांस हिंदुस्थानांत फौज देऊन रवाना करावे. ते समयीं राजश्री महादाजीपंत पुरंदरे याही श्रीमंत महाराज यांस विनंति केली कीं “ भाऊसाहेबांस एकंदैर हिंदुस्थानचे मोहिमेस पाठवूं नये. भाऊसाहेबांचे कारभाराचा हांत्रभाव दुसरें कोणास येणार नाहीं. सर्व भार त्यांजवर आहे. ” असें कित्येक प्रकारें सांगितलें. ते समयीं श्रीमंत राजश्री नानासाहेब याणीं उत्तर केलें कीं “ भाऊसाहेबांचे चित्तांत स्वारीस जाण्याचें आहे. याजकरितां त्यास पाठवितों. त्यांचा हि मानस फार दिवस आहे. याजकरितां ये विशीं स्वारी

१ शाहु महाराजांच्या मृत्यूनंतर १२ वर्षें. २ काहींही झालें तरी. ३ पोक्तपणा तोलदारी.

करून आले म्हणजे सर्वांची खातरजमा होईल. ” तेव्हां महादाजीपंत पुरंदरे याणीं उत्तर केलें कीं “ कैलासवासी चिमाजी आपा याणीं पूर्वीं बहुत पराक्रम केला. त्यांचे चिरंजीव भाऊसाहेब हे लढाईस मागें हटणार नाहींत. शत्रूस पराभवितील किंवा आपण कैलासवासी होतील. त्यांत सहसा अन्यथा नाहीं. याजकरितां त्यास सहसा पाठवूं नये. ” ते समयीं सौभाग्यवती गोपिकाबाई साहेब याणीं अनुमोदन दिलें कीं ‘ त्यास खाना केलें पाहिजे. ’ सबब दृढ निश्चय करून, मार्गाल पराक्रम मनांत आणून ‘ पुढें हि रूमशाम येथें स्वराज्य करणें हीच उमेद भाऊसाहेबांचे हि मनांत आहेत, दुसरा निजध्यास नाहीं; इराणी हि अटकेपार होता तो अटकनर्दा उतरून अलीकडे आला त्यास अटकेपार घालवावा याकारणास्तव सदाशिवपंत भाऊ व चिरंजीव विश्वासराव साहेब यांची खानगी केली पाहिजे ’ अशी मसलत करून समागमें प्रमुख सरदार नामांकित देऊन हिंदुस्थान प्रांतीं खानगी केली. [रघुनाथ यादवकृत पाणिपतची बखर पृ.८]

विश्वासरावास बरोबर घेण्याबद्दलचा आग्रह

भाऊसाहेबांचा स्वभाव सडेतोड. देशी मोहिमशीर होण्याचे समयीं दादासाहेब याणीं स्वारीच्या देण्याचा तगादा केला. हें भाऊसाहेबांस बर-दास्त न होतां जाव दिल्या कीं “ खान्या शिकान्या करून देणें घरास आणावें ही चाल कोठील ? ” तेव्हां दादासाहेबांनीं उत्तर केलें कीं “ आम्ही चाकर हरामखोर. श्रीमंतांचे पायांशीं प्रतारणा करून कुणगे वेगळे ठेवून देणें दाखवितों. इतक्यावर स्वारी आपणच करावी. ” “ उत्तम आहे. आम्हीच करूं. परंतु आम्हीं कारकून; आम्हांस धनी

४ तुर्कःची राजधानी कान्स्टांटिनोपल, इस्तंबुल वगैरे. इटालीतील रोमचा येथें संबध नाहीं.

पाहिजे; विश्वासराव यांस बरोबर द्यावें. ” तेव्हां नानासाहेबांनीं उत्तर केलें कीं “ मुलां पाहिले काय ? त्यानें येऊन तें काय करावयाचें आहे ? तुमचे तुम्ही असल्यावर पोर कशास नेतां ? ” भाऊसाहेबांचा आग्रहच पडला. तेव्हां नानासाहेबांस रुकार देणें प्राप्त झालें. हें वर्तमान गोपिकाबाईस समजतांच तिनें आग्रह धरिला कीं “ माझे पोर मी जाऊं देणार नाही. ” तेव्हां नाना, भाऊ उभयतांचाहि इलाज खुंटला. मग भाऊसाहेब जातीनें गोपिकाबाईकडे जाऊन पदर पसरून, साष्टांग नमस्कार घालून प्रार्थना केली कीं “ विदेशास लेंकरास कशास न्यावें हें खरेंच. परंतु बाळ सिंहाचें ! कोल्ह्याकुऱ्याचें नाही. तथापि विश्वासरायाच्या बालाग्रास धक्का लागावयाचा नाही. मीच जातो. परंतु आमचे पदरीं इतकें पुण्य नाही. नाना पुरुष भाग्यशाली. त्यांच्या भाग्याचा प्रसेर आहे. यास्तव विनंति मान्य होऊन विश्वासरायास बरोबर द्यावें. ” तेव्हां गोपिकाबाईस संकोच पडून रुकार दिल्या. [होळकरांची कैफियत. पृ. २७.]

पाणिपतच्या मोहिमेवर भाऊसाहेब निघतात.

[खं. १ ले. १६८] श्री [१६८१ फाल्गुन वद्य १४]

तीर्थ स्वरूप राजश्री गोविंदपंत दादा वडिलांचे सेवेसीः—अपत्ये बाबूराव साष्टांग नमस्कार विनंति ता॥ फाल्गुन वद्य ३० अमवाशा मु॥ शिंदखेड वर्तमान यथास्थित असे. इकडील वर्तमान तरी श्रीमंत राजश्री नानासाहेब आमदानगराहून कुच करून दरमजल पडदुरास आले. व श्रीमंत भाऊसाहेब मोंगलाचा उपमर्द करून तह करून आले. पडदूरचे मुकामी उभयतां श्रीमंतांच्या भेटी फाल्गुन वद्य पंचमीस जाहल्या. तदोत्तर

हिंदुस्थानचे रवानगीचा प्रकार जाहला. आठ रोजपर्यंत खलबत जाहलें. शेवटीं श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेबीं जावें ऐसा सिद्धांत होऊन पडदुराहून वद्य एकादशीस कुच करून मु॥ मजकुरास आले. तेथून फाल्गुन वद्य त्रयोदशीस श्रीमंत राजश्रीस भाऊसाहेब डेरादाखल जहाले. या लष्कराहून पुढें दोन कोसावर मुकाम केला आहे. दोन चार रोज मुकाम करून लोकांचे हिशेबकितेब आजमास मनास आणून दरमजलीनीं येऊन पोंहचतात. पावणालाखपर्यंत फौज जमा जाहली आहे. पन्नास हजार फौजेनिशी हिंदुस्थानांत येत आहेत. पंचवीस हजार फौज देशीं राहिली. निजामअल्ली व बसालतजंग व सलाबतजंग ऐसे त्रिवर्ग एकत्र जाहले. कलबुर्गे यास जाणार होते. फौज दाहा पंधरा हजार पर्यंत आहे. लवाडी करावयास चुकणार नाही. याजकरितां श्रीमंत दादासाहेब यांजपार्शी पंचवीस हजार ठेवून गंगातीरीं ज्येष्ठमासपर्यंत दादासाहेब राहणार, श्रीमंत राजश्री नानासाहेब दरमजल पुणियास जाणार. कर्नाटकांत राा विसाजी कृष्ण विनीवाले यांजबरोबर दाहा हजार फौज व दाहा तोफा देऊन रवानगी जाहली. बंदोबस्त यथास्थित केलाच आहे. पुढें अबदालीचे पारिपत्याबद्दल श्रीमंत येत आहेत. यांची सलाबत पुण्यप्रताप भारी आहे. त्यांचें पारिपत्य होतें काहीं चिंता नाही. मित्ती फाल्गुन वद्य १४. बहुत काय लिहिणें. कृपा लोभ असो दीजे हे विश्वापना.

मराठी सैन्याचा उत्साह

[खं. १ ले. २६५]

श्री

[१६८२ अश्विन वद्य १३]

चिरंजीव राजश्री दिवाकर जोशी यासी. प्रति कृष्ण जोशी आशीर्वाद. उपरि. येथील कुशल तागाईत अश्विन वद्य १३ बुधवारपर्यंत मु॥ फणिपथ

(पाणिपत) यें मुखरूप असो. विशेष वर्तमान तरि श्रीमंतांहि महाष्टमीस समदखान व कुतुबशाहा मारून दहा हजार सेना लडून कुंजपुरा घेऊन लुटला. गढी खणून जमीनीबरोबर केली. लोक आभार जाले. श्रीमंतांस भूमिगत सात लक्ष रुपये सांपडले. तेथोन कुच करून कुरुक्षेत्रास चालिले होते. इतकियांत ' अबदाली बागपतापाशी यमुना पायाव उतरोन सोनपथास आला, ' हें वर्तमान श्रीमंती ऐकतांच माघारे फिरोन यवनांचे सन्मुख दरमजल फणिपथास आले. यवन तेथोन दोन कोसावर राहिला आहे. नित्य थोडे थोडे युद्ध होत आहे. श्रीमंतांनी चोहोकडे तोफखाना पसरला आहे. यवनास थोर भय जाहलें आहे. पुढें येववत नाही. आमचे सैनिक यवनांचे समक्ष उभे राहून नित्य शें पन्नास यवन मारून उंट, घोडा आणितात. दोन हत्ती पेंढारी यानी काल आणिले. यवनांच्या सैन्यांत रसद बंद जाहली, त्यामुळें पीठ ८८३ व चणे ८८४, तूप ८८॥ याप्रमाणें महाग जालें आहे. आमचे सैन्यांत गहू ८१६ व चणे ८१२ व तूप ८८२॥ याप्रमाणें सवंगाई आहे. . आणखी दोन चार दिवसांत यवन चालोन तोफावरी येईल तरी क्षणमात्रें बुडेल. न ये तर आमचे लोक जाऊन युद्ध करणार. वरकड सर्व प्रकारें करून शुभ चिन्हें होतात; व स्वर्गे उत्तम श्रीमंतांस होतात. त्यांजवरून सैन्यास उत्साह आहे कीं “ अबदाली व नजीबखा व सुजाउद्दौला क्षयास जातील असें दिसतें. ” अबदाली शहानशहा म्हणवीत होता. त्यानें युद्धें बहुत केली आहेत. परंतु दो कोसावरी येऊन आठ दिवस बसोन कांहीं पराक्रम होत नाही; यामुळें आमची फौज बहुत शेर आहे. अबदालीनें स्वदेशास जावें तरी मार्ग नाही. युद्ध करावें तरी परिणाम नाही. उगेंच बसावें तरी भक्षावयास नाही. याप्रमाणें विचारांत पडला आहे. मागाहून युद्ध जाल्यावर सविस्तर होईल तें लिहूं. बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद.

गिलच्यास मारून लुटून पराभव करावा.

बळवंतराव पडिल्यावर लहान लहान जुंजे वरचेवर होतच होती. परंतु दिवसेंदिवस गिलचा बळावत चालिला. त्याचे लष्करांत सर्वगाई, आपले लष्करांत महागाई, दिवसेंदिवस होत चालली. यास्तव “हरएक प्रकारें सख्यत्व करून सांप्रत निघावें” हीच मसलत. याजकरितां श्रीमंतांकडे पुण्यास पत्रें पाठविलीं कीं “आपले लष्करांत धारण फार महाग जहाली आहे. सरंजाम कोणीकडून पोहचत नाही. यास्तव आव राहून सख्य करून निघावें कीं काय ?” त्याचीं उत्तरे श्रीमंतांनीं पाठविलीं कीं “तह कोणत्या प्रकारें ? मुख्ख कोठपर्यंत ? आपणाकडे काय देतो ? व नक्त ऐवज किती देतो ? हें लेहून पाठवणें. मनास आणून आज्ञा करणें ती केली जाईल.”

[गोविंदपंताचे मृत्यूनंतर] लष्करांत महागाई बहुत जहाली. दर रुपयास ४४१ शेर अन्न जालें. सर्व जिन्नस तीन दिवस याप्रमाणें जालें. अन्नाविणें माणसें मरूं लागलीं. तेव्हां श्रीमंताकडेस पुण्यास पत्रें पाठविलीं कीं “लष्करांत महर्गता बहुत जाली आहे. सरंजाम येऊन पोहचत नाही. अद्यापि सख्य करून निघावें कीं काय ? तह ‘चमेलीपर्यंत मुख्ख आम्हीं घ्यावा व पुढें अटकेपर्यंत चवथाई घ्यावी. गिलचानें निघोन आपले मुलकांत जावें’ येणेंप्रमाणें करार केला आहे. आज्ञा होईल त्याप्रमाणें निश्चयांत आणूं. याचें उत्तर पाठवावें.” श्रीमंतांनीं उत्तर पाठविलें कीं “दहशत खाऊन सख्य करावा ! त्यास दादासाहेबीं लाहुरापर्यंत कांहीं मुख्ख काबीज करून आपलीं ठाणीं बसविलीं होतीं तो मुख्ख त्यास द्यावा आणि फक्त चवथाई घ्यावी ! येणेंकरून दादासाहेब तुम्हांस हंसतील ! ! असें न करावें. गिलचास मारून लुटून पराभव करावा. अटकेपर्यंत मुख्ख आपला करावा. सख्यत्व एकंदर करूं नये. त्यास, नीट दिसेल तैसें करणें. खासा स्वारी तयार होऊन कुच दरकुच तुमचे कुमकेस

दाखल होत आहेत. चिंता न करावी. ” ऐसें लिहिल्यावर सत्याचा मन-सुवा करण्याची गोष्ट तों राहिली. त्या नंतर भाऊसाहेबास न कळतां राव-साहेबांनीं विनंतिपत्र लिहिलें कीं, “गिलचांचा पेंच भारी पडला आहे. उलगाडत नाहीं. आम्हांसारिखे पुत्र आहेत व पुढें हि होतील; परंतु भाऊ-सारिखा बंधु मिळणार नाहीं. अशा प्रसंगीं खाशानशीं येऊन कुमक करावी ” म्हणोन. त्याचें उत्तर “ आम्हीं जलद येऊन पोहोंचतो. ” असें पाठाविलें. आणि पुण्याहून कुच करून पैठणावर गेले. लोक वरचेवर जमा करून दादासाहेब व आपण खासे देखील हिंदुस्थानचे कुमकेस जाव-याचा निश्चय करून पैठणास जाऊन दाखल जाहाले. पुढें मजल दर मजल जाणार.

[भाऊसाहेबांची कैफियत पृ. २०]

लष्कर गलबललें आहे

(भारत वर्ष ऐतिहासिक पत्रें, यादी, वगैरे पृष्ठ ४१ ले. १९.)

श्री.

१६८२ मार्गशीर्ष व. ७

चिरंजीव राजमान्य राजश्री मोरोबादादा याप्रती बाळाजी जनार्दन आशी-वांद उपरिं येथील कुशल तागाइत छ १९ जमादिलावल पावेतो मुक्काम पाणिपत येथें सुखरूप असो. विशेष-बहुत दिवस जाहले आपणाकडून पत्र येऊन कांहींच वर्तमान कळत नाहीं. तरी निरंतर पत्री संतोषवीत जावें. इफडील मजकूरः—पूर्वी कुंजून्यास लढाई जाहली; अबदुल समदखान वगैरे मारले. त्याजवर अबदालीची गांठ पडली; कृष्णजोशी संगमेश्वरकर यास गोळा लागून देवआज्ञा जाहली; इतकें वर्तमान तपशीलवार लेहून पाठाविलें होतें. त्यावरून साकत्य कळलेंच असेल. त्या अलीकडील मजकूर

तरी यानी तोफखान्याचा आरावा पसरून खंदक खणून पाणिपत गांव आपल्या पाठीशी घालून सड्या फौजा तोफाचे मागे उभ्या याप्रमाणे बंदोबस्ताने राहिले आहेत. बुणगे गांवाचे पुढे, फौजेचे मागे ठेविले आहेत. नित्य गोळागोळी होती. समोवत्या त्यांच्या फौजा आहेत. त्यापार्शीहि चाळीस पन्नास तोफ चांगली आहे. साठ हजार पर्यंत फौज आहे. एके दिवशी सरदारकडील बाजूकडे त्यांची फौज वाढून आली. त्यांची यांची लढाई चांगली जाली. शिंद्याकडील लोकांनी त्यांना गोटांत नेऊन घातले. सहाशे पावेतो माणूस जखमी व ठार त्याजकडील जाहाले. याजकडीलहि दोन अडीचशेपर्यंत ठार व जखमी जाले. अस्तमान जाले यास्तव लढाई राहिली. त्यानंतर पंधरा दिवशी छ. २८* रविलाखरी श्रीमंताकडील मोर्चावर चालून चार पांच हजार आले. वरकड फौज त्यांची पाठीमागेच उभी होती. त्यांची यांची लढाई होऊ लागली. लढाईस प्रारंभ होताच अस्तमान जाले. ते दिवशी बळवंतराव गणपत यास धातिस गोळी लागली तसेच धोड्याखाली पडले. तो त्याजकडील माणसें धावली. त्यांतील एकाने तोंडावर तरवारीचा वार केला. दुसऱ्याने गळा कापून तें शीर नेऊं लागले. तो पांच सात राऊत धाऊन सोडविले. गळा अर्धा कापला होता तसेच आणून दहन केले. समागमें स्त्री अग्निप्रवेश केली. त्या दिवशी त्याजकडील दीड हजार माणूस ठार (होऊन) आपल्या आराब्यापुढे पडले होते. त्यांचे पुढे किती होते हे कळलेच नाही. आवशीची तीन घटका रात्र पावेतो लढाई जाली. आपल्याकडील दीडशे पावेतो ठार व पांचशे पावेतो जखमी जाले. ही लढाई फार चांगली जाली होती. परंतु बळवंतराव यांचा प्रकार असा जाला यामुळे ते सर जाले. त्यावर गोविंद बल्लाळ यास पूर्वीपासून पत्रे जात होती की अंतर्वेदीत उतरून अबदालीचा रस्ता बंद करणे. यावरून ते दरमजल दिल्लीच्या सुमारे आले. तेथील नारोशंकर यांचीहि कांहीं फौज मदतीस घेतली व पुढे रस्त मारावी तो अबदालीने दाहा हजार फौज निवडक पाठऊन दगा केला. कोणी लढले व कोणी पळाले. गोविंद

बह्माल यांचें शरिर* कापून आणून श्रीमंतांकडे पाठवून दिलें. मग दहन जालें. गोविंदपंताकडील वगैरे तीन चारशें फौज ठार जाली. गोविंदपंताचे चिरंजीव बाळाजी गोविंद समागमें होते, ते पळून नारी शंकर यांजवळ दिल्लीस आले. कोणी कोणी पळालेले लोक येत याप्रमाणें जाले. मोठे दगेबाज याजकरितांच आराबा पसरून खंदक खणून मोगलाई रीतीनें राहिले आहेत. दोन महिने यांची त्यांची लढाई होते. अद्यापि लढावे हाच निश्चय उभयतां पक्षां जाला आहे. ईश्वर काय परिणाम लावील तो खरा. मनसबा भारी पडला आहे. पैसा नाही. महागाई फार. यामुळें लष्कर गलबललें आहे. याप्रमाणें वर्तमान आहे. आपले बुणग्यांत गोळे जातात. त्यांचीं बहुत पत्रें मी पाठविलीं. परंतु आपणास एक हि लिहावयास अनुकूल न पडलें ! बरें. असो. बहुत काय लिहिणें लोभ कजि हे आशीर्वाद. हें वर्तमान तीर्थस्वरूप सा बाबांस लिहून पाठवावें. हे आशीर्वाद. पेरा फुलवरी येथील फडणाविशी महादजीपंत कुंडे यास दिव्ही आहे. त्यास त्याचे वेतन उत्तम प्रकारें होय अशी विनंति श्रीमंतास करून घ्यावें. मी आपणास लिहावें असें नाही. असामी आपले घरचा परंतु महादजीपंत यांचीं पत्रें येतात त्यावरून लिहिलें आहे हे आशीर्वाद.

मारावें किंवा मरावें

दुसरे दिवशीं सर्वत्र सरदारांस व पतक्यास बोलावून मसलत केली कीं “ गिलचाचें बळ दिवसेंदिवस बहुत जालें. आपलें लष्कर सडत चाललें. बहुत घोडीं मेलीं. मातबर खासा घोड्यामुळें पायउतारा जाला. एक वेळां हा मुक्काम सोडून बाहेर मोकळें रहावें; दिल्लीचा रावता सोडून दुसरीकडे जावें. पण झाडी मोठी मातबर, मार्ग नाही. तोफखाना निभावणार नाही.

यास्तव दिल्लीच्याच रस्त्याने जावयास मार्ग उत्तम. परंतु गिलचा वाटेवर राहिला आहे. जाऊ देणार नाही. यास्तव बंदोबस्तीने निघावे. यमुनातीरी येऊन पांच कोशावर जाऊन नरी पाठीशी घ्यावी. पुढे गिलच्याचे तोंडावर तोफखाना द्यावा. दिल्ली उजवे बाजूस राग्वोन दिल्लीहून संजाम आणोन सारे लष्कर आबादान करावे. हा मुक्काम सोडून यमुनातीरी मुक्काम करावा. ” तेव्हां मल्हारजी होळकर बोलले जे गिलच्या मार्गावर असतां फाट करून जावयास निभाव कसा होईल ? ” तेव्हां निश्चय केला कीं “ कुल् बुणगे सुद्धा, जुंज देत, उडवीत, मार देत, मारीत मारीत जावे. आणि मुक्काम केल्यावर चहूकडून संजामहि येऊन पोंचेल. लोक आबादान जालियावर पुढे गिलचाचे पारपत्य करूं. ” हा सिद्धांत केला. तेव्हां शिंदे होळकर यांनी सांगितले कीं “ निभाव जाला तर हा विचार उत्तम आहे. परंतु उद्याच निघावे ऐसें नाही. रविवारी कुच करून जाऊं. ” तेव्हां भाऊसाहेब बोलले कीं “ आज मंगळवार आहे. रविवार सहा दिवस आहे. लष्करचे लोक अन्नावीण कितीक मरतील. गिलचाचे लष्करांत जातील. मग जाऊन सार्थक काय ? इतके दिवस लष्करचे लष्करांत धीर पुरत नाही. तथापि उदईक कुच करावे. मारावे कीं मरावे ” हा सिद्धांत करून, समस्त सैन्यास ताकीद करून. “ कुल् सर्वत्रांनीं स्वार होऊन लढाईस निघावे; आपले आपले बुणगे पाठीशी घालून संभाळून आणावे. तळावर कांहीं एक ठेवूं नये. जुंज करून पुढे दिल्लीच्या रोखें जाणें आहे. परंतु युद्धाचे सामानांशीं निघावे. ”

ऐशीं समस्त सैन्यास बळकट ताकीद करून प्रातःकाळीं पौष शुद्धा ८ बुधवारीं स्वारी तयार केली. भालदार चोपदार सरकारांतून जागजागा सरदारांसि बोलावूं पाठाविले कीं “ स्वार होऊन लौकर निशाणापार्शीं यावे. पुढे तोफखाना इभ्रामखान गारदी. डावे बाजूस शिंदे होळकर उजवे बाजूस वरकड कितीक पिछाडीस, बुणगे मध्यें याप्रमाणें रचना करून गोलच्या गोल चालत सहा घटका दिवसानंतर निशाणें हत्तीवर देऊन नौबत चौघडा सुरू केला; आणि भाराचे भार चालिले. त्यासमयीं दिढा कोसाचर जाऊन उभे राहिले; आणि तोफखाना मातबर तोफा निवड करून

दिल्या. बाकी तोफा सभोंवत्या चालिल्या. तोफांचे मार्गें गारदी, त्या मार्गें सव्या फौजा. त्याचे मार्गें बुणगे, असा तळ सोडून दिठा कोसावर आले. छकडे व गाडे कितेक सरंजाम न चाले तो टाकला. मोंगल आपले तळावर आवळून तयार होऊन उभे राहिले. भाऊसाहेबांनीं मसलत केली कीं 'आपण नीट चालून मार्गांनीं जावें. गिलच्या वाट देऊन एककडे जाला तरी लढाईचें प्रयोजन नाही. मार्ग मोकळा करीत नाहीं तरी मध्यें धोडीं धालावीं. मारामार करून उफळून मार देत जावें.' ऐसें मातबर सरदारांस सांगोन निशाणें सोडून चालिले. तोंड लागलें. प्रथम विठ्ठल शिवदेव, यशवंतराव व माणिकराव कापरे कांहींसे वाढून पुढें गेले. त्याजवर जुंज मांडिलें. तेव्हां ते कचरून माघारे तोफखान्यांत येऊन राहिले. तों दमाजी गायकवाड यांजवर गिलचानें येऊन कांहींशीं मारामार केली. तेही माघारे फिरले. डावे बाजूकडे मुक्कामीं गोटाचे गोटे राहिले होते. त्याप्रमाणें पतकें होती. त्याजवर खासा अबदाली त्या जुंजावर डावेकडे होता त्याणें जुंज भारीं केलें. कुलू आपणांकडील पतकें माघारीं फिरलीं हलके बहुत जाले.

[भाऊसाहेबांची कैफियत पृ. २१।२२]

मोंगल भयाभीत आहे

[खं. '६ ले. ५०७]

श्री [१६८२ मार्गशीर्ष वद्य १४]

श्रियासह चिरंजीव राजमान्य राजश्री गोविंद दीक्षित पाटणकर आशीर्वाद. उपरि. येथील क्षेम तागायत मार्गेश्वर कृष्ण चतुर्दशी जाणून स्वकीय लेखन करणें. विशेष. इकडील वर्तमान तरी दिल्लीस श्रीमंत राजश्री भाऊ व तथा राा विश्वासराव फौजे सहवर्तमान चार माहिने प्रजन्यकाळ दिल्लीस होते. दसरा जालियावर तेथून कुच करून पश्चिमेंस कुंजपुरा ठाणें होतें

तेथें अबदालींचे लोक तिथे सरदार व स्वार चार हजार प्यादे पांच सा हजार होते ते सर्व मारून फौज तेथील बुडाविली. सरदार दोघे मारिले. व (एक) धरिला. कांहीं खर्चास हि थोडें बहुत मिळालें. सांप्रत अबदाली यमुनेच्या उत्तरीती होता तो तेथून दक्षिण तीरास आपण व रोहिला व मुजायतदौला ऐसे फौजेसहवर्तमान आले. हें वर्तमान श्रीमंतास कळतांच तेच क्षणीं कुंजपुरीहून स्वार होऊन अबदालीसमीप दो कोशांचे अंतरें येऊन राहिले. रोज त्यांशीं यांशीं झटापटी होती. शत्रू दमला आहे. मोंगलाच्या लष्करांत रुपयास शेर दीडशेर अन्न जाहलें आहे. हरिभक्तांच्या लष्करांत चवदा पंधरा शेर अन्न आहे. उभयता फौजा आपल्याला जागा कायम आहेत. परंतु मोंगल अंतरीं भयाभीत आहे. अवधी फौज गोळा होऊन बैसली आहे. दाणा पाणी रसद बंद आहे. पुढें जें होऊन येईल तें लेहून पाठवूं. हे आशीर्वाद. पौ पौष वद्य. ३ शुक्रवार शके १६८२.

सैन्याची मांडणी

पेशजी इराण्यानें शुभ्र कुंजर भाऊसाहेबांस दिला होता. तो ऐरावततुल्य भयंकर, दुसरा शामसुंदर गज कज्जलप्राय, शूरत्वांत आगळा, रणरंगधीर. तिसरा गजानन बक्ष. हे तीन हत्ती शृंगारून आणून उभे केले. पंचरंगेकरून चित्रविचित्र शृंदादंड मस्तकावर शेविले; व बादली पाखरा गजपृष्ठीवर घालून सुवर्ण मंडित पिंपळवनें मुक्तलैडाच्या झालरी व गळ्यांत रुप्याच्या घंटा व रुप्याच्या वांकी, तोडर पार्यी, रुप्यासोन्याच्या अंबाच्या हत्तीवर ठेवून चौफेर मोत्यांचे घोस लाविले. रणरंगधीर गजावर सदाशिवपंत भाऊ आरूढ जाहाले; व गजाननबक्षावर खांसे विश्वासराव साहेब स्वार जहाले. व शुभ्रवर्ण गजबक्षावर जरी पटका ठेविला. तिसरी नौबत करवून भीमा

ऐसी गर्जना करून खंदक पार जहाले. पुढें बाणाच्या खोचेंचें तफावतीनें उभे राहिले. संपूर्ण सरदार लहान थोर भाऊसाहेबाजवळ येऊन फिरून मुजरे केले. सर्वांचे मुजरे घेऊन सेनासभेत उभे राहिले. भाऊसाहेबांनीं सारी सेना गोचरें केली. तों फौज असंख्यांत, नजर पुरेनाशी झाली. तेव्हां भाऊसाहेबांनीं मल्हारजी होळकर यांस विचारलें कीं “ कोणते तऱ्हेनें सैन्याचा विभू रचावा ? एकदांच चालून घ्यावें किंवा तीन टोळ्या कराव्या ? कोणते टोळीस कोण नेमावा ? याचा विचार सांगावा. ” त्याजवर मल्हारजी होळकर यांनीं विनंति केली कीं “ फौजेच्या तीन टोळ्या कराव्या. ” डावे बाजूस विश्वासरावसाहेब यांजकडे लोकांच्या नेमणुका जहाल्या. यशवंतराव पवार पंचवीस हजार फौजेनिशी; नामा नामी सरदार व धारकरी मिळोन एकंदर राऊत चाळीस हजार; शिवाय पायदळ इभ्रामखा गाडदी यांजकडील लोक पंचवीस हजार; व फुटपतके पांच हजार; एकूण विश्वासराव साहेबांचें टोळीस फौज सत्तर हजार. दुसरी टोळी सदाशिवपंत भाऊ खासे अंबारीत बसून, सभोवतीं फौज पन्नास हजारांचा गोल घेऊन मध्यभागीं इराणीसभूर परम आवेशें उभे राहिले. तिसरी टोळी जनकोजी शिंदे व दमाजी गायकवाड व समशेर बहादर वगैरे किरकोळ पतके मिळोन साठ सत्तर हजार घोडेस्वार याप्रमाणें जमाव करून उभे राहिले. श्रीमंत भाऊसाहेबांची स्त्री सौभाग्यवती पार्वती बाई-साहेब व इतर सरदारांचे कविले याचें संरक्षणास मल्हारराव होळकर दाहा हजार फौजेनिशीं मार्गें ठेविले.

हें माहून इराणी, दुराणी व दिल्लीपद बादशहाकडील व सुजातदौले व मनसूरअल्ली याणीं आपले गोट सोडून फौजेचा पुस्तपन्ही राखून त्यांनीं हि तीन टोळ्या करून—इराणी मध्यभागीं सत्तर हजार फौजेनिशी व डावेकडे मनसूर अल्ली चाळीस हजार फौजेनिशी व उजवेकडे सुजातदौले येणेंप्रमाणें दीड लक्ष फौजेनिशीं उभें राहिले. खासा अबदल्ली पन्नास हजार फौजेनिशीं मार्गें गोटांत राहिला. दोघे पुत्र मात्र पुढें आले होतें. त्यांचीं नांवें:—

एकाचें नाव तेजूरशहा व दुसऱ्याचें नांव नजीमखां. यांजवळ रोहिले यांची खासी खासी जमेत एक दिलाची होती. त्यांतून तेजूरशहा यांनी पन्नास हजार फौजनिशीं “ दिन् ! दिन् ! ” म्हणून नीट चालून घेतलें.

तेव्हां युद्धास तोंडें लागलें; दारुण संग्राम झाला. हवद्यास हवदे, राऊतास राऊत, एक मेळ जहाला. व सुनरनाला व बाणांच्या कैऱ्या व करोलाऱ्या गोळ्या व गरनाळा व तोफांचा मार एकदांच जहाला. एकच रणधुमाळी दोन्ही सैन्यांत माजली. धुरें करून दिनमणीचा अस्त जालासा मासला. ‘ वे वे ’ हीच गर्जना उठली. उमास ध्यावयास अवकाश पडेना. पुढचा पाय पुढें. कोणी कोणास हरेना. एकापरीस एक आगळे. इराणांची जात अरबुजे, आपपर म्हणावयाची नाही. महाबली, महापराक्रमी, मोगल, पठाण व रोहिले, रांगडे व रजपूत व पंजाबी, काठेवाडी वगैरे नाना जातीचे त्यांनी संग्रामाची सीमा केली. बहुत मराठे दळ खपलें. रक्तोदकाचे पाट रणभूमीस वाहूं लागले. बभित्स शरीरें दिसों लागलीं. देहाभिमान कोणांत उरला नाही. चौफेर लढाईची वेहद् होऊन गेली. थोर थोर अमीरांचे हौदे खाली जहाले. इराणी हौदभरी होऊन फिरून नीट फौजेंत चालून घेतलें. तेव्हां मराठी फौज कच खाऊन माघारी सरली.

[रघुनाथ यादव कृत पाणिपतची बखर पृ. ३७-४०]

होळकराची थैली

पठाण याणीं दुसरे दिवशीं सावर धरून, कुंजपुरा घेऊन आमचे फौजे

७ प्रारंभ झाला. ८ उंटावरील लहान तोफा. ९ बाणांच्या जुडग्या. १० बंदुकाच्या. ११ रानटी. १२ रिकामे पडले. १३ आशेनें, उभेद येऊन.

१९ इ. मं.

भोंवती घेरा दिव्हा; लढाईचा प्रसंग सोडिला. आमचे फौजेंत पहिले दिवशी साफी करून, पांच सात कोस जाऊन, तमाम कही वगैरे सामान पंधरा रोजाचें भरून आणिलें होतें, तेव्हां रुपयास अन्न तीन शेर जहालें. त्यांजकडील पठाण लोक सभोंवतें काम करीत. इकडील लष्करची कही पाहून करीत. हत्ती व घोडे व उंट व बैल यांचे मृत्यु शेंकडों; माणसांची गणती काय ! तोफखान्याचे गोळे भारी केले. परंतु त्यांनीं (शत्रूच्या लोकांनीं). गोळ्यांचा जिकडे हल्ला, (तो जागा) सोडून दिव्हा. आणि हजार दोन हजार पठाण दाव घाव पाहून, अचानक येऊन पडोन, गाडदी वगैरे यांस जखमी करून व कांहीं ठार मारोन, माघारे जाईत. यामुळें इब्रामखान गाडदी याणें तमाम फौजेस ताकीद केली कीं “ लष्करा भोंवता खंदक खणावा. ” गाडदी याणीं आपले सरहद्दीपुढें एक भाला खोल खाया खंटली. तेव्हां पठाणाचा लाग कमी येण्याचा पाहिला. तेव्हां ते हि चोहोंकडून संकटांत पडले. पन्नास हजार खासे लोक त्याचे होते त्यांपैकी पंचवीस हजार राहिले. आणि पुढें लढाईनें गलीम जेरदस्त होता, दिसत नाहीं. लढाई ठाकून जावें तर मुलकांत काय सांगावें ! मलकाजमानी व मुजायतदौला यांस पैसा मागावा तर ते भणतात कीं “ आमचें काम फत्ते करून द्यावें आणि जो पैसा आम्ही कबूल केला तो घ्यावा. ” असा अघटित विचार जाहला. त्यास “ काय करावें ? ” म्हणोन मुजायतदौला व मलकाजमानी व अबदल अल्ली वगैरे सरदार एकत्र होऊन तह केला कीं “ कोणेहि प्रकारें गलीमाशीं सख्ख करावा. ” म्हणून अवधियांचें चित्तांत येऊन विचार केला आणि सांडणीस्वार याजबरोबर पत्र पाठविलें कीं “ परस्परें भांडोन मुख्ख बुडवावा यांत विशेष काय आहे ? जें जाहलें तें उत्तम. सांप्रत तुमचा सख्ख हाच कीं सुदामतप्रमाणें जे ठिकाणीं तुम्ही अंमल करतां ते ठिकाणीं करावा. दिल्लीपतीची मर्यादा तुम्ही व आम्हीं रक्षावी. ” तीं पत्रें श्रीमंत राा भाऊसाहेबांजवळ दाखल जाहलीं. भाऊसाहेबीं तमाम सरदार लोक इब्रामखान गाडदी यांस बोलावून आज्ञा केली कीं ‘ लढाई तहकूब ठेवावी. ’ व पत्रें आलीं होती तीं अवघ्यास वाचून दाखविलीं. आणि विचारिलें कीं “ याचें उत्तर काय लिहावें ? आपल्या

ठिकाणी लढाईची स्थीत येत नाही. ” असें बोलोन पत्राचें उत्तर त्यास लिहिलें कीं “ तुम्हीं म्हणतां तें आम्हांस कबूल. परंतु सातशे कोस आम्ही चालोन आलों. फौज किती अपार जाहाली आहे ! सात कोट रुपये खर्च जाला तो तुम्ही आम्हांस द्यावा आणि आपले मुलखास जावें. नाहीतर जें होणार तें होईल. ” अशी बोलण्याची त्यांची व यांची रदबदली लागली. कांहीं रुपये द्यावयास त्यांनीं कबूल करावें असा प्रसंग जाहला. शंभर माणूस रदबदली करावयास लागलें.

[इतक्यांत] पठाण यांनीं (गोविंदपंत बुंदेले यांचा) शिरच्छेद केला हें अशुभ, खेदकारक वर्तमान श्रीमंत भाऊसाहेबी ऐकिलें. सल्लाचा तह जाहला होता तो विघाड होऊन दोर्ना फौजा प्रञ्चलित जाहाल्या. श्रीमंत भाऊसाहेब आपण तोफखान्याजवळ येऊन तीनशे जरबा थोर थोर व इभ्राभखान गाडदी यास घेऊन लष्करा बाहेर निघाले. पठाण यांची फौज तयार जाली नव्हती. अचानक साफी करोन जाऊन पोहोंचले. या जंगेंत पांज मोहरे त्याजकडील मृत्यु पावले. ऐसा भयाभंग जाहाला, सुजायतदौला व अबदलअल्ली परस्परें खुंदीस आले. उभयतां बोलूं लागले कीं “ तुम्ही आम्हांस बुडविलें. ” अशा कजियांत चारशे माणूस उभयतांचे कामास आलें. ते समयी मलकाजमानीनें दरम्यान येऊन उभयतांची स्थिरता केली. फौजेंत कांहीं जीव राहिला नाही. सारांश मोठमोठे अमीर, अबदलअल्ली व सुजायतदौला यांणीं “ रात्रीचें ठायीं विषप्रयोग करून अखंडदंडाय मान व्हावें ” अशी शरम गालीव जाली. ही खबर मलकाजमानी बादशाहाजादीस आली. तों स्त्रीवैर्य पूर्वीपासून महत्, असें शास्त्री पुराणी प्रमाण, तें दृष्टोत्पत्तीस आलें. आपण पडदा लाऊन जातानें सुजायतदौला याचे डेन्यास गेली. सुजायतदौला याणीं खुरनिशात बजावून, हात बांधून, उभे राहिले. “ काय आज्ञा ! ” म्हणोन अर्ज केला. पातशाहाजादीनें प्रत्योत्तर तेजःपुंज दिलें कीं “ तुमचे पिते मनसूर अल्लीखान वगैरे अमीर होते त्यांचा पराक्रम या दक्षण, या हिंदुस्थान दोन मुलकांत जाणतात. त्याची अमर्यादा तुम्ही करून त्याचे यशचंद्रां कालिमा कां लाविला ! आणि वैरियासि विन्मुख होऊन विषप्रयोग करितां हें अनुचित. मरण

कबूल केलेंच आहे, तेव्हां असें कां मरावें ? शत्रुसन्मुख घेऊन मेल्यास काय चिंता आहे ? जहर खाऊन मरावें यांत वैकुंठप्राप्ती व तरवारेचे धारेंनें मरावें यांत नर्क असें कांहीं आज तहकीक तुम्हांस कळलें असेल कां काय ! तुमचे विचारास जसें येईल तसें करावें. ” म्हणोन तरवार वोढून त्याचे स्वाधीन केली कीं “ तुम्हीं आपले हातें माझा गर्दनच्छेद करावा. नंतर तुम्हांस विहित कर्तव्य असेल तें असो. ” अशीं मलकाजमानीची उत्तेजन-वचनें ऐकांन जसें पंकार्त म्हणजे चिखलानें भरून आर्न जाले ते गंगा-प्रवाहीं निर्मल होतात तसे सुजायतदौला कुबुद्धिमलें व्यापिले होते ते मलकाजमानीचे वचनगंगोदकजलें प्रक्षाळून पूर्वापेक्षां सुशोभित जाले. चित्तांत धैर्य धरून अबदलअल्ली यास बोलावूं पाठविले. सुजायतदौला याजकडील बोलावणारा गेला त्याणें सांगितलें कीं “ आपली चिंता सर्व ईश्वरास पडली आहे. गलीमास नसती सलाबत जाली. गलीम तळ व तोफखाना व बुणगे सोडून पळतात. तमाम सरदार पळाले. याजवर नौबतखाने सुरू करून सुजायतदौला सिद्ध जाले. साहेबीं चाललें पाहिजे. सांप्रत मरत्यास मारणें कठीण नाहीं. ” ऐसें ऐकीन जयश्री वस्त्रें, भूपर्णे, सुशोभितशीं, अनृत वार्तिकवचनें सत्य मानून नौबत करविली आणि आपण मलकाजमानी जवळ येऊन खुरनिशात केली. पुनरावृत्ति बुद्धीस धैर्यसंचार जाहाला. प्रातःकालसमयीं हुंकार देऊन तमाम गलित फौज त्या मुक्कामीं टाकून निवडक सत्तर हजार स्वार पठाण शाबुद्दीन निघाले. तों आम्हांस इकडे बातमी आली. श्रीमंत भाऊसाहेब व इब्राह्मखान गाडदी याणीं बरा पराक्रम करून तळ उठवून माघारे लष्करांत आले. नौबती सुरू करून पंच लक्ष रूपये धर्म केला. दुसरे रोजीं चार घटका दिवसास बातमी आली कीं ‘ पठाण सावर धरून येतात. ’ असें ऐकतांच पूर्ववत् प्रमाणें मिसला तमाम शिबंदी पाठवून फौज करून उभे राहिले. इब्राह्मखान गाडदी याणीं अर्ज केला कीं “ आज निकड फार होईल. पठाण फार पोळले आहेत, कसूर होणार नाहीं. साहेबीं एक ठिकाणीं चाल होतांच धैर्य धरून असावें. ” अशा विचारांत आहे तों तोफांचा मार चुकवून पठाण येऊन उभे राहिले. त्यांस, फौज जैसी तैशीच तयार आहे हें पाहून

अबदलअल्ली बेहिमत आला. आघाडीस होते ते पिछाडीस जाले. पठाण-फौजेची अवैर्यता पाहून पादशाहाजादी मलकाजमानी हातिणीवर अंबारीत स्वारी होती ती खाली उतरली. डेरा उभा केला. औरंगजेब महाबली याचें स्मरण निश्चयपूर्वक करून मान्यता केली. त्याचें पातशाही निशाण जामदारखान्यांतून काढून विनियावर चढवून सेवकास आज्ञा केली की 'दरोबस्त फौजेचे आघाडीस जाणें.' सुजायतदौला व अबदलअल्ली वगैरे मुख्य सरदार यांस प्रासादिक अंगारा पाठविला. प्रसादस्पर्शांनीं अवैर्य, अधीरपणा होता तो सर्वांचा जाऊन शत्रुमर्दनाविर्षी निष्ठा दृढतर जाली. तमाम सरदार एकत्र होऊन स्वतां इमानें केलीं. सत्तर हजार फौज एक दिल करून, फरा बांधोन आम्हांकडील फौजेवर बांधूं लागले.

आम्ही आपले मिसलें तयार होऊन उभे होतांच ते दिवर्षांचा संयम सर्वास विचित्र भासला. उपप्लव नानाप्रकारचे होऊं लागले. दिशा, आकाश रक्तवर्ण पाहून आम्ही श्रीमंताजवळ गेलों. तेथें हि सर्वांची क्षीणचित्तें देखिलीं. भाऊसाहेब धैर्याचे मेरु. आम्हांस आज्ञा करिते जाले की "या प्रसंगी सर्व प्रकारें तुम्ही वडील आहां. आजचा प्रसंग आमचे समाप्तीचा आहे. त्यास दोन प्रकारें संकट. हें आपणावेगळें मुक्त करून मनोरथ पूर्णकर्ता कोणी दिसत नाहीं. संकटें कोणतीं म्हणाल तर चिरंजिव विश्वासराव यांस मातापिताविरहित हा प्रसंग; व दुसरें आमचें कुटुंब समागमें. त्यास स्त्रीचा वध करावा तर आमचा क्षात्र धर्म नव्हे. ब्राह्मणास स्त्रीहत्या वर्ज. त्याणीं सहगमन करावें तर आम्ही धारातीर्थी देह ठेवणार. पुढें प्रसंग दुष्टांशीं. याजकरितां उभयतास तुम्ही आपले जवळ धेऊन एका बाजूवर जावें." अशीं शास्त्रवत् उत्तरे केलीं. ती प्रसंग वैरियासहि पाहवणार नाहीं. आम्ही श्रीमंत भाऊसाहेब यांजवळ जाऊन समजाविलें की "हें कर्म किंनिमित्त्य करतां ? बाहेर आणीक लोकांस कळतां फौज चकित नाकर्ती होईल." असें आम्ही खंबीरता बोलतां आपण बोलले की "तूर्त तुम्ही कांहीं न विचारतां उभयतांस धेऊन जाणें. जन्माचें सार्थक व्हावें म्हणून हा प्रसंग जगदीशें परमपुण्यकरून योजिला. मृत्यु कोठेंहि

चुकत नाही. ” अशा प्रत्ययपूर्वक गोष्टी ऐकोन, लाचार होऊन उगेच राहिलों. मातोश्रीस गजारूढ करून, श्रीमंत विश्वासराव यांजला घेऊन आम्ही चाललों. इतकियांत इभ्रामखान गाडदी यांस वर्तमान कळलें. त्याजवरून बोलिला कीं “ हें कर्म अनुचित करतां. रायाची नेमणूक पाहिली दरोगी तोफखान्याचे केली होती. आणि हा उपाय करतां ! परंतु उपयोगास येणार नाही. जसें पूर्वी आम्हांजवळ होते तसेंच असावें. ” असें उपाधियुक्त वाक्य करता जाहाला. श्रीमंत विश्वासराव याणीं त्याचें बोलणें ऐकून चित्तांत विचार करून धैर्य धारिलें कीं “ भाऊसाहेबी आपला वियोग करून आम्ही वाचावें असें निर्मिलें. हें आम्हांस विहित नाही. सारांश, जो मार्ग त्यांचा तोच आमचा, ” असें मनांत धरून कोणास न पुसतां इभ्रामखान गाडदी याजकडे हत्ती डुलवून आणला. श्रीमंत भाऊसाहेब हत्तीवरून उतरोन जिमा धातला. एक तलवार फिरंग घेऊन धोड्यावर स्वार जाहले. ‘ जयजय हरहर ’ शब्द संपूर्ण फौजेंत जाहला. शिपाई, वीर याणीं दरोवस्त तरवार मेगांतून बाहेर केली. आम्हीं आपलें मिसलेस मातोश्री पार्वतीवाईस घेऊन गेलों. तों अबदलअल्ली फते निशाण पुढें देऊन आला. सर्वांनीं तरवार वोढली. तेव्हां भाऊसाहेबी आम्हांकडे निरोप पाठविला कीं “ तुम्ही हत्यार न लावणें. आमची व त्यांची तरवार लागली म्हणजे तुम्ही सहस्रयोगें न विचारतां निघोन जावें. यांत अंतर कराल तर गोग्राह्मणवधाचें पातक कराल. ” असें शपतपूर्वक सांगोन पाठविलें.

[खं. ६, ले १७२]

विश्वासरावाचा मृत्यु

धान्याची अडचण पडोन तिन रुपये शेर धान्य भाव मात्र; जिन्नस दमडीभार नाही ! तेव्हां लाचारी पडली. मनसुब्यास सोहलत राहिली नाही. “ आतां अन्नावांचून मरात्रें तें पेशां धारातीर्थीं अनुसर व्हावें ” हे

नेकसेल्ला भावी भवितव्यानुसार मनांत ठसून शिंदे, होळकर आदिकरून कोणासही न पुसतां “ जय आपजय परमेश्वर देईल त्यास; परंतु दाण्या-चाण्यांचे कौचणीनें हवैक खाऊन न पुसतां उठून जातील. मग समंटण कठीण. ” असा आपले मनांत विचाराचा आगम बांधून दुसरे दिवशीं श्रमिंत भाऊसाहेब याणीं तमाम फौजेस ताकीद करून समरांगणास जागा उभेतीची पाहून लढाईस आरंभ केला. लढाई निकराची. भाऊसाहेबांचा हत्ती पुढें. तेथून गोळांच्या टण्यावर विश्वासरावांचा हत्ती. ईश्वरकृत्यानुसार विश्वासरावास अचानक गोळी लागली. भंवते स्वार होते ते कालेंवले, वृत्त भाऊसाहेबांस समजतांच भाऊसाहेबांनीं हत्ती बसविला आणि धांवत आले. विश्वासराव गोळीचे जखमेनें कार्य होऊन गंतुकामें. तथापि हिंमत धरून भाऊसाहेबांशीं बोलले कीं “ येथे जें ईश्वरास कर्तव्य तें केलेंच. परंतु आपले आल्यानें लढाई बिघडेल. ही गोष्ट चांगली केली नाही. आपण तों प्रसंग संपादावा ” इतकीं अक्षरें हिंमत बांधून बोललें. तथापि “ [आपण विश्वासरावास] आग्रहानें [पुण्याहून] आणिलें आणि तेथे ईश्वरानें काय केलें ? आतां तोंड कसें दाखवावें ? ” इतकें मनांत आणून घोड्यावर स्वार होऊन घोडे घातले. या उभयतांचें वृत्त, वकीलांच्या चिठ्या शिंदे होळकर यांजकडे जातांच हवा पाहून उभयता सरदारांनीं घोडे घातले. जनकोजी शिंदे गारदें जाले. महारजी होळकर यांनीं ऐंशी स्वारांनिशीं दक्षिणचा रस्ता धरिला.

[होळकराची कैफियत पृ. २७]

१ योग्य मसलत. २ तसदीनें, कमीपणानें. ३ धास्ती. ४ उंचवट्याची.
५ गोंधळले. ६ मुमूर्षू, गरण्याच्या बेतांत ७ नष्ट, ठार.

अखेरचा प्रसंग

उजवे बाजूस शिंदे होळकर होते. यांजवरि मुजाउद्दौला वगैरे याणीं येऊन झुंज दिलें. झुंज मातबर होऊं लागलें. मध्यें भाऊसाहेब व विश्वासरावसाहेब अंबारींत होते ते उतरून घोडियांवर स्वार जाले. भाऊसाहेब बारें घोडिविर व रावसाहेब पीलबालै घोडा याजवरि स्वार जाले. चहूकडून संभाळून होते. झुंजाचें तोंड भारी लागलें. मारामारी होतच होती. मातबरच खासे हुजुरातीतील पडों लागले. ते समर्थी विश्वासराव हुजुरातीच्या लोकांत येऊन त्यांनीं घोडे घातले. आणि घाव केला. तों ईश्वरी क्षोभ जाला. एकाएकीच छातीमध्ये गोळी लागून विश्वासराव ठार जाले. नानासाहेबांचें निधान हरपलें. लोकांनीं कडनिकड करून मुर्दा अंबारींत घातला. आणि वरती शालजोडी घातली, हें वर्तमान भाऊसाहेबांनीं पाहून अवसान सोडिलें. बहुतसा विलाप करूं लागले. मग त्या त्वेशानें भाऊसाहेबांनीं निश्चय केला कीं, ' या उपरि गिलचा खाशानिशी मारीन.' म्हणोन लोकांस ताकीद केली. आणि झुंज केलें. ' हाणा ! हाणा ! ' असें मुखें बोलोन बरोबर समशेर बहादूर घेऊन पुढें जाले. आणि तीन वेळ हत्यार केलें. त्या इरेनें लोकांनीं हिंमत धरून भाऊसाहेबाबरोबर पुढें सरसाऊन शिपायागिरी बहुत केली दुराणी व रोहिला माघारा फिरविला. अबदलअल्ली पळोन नदीतीरास गेला. शर्थ जाली.

विठ्ठलराव शिवदेव याणीं पेशजी गिलचे चाकर ठेविले होते. ते दोन हजार होते. त्यासमर्थी त्यांस इशारतीस भगवा पटका दिला होता. तो डोईस बांधून फिरत होते. ते समर्थी ' विश्वासराव पडले ' ही खबर बुणागियांत आली. त्याजमुळें बुणगे व लष्कर गडबडलेंच होतें. गिलचे चाकर याणीं भगवा पटका टाकून दिला आणि बुणागियांत आवई घातली आणि छुटूं लागले. बुणग्यानें पळ काढिला. बुणगे पळते हें पाहून विठ्ठल शिवदेव

याणीहि पळ काढिला. आर्वीच विश्वासराव यांचें वर्तमान ऐकून दहशत खादली होती. कोणी दम धरून बुणग्यांत राहीनासें जालें. [गिलचे चाकर याणी] लुटीची आवई घातली आणि धुमाळी मांडिली.

इकडे भाऊसाहेबांकडे युद्ध होतच होतें. भाऊसाहेब यांची स्त्री पार्वतीबाई तेथें अंबारींत होती. अंबारीस अंबारी तटली होती. युद्धाचे धुंदीत घाबरी होऊन अवघें लक्ष पुढेंच होतें. तों एकाएकीच मुर्दा अंबारींत पाहिला. आणि बाईनें माहातास पुसलें कीं “ मुर्दा कोणाचा आहे ? ” त्याणें उत्तर केलें कीं “ विश्वासरावसाहेब ठार जाले. ” खवासखान्यांत खिजमतगार होता त्यास सांगोन तोंड उघडून पाहिलें, तों रावसाहेब मृत्यु पावले हें देखिलें. पार्वतीबाईनीं पाहून ऊरकपाळ बडविलें. शंखध्वनी केला; आणि बोलती जाली कीं, “ ईश्वरा ! आम्हांस एवढें निर्वाण कां दाखविलें ? रावसाहेबासारखें रत्न हरपोन गेलें ! ” म्हणोन बहुतच शोक करिती जाली. तों जवळ नाना फडणीस यांची मातुश्री होती तिणें शांत केली कीं “ बाई ! रडें ईश्वरें ओढूनच आणिलें आहे. एवढ्यावरच मुक्त जाला असा अर्थ नाही. अजूनहि सर्वत्र महा अनर्थपात आहे. यांत ईश्वर पार पाडील तर बरें. नाहीतर रडें लागलेंच आहे. तों पावेतो दम खावा ” म्हणोन शांत केली.

उपरांतिक चार घटकापर्यंत भाऊसाहेबांनीं हुजरातीनिशीं मारामार केली. परंतु डावे बाजूनें हातच सोडिले. आभाळ फाटलें. तेथें ठिगळ कोठवर लावावें ? मग भाऊसाहेब घोडियावरून पाय उतारा जाले. भाऊसाहेब यांचे तोंडास ‘ हाणा, हाणा ! ’ हेंच करीत असतां खरसैं आली. जातीनिशीं मोठा हिया करून बहुत झुंजले तें कोठवर लिहावें ? सरकारचे मुत्सद्दी मातबर तमाम एकीकडे कुल पळून गेले. ते समर्थी सोनजी भापकर यांस भाऊसाहेब बोलले कीं, “ सोनजीबाबा, या समर्थी निघावयाचें नव्हतें. तुमचा भवंसा बहुत धरला होता. ” तेव्हां (सोनजी) बोलले कीं, “ लोक पळतात त्यांस माघारें फिरवितों. साहेबांस टाकून आम्हीं कोठें

जावें ? ” असें बोलून लोक फिरावयास म्हणोन गेले ते तिकडेच गेले ! तेव्हां तुकोजी शिंदे म्हणों लागले कीं, “ महाराज, क्षात्रधर्माची शर्थ जाली. चोहीकडून आभाळ फाटलें. या उपरि निघावें यांत उत्तम आहे. ” तेव्हां भाऊसाहेबांनीं उत्तर दिलें कीं, “ तुकोजीबाबा, आतां कोणीकडे जावें ? काय तोंड नानासाहेब यांस दाखवावें ? रेंवसाहेबांची गत काय जाली ती पहावी. आणि इभ्रामखान गाडदी यास इनाम दिलें तें काय ? ” असें ऐकून मागती तुकोजी शिंदे यांनीं उत्तर दिलें कीं, “ भाऊसाहेब, तुम्हीं वांचला तरी अबदली याचा सूड घ्याल. नाहीतर तुमच्या मार्गे अवध्याच गोष्टी आटोपल्या. ” असें ऐकून मागती भाऊसाहेब बोलिले कीं “ पुण्यांत नानासाहेबांस तोंड काय म्हणोन दाखवावें ? ‘निघावें,’ अशी गोष्ट घडणार नाही. रणाचे ठायीं ईश्वरसत्तेकरून जें घडणार असेल तें घडेल. परंतु कदापि नामोहरम व्हावयाचें नाही. ” असें म्हणतांच तुकोजी शिंदे याणीं घोडियावरून उडी टाकिली, आणि जातीनिशीं हत्यार केलें. तथें मोठी मातबर मरदोमी करून मराठी धर्माची शर्थ करून खस्त केली. तेव्हां अकस्मात गोळी लागोन ठार जाले. जरीपटकियाचे निशाणावर आधींच दाटी जाली होती. तेव्हां हत्तीवरून उतरून घोडियावर घेतलें. निशाण गुंडाळून झाडून पळों लागले. तेव्हां भाऊसाहेबांनीं शहाजणें वाजविण्यास आज्ञा दिली. “ फत्ते जाली, शहाजणें वाजतात याजमुळें तरी लोक माघारें फिरतील, ” या अर्थें शहाजणें वाजतात असें करूं लागले. परंतु ज्यांनीं पळ काडिला त्यांपैकीं कोणी माघारे फिरले नाहीत. भाऊसाहेब यांचे तोंडास खरस आली. ‘ हाणा ! मारा ! ’ म्हणावयाचें राहिलें, तोंडापुढें कोणी ओढर्या आला तरी तोंडानें मात्र हुंकार देऊन मानेचे संशेनें दाखवूं लागले. अंगावरि ब्रह्मांड येऊन कोसळलें. परंतु हिंमत हरली नाही. भाऊसाहेब यांजप्रमाणें पराक्रमी दुसरा हीर्णे हे असाध्य गोष्ट. जाग्यावरि हजार बाराशे मात्र उभे राहिले. चोहोंकडे एकदांच अभाळ पांढरें जालें. जिकडील तिकडे पळोन गेले. भाऊसाहेब यांजपार्शीं जनकोजी शिंदे व रावसाहेब

यांचे मुद्यांचे हत्तीपार्शी शे पन्नास लोक उभे होते तेवढे मात्र बाकी राहिले. सभोवतां वेढा पुग पडला. युद्ध बहुत केलें. पूर्वी युद्धांत अतिरथी, महारथी झुंजले; त्याप्रमाणें भाऊसाहेबीं विरथीपणें शर्थ केली. पुढें कांहीं इलाज चालेनासा जाला. दुराणी व नजीबखान रोहिला असें चाळीस हजार फौजेंतून दाहा बारा हजार फौजेनिशीं भाऊसाहेब यांजवर येऊन वर्षले. ते समर्यां मारामार अशीं जालीं कीं, ' न भूतो न भविष्यति. ' एकदांच भोवताले वेष्टून उभे राहिले. आंत रंवदळारंवदळ क्षणभर बहुत च केली. त्यांत भाऊसाहेब व जनकजी शिंदे यांची गत कैशी जाली हें न कळे. उभयतां खास कोणी दृष्टीतें पाहिले नाहींत. गर्थफ जाले, किंवा अस्मानांत गेलें कीं, पृथ्वींत गेलें हें ईश्वरीकौतुक ब्रम्हादिकास न कळे. तेंथें मानवीयांस काय कळेल ?

[भाऊसाहेबांची बखर पृष्ठ १४७-१५३]

युद्धाची विश्वसनीय हकीकत

१६८२ माघ शु. १ श्री

श्रियासह चिरंजीव राजश्री सुभानवा यासीः—सटवोजीराव जाधवराव आशीर्वाद उपरि येथील वर्तमान ताा माघ शुा १ मुक्काम कुंभेर यथास्थित असे. विशेष. पाणिपतावरी अडीच महिने मोर्चेबंदी करून राहिलों होतो. गिलचाचा आमचा दो कोसाचा तफावत होता. सड्या फौजा पुढें, मागें बुणगे, याप्रमाणें मोर्चे बांधून, तोफा पसरून राहिलों होतो. एक लढाई कार्तिक शुा १५ मेस जाली. व दुसरी लढाई आमावाशेस जाली. दोन्ही

५ तुडवातुडव, मारामार, चेंगराचेंगर. ६ गुप्त.

लढायांत दोर्हाकडील फौजा कायमच होत्या. गिलचा आमच्या लष्करा-
 भोंवता फिरोन रस्त बंद केली. वैरण जाळली. यामुळें लष्करांत काळ
 पडला. दोन अडीच शेर दाणे आले. लोकांस अन्न न मिळे ऐसा प्रसंग
 जाला. घोडी तों बहुत लोकांचीं मेळीं च होतीं. राहिलीं तीं हि पोटांमुळें
 तुटलीं होतीं. निदान प्रसंग जाणोन पौष शु॥ अष्टमी बुधवारीं हल्ला केला.
 पुढें फौजा, त्यापुढें तोफखाना, बुनगे पाठीवर समागमें घेऊन, निघोन
 मोंगलावर चालोन जाऊन, जुंज उत्तम प्रकारें केलें. अडीच तीन प्रहर.
 पर्यंत जुंज चांगलें च जालें. राजश्री विश्वासराव यास गोळी लागोन ठार
 जाले. इभ्रामखान गारदी यास गोळ्या लागोन ठार जाले. वरकड हि
 कितेक मातबर लोक कामास आले. आपले फौजेनें शिकस्त खादली. ज्यास
 जिकडे सोय पडली तिकडे निघाले. कोणी कोणास मिळालें नाहीं. राजश्री
 मल्हारजी बाबा हजार दोन हजार फौजेनिशीं निघाले. राा नारो शंकर
 दिल्लींत होते. त्यांजपार्शीं फौज पांच सात हजार होती. तितक्यानिशीं
 निघोन, सौभाग्यवती पार्वतीबाई दोन च्यार शे स्वानिशीं निघाली होतीं
 त्याची राजश्री मलारजी बाबाची गांठ वाटेस पडली, त्यांजला ते संभाऊन
 घेऊन चमेलीपार भदावरच्या मुलकांत गेले. वरकड फौज बाळोच्याच्या
 मुलकांतून ज्यास जिकडे वाट फुटली तिकडून निघाली. वाटेनें गांव मातबर,
 गांवोगांव रावतांचा भरणा. जाब्रगार फार. दोन रोज रात्रंदिवस गवारांचें
 जुंज पुरवलें. घोडी थकोन राहिलीं. कोणाचें घोडें निभावलें नाहीं. तमाम
 फौज पायउतारा जाली. आमचीं हि घोडीं तमाम थकलीं. आम्ही मागाहून
 डोल्यांत व गाढ्यांत बसून हळू हळू कुंभेरीस आलों. तेथून भरतपुरास
 जात होतो तीं ठाकूर सुरजमल यांनीं सामोरे येऊन भेटले. फिरोन ते
 व आम्ही समागमें कुंभेरीस आलों. तेथून राा मलारजी बाबाकडे परें
 लिहून पाठविलीं आहेत. त्यांचे प्रतिउत्तराची मार्गप्रतीक्षा करीत असों.
 दो चौ रोजांनीं त्यांचें उत्तर आलें म्हणजे येथून स्वार होऊन आपल्या
 परगण्यांत सिपरी व कुलारसास जाऊं. तेथून सविस्तर वर्तमान तुम्हांस
 लिहून पाठवूं. सिपरी येथून चौ रोजाची वाट आहे. लौकरांच जाऊं. साौ
 पार्वतीबाई व राा मल्हारजी होळकर जिवानिशीं मात्र गेलीं. राा भाऊ-

साहेब कोणीकडे गेले त्याचें अद्यापि ठिकाण नाहीं. सा जनकोजी शिंदे यांचें हि ठिकाण नाहीं. वरकड सरदार कोणी पुढें गेले. कोणी अद्याप मार्गे च आहेत सारांश आपले फौजेचा विध्वंस जाला तो लिहितां पुरवत नाहीं. ईश्वर सत्तेनें होणारःतें जालें. सिपरीस गेलियावर सर्व सरजाम नवा केला पाहिजे. ईश्वरी कृपेनें होऊन येईल. तुम्हीं कोणेविशीं जालकी न करणें. तुम्हीं आपले ठाई सावध राहणें. आपलें वर्तमान लिहून पाठविणें. बहुत काय लिहिणें ? हें आशीर्वाद. [खं. ६, पृ. ४७०]

नानाफडणिसाचें आत्मचरित्र

मी दिल्लीस गेलों. तेथें पृथ्वीपतीचें दर्शन श्रीमंतांचे आज्ञेवरून घेतलें. त्याणीं बहुत कृपायुक्त भाषण करून आशीर्वाद देऊन आपले जवळील वस्त्रें दिलीं तीं घेतलीं. किंचित् संतोष जाहला कीं, भगवंताचे कृपेचे अंतर्वर्ती ही कृपा आहे. तदनंतर श्रीमंतांचे लष्करांत श्रीमंतांजवळ आलों. बसलों असतां भूमीकंप जाहला. परंतु भगवंताचें ध्यान चित्तांत आणिता जालों. दिल्लीतील चित्रें वगैरे विषय ज्यांत पाप नाहीं असेही घेतले, पाहिले. पुढें उत्तरेकडील यवन शत्रुत्वे करून यमुना पैलतीरीं पाऊण लक्ष सेनेसह वर्तमान येऊन उतरला. परंतु यमुना भरपूर चालली तेणेंकरून उभयपक्षां स्तब्धताच राहिली. पुढें कुंजपुरा श्रीमंतांनीं शौर्येंकरून घेतला. मीही युद्धांत होतो. ईश्वरें रक्षिलें. तों इत्कियांत यवन आलीकडे आला. श्रीमंत सैन्यासहवर्तमान त्याचे समोर गेले. गांठ पडली. तेव्हां मी तर लहान. श्रीमंतांचे बुद्धीस-महानबुद्धी [?] परंतु भावी अर्थ तेणें करून-विपर्यास पडला. आस होते व बळवंतराव मातुल व नाना पुरंधरे वगैरे ते अनास जाले. जे अनास शाहनवाजखान, भवानी शंकर वगैरे ते आस जाहले. त्यांचे वाक्याचे ठायीं विश्वास, तेणेंकरून आपली रीत युद्धाची सोडून यवनाची

रीत धारिणी. परस्परें युद्ध होत असे. शत्रूचे गोळे प्रत्यहीं राहुटींवरून जात. मातोश्री व स्त्री मयभीत होत कीं कसें होईल ? तें ते समर्थी मातोश्रीस विनंति करीत गेलों कीं एक ईश्वरी लक्ष असावें. त्यांत मातुळ युद्धांत होते ते पडले. ते दिवशींच सर्व सैन्य नाशाय पावावें. परंतु रात्र जाहली यामुळें राहिलें. त्या दोन महिन्यांत मनुष्यें पशु बहूत मंले. अन्नाची महर्गता. दुर्गंधी एकेच ठिकाणीं. असे श्रम पाहिले. पुढें मातुळाची स्त्री समागमें गेली. मातोश्रीस श्रम फार जाहले. होणार अवश्यक होतें. यदर्थी संदेह धरूंच नये. हा माझा निश्चय. पुढें थोरलें युद्ध उदयीक होणार. तों पूर्वं दिवशीं संकेत कीं, पराजय आपला जाहला तरी शत्रूचे हार्ती श्रीमंतांचें व आपलें कुटुंब लागूं नये. आपणच नाश करवावा. आपण तर वाचत नाहीं असा सिद्धांत करून श्रीमंतांनीं याची ही योजना केली. दुसरे दिवशीं तयार होऊन प्रातःकालचे दोन घटिका दिवसास युद्धास गोळागोळीचा प्रारंभ जाहला. श्रीमंत अति बुद्धिवान, धैर्यवान, शूर, कृतकर्म; गर्व मात्र विशिष्ट, परंतु तर्तुद फारच सैन्याची वगैरे केली. शेवटीं निशाणाजवळील तर्तुद एकीकडे जाऊन शत्रूची मुख्य स्थानींच गांठ पडली. मी श्रीमंता सान्निध्य ईश्वरस्मरण किंचित करून असे. तों विश्वासराव यास गोळी लागली. पडले. ते हत्तीवर श्रीमंतांनीं घालून उभेच राहिले. तों पठाण पायउतारा आत येऊन मिसळले. तोडातोडी होऊं लागली. आणि डावे बाजूचे मातबर सरदार चौघड्याचे धनी देखील, पूर्वी च पळाले. उजवे बाजूचे ही होळकर शिंदे निघोन निशाण निघालें. दोन तिन शत पायदळ होतें. श्रीमंत दिसेनातसे जहाले. तेव्हां ईश्वरें बुद्धि दिली माघारे फिरलों. पूर्वी युद्धांत बापूजी पंतीं बोध केल्या “माघारे फिरावें.” त्यांस उत्तर केलें कीं, “अशा समर्थी श्रीमंतांस सोडणें ठीक नाहीं.” परंतु पुढें या प्रमाणें जहालें. लक्ष सैन्य त्यांत मोठे मोठे सरदार असतां एक ही त्या समर्थी श्रीमंतास आप्त न जाहला. बहुत दिवस अन्न भक्षिलें. कृपा पुत्रवत् केली. तितके चांगला काळ होता तेव्हां केशास ढका लागल्यास प्राण देऊं अशी प्रतिज्ञा परंतु ईश्वरघटित विपरीत काळ त्यांत सोवती कोण होती ? सर्व सुखाचे सोवती. भोजन आदरें करून करावें. बल्लें, जवाहीर, जागिरा,

ध्याव्या. निदानी इतकें असून त्यांचे देहानें ठिकाण ठाऊक नाही. सर्व वाताहात जहाले. मी सायंकालचे दोन घटका दिवसास घोड्यावर पाणिपतांत आलों. त्या देशाचा मार्ग अगदीं ठाऊक नाही. तेथें परमेश्वरें वाट दाखवावया पुरते रामाजीपंत उभे होते. सांगूं लागले “घांढें वस्त्रें टाकून घ्यावीं.” त्यावरून सर्व शुद्ध लंगोटी लावून बसलों. रात्र जहाल्यावर चाललों. तों एका कोसांत तीन चार वेळ शरीरास हात लावून टोपीवाल्यांनीं झाडा घेतला. दर खेपेस समागमेचे दाहा वीस तोडून टाकीत. त्यांत मी राहिलों; हे सत्ता ईश्वराची. परंतु बापूजीपंत, रामाजीपंत, राहातच गेले. असें जातां दाहा वारा कोश पश्चिमेकडे गेलों. तों तेच शत्रू येऊन रामाजीपंत बापूजीपंत वगैरे यांस जखमी भारी केलें. पडले. मी एकटा राहिलों. तों गवतांत गेलों. ईश्वरें तृणें करून माझें रक्षण केलें. त्यांस मोहनी घातली. सर्वांस मारिलें असतां मी जवळ असतां न मारिलें. व गवत लांब असतां जाऊं दिलें. पुढें ते गेल्यावर जाऊं लागलों. तां पुढें दोन कोशावर दुसरें मागती दृष्टीस पडले. तेव्हां मागती तृणांत जाऊन बसलों. तों जवळ येऊन काढूं लागले. ते समयी ईश्वर त्यांतीलच एका वृद्धाचे मनांत संचार करिता जाह्ला कीं ‘कशास मारितां ?’ मग गेले. तदनंतर माझी शक्ति पाणिपतावर बहुत क्षीण, आमविकारादिक विकारयुक्त. अन्न चालेना, असा मी त्याजवर दयासमुद्र सांबसदाशिव जो याणें कृपा करून शरीर अशक्त, ऊसन पाहिलेंच नाही, व पादचारी अभ्यास नसतां सोळा सत्रा कोश अन्न उदका व्यतिरिक्त आलों. धुधा तिसरे प्रहरां लागली. तेव्हां बोरीचा पाला सांगडला तो खाऊन पाहिला. तो तोंडांत जाईना, तसाच सायंकाळीं एका ग्रामाबाहेर आलों तों एका बैराग्यानें पीठ आणून दिलें. त्याची भाकर खादली. ती अमृतप्रमाण लागली. नंतर निद्रा केली. प्रातःकाळीं गंगा—सहस्रनाम म्हणत ईश्वरस्मरण करित चाललों. तों एका गांवामध्यें गेलों. तेथें एक साहुकार होता त्यानें घरीं नेलें. एक ब्राह्मण होता, व यशवंतराव चाबुकस्वाराकडील भेटला, त्याजकडून स्वयंपाक करवून भोजन केलें. तों शत्रूचे स्वार गांवांत आले हें वर्तमान कळलें. तेव्हां साहुकार म्हणाला कीं, “आम्ही गाडी करून जयनगराकडे पावते करितों ” गाडीत बसून चाललों. तों पाहिलें कीं हा

फसवितो. असें बुद्धीस थेऊन गाडी टाकून पाय उतारा च होऊन चाललों. बरोबर दोन तीन ब्राह्मण, दोन मराठी माणसें. याप्रमाणें दाहा बारा कोश गेलों. असे सात दिवस पायीं चाललों. नित्य भोजनाचें साहित्य ईश्वर देववी. तेणें करून समागमाचे मंडळी सुद्धां भक्षुन रेवाडी पावेंतो आलों. तो लष्करचे पळे त्या वाटेनें गेले. त्यांस गांवांत बालोराव म्हणून चौघे भाऊ असत. ते माझें नांव ऐकून पुसत कसे आहेत ? चेहरा कसा ! खुणा लाणा सर्व त्याणीं पुसून घेतलें. मागाहून हे येतात हें जाणून मार्गावर नेहेमी पाहात बसत. आम्हीं आलों तो त्याणीं रेवाडी बाहेर ओळखिलें. पुसूं लागले. नांव न सांगावें हा निश्चय, परंतु तो आंगींच नांव लावूं लागला. त्याचे बोलण्यांत वांकडी गोष्ट नाहीं. आम्हांस साहित्य करून द्यावें, उपकार करावा, हें पाहिलें. तेव्हां नांव सांगितल्यावर आपले घरास मंडळी सुद्धां नेऊन उत्तम प्रकारें भोजनाचें साहित्य करून दिलें. भोजन केल्यावर वस्त्रें दिलीं. तदनंतर रामजी दास जोशी मातबर रेवडीत असे त्यास वर्तमान कळल्यावर त्याणें आपले घरां नेऊन ठेविलें. सात दिवस भोजनास व उत्तम वस्त्रें दिलीं. पुढें आमचे मनास दीग भरतपुरास जावयाचें. परंतु तो म्हणे सोबत चांगली लावून गाडी करून पावतें करीन. त्यावर एक लग्न निघालें. त्याबराबर पेढे साहित्य करून दिलें. आम्हीं निघालों तो वाटेंत कृष्णभट वैद्य आले. त्याणीं सांगितलें कीं, स्त्री विरोजी बारावकर याणीं संभालून आणिली. ती जि ग नी स नारोपंत गोखले यांचे घरी आहे. तेथें त्या गृहस्थानें साहित्य वस्त्र पात्रांचें केलें. आम्ही येथें गेल्यावर भोजन क्षिरीचें घातलें. तेव्हां आनंद जाला. मग स्त्रीस एक गाडी दुसरी करून तेथून निघालों. तो दिगेस आलों. तेथें पुरुषोत्तम महादेव पाणिपताहून आले होते. ते वानवळे यांचे गुमास्त्याचे बिन्हाडास राहिले होते. त्यांस कळनांच त्याणीं आपले बिन्हाडास नेलें. तेथें कुटुंब सुद्धां कमकसर महिनाभर होतो. धुवा फार लागत असे. त्याणीं वस्त्रें वगैरे साहित्य भोजनाचें चांगलें केलें. तेथून मातोश्रीचा शोध फार केला. परंतु घरचा विजमतगार बराबर होता त्याणें सांगितलें, घोड्यावरून पडून जखम लागून भेली, हेंच ठिकाण लागलें. पुढें पालखी व घोडी घेऊन दबळपुरावरून ग्वालरीस सारें लष्कर पळून पार्वतीबाई,

नाना पुरंधरे, मल्हारजी होळकर सारे होते तेथे आलों. अंतःकरणापासून होते की, श्रीकाशीस जाऊन नेहमी वास करावा. प्रपंचांतील विषय—मात्री दुःख हें पुरतें समजलें. परंतु देहप्रारब्ध बळवंत. तेथे आल्यावर सर्वांनी निषेध केला. “ एकदां देशीं जावें. मातोश्रींचा विधी करावा, वगैरे कित्येक प्रकार कार्शांत गेल्यावर कसें होईल ? पाणिपत जालें तेव्हां काशी ही कशी होते.” असें चित्तांत लष्कराबरोबर येऊं लागलों. पाणिपताचें वर्तमान श्रीमंत नानासाहेबांनीं ऐकून माझे स्मरण पार गुरुजीजवळ केलें की, त्याचें शरीर अशक्त कसा निभाव होईल ? परंतु ईश्वर कृपेनें व त्यांचे आशीर्वादे महत्संकटांतून पार पडलों. पुढें श्रीमंत नानासाहेब यांचें दर्शन वराणपुरावर जालें. पाहतां तों शरीर पार क्षीण जाहलें आहे. मर्जी बेतव्हा जाली आहे बहुतांच्या अब्रू क्षणक्षणां जातात. परंतु मजवर सदयतेनें लोभें भाषण करून वर्तमान पुढिलें. सांगितलें. [काव्येतिहास संग्रह, पृ. ३६]

युद्धाचा उपसंहार

त्यानंतर सौगा पार्वतीबाईंच्या बंदोबस्तास विसाजी कृष्ण जोगदंड या समागमें पांचशें धनगर देऊन ठेविले होते. त्यास आज्ञा केली होती की, “ आम्ही जुंज करून पार होऊन निघालों तरी यांस घेऊन दिल्लीचे रोखे निघोन यावें. आणि आम्ही पडलों असें वर्तमान ऐकिल्यावर, यांस जिवें मारून तुम्ही निघोन जावें. ” असा निश्चय खास सांगून त्यांजला रखवालीस ठेविलें होते. मोड जाला, लोक पळां लागले, ते समर्था विसाजी कृष्ण व लोक यांणीं आपले जीव वांचविले. कोणीकडे गेले हें कळेना. जानू भिताडा खिसमतगार एकटा राहिला. त्याणें हिंमत धरून आपले पाठीशीं बांधून तेथून बाहेर काढिलें.

त्यानंतर दुसरें वर्तमान जुंजांतून मातबर सरदार व लहान थोर कितेक लोक पळोन आले. ते पश्चिमेकडे जुन्या तळावर खंदकांत येऊन दाखल
२० इ. मं.

जाले काँ, भाऊसाहेबी माघारें पळोन येऊन पूर्ववत् प्रमाणें तळ काढून राहतील. या मार्गें नित्य जुंजांत जात असत तेव्हां संध्याकाळीं माघारां फिरोन येत, त्याप्रमाणें येतील. म्हणून माघारें बुणग्यांसुद्धां येऊन खंदकांत दाखल जाहाले. तों तेथील फौज व बुणगे पळतात. तेव्हां तेथेहि धीर पुरेनासा जाला, मग तेथूनहि वाट सांपडेल तिकडून पळत गेले. ज्याचे घोड्यांत जीव होता तो खंदक पार होऊन पाणिपत शहरांत गेला. तिकडून ज्यास मार्ग दृष्टीस पडला तसे निघाले. कितेक गाडे व लकडे व बायका खंदकांतून निघावयाचें जालें नाहीं ते तेथच्या तेथेंच राहिले. ते गिलच्याकडील लोकांनीं पाणिपत शहरचा बंदीबस्त करून खंदकातील मालत लुटूं लागले. कितेक बायका धरून नेल्या. कितेकांनीं जिवें मारिल्या. तीच गत पुरुषांस. कत्तल करून जिवें मारिले व धरूनही बहुत दस्त केले.

प्रातःकाळचे प्रहर दिवसानंतर जुंज लागलें तों तीन प्रहर हाणा मारा हेंच जालें. पृथ्वीनें रक्त प्राशन केलें. हिंदूमध्ये या प्रौंण जुंज मार्गें जालें नाहीं व मोडही या प्रौं होऊन कत्तल जाली नाहीं. पुढेंहि होणार नाहींसें दिसतें. तथापि ईश्वराची करणी काँ, पृथ्वीतील लोक नेऊन त्यांस मारावयाचें केलें. मराठे लोक निर्माण केले. फौजा हटानें कर्घा केल्या होत्या ! आपल्या लष्करांत भोंवतां खंदक खाणून कोण राहिलें होतें काँ काय ! उत्तम प्रकारें गांठ पडली तरी जुंज घावें नाहीं तरी पळोन जावें. हा मराठधर्म पुरातन चालत आला आहे. तेणेंकरून पृथ्वी जिंकिली होती. ते सोडून अविधी धर्माचा स्वीकार केला. आणि लोक दगेबस्त व घोडीं मारविलीं. ईश्वरसत्ता ! उपाय काय ? नानासाहेब व भाऊसाहेब ईश्वरी अवतार धरून या युगी चरित्र केलें.

त्यानंतर जुंज होतां होतां रात्र जाली, जुंज बंद जालें. हत्यारें राहिलीं. विश्वासराव यांचे मुडद्याचा हत्ती मुजायतदौला याजकडे गेला होता तेथें दौला यांजकडील गोसावी शिपाई होता त्वाणें लष्करचे पळापैकीं तैलंग ब्राह्मण आणून रायाचें दहन करविलें. उत्तम प्रकारें गत करून अस्थी वाराणशीस रवाना केल्या. पाणिपतांतील लोक शहरांतून दुसरे दिवशीं गांवचे दरवाजे बंद करून कुल् पळाचा बंद करून दहा पंधरा हजार पळ

धरिला. खंदकांतील धरिले. तेव्हां ताकाद जाली की, “ माणसांस न मारावें. मालत घेऊन सोडून द्यावें. ” त्याजवरून दुसरे दिवशीं याणीं मारलें नाहीं. बंद. धरिला होता तो कुल् वीस हजारपर्यंत लष्करांत आणिला. दोन दिवसपर्यंत लष्करांत होता. त्यास मुजायतदौला याणीं गिलच्याशीं तीन लक्ष रुपये खंडणी देऊन धर्मार्थ बंद सोडून दिला. रणांतीलहि शोध मुजायतदौला याणें करून मातबर सरदारांची वगैरे ओळख निघाली त्यांस नेऊन गत उत्तम प्रकारें केली.

त्यानंतर इकडील पळाचें वर्तमान तरी कितेक घोडियाचे सामर्थ्यें करून दिल्लीचा रस्ता ज्यांस सांपडला ते पांच सांत हजार निघोन गेले. त्यांस त्या मार्गे दांडगे गांवचे भेटले त्यांनीं मारामार करून कितेकांचीं घोडी घेऊन सोडिलें, व कितेक जिवें मारिलें. त्यामध्ये ज्यांचे घोड्यास जीव बराच होता ते पांच सांतशें वांचून संध्याकाळीं चाळीस कोस दिल्लीस जाऊन दाखल जाले. कितेकांस दुसरे मार्ग सांपडले, ते भकोन घोडांत पडले. भगवंते वाट दिल्ली तिकडे गेले. आयुष्य होते ते जगले आणि आले.

यानंतर सौा पार्वतीबाई यांस जानू भिंताडा खिसमतगार याणें पाठीशीं बांधोन आणिलें. पिराजी राऊत पळत, होता त्याणीं पाहातांच पाठीची सोडून आपल्या घोडियावर पाठीमार्गे बांधून साहा कोशपर्यंत आणिलीं. पुढें त्याचा घोडा थकला. त्यानें उतरून ठेविली. पुन्हा जानू भिंताडा खिसमतगार कोश अर्ध कोश चालवितो तों बळकट घोड्याचा मातबर सरदार कोणी [भेटला तर] त्याचे घोड्यावर बसवी. ऐसैं करीत करीत तश्या संकटानें दिल्ली आलीकडे तीन मजलावर मल्हारजी होळकर व कितेक सरदार व पागेचे बारगीर व स्वार शिलेदार पन्नास भेटले. त्यांमध्ये येऊन भेटली आणि मिळाली.

त्यानंतर दिल्ली कडील मजकूर तरी बुधवारीं अष्टमीचे दिवशीं तिसरा प्रहरपर्यंत जुंज होऊन मोड जाला तों गुरुवारीं प्रातःकाळीं कित्येक पळत आले. तेथें कोशावर पीरखान ठोका, बाळोजी पगडे ऐसे सहा सातशें कित्यांत होते बाकी हुजरातीचे पतके लक्ष्मणराव गाडवे व हिरोजी शिरके व लखोजी बोधे व बापू बाजीराव यांचीं पतके पर्वतावर कदम व गोविंदपंत

बुंदेले यांच्या सूत्रे [?] पांचशें स्वारांनिशीं अशीं तीन सहस्र होतीं. हजार वाळवंटीत होते. त्यास सर्वत्रास पळाचें वर्तमान समजलें. परंतु तह. कीक कीं ' कदाचित भाऊसाहेब पळोन दिल्लींत आले आणि अगोदर पळाले, असें जालें [तर] यथें तोंड दाखवावयास जागा नाहीं. ' यास्तव धीर धरून रहाते झाले. पेशजी लष्करचे उदमी कितेक बाहेर जाऊन राहिले होते त्यांत त्या शहरांतिल भिकारी यांणीं शोध करून लुटू लागले व मारू लागले. वाळवंटीत पतकें होतीं; गुरुवारी तिसरा प्रहरपर्यंत धीर धरून होतीं. काहीं खजीनाही सरकारचा होता तो अगोदर काढून बाहेरील पथकें व आपण एकत्र होऊन निघाले असते तरी निभाऊन येतें. तें न जालें, संध्याकाळीं गंगोबा तात्या होळकराचे दिवाण पळतच दिल्लीस आले. नारो शंकराकडे भोजन केलें. सविस्तर मजकूर सांगितला. याजउपर " जसा मार्ग भगवंत देईल त्याप्रौं निघोन पार व्हावें. नीट दिसत नाहीं. तुम्ही डोळे झांकून कां वसलां ? " असें नारो शंकर यांस सांगितलें. आणि ते स्वार होऊन गेले. तेव्हां अवसानें गेलीं. खजीना काढावयास अनकूल पडलें नाहीं. दिल्लीतील लोक व बायका देखील लष्करच्या लोकांस मारून लुटू लागल्या. शहरांत धूम झाली. जिवानिशीं मारामार करीत नारो शंकर वगैरे कुल् झाडून निघाले. अगोदर वाळवंटीतील पतकें तीन निघालीं तीं फरांडीयांस जाऊन जीव न उतरतां दमसांड केला तों हीं रातोरात येऊन मिळालीं. त्यानंतर नाना पुरंदरे व बाळोबा तात्या व आणिकीं शें पन्नास तेही आले. तेही एकत्र होऊन तीन मजल आले. तों होळकर यांची व बायकांची गांठ पडली. तेथून मजल दरमजल अकरावे दिवशीं भिंडस दाखल जाले. इकडील वर्तमान. कितीकांस दिल्लीचा मार्ग सांपडून दिल्लीस येऊन यांचे मागोमाग भिंडेवर आले. वाटेनें कितेक जिवें मारिलें, कितेक गेले, कितेक लुटून सोडून दिले. दिल्लीचा मार्ग सांपडला आणि तिकडे गेले. फिरत फिरत तीस चाळीस हजारांस पांच पन्नास दांडगे मिळीन लुटून घोडी हिराऊन घेत. मातबर माणूस अनाथ होऊन पायउतारा जाले. बहुतांस अन्न कोठें मिळेनासें जालें. ऐसे जातां जातां जाटाचे मुलकांत आलें. एक मातबर गांव होता.

तेथें एका सावकारानें भिक्षेस खंडीभर उडीद वाटले. दर माणसास दहा दहा दाणे आले. आणीक मण दोण मणाच्या भाकरी करून तुकडे वाटिले. एक एकास पैशा एकटा तुकडा आला. अशी भिक्षा घातली. आंगावर वस्त्रें नाहींत. चुन्याचे भट्टी जवळ बसलें राहावें. ब्राह्मणाम तो अकरा दिवस अन्न नाहीं. पौष मास, थंडीचे दिवस, बहुत आपत्. मातबर सरदार मनुष्यें दीनाप्रमाणें होऊन पंधरावे दिवशीं भरतपुरावर येऊन दाखल जाले. तेथें जाटाची बायको होती. तिनें बहुत धर्म केला. जागां जागां स्वार पाठवून मुलकांत ताकीद केली कीं, “ पळाचे लोक येतील त्यांस कोणी छळूं नये. ” भरतपुरास पावल्यावर तीस चाळीस हजार माणसांस सर्वत्रांस आठा आठा रोजांचें अन्न दिल्लें. ब्राह्मणास निवडून दूध, पेढे, मिठाई दिल्ली. असें एक दिवस फराळास घालून दर ब्राह्मणास पांच रुपये नक्त व एक तिघट व एक रजई व एक एक घोतर व आठां दिवसांचें अन्न व शिधा बहुत उत्तम प्रकारें देऊन शहरांत आराम व्हावयास (राहून) घेतलें. शहरांत ताकीद केली कीं “ ज्यास जसें अनकूल पडेल तसें अन्न द्यावें. जेथें रहातील तेथें जागा द्यावी, कोणी छळूं नये. ” अशी बहुतांस ताकीद करून मातबर कोणी भेटला त्यास घोडी बसावयास दिल्ली, कोणास पालखी दिली. याप्रमाणें सर्वत्रांचा सांभाळ केला. बहुत लोक जगले. तेथून पुढें येतां फिरोन दांडगे यांनीं वस्त्रेप्रावणें घेतलीं. उघडे बोडके झडत पडत भिंडेस दाखल जाले. मातोश्रीबाई व होळकर, नाना पुरंदरे ऐसे होते ते सर्वत्र जमा जाले. तेथें पंधरा मुक्काम जाले. पळाचे लोक आले त्यांस सर्वत्रांस पांच रुपये खर्चास बाईनें दिले. नाना पुरंदरे यांणी बातमी भाऊसाहेब यांचे शोधास पाठविले. आणि कूच करून ग्वालेशीस आले.

८ विविध विषयसंग्रह

राजकारण निरूपण [दासबोध, दशक ११ समास पांचवा]

अनन्य राहे समुदाव । इतर जनास उपजे भाव । ऐसा आहे
आभिप्राव । उपायाचा ॥ ३ ॥ मुख्य हरिकथानिरूपण । दुसरें तें राज-
कारण । तिसरें तें सावधपण । सर्व विषई ॥ ४ ॥ चौथा अत्यंत
साक्षेप । फेडावे नाना आक्षेप । अन्यायें थोर अथवा अल्प । क्षमा
करीत जावे ॥ ५ ॥ जाणावें पराचें अंतर । उदासीनता निरंतर ।
नीतिन्यायास अंतर । पडोंच नेदावें ॥ ६ ॥ दोष देखोन झांकावें ।
अवगुण अखंड न बोलावे । दुर्जन सांपडोन सोडावे । परोपकार
करूनी ॥ १० ॥ फड नासोचि नेदावा । पडिला प्रसंग सावरावा ।
अतिवाद न करावा । कोणियेकासी ॥ १२ ॥ करणें असेल अपाये ।
तरी बोलोन दाखळूं नये । परस्परेंचि प्रत्यये । प्रचितीस आणावा
॥ १७ ॥ जो बहुतांचे सोसीना । त्यास बहुत लोक मिळेना । बहुत
सोसिता उरेना । महत्व आपुलें ॥ १८ ॥ राजकारण बहुत करावें ।
परंतु वळोच नेदावें । परपीडेवरि नसावे । अंतःकर्ण ॥ १९ ॥

शाहाजहान व शहाजी यांची मुलना [राधामाधवविलासचंपु- पृ. २५०]

जगदीश विरिंचिकु पुछत है कहो शिष्टि रची रखे कोन कहां ।
कर जेरि कही जयराम विरंच्ये तिरिलोक जहां के तहां ।
सासि वो राबि पूरब पश्चिम लों तुम सोय रहो सिरासिंधु महा ।
अरु उत्तर दछन रछन को इत साहजु है उत साहिजहां ॥

जिजाई

जसी चंपकेशी खुले फुलजाई । भली शोभली ज्यास जाया जिजाई ।
जिचे कीर्तिचा चंबु जंबुद्विपाला । करी साउली माउलीसी मुलाला ॥

औरंगजेबाची निराशा*

[जयरामकृत पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानं]

पर्वताश्चाति विख्याता राजपुत्रैः सुरक्षिताः ।

क्षणेन तेन ते सर्वे राजपुत्रा महाबलाः ॥

बंधुभिः पुत्रदारैश्च सहितास्तत्र पातिताः ।

तेषां तन् कंदनं श्रुत्वा मया किं जीव्यतेऽधुना ॥

अंक लेखन पद्धति

संख्या सांगतांना अंकांपेवजीं विशिष्ट अर्थांचे शब्द घालण्याचा प्रघात संस्कृत वाङ्मयांत रूढ आहे. त्यांत पुढें दिलेले संकेत योजलेले आढळतात.

शून्य=पूर्ण, गगन

वारा=सूर्य

एक=रूप, चंद्र, पृथ्वी

तेरा=विश्व

दोन=दोः, पक्ष, यम, अश्विनी, कर,

चौदा=इंद्र

पाद, नेत्र

तीन=राम, गुण, ग्राम, अग्नि

पंध्रा=तिथि

चार=युग, कृत, समुद्र, वेद,

सोळा=भूप, अष्टि

पांच=प्राण, भूत, अक्ष, बाण, वायु

अठरा=धृति

साहा=रस, रंग, ऋतु

वसि=अंगुलि, नख

सात=ऋषि, अश्व, पर्वत

चोवीस=जिन, सिद्ध

आठ=वसु, गज, सर्प

पंचवसि=तत्व

नऊ=गो, नंद, अंक, ग्रह

सत्तावीस=नक्षत्र

दाहा=दिशा

बत्तीस=दांत

अकरा=शंकर

तेत्तीस=देव

अंकांचा क्रम उजवीकडून डावीकडे समजावा.

* शिवाजीनें मोठमोठे किल्ले घेऊन सर्व आसपासच्या राजांवर दरारा बसविलेला पाहून औरंगजेब ' आपल्या जगण्यांत अर्थ नाही ' असें मनार्शी म्हणतो.

तालिकोट्यर्चे युद्ध व रामराजाचा मृत्यु [१४८६ माघ शु. ५]

पराभवोऽन्दे माघे च शुक्लपक्षे च पंचमी ।

शुक्रवारे च माध्यान्हे रामराजो रणे हतः

शिवाजीमहाराजांचा मृत्यु [शिवदिग्विजय १६०२ चैत्र शु. १५]

रविसुतशनि ऐसें नाम तें वासराला ।

गणित तिथि सुपूर्णा चैत्रमासीं दिनाला ॥

अवतरण शिवानें पूर्ण केलें नृपानें ।

शकमिति शतसोळा युगम रौद्राभिधाने ॥

अवरंगजेबाचा मृत्युकाल [१६२८ माघ व. ३० शुक्रवार]

शाके रंध्रकरांगभूपरिमिते संवत्सरे च व्यये

दर्शे भार्गववासरे प्रथमगे यामे गुरौ सिंहगे ।

कुंभे सीतकरे अमंदनगरे भानुश्च कुंभस्थिते

माघे मास्यवरंगशाहनृपतिभूलोकतोऽगात् दिवं ॥

शाहू छत्रपतीचा मृत्युकाल [१६७१ मार्गशीर्ष वद्य ३]

क्षितिगनृपशाके मार्गकृष्णे तृतीया ।

भृगुगुरुभययुतेऽन्हि प्राग्दले शुक्लवर्षे ॥

अखिलनृपतिनाथो भार्यया शाहुवर्मा ।

दिनमणिरिव चास्तं देवलोकं जगाम ॥

भाऊसाहेब व नानासाहेब यांचा मृत्युकाल [श्रीशिवकाव्यम्]

* काले पाणिगजर्तुभूमितशके संवत्सरे विक्रमे ।

पौषे मासि सिताष्टमी तिथिदिने यानेन दैवेन सः॥

विश्वासः सुरलोकमेव गतवान् भावुश्च पश्चात्तो ।

मासैः पंचभिरेकपक्षसहितैर्नानाऽपि यातो दिवम् ॥

* शके १६८२ च्या पौष शुद्ध अष्टमीस विश्वासराव व भाऊसाहेब दिवंगत झाले आणि पुढें साडेपांच महिन्यांनीं नानासाहेब वारले.

अर्नाळा किल्ला बांधल्याचा शक [१६५९ ज्येष्ठ शु. ५]

बाजीराव अमात्य मुख्य सुमती आज्ञापिलें शंकरा ।
 पाश्चात्यांस वधूनि सिंधु उदरीं बांधा त्वरें जंजिरा ॥
 अर्नाळा जळदुर्ग चिंतुनि मनीं बाजी तुळाजी सुता ।
 शिल्पज्ञें दृढ शौर्य जाणुनि तथा दुर्गासि संस्थापिला ॥
 अंकबाण रसचंद्र शकातें ज्येष्ठ पिंगल सितेंदु दिनातें ।
 पंचमी ध्रुव सुपुष्य हि जेव्हां येशवंत बुरुजाकृति तेव्हां ॥
भोसले वंशांतील पुरुष

खेलः कर्णश्च शंभुश्च एको बाबाजि मालजी ।
 तथा शाहु शिवः शंभुः शाहुर्वश्याश्च भोसले ॥
मराठी भाषेचा साजरेपणा [स्टेफेन्सचें ख्रिस्तपुराण शके १५३७

जैशी पुस्पामाजि पुस्प मोगरी । कि परिमळामाजि कस्तुरी ।
 तैशी भाशांमाजि साजिरी । मराठिया ॥

पेशवे वंशांतील पुरुष

विसाजीसुत बाळाजी तत्सुतौ बाजिचीमणौ ।
 सदाशिवस्तु चिमणस्य त्रयो बाजीनृपस्य च ॥
 बल्लाळो रघुनाथश्च जनार्दन इति श्रुताः ।
 बल्लाळस्य त्रयः पुत्राः विश्वासो माधवः परः ॥
 नारायणः कनीयांश्च माधवस्तत्सुतः स्मृतः ॥

जुन्या पत्रांतील मुद्रा

१ शिवछत्रपति

प्रतिपच्चंद्रलेखेव वर्धिष्णुर्विश्ववंदिता ।
 शाहसूनोः शिवस्यैषा मुद्रा भद्राय राजते

२ राजाराम छत्रपति

श्रीधर्म प्रद्योतिताशेषवर्णा दाशरथेरिव ।
 राजारामस्य मुद्रेयं विश्ववद्या विराजते ॥

३ बाजीराव बल्लाळ

राजा शाहुनरपति हर्ष निधान । बाजीराव बल्लाळ प्रधान*
किल्यांची तुलना

जरूरक् धारूर, वखतक् परांडा, निदानक् गोवळकोंडा
छत्रसालाचा बाजीरावास निरोप

जो गत गजेंद्रकी सो गत भाई हे आज ।
बाजी जात बुंदेलकी राखो बाजी लाज ॥

अष्टप्रधान

प्रधान आमात्य सचीव मंत्री । सुमंत न्यायाधिश न्यायशास्त्री ॥
सेनापती त्यांतिल मुख्य जाणा । अष्टप्रधानीं मग मुख्य राणा ॥
योद्ध्याची विचारसरणी* [राष्ट्रौढ महाकाव्य, सर्ग २०]

दैवं चेदनुकूलमेवहि तदा पाणौ जयश्रीरियम् ।
नो चेत् केलिनिकेतनेऽपि सहसा भंगो भवेन्निश्चितं ॥
केऽमी नाम विपक्षवीरानिकराः सारं विचार्यादरात् ।
इत्थं योद्धुमगात् प्रतापधरणीपालः करालः स्वयम् ॥
शिवराजाची थोरवी [भूषणकविकृत शिवाबावनी श्लोक ४९]

राखी हिन्दुवानी हिन्दुवान को तिलक राख्यो, अस्मृति पुरान
राखे बेद बिधि सुनी मैं । राखी रजपुती रजधानी राखी राजन की,

* जुन्या सनदा व राजकारणीं पत्रें यांवर शिक्षा, मोर्तव, संमति वगैरे
अनेक चिन्हें त्यांच्या अस्सलपणाची कसोटी लावण्यास उपयोगी अशीं अस-
तात. त्यांची सविस्तर माहिती 'इतिहास व ऐतिहासिक' मासिकाच्या २८।३१
अंकांत रा. भा. वा. भट यांनी दिलेली आहे. ती वाचकांनी पहावी.

❀ अकबराचा मुलगा मुराद यानें अहमदनगरास वेढा दिला; तेव्हां
बागुल वंशातील प्रतापशाहा त्याच्या मदतीस आला होता. तो युद्ध ऐन
रंगांत आल्यावेळीं रणांगणांत उडी घेतांना हे उद्गार काढतो.

धरा में धरम राख्यो राख्यो गुन गुनी में ॥ भूषन सुकवि जीति
हृद मरहट्टनकी देस देस कीरति बरवानी तब सुनी मैं । साहि के
सपूत सिवराज समसेर तेरी दिल्लीदल दाबि कै दिवाल राखी दुनी मैं

सुभाषितें

- १ जलकी शोभा कमल है, दलकी शोभा पल ।
धनकी शोभा धरम है, कुलकी शोभा शील ॥
- २ जात्यांतले रडती, सुपांतले हासती !
- ३ जेव्हां आपणांत दुही पडते तेव्हां शत्रूस फावतें.—रघुनाथराव
- ४ रोजगारासाठीं महाराची खिचडी उतरावी, आपली चढवावी
असें म्हणोन, ज्या समयीं ज्यास जशी बुद्धी होईल तशी
मनस्वी वर्तणूक करतात हेंच नाशाचें कारण आहे. हा लोभ.
- ५ घरफूट चांगली गोष्ट दिसत नाही. आपलें राजकारण दुलग
असावें.—चतुर साबाजी
- ६ नवें साधावें हें या कुलांत जन्मल्याचें सार्थक—बालशिवाजी
- ७ को भेदं न प्रशंसति—सोनाजी पांडित
- ८ एकानें सिद्ध संरक्षण करावें; एकानें साध्य करावें—शिवछत्रपति
- ९ तुम्ही आम्ही सकल देवाचे आहों—श्रीसमर्थ
- १० मह्यां सद्यां कथमापि महाराष्ट्रयूथस्य चेष्टा—वेंकटाध्वरि

शब्दसंग्रह.

अ

अकरम—कृपावन्त
 अकस—द्वेष
 अखत्यार—अधिकार
 अखबार—बातमी
 अप्रहार—धर्मार्थ देणगी
 अंगारक—ताम्र, म्लेच्छ
 अंगेजणी—पराक्रम, एकी
 अज्—पासून
 अजबाब—चीजवस्त
 अजम—श्रेष्ठ
 अजराभरहामत—वंशपरंपरेनें
 अजहत—स्वतंत्र
 अजीज—दीन
 अजुर्दा—खिल
 अडशेरी—पोटगी
 अंतराय—कसूर
 अदब—नम्रता
 अंदू—साखळदंड
 अंदेशा—अंशय
 अनीन—लगाम, कंठरज्जु
 अफरा—अव्यवस्थित
 अफलाद—दुहितृसंतती
 अबादी—वस्ती
 अंबरखाना—धान्यकोश
 अमानत—जप्त, ठेव
 अमीन—विश्वासू अधिकारी
 अमील—अंमलदार

अंमा—परंतु

अराबा—तोफेची गाडी,
 तोफखाना, बातेरी
 अरेतुरेची—हातघाईची
 अर्कान् (अनेक व०)—खांब
 अर्ज—विनंतिपत्र
 अर्जानी—दिलेला
 अलबता—अवश्यक
 अलम—जग
 अलाहिदा—निराळा
 अवसफ—ख्याती
 असामी—थोर व्यक्ति
 असुदे—ताजे
 अहद—पासून

आ

आजार—त्रास
 आतश—अग्नी
 आदब—पद्धत, सन्मान
 आदा—उत्पन्न
 आफत—संकट
 अफताब—सूर्य
 आबाद—समृद्ध
 आमदरफती—ये, जा
 आयंदा—पुढील सालीं
 आवई—भूमका, बातमी
 आवंदा—यंदा
 इ
 इकरम—कृपा, देणगी

इजत—प्रतिष्ठा

इजानेब—खावंद
 इजाफा—वाढ
 इजारा—मक्ता
 इटे—बरचीचा प्रकार
 इटेकरी—प्राप्तिक
 इतवारी—विश्वासू
 इतराजी—राग
 इतलाख—निराळा
 इतला—सूचना
 इतीफाक—ऐकमत्य
 इनायत—बक्षीस
 इब्बन—बिन
 इअत—अब्रू, भरंवसा
 इरसाल—वसूल, भरणा
 इलतमास—जाहीर खबर
 इलाही—ईश्वर
 इशारत—सूचना
 इसाफत—इनाम
 इस्तकवाल—भावी
 इस्तावा—चढलावणी
 ईस्तिहार—जाहीर खबर
 इस्तंबाल—कान्स्टाटिनोपल
 ईरे—ईर्षा
 ई—हे
 उखर—उथळ जमीन
 उगवणी—वसूल जमा
 उजुतवाजू—प्रार्थना

उजूर-आक्षप, सबब
 उपराळा-मदत
 उंबरपट्टी-घरपट्टी
 उभा मार्ग-राजरस्ता
 उमराव-सरदार
 उर्जा-संरक्षण
 उलफा-शिधा
 उष्टर-उंट
 उस्तवारी-व्यवस्था
 एकजरा-याकिंचित्
 एकदिल-एकचित्त
 एकबाल-दैव
 एकांगी-एकठ्याची
 एकांच्या-सडा शिपाई
 एखलास-निष्ठा
 ऐन-मुख्य
 ऐवज-संपत्ति
 औलाद-संतति
 क
 कजलबास-मोंगल सैनिक
 कजाख-लढाऊ, साहसी
 कष्ट-कत्तल
 कतबा-करारी लेख
 कथळा-भांडण
 कदीम-जुने, प्राचीन
 कबज-पावती, देयपत्र
 कबिला-बायकामुलें
 कमकसर-अंदाजें
 कमची-वेताची छडी
 कमान-शिगाचें धनुष्य
 कमाल-भरपूर
 कमावीस-मामलत

कमावीसदार-प्रामसंघकर-
 कयास-मत [प्राही
 कर्यात-प्रांतविभाग
 करीना-जबानी
 करोल-बंदुकस्वार
 कलम-लेखणी
 कलमबंदी-कराराची यादी
 कलमी-लिहिलेले
 कल्हई-मान्यता
 कवाईत-युक्ती
 कही-दाणावैरण आणणारी
 [तुकडी
 काईल-घाबरा
 कापडी-गोसावी, यात्रेकरू
 काबाड-ओझें
 कार्बाज-हस्तगत
 काबाल-कर्ता
 कामास येणें-लढाईत मरणें
 कारखाननीस-संभारलेखक
 कारंगार-लागू
 काहवा-काफी, विश्रांति
 कषाय
 किताबत-पत्र, पदवी
 किता-सदरहूपमाणें
 किफायत-फायदा
 किलाफ-वैर, किंतु
 किसान-कुणबट
 किस्तबंदी-हतेबंदी
 कीर्दमहामुरी-पुरी लागण
 कुदणें-उडी मारणें
 कुदरत-शक्ति
 कुफर-लबाडी

कुफराळा-आंगळिक
 कुबल-बलकट
 कुमेत-पिवळ्या रंगाचा
 कुर्निसात-लवून सलाम
 कुल्-सर्व
 कुलबाब-सर्व बाबी
 कोरबंदी-सलामीसाठीची
 सैन्यरचना
 कसुर-चूक
 कोशीस-खटपट
 कैफियत-हकीकत
 कौल घेणें-स्वाधीन होणें
 कौल, कौलनामा-अभयपत्र
 क्षेपानिक्षेप-टाकोटाक
 ख
 खतरा-संशय, भीति
 खता-खोट, नष्ट
 खरस-कोरड, फेस
 खलेल-तंटा
 खस्त-खर्च, ठार, पराकाष्ठा
 खातर-मन
 खातरजमा-खातरी
 खानदान-कुलीन
 खामखा-खात्रीन
 खामोश-स्तब्ध
 खालाटी-उतरता प्रदेश
 खाली-रिकामा
 खानंद-धनी
 खासदार-अश्वधार, पादरक्षा-
 खास्त-टप्पा [धर
 खिजमत-नोकरी
 खिदमत-नौकरी

खिलात-मानाचीं वखें
खिस्त-हस्ता
खुजस्तेबुनीयाद — औरंगा-
बाद

खेतास येणें-मरणें
खुरनास-मुजरा
खुषवरुत-संतुष्ट
खुषरजावंदी-संतोष
खैर-कल्याण
खैरसल्ला-कुशल
खैरात-दानधर्म
खोजा-कंचुकी
ख्याल-ढंग, फंद

ग

गदम-पाणथळ जमीन
गनीम-शत्रू
गरगशा-गोधळ, तंटा
गरनाळ-रुंद तोंडाची तोफ
गर्दा-नाश
गहजब-राग, संकट
गंजीफ-दारुगोळा
गारदी-कवाईती पायदळ
गाबीद-मच्छीमार
गारद-नष्ट
गांव-योजन, अंतर
गाहा-तयारी
गिराशा-डोंगरी, लुठारू
गिल्ला-तक्रार
गीर्द-तटाची भित्त, घेरा
गीर्दनवाई-चौफेर
गुजारत-मार्फत

गुदरणें-घडणें
गुबर-अंतस्थ
गुरदा-पट्टा
गुराब-जहाज
गुसुलखाना-स्नानस्थान
गैफ-अदृश्य
गोषमाल-शिक्षा
गोदी-साक्ष

च

चकते-मोंगल
चकनामा-सीमापत्रक
चंडोल-पिछाडी
चंद-काही
चाटां-शिंपी
चादर-वस्त्र
चारण-ताडेवाले
चांदणी-श्वेतमंडप, राहुटी
चिटणीस-संदेशलेखक
चिंधीचोळा-विध्वंस
चिरा-पागोटें, मंदील
चिराख-दिवा
चोटी-वेणी
चौगला-ग्रामणी
छविना-पहारा, रात्रिरक्षण

ज

जकिरा-सामान
जघन्यता-दुर्लौकिक
जंजिरा-द्वीप, समुद्रांतील
किल्ला

जथ-टोळी
जदीद-नवीन
जमदाड-तरवार

जमेत-सैन्य
जरब-दरारा
जरीबादली-जरीचें वस्त्र
जरोदा-एकाकी
जलूप-उत्सव
जंगी-लढाऊ
जंबूर-लहान तोफ
जंबुरा-तोफ
जागल-पाहारा
जानकुरान-ओलीस
जाफरखानी-केशरी रंगाचे
जाब-उत्तर
जाबता-टिप्पण
जाबसाल-प्रश्नोत्तर
जाया-जखर्मा
जारी चालूं
जीन-खोगीर
जिमा-जबाबदारी
जिरटोप-लोखंडी शिरछाण
जिलब-स्वारी, मिरवणूक
जिल्हा-ताब्यांतला मुलूख
जुदाई-दुसरेपणा
जेब-ठार
जेरदस्त-कमजोर
झडती-ठालेबंद, यादी
झाडा-हिशोब
झाबडाझाबड-लुटालूट
झील-दलदलीची जागा.

ट

टोकरा-नाव
टोपीकर-युरोपियन
ढंग-किरी झाडी

डांग-डोंगराळ चढाव
डावाडोल-भयाभीत

ढ

ढाल-निशाण

त

तकिया-गादी, संस्थान

तकसीर-कमी, चूक

तजावजा-अंतर

तदबीर-उपाय

तबीब-वैद्य

तब्लख-कागदसूत्र

तभा-किंमत, महत्व

तमाम-सर्व

तर्कश-तूणीर

तरकी-अभिष्टुद्धि

तरांडे-तारु

तलब-आकर्षपत्र

तलब कर-बोलाव

तलासा-टेहळणी

त्वष्ट-तगादा

तवकल-ईश्वरावर

भरंवसा

तश्रीफ-पोषाख

तसनस-नाश

तसलीम-सलाम

तह-ठराव

तहद-अवधी

तहमूल-सहन

तळपट-जाळपोळ

तक्षीम-वाटणी

तग करणें-ताणणें

तंबी-शिक्षा

तागायत-पर्यंत

ताजीम-बहुमान

तापता-रेशमी कापड

ताबीन-अज्ञाधारक

ताम्र-मोंगळ, पठाण

ताराज-उध्वस्त

तालामाला-सुमार

तालीक-नक़ल

तालुका-प्रांत

तालेवार-दैववान

ताहा-कडे, यांसी

तिलक-गंधाचा टिळा

तिवट-पागोटें

तुमार-जमाखर्च, समाहार

तुरुक-मुसलमान

तुरप-घोडदळ, टुप

तेजी-घोडा

थष्टी-गाई, म्हशी, गोशाळा

थळ-ठिकाण

दंडक-प्रघात

दफन-पुरणें

दफे होणें-हाकलणें

दर-आंत

दरक-अधिकार

दरकार-जरूरी

दरसदे-दरशेंकडा

दराज-लांब

दराज करणें-वाढविणें

दरोबस्त-सर्व

दस्त-हस्तगत

दस्तखत-हस्तपत्र

दस्तूर-चाल, रूढी

दस्तपंजा-अभयहस्त

दरुणी-अंतःपुर

दाइम-अखंडित

दाईज-भाऊबंद

दाखल-नमूद, श्रुत

दाना-शाहाणा

दारुलजफर-विजापूर

दाली-कमरपट्टा

दाली बांधणें-लढाईस

तयार होणें

दिक-विमूढ

दिकत-हरकत, त्रास

दिगर-तथापी

दिमत-ताबा

दिल्-अंतःकरण

दिलगार-दुःखी

दिलदिलासा-आश्वासन

दिलेरी-धारिष्ट

दिवाण-सरकार, प्रधान

दिवाळ-भित, मर्यादा

दुमाला-स्वाधीन

दुमदारी-पिछाडी

दुनिया-इहलोक

दूरदेशी-दूरदशां

दुलग-दुटप्पी

दुवा-आशीर्वाद

दुस्त-वस्त्रपंचक

देकार-धर्मादाय

देशक-अधिकारी

देहाय-गावगन्ना

द्यानती-शुद्ध वासना

धमधमा-मोर्चा, बातेरी

धाढोरा-डांगोरा

धारकरी-तरवारबहादर
 नक़ल-निवेश
 नकीब-चोपदार
 नजुमी-ज्योतिषी
 नतीजा-शिक्षा, परिणाम
 नफर-सख्या, किंकर
 नवगोजी-राजमंडप
 नवादिगर-बदल
 नवाजीस-परामर्ष
 नसॉन-बसलेला
 नसीयत-शिक्षा
 नाईकवाडी-हशमांचा मुख्य
 नाटकशाळा-वेद्या
 नातवान-दुर्बळ, गरीब
 नामजाद-नियोजित
 नामोश-प्रसिद्धी
 नामोहरम-पराभूत
 नालबंदी-शिपायास आ
 गाऊ दिलेला पैसा
 निखालस-शुद्ध, अगदी
 निगादारत-राक्षण
 निगा-संरक्षण
 निमकहराम-कृतध्न
 निमचा-तरवार
 निरख-भाव
 निशाण-चिन्ह
 निवीस } लिहिणारा
 निविसिदा }
 निसबत-संबंधी
 नेकजात-सद्गुणी
 नौबत-नगारा
 पडदळे-कटिचर्म

पन्हा-संरक्षक
 परगणा-ग्रामगण
 परवर्दिगर-पोशिंदा
 पशमी-लोकरी
 पंचहजारी-चमूपाल
 पाईक-प्यादा, शिपाई
 पाखर-अश्वकवच
 पाटील-ग्रामरक्षक
 पाडाव-हस्तगत
 पांढरी-गांवठणाची जागा
 पील-हत्ती
 पीलखाना-हत्तीखाना
 पुले-पेंड्या
 पुस्तदरपुस्त-वंशपरंपरा
 पेश करणे-अर्पण करणे
 पेशर्जी-मागे, पूर्वी
 पेंसकस-नजर
 पेस्तर-पुढें, पुढील
 पैगास-संधान
 पैजार-पादत्राण
 पैरवी-पाठलाग
 पैवस्ती-पोचत्याची तारीख
 पोतदार-द्रव्यपरीक्षक
 पोतनीस-खजीनदार
 पोते-खर्जीना
 फड-कचेरी
 फडफर्मास-नजराणा
 फराशीस-फ्रेंच
 फरास-आस्तरण
 फरोक्त-विकलेला
 फर्जद-मुलगा
 फर्मान-राजपत्र, सनद

फसकी-जकात
 फारीक-रिकामें
 फिरंग-तरवार
 फिरंगी-पोर्तुगीज
 फिलहाल-तत्काळ
 फुरशीस-चौकशी, प्रश्न
 फेरिस्त-अनुक्रमणिका
 फौत-मृत्यु
 बकाल-धंदेवाला
 बर्शीगिरी-सेनाधिपत्य
 बखतर-चिलखत
 बखर-हकीकत
 बखतवार-भाग्यवान
 बगल-बाजू
 बजानेब-यासि, प्रति
 बाजिनस-प्रत्यक्ष
 बटार्ड-जमीन मोजणी
 बद-वाईट
 बदनामी-अपकीर्ति
 बमय-सह, सुद्धा
 बमोजीब-प्रमाणें
 बयान-तपशील
 बराय-प्रमाणें
 बरकंदाज-बंदुकवाला
 बरेवजेने-उत्तम रीतीनें
 बर्खुर्दार-उपभोगणारा, चि-
 रंजीव
 बलादुरी-ओवाळणें
 बंदगी-सेवा
 बांका-बळकट
 बाज-पूर्वी
 बाजे-इतर

बाड-तंबूचें आवरण
बादज-नंतर
बादजबरसात-पावसाळ्या-
नंतर
बादली-भरजरी
बांध धरणें-कैद करणें
वारगीर-धन्याच्या घोड्या
वरचा स्वार
बारामहाल-पृ. ८८ टीप
पहा.
वालकिल्ला-आधित्यका
बासन-भाडें
बिचोबा-लहान तंबू
बिदानंद-त्यांस कळावें कीं
बिनी-आघाडी
बिसाद-जिनगी
बिसादी-सर्वस्व
बुणगा-पिछाडी, बिन ल-
ठाऊ लोक
बुलंगा-सेनासंभार
बेगमी-निश्चितपणा
बेचिराख-उध्वस्त
बेदिल-असंतुष्ट
बेवफुफ-मुखें
बेहबुदी-व्यवस्था
बेहोष-गाफिल
बोर-तांबूस
बोहरी-व्यवसायी
भांडे-तोफ
भिस्त-सामर्थ्य
भीड-गर्दी
भेटी-नजराणा

मकरबी-पाश्चात्य
मखलाशी-शेरा, सही
मखसूद-अभिप्राय
मजकुर-पूर्वनिर्दिष्ट
मजरा-कमी
मजालस-सभा
मदार-स्तंभ
मदारुल्महाम-मुख्यप्रधान
मनसबा-युक्ति
मना-निषेध
मनेवार-वंडखोर
मरातब-पदवी
मन्हामत-देणगी
मलई-दांडगाई
मवसर-ताकद, सवड
मशाकत-मेहनत
महकूफ-बंद
मजजर-निवाडा पत्र
महताब-चंद्रज्योत
मशारनिल्हे-पूर्वनिर्दिष्ट
मश्रीफ-पूर्व, व्ययलेख
मसाला-खर्च
महमुदी-तलम कापड
माकुल-उचित
माची-उपत्यका
मदवान-घोडी
माफजत-सांभाळा
मामुरी-कायम
मारुज-विनाति
मालमवेशी-मालमत्ता
मालुमात-हकीकत
माहसरा-बेडा

माहोना-महिन्याचा पगार
मिनहू-चालू
मिरासी-वंशपरंपरा
मिसल-योग्यस्थान
मुकाबला-गांठ, भेट
मुखता-तोंडी
मुखफा-रहस्य
मुजरद-मुदाम, जासूद
मुजाहीम-गैरसोईचें
मुजुमदार-देशलेखक
मुदबख-स्वयंपाक
मुनासब-रास्त
मुफसद-बंडखोर
मुबलक-पुष्कळ
मुराई-बंडखोर
मुरीद-शिष्य
मुलाजमत-भेट
मुलखागिरी-स्वारी
मुशाहिरा-पगार
मुशाफक-कृपालु
मुस्तेद-तयार
मैण-तरवारीचें म्यान
मेहमानी-आतिथ्य
मोईन-नेमणूक
मोखतसर-श्रेष्ठ
मोड्या-योग्यता
मोर्चा-धमधमा, चौकी,
तोफखाना
मोर्तब-शिक्रा
मोहतर्फा-एक कर
मोहबत-कृपा
मोहरा-मुख्य मनुष्य

यखितयार-निर्वाहक
 यजित-शरण
 यजितखत-राजीनामा
 यारेदी-इस्तक
 येबिन-पौत्र
 येलगार-हल्ला
 रकमाला-राजलेख
 रजा-परवानगी
 रजातलब-हुकूम
 रदबदली-मनषळवणी
 रफअत-अत्युच्च
 रफीक-दोस्त
 रबी-वैशाखफल
 रयान-रयत लोक
 रव-रांग
 रंवदळ-तुडवण
 रवा-वाल्ल, धातूचा तुकडा
 रवासुदगी-देवविणं
 रवेसीने-नात्यानें
 रसद-धान्य व वैरण
 रंगरेज-रंगारी
 राऊत-स्वार
 राजीक-दंगा
 रास-(घोड्याचे) नग
 रासकर्दन-दुबेरजी
 राह-रस्ता
 रिसाला-स्वाराचें पथक
 रुई-शिदत
 रुजू-संमत, यथार्थ
 रुबरु-समक्ष
 रुसकत-निरोप
 रुसूम-(शेकडा) हक

रुस्तुमी-पराक्रम
 रेजगिरी-बंदुकीचा बार,
 छरे
 रोख-तात्कालिक
 रोखा-हुकूम, पत्र
 रोजकीर्द-दिनचर्या
 रोजमुरा-भेतन
 रोशन-श्रुत
 लबे-जासूद
 लंगर-शिधा
 लाजीम } -संबंध,
 लवाजीम } योग्य
 लायनी-लबाडीनें
 वजारतमाह-प्रधानस्थान
 वरात-हुंडी
 वलंदेज-डच
 वलीअहद-युवराज
 वसवसा-भाति
 वस्ता-अलंकार
 वस्तु-हस्ते, मार्फत
 वाकनीस-वृत्तांत लेखक
 वाका-हकीकत
 वाकीफ-अनुरूप
 वाहून जा-चालून जा
 वाम-ऋण
 वारापाणी-निकाल
 विजरे-व्हाइसराय
 विलायत-जनपद, मूळ देश
 विव्हे-निकाल
 विशदर्थे-स्पष्टपणें
 विस्वा-स्थलादाय
 वीट-माला

वैराण-ओसाड
 व्यासगंगा-बियास नदी
 शकदिक-साशंक
 शकटभेद-फितूर
 शरीक-सामील
 शह-वेढा, दाब
 शादमानी-आनंद
 शाईशिरस्ता-नियम
 शागिर्द-शिष्य, सेवक
 शामळ-द्वशी
 शाहजणे-मोठे नगारे
 शाहजादा-राजपुत्र
 शाहनूर-सावनूर
 शिकस्त-पराभूत
 शिवंदी-स्थानिक फौज
 शिलक-सरवत्ती
 शिलशिला-वहिवाट
 शिलेखाना-हत्यारगृह
 शिलेदार-स्व-तुरगी
 शिंगोटी-पशुत्रील कर
 शेर-वाय, समर्थ
 शेरणी-नजराणा
 शेव-ऐन जिनसी कर

स

सक्त-अल्शाय
 सचंतर-स्वतंत्र
 सतूगा-बळी, ओवाळणी
 सदर-सभा
 सदहु-पूर्वीप्रमाणें
 सदी-सद्धारय
 सपूत-सुपुत्र
 सफेजंग-मोठी लढाई

सफेल-तटाची गच्ची
 सम पत्र-संमतिपत्र
 सर-नग, संख्या
 सर करणें-जिकणें
 सरखेल-आंग्रे
 सरद-सरहद्द
 सरनोबत-सेनापती
 सरबरा-मदत
 सरंजाम-सामुग्री
 सर्गई-धर्मशाळा
 सर्फराज-बक्षीस, ऊर्जित
 सलाबत-धाक, मजबूत
 सवाद-गावें, खेडें
 संगिनात-हत्यारबंद लोक
 संचणी-जमाव
 साजकरोटी-शपथ
 सादिलवार-प्रामव्यय
 साकिन-राहणार
 सानी-दुसरा
 सालोत्रा-अश्वशास्त्र
 साहि-शाहाजी

साहेब-प्रसु, धनी
 सिताब-जलद
 सीम-तिसरा
 सुतरनाल-उंटावरची तोंफ
 सुदामत-बिनहरकत
 सुभेदार-देशाधिकारी
 सुरत-चेहरा, प्रकार
 सुर्नास-सचिव
 सौंगद-शपथ
 हद्दमहद्द-सीमा
 हनोज-तथापी
 हमीण-पैशाचा कसा
 हरकारा, हलकारा-जासूद
 हरकी-दंड
 हरदम-नेहमी
 हरवजेनें-कोणत्याही
 हरीफ-धूर्त
 हरोल-सहाय्य, जलदी
 हरोळी-आघाडी
 हर्षामर्ष-चुरस
 हवालदार-पात्तिपाल

हवालदील-घाबरे
 हवेली-शाखानगर
 हुशम-निवडक, पायदळ
 हंगामा-दंग, गवगवा
 हातरोखा-हातचें पत्र
 हाट-बाजार
 हाल-सध्याचे
 हालखुद-यथावश्य
 हिंदुवानी-हिंदुपण
 हावभरी-उतावळा
 हिलाहरकत-अडथळा
 हुजत-हिशेब
 हुजरात-खास फौज
 हु-श्री
 हुडा-बुरुज
 हुभती-मान
 हेजीब-बकील
 हैरानपेशान-लुटालूट
 हैवान-प्राणी
 होड-प्रतिज्ञा
 हौदा-हत्तीवरचें आसन

